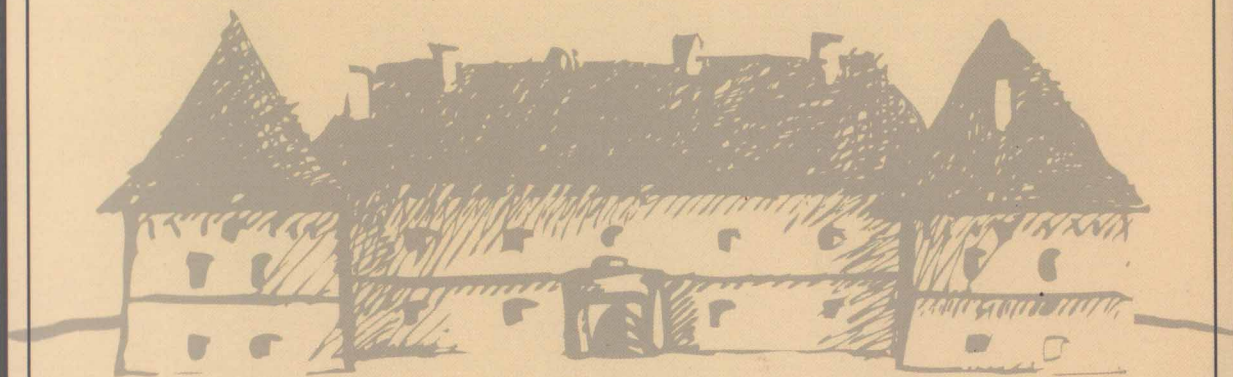

A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XI-XII.

2016

**A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XI-XII.**

**A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XI-XII.**

**CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM
CSÍKSZEREDA, 2016**

Az Évkönyv megjelenését támogatták:

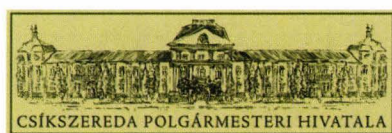
OTP Bank Románia

Magyar Tudományos Akadémia

Csíkszereda Polgármesteri Hivatala

Főszerkesztő:

dr. Salló Szilárd

Szerkesztők:

Muckenhaupt Erzsébet – történelem, szemle

Markaly Aranka – szemle

Tördelő:

Fülöp Lóránt

A tanulmányok kivonatait fordította, ellenőrizte:

Demény Enikő

Felelős kiadó: **Gyarmati Zsolt**, a Csíki Székely Múzeum igazgatója
Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötés: F&F International, Gyergyószentmiklós

© Csíki Székely Múzeum, 2016
© Az egyes tanulmányok szerzői, 2016

ISSN 1841-0197

Tartalomjegyzék

RÉGÉSZET

Botár István

Adatok Csíkszentmárton középkori történetéhez. A plébániatemplom 2015. évi régészeti kutatása 9

Nyárádi Zsolt

Helynévtan és régészet. Vizsgálódás az udvarhelyszéki falvak kezdeteiről 29

TÖRTÉNELEM

Bicsok Zoltán - Kósa Béla

*„... hogy itten Csíkban is egy patika állíttassék fel, szükségesnek látszik...”
Adalékok az első csíkszéki patikák történetéhez (1808–1855)* 57

Kiss Krisztián Bálint

Székelyszékelyi nyomdák, kiadók, könyvkereskedők, újságok, folyóiratok és helyi lapok (1867–1918) 89

Lakatos Sándor - Pakot Levente

Közösségi normák és házasságon kívüli születések: udvarhelyszéki falvak a 19. században 119

Markaly Aranka

16-17. századi nemesi oklevelek a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében 133

Pál-Antal Sándor

A csíkszentgyörgyi egyházközség lakossága 1696-ban 151

Róth András Lajos

*Ne utáld az aranyat azért, mert szurkos erszényben vagy
(Menda graviora sic corrigenda)* 169

Süli Attila

Források Csíkszék és Háromszék hadiiparának történetéhez (1848–49) 193

NÉPRAJZ

Bardócz-Tódor Enikő

Gyergyói esztenák ma 217

Bódán Zsolt

- „Bitangja van ennek a leánynak...” Adalékok a megesett lány kérdéséhez
a hétfalusi csángók körében 227

Kedves Anett

- A 20. századi csíki népi élet képei. Andory Aladics Zoltán (1899–1990)
vizuális reprezentációi 235

Kicsi Noémi

- „No, ez volt az élet történelem, ami így belevitt a kántorságba.” 247

P. Buzogány Árpád

- Ember- és állatalakok a gyermekek játékszerei között Gagyban 275

MŰTÁRGYVÉDELEM

Benedek Éva

- A Missae Sanctorum Franciscanorum, Velencében 1710-ben kiadott
könyv restaurálása 293

FIGYELŐ

Kopacz Ildikó - Ladó Ágota

- Kulturális örökség mint összetartó erő és közös kihívás a Balkánon.
Még egyszer egy örökségvédelmi szakképzésről
(2015. szeptember 9–20., Mitrovica, Koszovó) 303

SZEMLE

Forró Albert

- Egy zseniális székelly tragikus élettörténete 313

Gál Edina

- Nemek és nemzedékek 316

Markaly Aranka

- Forrásközlés a Szapolyai családról 319

Pataki Szabolcs

- A kormányzó úr nemesei? 321

P. Buzogány Árpád

- Mitől otthonos nekünk Sóvidék, Marosszék? 323

RÉGÉSZET
ARHEOLOGIE
ARCHAEOLOGY

ADATOK CSÍKSZENTMÁRTON (R: SÂNMARTIN) KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉHEZ.

A PLÉBÁNIATEMPLOM 2015. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Botár István

Csíkszentmárton Hargita megyében, Erdély keleti szélén, a Csíki-medence déli, alsíki részén az Oltba bal, keleti oldalról befolyó Cserna-patak mentén húzódik, mely a falutól nem messze a Fiság patakba ömlik. A Szent Mártonnak szentelt plébániatemplom ma a falu központjának számító, beépített területen, a falut átszelő 12A országút mellett fekszik. Habár ez ma is érzékelhető, a vélhetően középkori viszonyokat tükröző újkori térképeken egyértelműen látszik, hogy a templom nem a tényleges belterüle(t)en, hanem a két falu közötti dombháton található. Elhelyezkedése jól illusztrálja azt a Csíkban (is) gyakran megfigyelhető jelenséget, hogy a plébániatemplom több település közös egyháza lévén azok között épült meg (ld. pl. Karcfalva/Jenőfalva, Rákos/Göröcsfalva/Vacsárcsi stb.). (1. kép)

Történeti adatok

Több egyházas társáshoz hasonlóan a falu első adatolása 1333-1334-ből maradt fenn, a pápai tizedjegyzék szövegében.¹ Ezt követően több mint egy évszázadig nem hallunk a faluról, de az első ismert csíki címer és nemességadományozó oklevélkapcsán 1456-ban arról értesülünk,

hogy Jacobus Becz de Chijkijzenthmarthon több más rokonával együtt nemességet kapott V. László királytól.² E adat szerint tehát a faluban lakott (előnevét legalábbis onnan vette) Becz Jakab, aki egész Csíkra (Szentgyörgy, Szenttamás, Szentmárton), sőt Háromszékre (helyesebben a Fehér megyei Árapatakra) és Udvarhelyszékre is (Galambfalva) kiterjedő rokonság (egyik?) legelőkelőbb tagja lehetett. Úgy tűnik a Becz-család ősi fészke Csíkszentmártonhoz köthető.

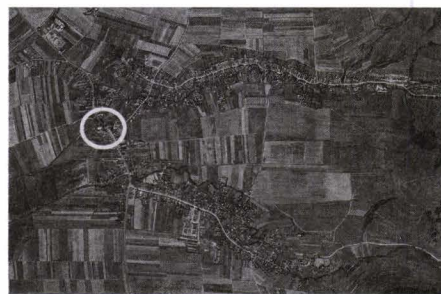
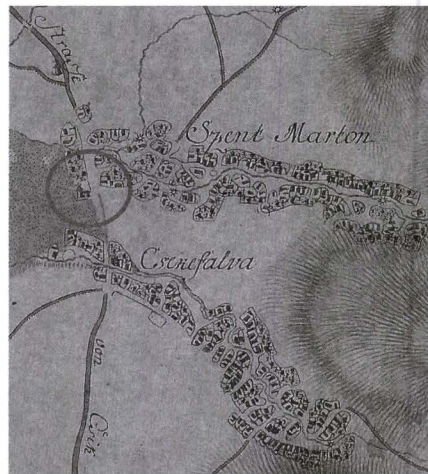
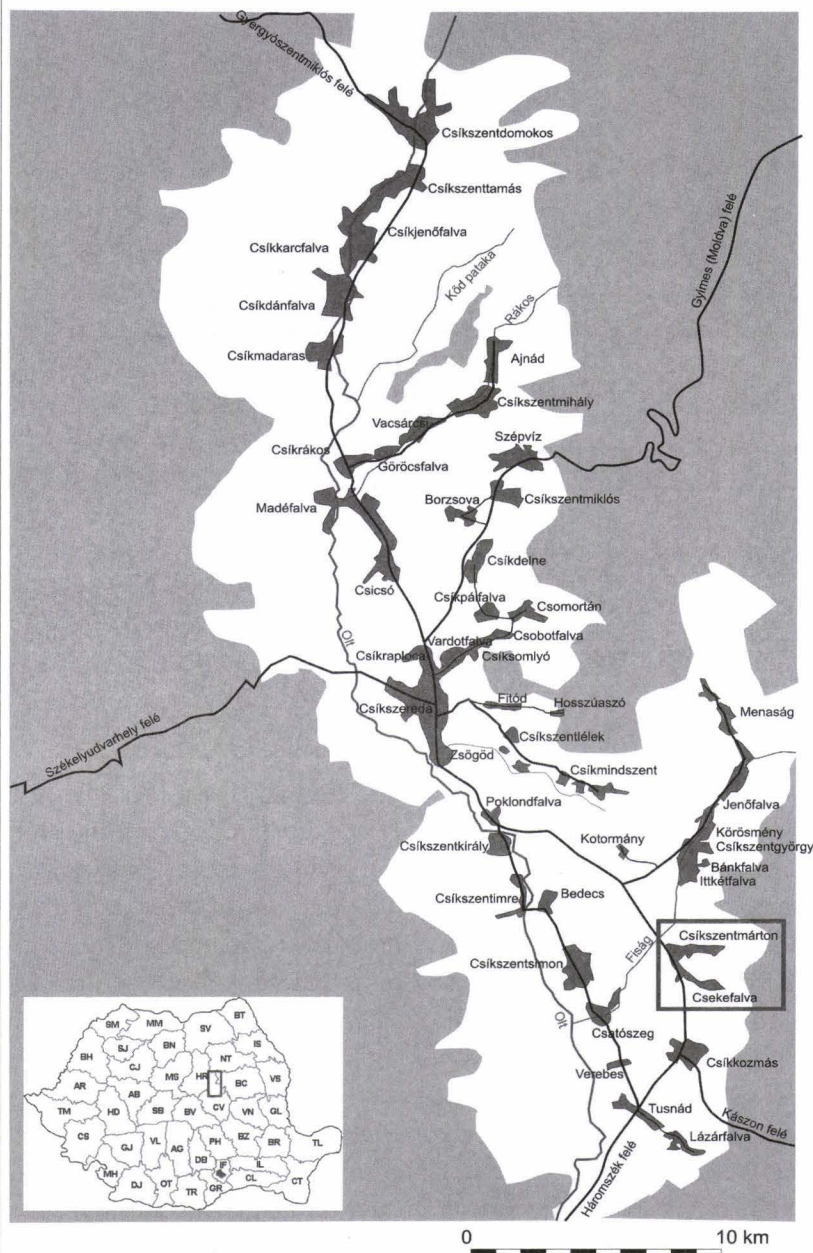
Terepbejárási adatok alapján a falu kezdetei azonban jóval korábbra tehetők, mint első írott adatolása. A patak jobb partján húzódó telkek szántóin Árpád-kori edénytöredékeket gyűjtöttem, köztük olyan hullámvonalköteges oldaltöredékeket, melyek kora bajosan keltezhető a 12. század közepe utánra. A szomszédos Csekefalván a Guzman-kertből Darvas Loránt és Kosza Antal gyűjtött késő Árpád-kori leleteket (Darvas Loránt szóbeli közlése; a leletek a megyei örökségvédelmi hivatalban találhatók). (2. kép)

A közös plébánia és a földrajzi közelség miatt Csíkszentmárton története nem függetleníthető a délről szomszédos, a párhuzamosan futó Cseke-patak mentén található testvértelepülése,

* Jelen dolgozat elkészítését a Kubinyi András Alapítvány támogatta.

¹ MONVAT 112., 16., 132., EO II. 412.

² SzOKL I/170–171.

1. kép – Csíkszentmárton és a templom elhelyezkedése

Csekefalva történetétől. Annál is inkább, mert a csekefalvi adatokból kiderül, hogy 1566-ban Becz (Bech) Pál II. János király adományából *Chekefalvaban harminch negy haz jobbagioth* kapott.³ Tekintettel arra, hogy 1567-ben Csekefalván a 25 denáros adólistán 32 portát írtak össze (*Chijekeffalwa ...32/vna lapicida*), illetve hogy a faluban az 1569-ben 10 lófő⁴ említettek⁴, Csekefalva jórészt Becz Pál birtoka lehetett. 1576-ban *Chekefalván* Becz Pál örökösei 21 forintos adójukkal 42 jobbagytelek után adóztak (*Relictae Pauli Becz 21*).⁵ A faluban azonban már korábban is birtokoltak

a Beczek. Egy 1613-as vallomás szerint *Mikor Donatioval az Czeke faluat Becz Palnak attak vala az előtt tudo(m) hagi Veres ambrus Varga Lőrincz oda szolgálták Becz Palnak.*⁶ A hasonló tulajdonosváltások alapján elképzelhető, hogy az eredetileg csekefalvi Becz birtoktesthez tartozó nemesi udvarházi emlékeztek meg a helyiek Pesty Frigyes kérdőívére válaszolva a 19. században: „*Ugyanezen község Alszegében egy rom, melyet Lac István Alcsík alkirálybírája az 1644 évben lakta és jelenleg Miklos Pál lakik azon a helyen.*”⁷ Az írott adatok alapján valóban valószínűnek tűnik, hogy a Beczeknek le-

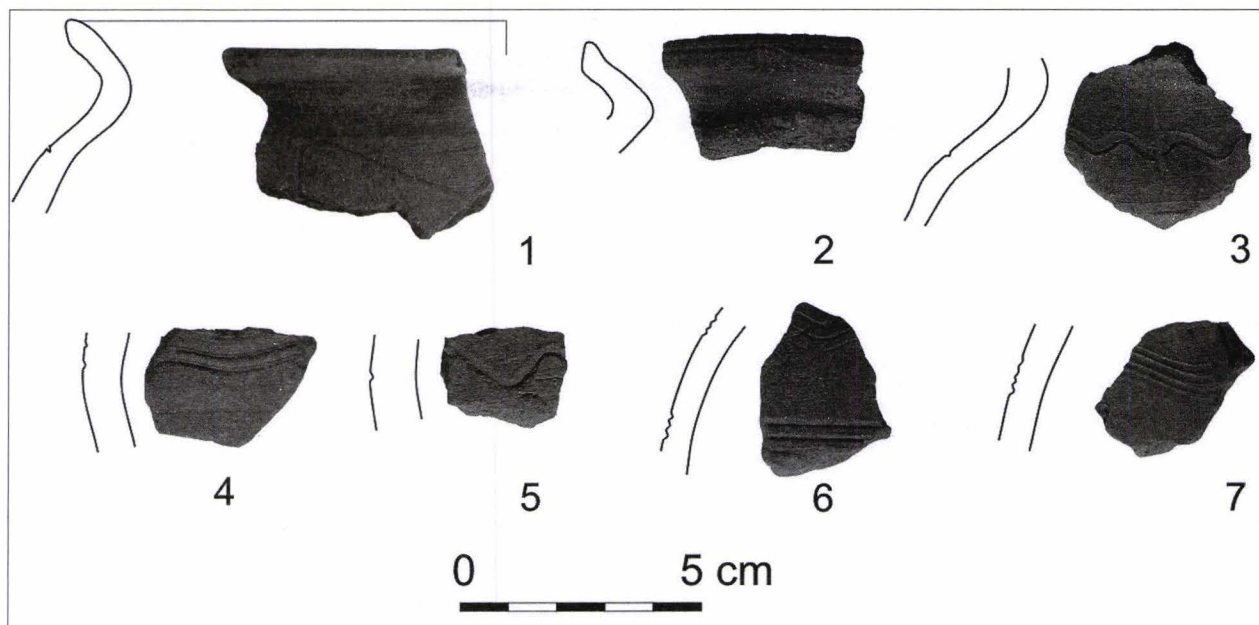
³ SZOKL II/209.

⁴ SZOKL II/276.

⁵ SzO_{KL} IV/45.

⁶ ESzT VIII/627.

⁷ PESTY 48.

2. kép – Árpád-kori terepbejárás leletek a falu területéről

3. kép – A templom délkeleti külső nézete

4. kép – A középkori oltár Madonna szobra

hetett itt udvarházuk, de ez egyelőre azonosítatlan (eltűnt).

1569-ben a csíki főemberek összeírásában sem Szentmártonon, sem Csekefalván nem szerepel fő ember, míg a friss csekefalvi birtokos, Becz Pált Kozmásón írták össze egyedüli főemberként, noha birtokaikat természetesen másutt is megtartották.⁸ Az 1576-os 50 denáros adót fizető főemberek sorában *Zentmarton*-on a fedelmi tulajdonban lévő birtokok után fizetett 16 forintnyi tétel mellett Becz Imre 1, Becz Pál árvaí 50 denárral, Lacz János szintén 50 denárral,

és Imre György 1 forinttal szerepelnek.⁹ Ekkor tehát Becz Imre az egyedüli felnőtt családtag. Az ő szentmártoni kúriája az egyetlen csíki udvarház, melyről középkori forrás megemlékezik. 1586-ban egy vallomásban így említették: Lacz Ferencz Zent Marthoni Chekeffalui Nemes Ember ... azt valla, Tudom hogj az hol Becz Imreh lakik Zent Marthonona az Attyarol maratt helyj, Nem adomány.¹⁰ A kúriának 19. század közepén még látható falai voltak, melyekről így vallottak a helyiek: „A templom közelében van egy terjedelmes kert, s abban köépületek romjai, nevezetes

⁸ SzOKL II/220., 276., SzO II/205; EFK 83. (257.), SzO II/288., 316., EFK I/188. (40.)

⁹ SzOKL IV/44–45.

¹⁰ ESzT VIII. 103.

5. kép – A cinteremfal bővítésébe befalazott középkori szentségtartó fülke

6. kép – A gótikus keresztelőmedence

7. kép – A középkori harang részlete

arról, hogy 1583-ban Becz Imre Csík, Gyergyó és Kászonszékek főkapitánya, mint tulajdonában, ottan lakott.”¹¹ Orbán Balázs leírása szerint „A falu között, Sándor László kertjében, némi romok vannak, melyekről az a hagyomány, hogy ott azon hires Becz Imrének feküdt fényes udvarháza, ki Csík, Gyergyó és Kászonszék főkapitánya, az agyagfalvi gyűlésen Csíkszék követe volt, s kit 1521-ben Zápolya notáztatott”.¹² A Sándor-féle telek Nagy Jenő egykori jegyző telkével azonos, amelyen ma a gyermekmentőszolgálat működik. Erre utal az is, hogy a 17. századi források a falu szélét jelölik meg egy elhagyott kúria helyeként: *Kasteljnál* ír-nak össze egy szántót, 1688-ban *Az Falu vegiben a 'Pusztá ko házat* említenek.¹³

A 16. század végén Becz Tamás is birtokolt a faluban, ez a birtokrész szerepel ugyanis abban az 1601-es levélben, több más birtoktesttel együtt, melyben Báthory Zsigmond fejedelem megígérte Lemhényi Csomortányi Tamásnak, hogy kozmási Becz Tamás lánya, Erzsébet halála esetén rászállnak.¹⁴ Az előzmények után érthető, hogy 1602-ben nem említenek főembert, nemest a faluban, sem 1614-ben, amikor a faluban 109 főt írtak össze, így tekintélyes településnek számított.¹⁵ 1619-ben azonban kiderül, hogy mi lett a korábbi szentmártoni és csekefalvi Becz-birtok sorsa. Akkor a *Z. Marton media pars* településen ott lakó fő embert nem írtak össze, de a jobbágyokhoz a következő megjegyzést fűzték: *Beldy Kelemen vram Eős Jobbagy*. Az *Altera pars possessionis Z. Marton-ban Beldi Kelemen vram Eős job.* volt 4 (!) fő. 1614-ben 93 főt írtak össze Csekefalván.¹⁶ E jobbágyok, miként az a tusnádi

¹¹ PESTY 1864.

¹² ORBÁN 1869, 43.

¹³ SZABÓ T. 2006, 42–45.

¹⁴ SzOKL IV/149–150.

¹⁵ SzOKL ú.s. IV/87., 499–501

¹⁶ SzOKL ú.s. IV/652–657.

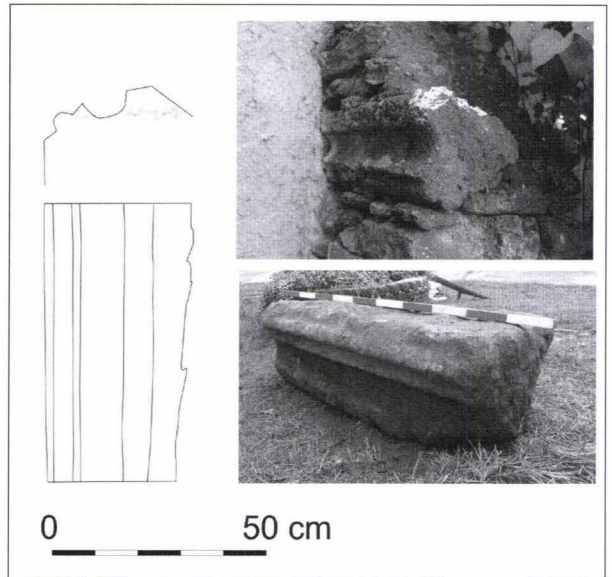
adatokból kiderül *Reghi Jobbagiok Beldi Vrame, kik az Beczeket is Zolgaltak es azok posteritassok*.¹⁷

A faluban azonban a felcsíki B(a)laskóknak is volt korábban birtoka. Egy 1586-os vallomás szerint *Az a' hely' az Borjúkertel egetemben Blaskoyek zamara vala hogy meg halanak az Blaskoyek vgy kertelte be Becz Pal*.¹⁸ Aligha kételkedhetünk, hogy a Beczek lehettek a középkor második felében a templom legfontosabb patrónusai, nagy valószínűséggel hozzájuk köthető a templom későgótikus átépítése és gazdag felszerelése is.

A Csíkszentmárton helynév több 1570 körüli iratban is megjelenik, de ezek tévedés, elírás nyomán születtek, valójában nem a csíki településre utalnak.¹⁹

A templom

A csíkszentmártoni templom ma nem mutat középkori eredetre utaló jeleket. A meglehetősen jellegtelen épület szentélye sokszögzáródású, támpillérek nélküli, hajója némivel szélesebb, melyhez déli oldalon portikus és karzatsfeljáró, nyugatról harangtorony, északi oldalon mellékkápolna és sekrestye csatlakozik. (3. kép) A 14. században említett, bizonyára Árpád-kori eredetű templomnak egyetlen részlete vagy egyetlen kőfaragványa sem maradt fenn, míg a későbbi periódusokból az átépítések ellenére megmaradt a középkori oltár Madonna-szobra, amely ma kissé átfestve és koronával kiegészítve a templom északi falában kialakított fülkében helyeztek el. Felirata: ANNO DOMINI 1525.²⁰ (4. kép) Szintén e korszakból származik a cinteremfal déli belső

8. kép – A 2009–2010-es külső javítási munkálatok során előkerült gótikus faragványok

falába elhelyezett, vakárkádós mérmű- és fiatornyos megoldást utánzó, kőből faragott szentségtartófülke. (5. kép) A gótikus templom tartozéka volt a kehely alakú, szögletes medencéjén keretbe helyezett pajzsokkal, nóduszán három gyűrűvel, talpán függőleges tagolással díszített kőből faragott keresztelőmedence is. (6. kép)

A templom mai formáját 1802–1817 között nyerte, amikor bővítették, régi tornyát változatlanul megőrizve.²¹ Léstyán adataitól eltérően azonban a középkori templomnak nem volt kőből épített harangtornya, a 17. század közepén említenek a *harang labnal* egy szántót.²² A 18. századi vizitá-

¹⁷ SzOKL ú.s. IV/643.

¹⁸ ESzT VIII/627.

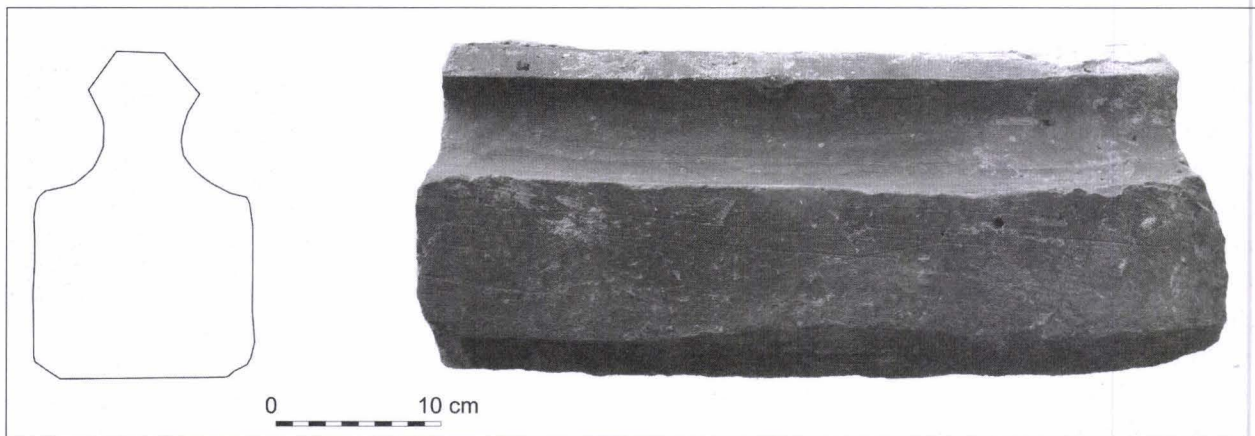
¹⁹ 1573-ban említik Ispán (Csányi) Margitot, aki ekkor *relicta Egregy Agilis condam Michaelis Kechyethy de Chyk Zent Marton, kinek Báthory István erdélyi alvajda férje halálától számítandó egy esztendeig perhaladékot engedett*. Az ezzel kapcsolatos következő iratból (1574), noha az esetben szintén *Chyk Zentmarthon* megjelenik, kitűnik, hogy mind Maros-, és Udvarhelyszéki javadalmakról, és ezek ügyében eljáró odaváló személyekről van szó. Akárcsak az ügy 1579-es további szakaszában, amikor újra megemlítik *Chik Zentmarthon in praedicta sede Siculicali Maros* (így!) birtokot. A bizonytalanságot eme oklevél egyik bejegyzése oldja fel, ahol a *(Mol)endino super fluuio Nyarad in territorio eiusdem possessionis Chikzentmarthon adiacente* említe-

nek. Így aztán bármilyen regényes lenne a *domus et Curia Nobilitaris, Nec non Molendinum praetitulatum intra veras metas eiusdem possessionis Chik Zentmarthon* az ismeretlen úton-módon Kecseti Mihályra hárult ősi Becz-kúriával és hozzátartozó javakkal azonosítani, a fenti oklevelek tárgya a maros-széki Nyárádszentmárton, melynek az újkorra már elenyészett előneve valószínűleg összefügg a szomszédos Csíkfalvával. A csíkszéki adatok közül ki kell iktatnunk. Ld. SzOKL IV/24. 28–30., illetve 65–67.

²⁰ SARKADI 2012, 248.

²¹ ORBÁN 1869, 43–44.; KÖPECZI 1929, 397.; LÉSTYÁN 2000, 256–257.; KARCZAG, SZABÓ 2012, 609. Több szerző szerint a középkori templomot 1749-ben teljesen lebontották, de ez, mint látni fogjuk, nem felel meg a valóságnak.

²² SZABÓ 2006, 43.

9. kép – A 2015-ös belső munkálatok során előkerült gótikus boltozati borda

10. kép – A középkori (?) nyugati oromfal részlete a padlástérben

11. kép – A templombelső tere a régészeti felügyelet megkezdése idején (2015. április)

12. kép – A templombelső keleti nézete; a késő gótikus szentély falai a felügyelet során

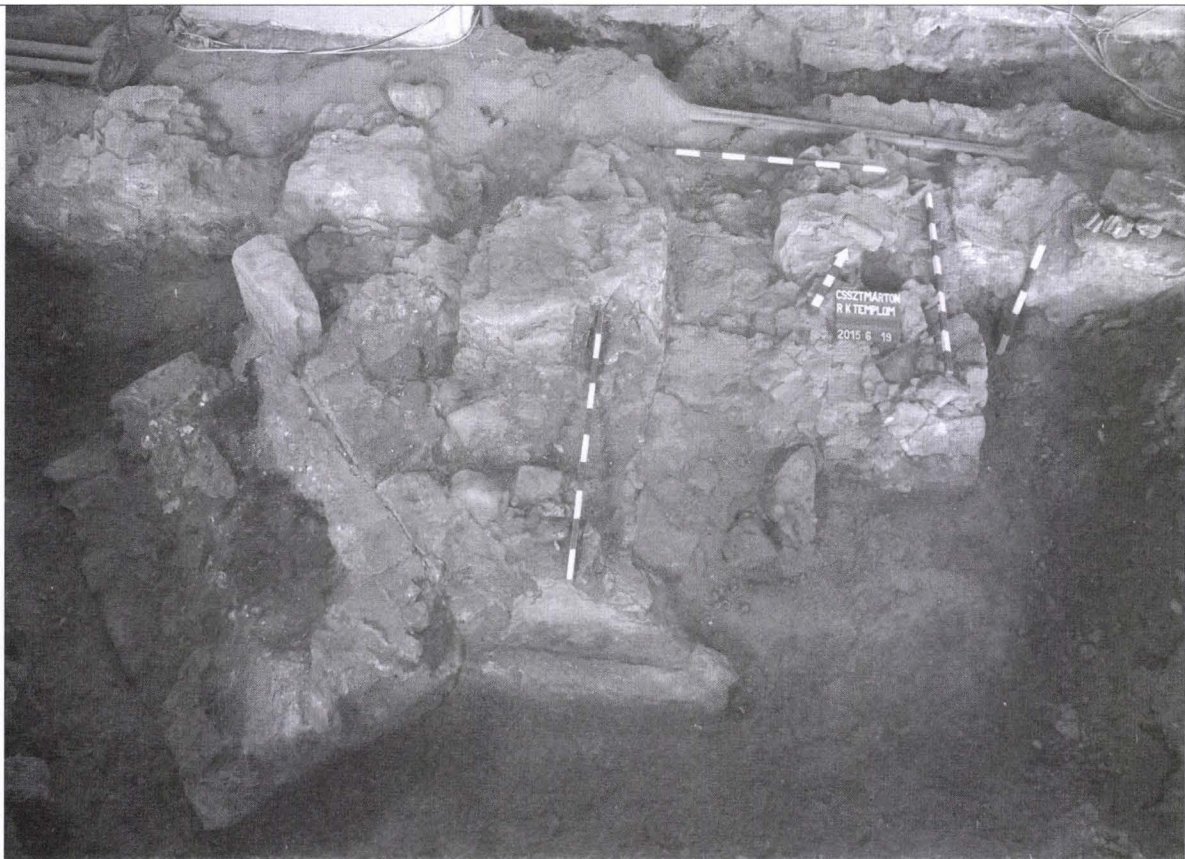
13. kép – A templombelső nyugati nézete; a középkori hajófalak, mellékoltárok falai a felügyelet során

14. kép – A középkori északi hajófal tengelyének szabálytalansága nyugatról nézve

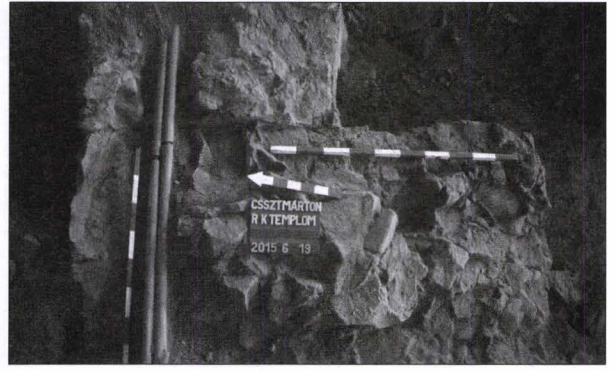

15. kép – Az újkori nyugati karzat oszloplábainak visszabontott tömbjei délről nézve

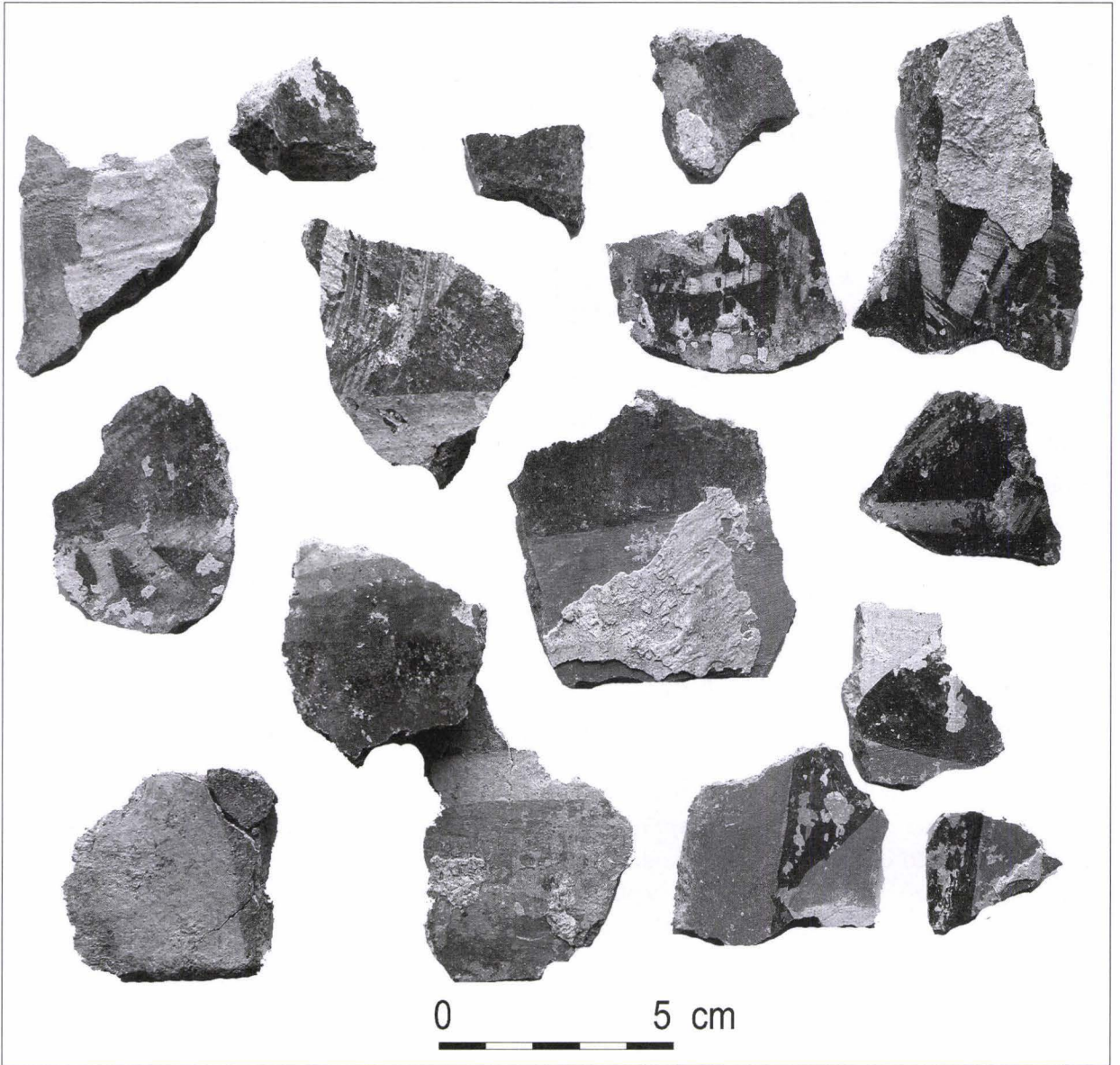

16. kép – Az északi és déli diadalív, illetve a mellékoltárok tömbjei (délről és északkeletről nézve)

ciók szerint a templom mellett egy külön fatorony állt: *Turris lignea extra caemeterium Campanae 2, benedictae* (1714), *Turris lignea scandulis tecta extra caemeterium in qua campanae duae* (1731).²³ Ebben volt elhelyezve a középkori harang, melynek felirata ANNO DOMINI CCCCLXXXV JAR (1495).²⁴ (7. kép) A közhiedelemtől eltérően a csíki templomok jelentős része mellett a középkorban nem állt kőből épített torony, a középkori harangok sok esetben fa harangtoronyokban voltak felfüggesztve.²⁵ Két további harangja nem középkori, egyik felirata: SANCTE MARTINE ET CONFESSOR ORA PRO NOBIS DEUM

17. kép – Az északi hajó- és szentélyfal csatlakozása (ill. fűtőcsövek...)

18. kép – Az északi hajófal melletti oladékból előkerült freskótöredékek

²³ INQUISITIO, ERKEJ 138.

²⁴ BENKŐ 2002, 250–251.

²⁵ BOTÁR, GRYNAEUS, TÓTH 2006.

19. kép – A déli szentélyfal belső fülkéjének nyoma és külső támpillérének maradványai

UT HUJUS CAMPANAE AD QUID LOCUM PERVENERIT SEMPER IMBER RECEDAT FIERI CURAVIT ECCLESIA CSIK SZENT MARTONIENSIS A UX: G. D. MICH.T.LITT. IVR. NOTARII S.S. CSIK INFERNI ANNO 1688. STEPHA BOLTOSCH FUDIT, míg a harmadik még fiatalabb 1770-ből való.

2009-2010-ben, illetve 2012-ben a templom körül kiterjedt munkálatokat végeztek, melyeket sikerült helyel-közzel szemmel kísérni. Az alap mellett ásott szűk munkagödörökben 2009-ben azonban csak korlátozottan lehetett megfigyeléseket végezni. A déli karzatzeljáró alapozásának megerősítésekor kiderült, hogy a falak mellett fél és egy méter között váltakozó feltöltés található. A hajó délnyugati sarkánál az alapozás látható részlete középkori jellegűnek tűnt. A karzatzeljáró melletti nyugati falszakasz alatt egy eltérő tájolású visszabontott fal (?) is érzékelhető volt. Akkor azonban még nem volt világos, hogy ez egy elbontott korábbi délnyugati saroktámpillér alapja lehetett-e. A déli karzatzeljáró egyértelműen utólag épült a hajófalhoz, így annak korábbiaknak kell lennie. Utólagos a hajófalhoz képest a déli portikus épülete is. Az északi mellékkápolna utólag épült a már meglévő sekrestye mellé. A karzatzeljáró keleti oldala mellett ásott gödörből bontásból származó, habarcsnyomos középkori kőfaragványok kerültek elő. Ezek jó része azonban a „helyreállítások” során elkallódott. A felügyelet során került elő a cinteremből egy gótikus támpillér faragott vízvetőjének darabja. Ugyanekkor a cinteremfal északi külső támpillérében egy egyszer

21. kép – A középkori sekrestye északnyugati sarka

hornyolt pálcátagos faragványt találtam, amely egy gótikus ajtó szárkövének tűnik. Profilja azonos a 2009-2010-es munkálatok során előkerült faragványok közül egyetlenként megmaradt töredékkel. Ezek vélhetően a középkori déli bejáráshoz tartozhattak. (8. kép) A 2015-ös felügyelet során egy további, egyszer hornyolt terrakotta borda is előkerült (magassága: 46-48 cm). (9. kép)

A hajó nyugati falának középkori eredetére utal a padlástérben látható, az új torony és a jelenlegi barokk boltozat által közrezárt rézsús falrészlet. A jelenlegi tetőnél meredekebb szögű, a barokk épületrészekhez (torony, hajóboltozat, hajófalak) funkcionálisan nem kötődő, visszabontott falak nagy valószínűséggel tarthatók a középkori nyugati oromfal maradványának. A falzatban eredeti helyzetű befalazott gerendák találhatók, ezek dendrokronológiai vizsgálata talán a fal építési korát is megadhatja.²⁶ (10. kép)

A templom 2015. évi régészeti felügyelete

A 2015. évi régészeti felügyeletet a templom-belső térben tervezett padlófelújítási munkálatok indokolták, és a fenti adatok alapján egyértelműen számítani lehetett a középkori előzmények alapfalainak előbukkanására. (11. kép) Az is valószínűnek tűnt, hogy a padló alatti törmelék kihordása, egyengetése során a középkori épületnek több periódusát lehet majd elkülöníteni, de

²⁶ A módszerről legriszebben: SÓFALVI, TÓTH, BOTÁR, GRYNÆUS 2015. https://www.academia.edu/21985886/Udvarhelysz%C3%A9ki_templomtoronyok_%C3%A9s_t%C3%B6rt%C3%A9neti_faszerkezetek_

dendrokronol%C3%B3giai_keltez%C3%A9se._Az_udvarhelyi_r%C3%B6lgykronol%C3%B3gia_1._

a régészeti felügyelet rendelkezésre álló pár napos határidő már nem volt elégséges arra, hogy régészeti szelvények nyitásával az előkerült falakat ténylegesen kutatni lehessen, így csak arra törekedhettünk, hogy minél nagyobb felületen letakarítva a falakat, megállapítsuk a középkori templom alaprajzát, és lehetőség szerint megpróbáljuk elkülöníteni az egyes építési periódusokat. A járósínek ellenőrzésére, az alapok mélységének vizsgálatára, középkori sírok feltárására nem volt lehetőség.²⁷ (12-13. kép)

Szintadatjainkat a nyugati bejárat kő lépcsőjéhez mértük vissza (ez volt az úgynevezett $\pm 0,0$ pont). A középkori falak teteje ehhez a szinthez képest általában 0 és -50 cm mélység között jelentkezett, de a déli hajófal néhány helyen +10 cm magasan került elő. A szentély legmagasabb pontjait +5/-6/-21 cm-en észleltük. A középkori sekrestye (ld. alább) +22/+2 cm között került elő, de itt a modern járósínt is magasabban volt (a sekrestye és az északi kápolna közötti küszöb szintje +39 cm). A modern padló eltávolítását követően kiderült, hogy az omladékréteg alatt fél méter magasan (néhány helyen valószínűleg magasabban is) is megmaradtak az elbontott középkori templom felmenő falai. A mai épület belsőjében, a falak belső oldala mentén helyezkednek el a keskenyebb középkori templom falai. Az erdélyi műemlékvédelemben már-már anekdotaszerű törvényszerűségnek megfelelően (ld. a vilánszerelő mindig a középkori freskók szentjein, a jobbak meg egyenesen a szemek magasságában vésik be a vezetékeket) a közelmúltban lefektetett fűtési csövekkel sikerült módszeresen végigásni a falak tetejét, különösen azok külső részein. A falak vastagsága 100-120 cm között ingadozik, a falazáshoz csak követ és habarcsot használtak, téglát (töredék) sehol nem fordul elő.

A jelenkori falak közelsége, a fűtési csövek elhelyezkedése, illetve a rendelkezésre álló szűk időkeret miatt a középkori falak külső falsíkját nem tudtuk végigkövetni, így arra a kérdésre, hogy a hajó északi és déli külső falsíkján voltak-e (netán későbbi beavatkozás nyomán) támpillérei nem tudunk egyértelmű választ adni. A látható

részletek alapján azonban kitűnik, hogy ilyenek nem voltak, de ugyanakkor a korábbi felületek során a külső munkafelületekben észlelt falmaradványok alapján valószínűnek tartjuk, hogy a nyugati sarkokon viszont álltak támpillérek. Ezt erősíti az a megfigyelés, hogy a nyugati belső hajófalán visszabontott falcsorbázat érzékelhető az elbontott északi és déli hajófal tengelyében, vagyis a nyugati falat nem bontották el az újkori építkezések során. Ez egyben azt is jelenti, hogy a padlástérben megfigyelt keskenyebb-meredekebb oromfalra utaló falmaradvány valóban eredeti helyzetű és a megmaradt nyugati oromfallal azonosítható. A hajó külső hossza 14,5 m (belső: 12,3 m), belső szélessége 7,7-7,9 m (illetve a külső 9,8-10 m).²⁸

Az északi hajófal tengelyében egyértelmű szabálytalanság, elhajlás érzékelhető, de ásatás híján eldönthetetlen, hogy ez kitűzési-kivitelezési hiba-e, avagy netán egyéb (korábbi periódus alapfalai, kiterjedése?) okai vannak. (14. kép) A déli hajófalban sikerült azonosítani a kifelé szélesedő (120/90/140 cm) rézsűs déli bejárat lenyomatát (a külső küszöbkő szintje -26 cm). A belső falfelületek vakolt-meszelt falsíkja ennél a szintnél mélyebbre húzódnak, így egyértelműen kitűnik, hogy a hajó belső járósíntje jóval mélyebben van, a templomba érkezéskor a hívek egy ma már nem azonosítható lépcsőn léptek „le”.

A hajó nyugati kétharmadában, a falak mentén, kétszer-hármas szimmetrikus elhelyezkedésben, téglából készült, vakolatból lépcsősre kiképzett lábazatú belső pillérek tömbjei (116x70 cm) kerültek elő, amelyek takarják a hajó meszelt belső falsíkját. Valószínűnek tűnik, hogy ezek egy utólagos boltozat hevederíveinek oszlopai lehettek. A jelenlegi karzat alatt, a középső pillérek tengelyében két további nagyon hasonló tömb került elő (96x75 cm), melyeket a nyugati karzat belső lábainak, oszlopainak tarthatunk. (a karzat alapterülete 34 m² körüli lehetett). (15. kép) A hajó (újra?)boltozása és a nyugati karzat kialakítása egyértelműen utólagos beavatkozás, melynek idejét a 1749 előttre valószínűsíthetjük, tudniillik a torony keletre, azaz a karzatra nyíló bejárata

²⁷ A munkában Botár Márta önkéntes volt nagy segítségemre.

²⁸ Ezúton is megköszönöm a csíkszentmártoni önkormányzat segítségét, Gergely András polgármester kezdeményezésére, az ő segítségével ugyanis elkészült az előkerült maradványok topográfiai felmérése is Boga János munkája által.

az erre irányuló falkutatások hiánya ellenére is építés korabelinek tűnik.

A hajó keleti felén a diadalív alkotta sarkaknál kőből falazott mellékoltárok asztalainak maradványa került elő, melyeket téglalépcsőkön lehetett megközelíteni (a hajó járószintje legalább 90-100 cm-el mélyebben van tehát, mint a falak jelentkezési szintje). (16. kép) Itt állhattak a 18. századi vizitációkban említett hordozható oltárok („Duo minora pariter non consecrata in quibus cum portatilibus possunt celebrare. Portatilia tria. Unum consecravit reverendissimus dominus Athanasius Rusinszky episcopus Bakoviensi anno 1664, 1-ma Augustu. Inclusit reliquas Sanctorum Ursulae et Formosae Virginum martyrum. In aliis duobus non apparent, quando et a quo fuerint consecrata, commoda tamen pro usu.”).²⁹ Az omladékrétegből gyűjthető vörös, rózsaszín, sárga, barna, kék színű vakolatrétegek alapján a hajó északi falait polikróm, freskó technikájú, igényes falképek borították. (17. kép) Úgy tűnik a freskókat megelőzően csak egy korábbi, meszeletlen vakolatréteg fedte a falakat. Ez szintén arra utalhat, hogy a fal készítése, vakolása és a kifestés időben közel esett egymáshoz, nincs szó több korábbi periódusról, így a fal építése viszonylag későre keltezhető.

Szintén erre utal, hogy megközelítőleg 96 m²-es belterével a csíkszentmártoni hajó, a székelgyházi gótikánál korábbi hajók között a legnagyobbak alkotta harmadba tartozik.³⁰

A hajóhoz tartozó szentélyt a késő gótikus bővítések során elbontották (ld. alább), így méreteiről, alaprajzáról nincsenek közvetlen adataink. A diadalívекnél megfigyelhető falcsorbázatokra utaló szabálytalanságok arra utalnak, hogy a hajónál egy-egy falszélességgel keskenyebb volt (külső és belső szélessége 7,8, illetve 6,2 méter körüli lehetett) (16., 20. kép) A hajó tekintélyes méretei alapján valószínűnek tartjuk, hogy a hozzá tartozó szentély egy nyújtott félköríves, de akár a nyolcszög három oldalával záródó kora gótikus szentély lehetett.

A hajó és az általunk azonosított szentély fala nincs kötésben, a szentély utólag épült a már meglévő falak mellé, az északi oldalon annak tengelyében, míg a déli oldalon attól 20 cm-re délebbre, szélesebben épült meg. Itt a csatlako-

zásnál a hajó délkeleti sarkába kissé belebontva egy támpillért is beépítettek. Ennek északi társát nem találtuk, ott a hajó-szentély csatlakozásánál folyamatos volt a falak síkja, így a hiányzó támpillér statikai szerepét a hajónál későbbi sekrestye nyugati fala vehette át.

Az újkori feltöltésből kihámozott gótikus szentély a tízszög három (160°) oldalával záródó, sarkain támpillérekkel megerősített épületrész. Belső hossza 9,3 méter (a diadalívtól mérve), míg a külső mérete 11,5 méter. (12., 20. kép) A késő gótikus templom teljes külső hossza így 26,3 méter körüli volt. A szentélyt terrakotta bordákból kialakított boltozat fedte, a falak dokumentálása során két bordatöredék is előkerült. (9. kép)

A szentély keleti záródásának külső falsíkjában egyetlen faragott követ találtunk, ami egy homorlattal kialakított lábazati párkány darabja. Ennek társait viszont nem sikerült azonosítanunk a látható falszakaszokon.

A gótikus szentély keleti zárófal belső oldalánál két négyzetes kőből kirakott felület rajzolódott ki. A keleti tömb (100x150 cm) a gótikus kőből falazott oltár maradványa, amelynek hátsó (keleti) oldalánál előkerült az a téglából kialakított, kis, négyzetes mélyedés is, amely a liturgia során fel nem használt, vagy szennyeződött szentségek (ostya, olaj, stb.) „tárolására” szolgált. Közvetlenül az oltár előtt megtisztított 180x130 cm-es felületet alatt nagyon laza földréteg húzódik, így nagy valószínűséggel tarthatjuk egy kriptá felső részének. Kézenfekvő megoldásnak tűnik, hogy itt, az oltár előtti legelőkelőbb helyen a patrónus Becz-család kriptája lappang. Ennek feltárására a fent jelzett okok és határidők miatt nem volt lehetőség.

Szintén a családhoz köthető a szentély déli belső falában megtisztított falifülke maradványa (hossza 170, mélysége 40 cm), ahol nagy valószínűséggel egy kisebb stallum állhatott. (19. kép)

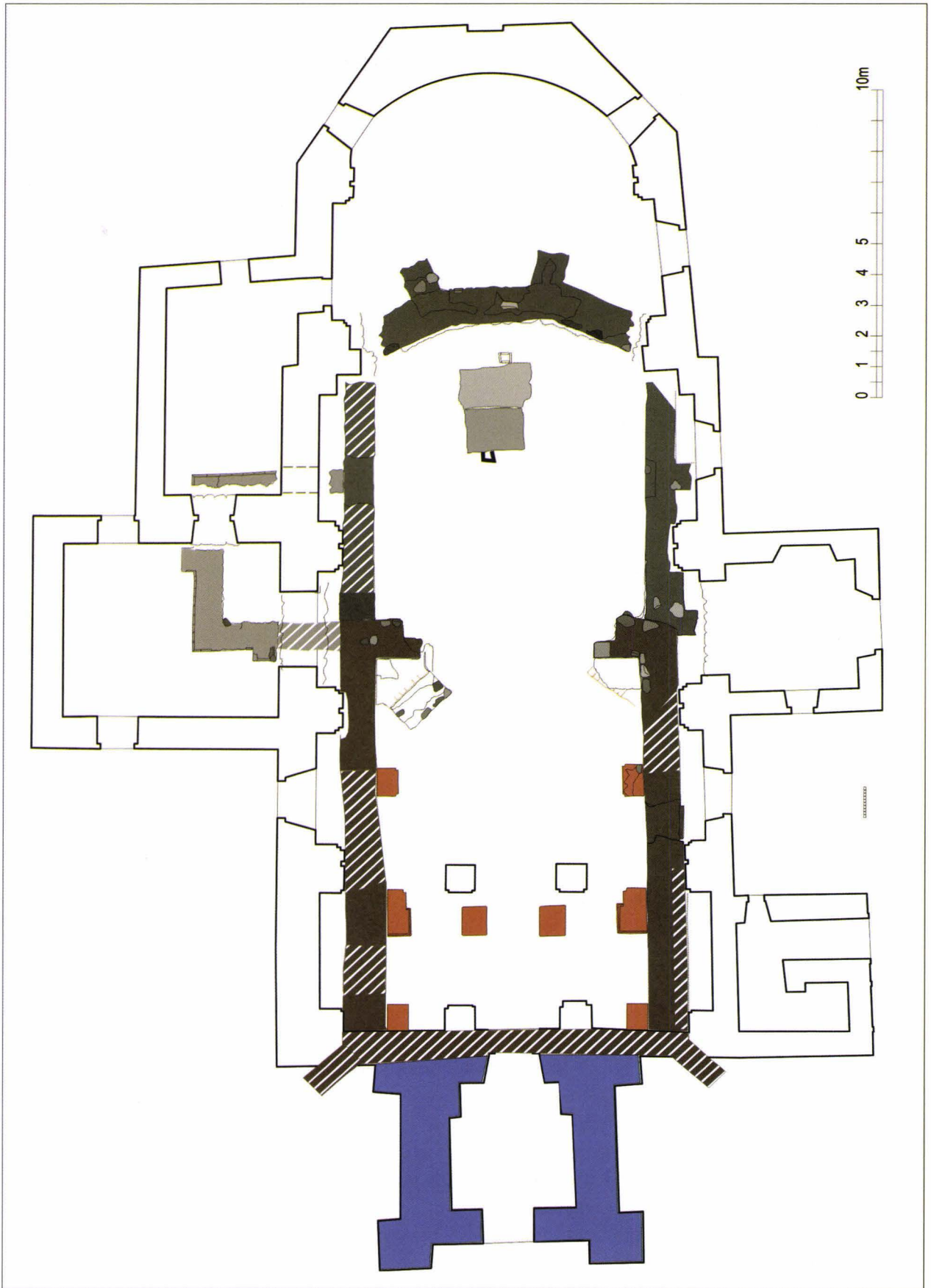
A templom korábban fent említett felszerelési mellett az 1731-es vizitáció további berendezési elemei is szerepelnek. A főoltár megmaradt, Mária-szobra mellett állt Szent Lukács és Szent Márton alakja is.³¹ A vizitáció idején a kőből épített cinteremfal már romos volt.

Az északi mellékkápolnában és a jelenlegi sekrestye belterében azonosítani lehetett a középkori sekrestye falait is. (20-21. kép) Ennek fala

²⁹ ERKEJ 137.

³⁰ BENKŐ 2012, 129–130.

³¹ ERKEJ 137.

20. kép – A mai templom alaprajza a megtisztított történelmi falakkal (barna: megtisztított, gótikánál korábbi falak; világosszürke: sekrestye; sötétszürke: késő gótikus szentélyfal; telt szín: megtisztított látható falak; sávozott színek: kutatatlan, tisztítatlan, esetleg elbontott falszakaszok)

keskenyebb (90 cm) volt, a külső falsíkon végig követhető volt rézsús lábazati párkánya. Hasonló profilú részlet sem a hajón sem a szentélyen nem került elő. A sekrestye nyugati és északi falát középen egy-egy kicsiny (40x70 cm) támpillér támasztotta, míg a keleti falszakasz látható részein ilyennek nyoma nem került elő. Hasonló falközepi támpilléres megoldással a csíkmenasági templom sekrestyéjének északi falán találkozhatunk. A sekrestye külső méretei 5,75x4,3 méter, bejárata vélhetően a szentély északi falán nyílt.

A középkori templom építéstörténete

A templom kezdeteire, építési idejére vonatkozatható leletek nem ismertek, és most sem kerültek elő. Az általunk azonosított legkorábbi rész, a hajó esetében a hozzátartozó szentély ismerete nélkül ezért csak feltételelesen beszélhetünk (13-)14. századi kekezésről. E tekintetben a részben megfigyelt nyugati támpillérek sem nyújtanak eligazítást, mert viszonyuk a hajófallal nem egyértelmű. Egy későbbi hitelesítő ásatás e kérdésben viszont hozhat új adatokat. A továbblépést, azaz a pontosabb kekezést segíthetné egy dendrokronológiai vizsgálat is, amennyiben a nyugati oromfal padlásán látható részletébe falazott fa elemek kekezése sikerrel járna. Az oromfal kekezése azonban önmagában nem biztos, hogy megoldja a hajó kekezésének kérdését. Előfordulhat ugyanis, hogy ma csupán egy későbbi magasztást látunk.

Mindezekről függetlenül a hajó nagy mérete, az egyrétegű vakolat alapján valószínűnek tartható, hogy volt a templomnak egy olyan korábbi, és nyilván kisebb periódusa, amely kőből, de akár fából is megépülhetett.³² Erre utaló közvetett régészeti nyomnak tekinthetők a falu belterületén gyűjtött Árpád-kori leletek. A korabeli egyházi berendezkedés jellege, illetve az ismert székelyföldi korai templomperiódusok alapján nem tűnik valószínűnek, hogy a korabeli Szentmártonnak ne lett volna temploma. Ennek az épületnek a maradványai azonban a mai templom belterében lappanganak. A templom következő építési periódusához sorolható a sekrestye építése. Ez ugyanis biztosan

nincs kötésben a hajófallal, lábazati párkánykiépzése nem egyezik a késő gótikus szentélyével sem, így létrejött egy közbeeső munkálathoz köthető, valamikor a 14-15. század folyamán.

A felügyelettel járó leletanyag hiányában a dokumentált gótikus szentély kekezése alapvetően a középkori berendezési tárgyakon nyugszik. Igen valószínűnek tűnik, hogy az 1525-ös évszamos Madonna-szobor már az új, megnagyobbított szentély oltárához tartozott, így azt a szobor készítését megelőzően építhették. Az oltár megrendelése nyilván a tetőszerkezet, boltozás, kifestés, stb. után vált esedékessé, így az építkezés idejét talán jobban jelezheti az 1495-ben öntött harang évszáma. Összegezve a későgótikus szentély építését valamikor a 15-16. század fordulójára kekezhetjük. (22. kép) A mellékoltárok építése, felszerelése szintén a késő gótika korára tehető, ezek egyikét 1664-ben szentelték fel, míg a többiek felszentelésének idejére, körülményére már nem emlékeztek.³³

A templomot övező lőréses cinteremfal a 18. század előtt épülhetett, a század elején ugyanis romosként említik (caemeterium lapideum ruinum).³⁴ A lőrések felett fa teherkiváltó elemek találhatók, ezek dendrokronológiai elemzése jó eséllyel kekezheti a korai cinteremfal építését. A védőfal keleti felét a jelenlegi templom építésekor bontották el a kelet felé megnyújtott szentély miatt. Ebbe az új falszakaszba falazták be a lebontott gótikus szentélyből származó szentségtartófülkét.

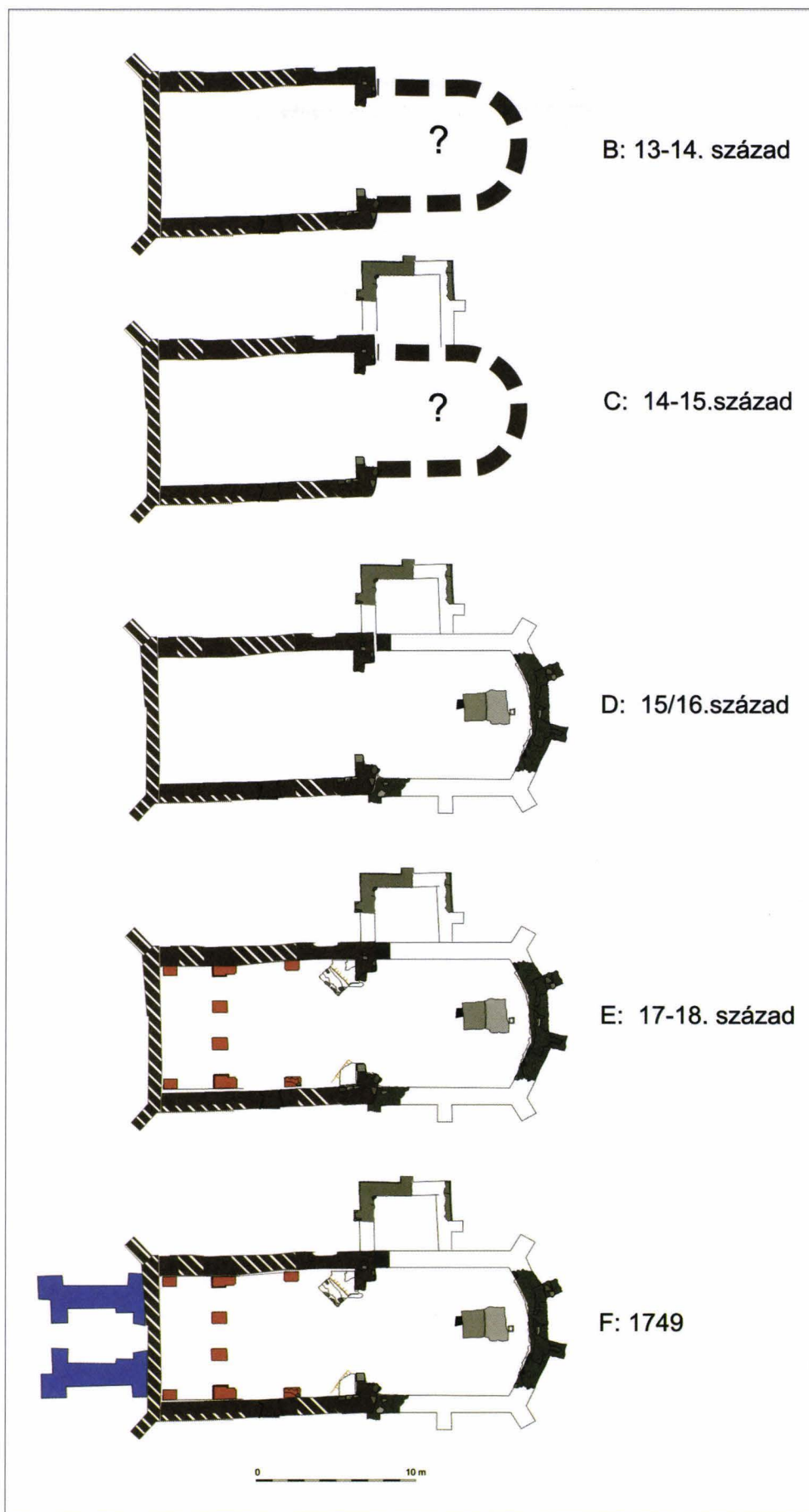
Az általunk ismert következő nagyobb beavatkozás a hajóban zajlott, amikor elkészült a nyugati karzat és az ezzel egyidőben a belső pilléren nyugvó boltozat is. Bár ezt adatokkal nem tudjuk bizonyítani, valószínűnek tűnik, hogy ez a munkálat, ha nem is sokkal, de megelőzte a torony 1749-es építését, ugyanis ez utóbbi kialakításakor már számoltak egy keletre, azaz a karzatra nyíló bejáratral. Utolsóként tehát a torony 1749-es építését említhetjük, amelyben ma is megtalálható az addig haranglábban működő középkori harang.

Zárszóként néhány megszívlelendő gondolat. Egy templom életében a 2015-ös évihez hasonló mérvű beavatkozások egy-két évszázadonként

³² Valószínűleg egy ilyen kő templomnál korábbi temetőhöz tartozó sír került elő a csíkszentkirályi templom alapfal alatt Darvas Lóránt még közöletlen ásatása során.

³³ ERKEJ 137.

³⁴ ERKEJ 137.

22. kép – A középkori templom valószínű építési periódusai

zajlanak. Éppen ezért a felfordulást „kihasználva” érdemes nagyobb léptékű kutatást (is) beütemezni. A munkálatok régészeti felügyelete sok új adattal gazdagíthatja egy adott templomra vonatkozó ismereteinket, de tényleges ásatás hiányában a korlátozott lehetőségek miatt több nagyon fontos kérdés megválaszolatlan marad, esetünkben például a lappangó első templom léte vagy nemléte, a gótikánál korábbi szentély alaprajza, vagy akár a kriptá kérdése. Az ásatással járó „ter-

heket” egyszer kell, fél-másfél hónapig elviselni, megállapodástól függően ennyivel csúszhat a kivitelezés, de az eredmények, a múlt elfeledett szeletének az ismeretei papot, régészt, építészt túlélve mindörökre a közösségé maradnak. Ezt kell mérlegre tenni, amikor egy valójában súlytalan határidőre (vagy bármi egyébre) hivatkozva lemondunk a két-három emberöltőként egyszer előforduló kutatási lehetőségekről.

Irodalom

- BENKŐ 2002 Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelõmedencéi*, Budapest.
- BENKŐ 2012 Benkő Elek, *A középkori Székelyföld*, MTA BKRI, Budapest.
- BOTÁR 2001 Botár István, *Csik korai templomairól* IN *Székelyföld* VI/11., 119–145.
- BOTÁR 2006 Botár István, *A csíkszenttamási Csonkatorony 2003. évi régészeti kutatása*, IN *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2005*, I., Csíkszereda, 37–54.
- BOTÁR 2007/a Botár István, *Cercetări arheologice la biserica romano-catolică din Misentea*, IN *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben* IV., Szatmárnémeti, 115–130.
- BOTÁR 2007/b Botár István, *Egy ásítás mozzanatai. A csíkmenasági templom kutatása*, IN *Örökségünk*, Székelyudvarhely, I., 4., 8–9.
- BOTÁR 2008 Botár István, *A csíksomlyói Szent Péter és Pál plébániatemplom régészeti kutatása (2002–2005.)*, *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2007–2008*, Csíkszereda, 137–174.
- BOTÁR, TÓTH 2004 Botár István; Tóth Boglárka, *A csíkszenttamási Csonkatorony 2002. évi régészeti kutatása*, IN *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2004*, I., Csíkszereda, 271–303.
- BOTÁR, RÁCZ, TÓTH 2006 Botár István; Rácz Miklós; Tóth Boglárka, *A csíkszentkirályi plébániatemplom kutatása (2002.)* IN *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, Kolozsvár, új sorozat, II (XII.) kötet.
- EFK 2003 *Erdélyi fejedelmek királyi könyvei I.* Erdélyi Történelmi Adatok VII/I., Kolozsvár.
- EO I. 1997 *Erdélyi okmánytár I.*, Közzéteszi: Jakó Zsigmond, Budapest.
- ERKEJ 2002 *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzõkönyvek és okmányok I. 1727–1737.* Közzéteszi: Kovács András; Kovács Zsolt, Kolozsvár.
- ESZT VIII 1996 Vámszer Márta (Ed.), *Erdélyi Szótörténeti Tár*, Gyjtötte Szabó T. Attila, Budapest–Bukarest.
- INQUISITIO 1716. *Inquisitio seu Visitatio Archidiaconalis in Sede Siculicali utriusque Csik et Kászon facta per Adm. R. D. Joannem Antalffy utriusque Csik, Gyergjó et Kászon Archidiaconum, nec non Ecclesiae Sz[ent]Györgiensis parochum, et Adm. R. D. Michaellem Lukács, Ecclesiae S[ancti] Martini parochum. Anno 1716. mense Novembri et partim Decembri*, Gyulafehérvári Fõegyházmegyei Levéltár/I. Fondcsoport: Püspöki, Érseki Levéltár./6. Fond állag. Canonica visitationes./6. doboz, 13. kötet, 50–63. (Fehér János kéziratoss jegyzete alapján)
- KARCZAG, SZABÓ 2012 Karczag Ákos; Szabó Tibor, *Erdély, Partium és a Bánság erõdített helyei*, Második, bővített kiadás, Budapest.
- KEÖPECZI 1929 Keöpeczi Sebestyén József, *A középkori nyugati mûveltség legkeletibb határai*, IN *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 371–401.
- LÉSTYÁN 2000 Léstyán Ferenc, *Megszentelt kövek I–II.*, Kolozsvár.
- MARCU 2004 Marcu-Istrate, Daniela, *Biserica romano-catolică din Armășeni* IN *Arhitectura religioasă din Transilvania III.*, Coord.: Marcu Istrate, Daniela; Rusu, Adrian Andrei; Péter Levente, 165–182.
- MIHÁLY 1996 Mihály Ferenc, *Középkori szobrok és táblaképek a Csíki-medencében*, IN *Tusnád* 1997, 111–115.
- MONVAT 1887 Monumenta Vaticana historia regni Hungariae illustrantia. Series I. Tomus I., Budapest.
- ORBÁN 1896 Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*. II. kötet. Pest.
- PESTY 2013 Pesty Frigyes, *Helynévgyűjtemény 1864–1865, Székelyföld és térsége II.*, Sepsiszentgyörgy–Budapest.

- SARKADI 2012 Sarkadi Emese, *Local workshops – foreign connections. Late medieval altarpieces in Transylvania*, Ostfielden.
- SÓFALVI, TÓTH, SÓfalvi András; Tóth Boglárka; Botár István; Grynaeus András, *Udvarhelyszéki templomtornyok és történeti faszervezetek dendrokronológiai keltezése. Az „udvarhelyi tölgykronológia”* (1.) IN *Lustra* II/1., 4–13.
- BOTÁR, GRYNAEUS 2015
- SZABÓ 2006 Szabó T. Attila, *Csik-, Gyergyó- és Kászonszék*, Szabó T. Attila kéziratos gyűjtéséből közlésezi Hajdú Mihály; Makay Emese; Slíz Mariann, Budapest.
- SZO 1872-1934 *Székely Oklevéltár*. I-VIII., Szabó Károly; Szádeczky Kardoss Lajos; Barabás Samu (Eds.), Budapest–Kolozsvár.

dr. Botár István

Csíki Székely Múzeum

Csíkszereda, Románia

E-mail: botaristvan@yahoo.com

DATE PRIVIND ISTORIA MEDIEVALĂ A LOCALITĂȚII SÂNMARTIN

CERCETAREA ARHEOLOGICĂ A BISERICII PAROHIALE ÎN 2015

Rezumat

Biserica romano-catolică actuală din Sânmartin (jud. Harghita, România) este o clădire din secolul al 19-lea fără caracter, fără elemente arhitecturale istorice vizibile. Datele istorice dovedesc însă că la începutul secolului al 14-lea a existat o biserică parohială, în sat. În același timp, fragmentele ceramice colectate, în cursul perieghzelor, din interiorul satului, atestă o așezare deja din secolele anterioare, fapt care sugerează existența unui lăcaș de cult chiar în secolele 12-13. Biserica medievală a fost distrusă cu ocazia edificării clădirii actuale, dar câteva elemente gotice (sculptura Madonei de pe altar, un clopot din 1495, cristelnița, tabernaclu) au fost păstrate. Cu ocazia lucrărilor de reabilitare ale bisericii, în 2015, am efectuat supraveghere arheologică în interior. În stratul de dărâmătură, au fost documentate

zidurile în elevație (!) ale bisericii medievale, care a fost construită în mai multe etape: navă, sacristie și un cor din goticul târziu. În navă au fost observate nișa intrării sudice, urmele galeriei vestice construită ulterior și două altare secundare, în colțurile estice, de lângă arcul de triumf. Sanctuarul medieval poligonal cu contraforți a fost boltit cu nervuri de teracotă, și în interior a fost observat blocul altarului medieval, o nișă sudică (pentru strană?) și o suprafață pietrită în fața altarului, probabil cripta familiei Becz, patronii medievali ai bisericii. Sacristia a fost adosată ulterior navei și construită anterior corului din goticul târziu. În urma supravegherii arheologice, putem schița principalele perioade de construcție, dar o serie de întrebări își vor găsi răspunsul, probabil, cu ocazia cercetărilor viitoare.

DATA REGARDING THE MEDIEVAL HISTORY OF SÂNMARTIN

THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE PARISH CHURCH IN 2015

Abstract

The Catholic parish church of Sânmartin (Harghita County, Romania) is a featureless 19th century building without any obvious historical architectural element. Written sources although prove that a church already stood in the village at the beginning of the 14th century. At the same time, archaeological material collected during field surveys in the area shows the existence of an earlier settlement, therefore even the existence of the 12th–13th century church can be presumed. The Medieval church was destroyed before the construction of the actual building, but some Medieval elements (a Gothic Madonna-statue, bell, tabernacle, font) were preserved. During the restoration works, in 2015, we managed to document the walls of the Medieval church, which had more phases: nave, vestry, and chancel. On the South wall of the nave, the trace

of the entrance could be observed, and also the remains, pillars of the later Western gallery. Two blocks of secondary altars came to light by the East corners of the nave. The Late Medieval chancel had a polygonal plan with buttresses and it was covered by a vault made of terracotte ribs. On the South wall, an interior niche (for stalls?) and an exterior buttress could be documented, furthermore the stone block of the altar and a trace of a crypte were also visible. This one very probably belonged to the Becz-family who were the most important patrons of the church during the Middle Ages. The vestry is clearly older than the nave, and very probably earlier than the chancel. After the archaeological surveillance, one could separate the most important building phases, but naturally more details still wait for an answer.

HELYNÉVTAN ÉS RÉGÉSZET. VIZSGÁLÓDÁS AZ UDVARHELYSZÉKI FALVAK KEZDETEIRŐL

Nyárádi Zsolt

Bevezető

A középkori Udvarhelyszék településhálózatának kialakulásáról még mindig igen keveset tudunk, annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben jelentősen megszorodtak a régészeti feltárások. Ezeknek köszönhetően új megközelítésből vizsgálhatjuk a térség benépesedésének alsó időhatárát.

A régészeti kutatások előtt a történészek Árpád-kori írásos források hiányában a helynév-tipológiával, a művészettörténészek az épületek művészeti ismerete alapján illesztették be a székelyek által benépesített területet Erdély történetébe. A rendelkezésre álló adatok alapján az elfogadott nézet az volt, hogy Erdély e délkeleti szeglete nem népesülhetett be korábban a 13. századnál.¹ Ezzel a nézettel azonban nem minden kutató értett egyet. A térség helynévanyagának tanulmányozása során Benkő Lóránd arra a következtetésre jutott, hogy egyes részek már a 12. században lakottak lehettek, így a Vécke patak, a Küsmöd völgye, a Homoródok vidéke egészen Oklándig egy magyar populációval lehetett benépesítve. Ennek bizonyítékát látja az olyan helynevekben, mint a Csöb, Zsákod, Bordos, Derzs, Erked, Ége, Dálya, Petek, Bene, Zsombor, Sárd, Kányád, Lókod, de ő is lakatlannak gondolja a Gagy, Fehérnyikó, Korond, Nagyküküllő és a két Homoród völgyét, amelyet csupán a XIII. század közepén népesítettek be a székelyek.²

Egyes történészek nem tekintették hitelesnek a helynévtani kutatások eredményeit és kronoló-

giai határait településtörténeti vonatkozásban bizonytalan adatokként kezelték.³ A bizonytalanság egyik fő oka az volt, hogy a helynevek az évszázadok során jelentős változáson mehetek át, így a kinyert adatok nem tekinthetők bizonyító erejűnek. Az újabb kutatások tükrében ezen megfogalmazások jelentősen módosultak bizonyítva az egyre nyilvánvalóbb ellentmondásokat a korábbi nézet és a régészeti adatok között.⁴ Ellenben a régészeti módszerek arra is rávilágítottak, hogy a nyelvészeti megközelítés, amelyet Benkő Lóránd alkalmazott részben helyes volt, hiszen az általa megjelölt térségben tényleg léteztek már a 12. században is települések, azonban a kiterjedés, amelyet megjelölt jóval nagyobb és a települések alsó időhatára is még korábbra tolódott ki.

A településtörténeti kutatásokban mindig visszatérő jelenség, hogy létezik-e folyamatosság az avar-szláv, illetve a magyar (székely) települések között. Ez László Gyula megfogalmazásában a ket-tős honfoglalás elméleteként ismert, amely szerint a késő avar népesség már magyarul beszélt és csatlakozott a honfoglaló magyarsághoz.⁵ Az elméletet sok bírálat érte⁶ főként annak módszertani hibái miatt. A régészeti kutatások azonban rávilágítottak, hogy egy nagyobb számú avar népességgel számolhatunk a 10. századból. Legutóbb Gáll Erwin az erdélyi korai temetők vizsgálata során jutott arra a következtetésre, hogy Közép-Kelet Erdélyből igen nagyszámú hamvasztásos, illetve birituális temető ismert, közülük pedig több (Medgyes, vagy

¹ GYÖRFFY 1941, 37–86.

² BENKŐ 1989, 347–350.

³ KRISTÓ 1986, 322.

⁴ BOTÁR 2008, 72.

⁵ LÁSZLÓ 1978.

⁶ GYÖRFFY 1973, 1–16.

1. kép – Udvarhelyszék Árpád-kori templom és településhálózata

Mihályfalva) egyértelműen 10. századiak. Ezen leletek tükrében pedig komolyan kell számolni egy avar-szláv alapnépességgel.⁷

A nyelvészeti módszerek alapján Benkő Lóránd Udvarhelyszéken az Erked-patak és a Rika völgyében feltételez szláv lakosságot, példaként hozva fel Muzsna nevét. Ezek környezetében pedig egy besenyő populációt is sejt.⁸ Udvarhelyszéken a névtani kutatások öt-hat település nevére gyanítják, hogy az szláv környezetből származhat. Kiss Lajos szláv származásának tartja Bardóc, Rava, Szolokma helyneveit.⁹ Kniezsa István elemzésében csupán Muzsna és Recsenyéd szerepel a szláv eredetűek között.¹⁰

Korábbi kutatók, köztük Ferenczi István régész is kérdésfelvetésként kezelte egyes jelentősebb késő népvándorlás kori tárgyi emlékeket és

a székelység közötti kapcsolatot.¹¹ Ferenczi Géza több települést a besenyőknek tulajdonított.¹²

Benkő Elek keresztúr-széki régészeti topográfiajának összeállításakor szintén arra a következtetésre jutott, hogy az avar-szláv telepek még kimutathatóak a 9–10. században. Ugyanakkor azt is világosan megfogalmazza, hogy az általa vizsgált területen nincs átmenet a korábbi és a magyar települések között. Az új települések szerinte, néhány példától eltekintve (8–12 lelőhely) nem a későnépvándorlás kori falvak helyén létesültek, hanem azoktól viszonylag távolabb.¹³

Az Udvarhely melletti, elpusztult Szentimrefalva régészeti kutatása során az Árpád-kori objektumok szomszédságában későnépvándorlás kori telepjelenségek is felszínre kerültek. A kis méretű feltárás azonban komolyabb összehason-

⁷ GÁLL 2014, 88–89.

⁸ BENKŐ 1989, 345.

⁹ Kiss 1988, I. 168.; II. 402., 591.

¹⁰ KNEZSA 1938, II. 421.

¹¹ FERENCZI 1990, 4–8.

¹² A szék területén található idegen népelemek elemzéséről a legutóbbi összefoglaláshoz lásd SÓFALVI 2012, 43–44.

¹³ BENKŐ 1992, 25.

lítást a két korszak között nem tesz lehetővé.¹⁴ Későnépvándorlás kori lakóház nyomai kerültek elő a 13. században létrejövő telekfalvi templom kutatása során is.¹⁵ A korszak alaposabb kutatása a későbbiekben további új megközelítést hozhat majd.

Esetünkben, annak ellenére, hogy az avar-szláv jelenség fontossága nem elhanyagolható mégis inkább az egyértelmű Árpád-kori leletekre fókuszálunk. Kutatásunk célja a korábban a helynévtani elemzésekkel meghatározott településtipológia és azok kronológiájának összevetése a régészeti adatokkal. Ugyanakkor térképre vetítettük az eddig beazonosított Árpád-kori településeket, templomos helyeket. Egy összefoglaló táblázatban mutatjuk be a falvak első írásos formáit, valamint a területükről előkerült legkorábbi régészeti leletanyagot. Ezen kívül kiemelt fontosságot tulajdonítottunk az egyházas helyeknek, így a táblázatból kiderül, hogy mely templomokról rendelkezünk 12. századi leletekkel, melyek léteztek az Árpád-korban és melyek voltak leányegyházak. Összefoglalónk ugyanakkor egy átfogó képet nyújt a kutatás jelenlegi állapotáról rávilágítva a szék Árpád-kori településhálózatára. (1. kép)

Helynévtan és a székely kérdés

A helynévtani kutatások szerint a legkorábbi településnevek a törzsnevekből alakultak ki, ám ezek Erdély területéről nagyrészt hiányoznak.¹⁶ A helynevekre alapozott településtörténeti kutatásokban mai napig meghatározó Benkő Lóránd munkája, aki a helynevek jellemzői alapján húz meg kronológiai határokat. Így a -d, -i és pusztaszemélyneves helynevek túlsúlyát korai 11–12. századi benépesült vidéknek tekintette, az utótagból álló (falva, laka stb.), valamint a templomcíméből kialakuló helynevekben bővelkedő térséget késői (13. századi) betelepülésűnek tartotta.¹⁷

Györffy György Udvarhely nevének elemzéséből kiindulva a térségben a település nevét

eredeztető királyi udvarház és annak hálózatát feltételezte. A székely szabadságjogokból kiindulva, miszerint területükön a királynak nincs fennhatósága, a székelység betelepülése előtti, tehát 12. századnak határozta meg. A területet pedig a kü küllei ispán alárendeltségének gondolta.¹⁸ Ezt a megállapítást Benkő Lóránd is elfogadta.¹⁹ Ebből az elgondolásból kiindulva más kutatók már egy területi jelleget nélkülöző ispánság szervezésében gondolkodtak.²⁰

Azonban ha a helynévtani elemzéseket vetjük össze a régészeti kutatások eredményeivel, akkor azt látjuk, hogy azok félrevezetőek lehetnek. Források hiányában nem számolhatnak ugyanis a településnév részleges, avagy teljes megváltozásával. A településnév változásának különféle okai lehetnek és csak a forrásokkal adatolt szerencsésebb esetekben mutatható ki. Annak ellenére, hogy csak néhány esetet ismerünk, meglétét korántsem mellőzhetjük. A pápai tizedjegyzékben 35–37 mai helységnevekkel azonosított település nevét ismerjük, a többi falu első írásos említése csupán a 16. század közepéről származik. Az 1567-ben összeírt 133 településnév már nagyvonalakban megfelel a ma is használatos helységnevekkel, amelyeknek vizsgálata során azt láthatjuk, hogy különféle eredettel bírnak.

Az említett települések létrejötte, illetve a betelepülés kérdésköre még sok tisztázni kíván, ellenben az már most kijelenthető, hogy a korábbi szemlélet, amely szerint a térség csupán a 13. században népesedett be már nem állja meg a helyét és módosításra szorul. Az egyre intenzívebb váló régészeti ásatások nemcsak Udvarhelyszéken, hanem a keletibb, csíki és gyergyói medencékből is fokozatosan hoztak elő újabb korai leletanyagot.²¹ Ferenczi Géza ezeket a korábbi jelenségeket egy, a székelységet megelőző, határvédelmi szerepet ellátó besenyő, úz népesség hagyatékának tekintette, amely alátámasztani látszott a kelet-erdélyi határvédelmi elméletüket.²² A székelység betelepítését ő is a 13. századra helyezte.²³

A kisméretű, főként a kerámia datálásán alapuló feltárásokat sokáig a szakirodalom nem

¹⁴ NYÁRÁDI 2012, 160.

¹⁵ NYÁRÁDI, SÓFALVI 2011, 177.

¹⁶ KRISTÓ 1988, 20–35; MAKKAJ 1987, 280–281.

¹⁷ BENKŐ 1989, 351.

¹⁸ GYÖRFFY 1987, 541.

¹⁹ BENKŐ 2002, 57–58.

²⁰ ZSOLDOS 2000, 116.

²¹ BENKŐ 2012, 102–108.

²² FERENCZI 2006, 53–64.

²³ FERENCZI 1978, 948.

kezelte tényként, felhozva azt a nézőpontot, miszerint Erdély e távoli részein, a királyság központi részeihez képest komoly archaizmussal kell számolnunk. Az egyértelműen 12. századra keltezett régészeti leletek áttörése az elpusztult szentábrahámi középkori templom helyszínének nagy felületű kutatása jelentette. A feltárások során olyan sírok kerültek felszínre, amelyeket a 13. századi szentély építésével bolygattak, ezek mellékleteként pedig 12. századi anonim dénárook és S-végű hajkarikák is voltak. Emellett a templom hajójában előkerültek egy korábbi, kisméretű, félköríves szentélyű templom alapfalai is, amelyhez a korai temetkezések is tartoztak. A korai leletanyag értelmezését, mivel akkor még nem sok székelyföldi lelet volt egyértelműen keltezhető, az ásató régész a székelyek betelepődése előtti vármegyei népesség nyomainak azonosította.²⁴

A későbbi kutatások rámutattak, hogy ez a lelet-horizont nem társtalan. Az új felfedezések a korai vármegyei népesség és a székely betelepődés problematikájának újragondolására készítették Benkő Eleket, aki legújabb székelyföldi monografikus összefoglalásában ezeket a korai temetőrészleteket és templomokat a 12. század közepétől betelepülő székelység emlékeinek tekinti.²⁵ A téma azonban még korántsem tekinthető lezártnak. A régészeti kutatások nyomán megrajzolható templomépítési időhorizont azt mutatja, hogy egyes templomok már a 12. század közepén és második felében létrejöttek (Szentábrahám, Bögöz, Lövéte, Küsmöd, Felsőboldogfalva, Dálya, Patakfalva), egyes példák viszont arra utalnak, hogy ezek létrejötte, akár lenyúlhat a 11–12. század fordulójára is (Fenyéd). Bögöz esetében pedig a 12. század közepi temetkezéseket településrészletek előzték meg.

A székely betelepődés problémája és kronológiája tehát még korántsem tisztázott. Az újabb nagyobb felületű régészeti ásatások tovább pontosíthatják a jelenlegi kutatások által felvázolt képet. A rendkívül töredezett korai csontanyag részletesebb antropológiai vizsgálatai, a koponyák összeillesztései az elhunytak etnikumára adhatnak újabb válaszokat.²⁶

A kutatás jelenlegi állása szerint az viszont már

biztosan kijelenthető, hogy Udvarhelyszéken a 12. században templomok hálózatáról és kialakult egyházi szervezetről beszélhetünk, amelyek háttérben nyilván már strukturált településhálózatnak is léteznie kellett. A korai települések mellett, más világi jellegű épületek megléte pedig egy világi rendszer működését jelenti. A kőtemplomok mellett kőből épült kisebb méretű várakkal is találkozunk Udvarhelyszéken, amelynek egyik legjobban keltezett példája a radiokarbon elemzés alapján (1027:1153 AD) a 12. század első felére helyezi annak építését.²⁷

Amennyiben a 12. század közepén már kiépült templomi hálózatról beszélhetünk, nem jelent majd nagy meglepetést, ha ezekből a falvakból az elkövetkezőekben jól keltezett települenségek fognak majd előbukkanni, amelyek lenyúlhatnak a 11–12. század fordulójára is. Hiszen ahhoz, hogy egy újonnan megtelepedett népesség egyházat alapítson, jelentősen meg kellett erősödnie, ugyanakkor a térség egyházi betagozódására is sor kellett kerülnön.

Névtani tipológia és a régészet forrásai

A nyelvészet egyik ága, a névtan a nyelvi jelek és a történeti produktumok keveréke. A sajátosan magyar helynévadás legelső megnyilvánulása az, amikor a személynevek önmagukban, változás nélkül váltak helynévvé. Ez a legkorábbi típus még a nomadizálás korából származott, amikor „*csak valakihez lehetett menni, de nem valahová*”.²⁸ A helynevek tehát jó adatsorral rendelkezhetnek a történészek számára, azonban nem szabad messzemenő következtetéseket levonni belőlük. Az, hogy egy települést miért pont azon a bizonyos néven neveztek ezernyi oka lehetett, amely a csoportlélektan szférája és nem a történész feladata. Éppen ezért Kristó Gyula megfogalmazza, hogy sokkal kevesebb elvárása lehet a történelemkutatónak a helynevekkel szemben, mint a társadalom életére reflektáló oklevelek esetében.²⁹

Írott források és más adatok hiányában azonban a helynevek elemzése is igen felértékelődik és a felállított tipológiai rendszer, amelyet némiképpen keltezni is lehet, kronológiai feltételezésekhez

²⁴ BENKŐ 1992, 27–28.

²⁵ BENKŐ 2012, 111.

²⁶ Az udvarhelyszéki temetők anyagát Jonathan Bethard szakmai vezetésével vizsgálja egy antropológus kutatócsoport. Az eredmények közzététele az öt éves együttműködési

szerződés lejárta után várhatóak.

²⁷ SÓFALVI 2012, 111.

²⁸ KRISTÓ 2001, 282.

²⁹ KRISTÓ 2001, 283.

2. kép – Máréfalva Árpád-kori templomának környezetében feltárt edénytöredékek (2007–2008-as ásatás Sófalvi András irányításában)

vezet, amely a fent említett okok miatt jelentősen torz képet nyújthat egy-egy térség településtörténetére vonatkozóan. Így történt ez Székelyföld, és Udvarhelyszék esetében is. A falvak egy részének legelső írott forrásai a 14. századi pápai tizedjegyzékben szerepelnek. Az ezekben szereplő latinizált magyar helynevek jelentősen eltorzulnak, amelyet még tovább fokozott, hogy a listákat magyarul nem beszélő írnokok többször is átmásolták. Ennek folyományaként számos helynév még mindmáig azonosíthatatlan vagy csupán kérdőjelekkel azonosítható a mai településnevek között. Az udvarhelyszéki települések 72 százaléka viszont csupán a 16. században szerepel először az írott forrásokban, tehát mintegy bő háromszáz-négyszáz évvel megalapításukat követően.

A településtörténetek rekonstrukciójában és megismerésében a régészeti adatok a legértékesebbek, főként, ha olyan korokról beszélünk, amelyről semmilyen írott forrással nem rendelkezünk. A régészeti adatgyűjtés első lépése a terepbejárás³⁰, amely az adott település területéről gyűjt össze régészeti nyomokat a szántóföldekről, kaszálókról. Az ember, ahogy birtokba vesz egy tájat, nyomot

hagy rajta, átalakítja, úgymond beszennyezi. Legyen az emberi megtelepedés ideje több ezer évvel korábbi, a hajdani élettér nyomai, a lakóházak, tűzhelyek kiégett agyagtapasztásai, az elfogyasztott élelem után hátra maradt állatsontok és a mindennapi élet során használt, majd eltört cserépedények töredékei a szakavatott szem számára egyértelműen jelzik egy-egy letűnt közösség létét. A néhai település által termelt nagy mennyiségű szerves anyag is jól jelzi adott esetben az emberi jelenlét nyomait.

A régészeti terepbejárások nemcsak az időszámításunk előtti korszakok nyomait tudják beazonosítani, hanem megfelelő módszert nyújtanak a középkori falvaink keletkezésének pontosabb tisztázásához is, amelyre írásos források hiányában igen nagy szükség van.³¹

A belterületen elvégzett terepbejárások igen gyors eredményeket hozhatnak, hiszen a felszínen gyűjtött leletek akár évszázadokkal visszavihetők a település keletkezését, mint azt az első írásos források mutatták. A terepbejárások során ugyanakkor lokalizálhatóak mára már elpusztult köépületek nyomai is, köztük is a templomoké,

³⁰ Az udvarhelyszéki falvak terepbejárásait Sófalvi András régésszel közösen végeztük 2007–2015 között. Keresztúr fiúszék területén Benkő Elek végezte a terepbejárásokat az 1980-as évek első felében.

³¹ A módszert, illetve ennek konkrét eredményeit jól érzékeli a Sükő-patak völgyében végzett kutatásaink NYÁRÁDI, SÓFALVI 2012, 169–201.

amelyek településtörténeti szempontból a leglényegesebb régészeti célpontot jelentik.

A terepbejárásoknak is azonban megvannak a korlátai. Egyrészt, mivel a mai falvak szinte teljes egészében ráfednek a korai településre, nem biztos, hogy sikerül annak a legkorábbi leleteit megtalálni a leletgyűjtés során.

Erre jó példák azok a kisméretű régészeti feltárások olyan településeken, amelyeket korábban csupán terepbejárással kutattak. Az ásások a korábban 13. század környékére keltezett településekről kiderítették, hogy azoknak korábbi, 11–12. századi előzményük van. Hasonló esetekkel találkoztunk Nagykeede, Nagymedesér, Lengyelfalva, Patakfalva esetében. Ugyanakkor jelzés értékű az is, hogy a Márafalva határában feltárt Árpád-kori templom településének nyomait sehol sem találtuk meg,³² annak ellenére, hogy a templom feltárásakor korai kerámiaanyag szintén előkerült. (2. kép)

További problémákat rejtenek a leggyakrabban keltező elemként használt kerámiatöredékek. Ezeknek egyelőre nem rendelkezünk erre a tájegységre vonatkozó jól kidolgozott és biztos alapokon nyugvó kronológiájával, így egyelőre csupán az archaikus zömök vállú, gazdagon díszített edények korát helyezzük a 13. század előttre.

Ha a nyelvészet és a régészet kutatási eredményeit összevetjük, akkor azt láthatjuk, hogy a kető keltezése között olykor jelentősebb eltérések vannak, de ugyanakkor akadnak átfedések is.

Nyelvészetileg a legkorábbi helynevek a pusztaszemélynevből származnak.³³ Udvarhelyszéken ebből, a magyarországi Árpád-kori okleveles forrásokban is felbukkanó nevekből 19 maradt meg azonosítható formában: Atyha (*Athia*),³⁴ Bágy

(*Bagyn*),³⁵ Béta (*Betha*),³⁶ Bögöz (*Bugus, Bogus*),³⁷ Csöb (*Chob* vagy *Chab*),³⁸ Ége (*Ege*),³⁹ Hodgya (*Hog, Hogiud*),⁴⁰ Kede (*Ked, Keda*),⁴¹ Kecset (*Keched*),⁴² Magyarhermány (*Herman*),⁴³ Nagybacon (*Bachen*),⁴⁴ Sükö (*Suke*),⁴⁵ Székelyderzs (*Ders*),⁴⁶ Székelyfancsal (*Fancel, Fanchal*),⁴⁷ Székelydália (*Daria*),⁴⁸ Székelyvécke (*Veca, Vecha*),⁴⁹ Szolokma (*Zolouch, Zolouk*)⁵⁰, Rava (*Rapa*),⁵¹ Tihadár (*Thivodor*)⁵², Ülke (*Ilk*)⁵³.

A személynevekből való helynévadás jellegzetesen magyar sajátosság, a környező népeknél nem találjuk nyomát.⁵⁴ A korai helynévtípusok közül Udvarhelyszékről teljességgel hiányoznak a 11–12. századra keltezett –i képzős helynevek.⁵⁵

„Bár nyilván a pusztaszemélyneves helynevek keletkeztek a 11. századon túl is, az e típusba tartozó helynevek összességükben mégis korábbiak, mint az utótaggal létrejöttek. Ennek alapján jogosult köztük időrendi különbséget tenni” – fogalmazta meg Kristó Gyula, aki⁵⁶ korainak határozta meg a Kőrispatak, Galambfalva, Énlaka, Udvarhely, Zetelaka, Oroszhegy, Olasztelek neveit.⁵⁷

Ha nyelvészetileg vizsgáljuk a helyneveket, akkor azt láthatjuk, hogy a képzők nélkül, a személynevekből kialakult típusok közül 10 azonosítható egyértelműen, ez a 139 vizsgált település 7,19 százalékát jelenti (táblázat, 1. típus). Ezek közül Bágy, Nagybacon és Székelyderzs románkori templommal rendelkezik. A régészeti adatok alapján Bögöz temetője a 12. század második felében létesült.⁵⁸ (3. kép) A templom alatt húzódó településnyomok pedig arra engednek következtetni, hogy a térség már korábban, legkésőbb a század elején benépesült. A tíz település közül hatról nincs régészeti adatunk. Sükö

³² DEMJÉN, SÓFALVI 2014, 16.

³³ KISS 1997, 177.

³⁴ FEHÉRTÓI 2004, 77.

³⁵ FEHÉRTÓI 2004, 82.

³⁶ FEHÉRTÓI 2004, 121.

³⁷ FEHÉRTÓI 2004, 158.

³⁸ FEHÉRTÓI 2004, 199.

³⁹ FEHÉRTÓI 2004, 269.

⁴⁰ FEHÉRTÓI 2004, 389.

⁴¹ FEHÉRTÓI 2004, 453.

⁴² FEHÉRTÓI 2004, 453.

⁴³ FEHÉRTÓI 2004, 83.

⁴⁴ FEHÉRTÓI 2004, 80.

⁴⁵ FEHÉRTÓI 2004, 734.

⁴⁶ FEHÉRTÓI 2004, 243.

⁴⁷ FEHÉRTÓI 2004, 243.

⁴⁸ KNIEZSA 1943, 126.

⁴⁹ KNIEZSA 1943, 126.

⁵⁰ FEHÉRTÓI 2004, 855.

⁵¹ FEHÉRTÓI 2004, 668.

⁵² FEHÉRTÓI 2004, 758.

⁵³ FEHÉRTÓI 2004, 412.

⁵⁴ KNIEZSA 1943, 126

⁵⁵ KNIEZSA 1943, 125–126.

⁵⁶ KRISTÓ 2002, 145.

⁵⁷ KRISTÓ 2002, 147.

⁵⁸ Nyárádi Zsolt: *Arpadian Age churches of Bögöz*.

Megjelenés alatt.

3. kép – 12. század közepi temetőrészlet Bögöz középkori templombelsőjében (2013-as feltárás)

falva a 13. század folyamán alakult ki, akárcsak Székelyderzs és Bágy.

A második típusba azok a helynevek kerülnek, amelyek személynévből alakultak ki *-a* képzővel (7 helység, 5,03%). Hodgya területéről korai 11–12. századi leleteket gyűjtöttünk. Ezek közül Székelydála a 12. században már plébánia templommal rendelkezett, Kecset, Magyarhermány, Székelymuzsna, Rava gótikus építésű templomait ismerjük. A hiányzó települések csupán a reformációt követően építettek templomot és váltak önálló egyházközséggé. Atyha területéről mind-ezidáig csupán késő középkori anyagok kerültek felszínre. A többi településről nincs régészeti adatunk.

A harmadik típusba az a hat település tartozik, amelyek pusztaszemélynévből alakultak ki az *-e* képző segítségével (4,31%). Ezek közül a Nagykedén zajló kisebb felületű régészeti feltárások 11–12. századra keltezhető településnyomokat hoztak felszínre.⁵⁹ Erdőfűlén románkori templomot sejtünk. A többi település csupán leányegyház. Székelyvécke és Ülke a 13. században már létezett, Homoródrete a 14. század folyamán létesülhetett. Égeről sincsen régészeti adatunk.

Szintén a korai helységek között tartják számon a *-d* képzős helyneveket, amelyek részben személynévből alakultak ki (Recsenyéd, Etéd, Bencéd stb.) vagy földrajzi nevek kapcsán, a természeti nevekkel összefüggésben⁶⁰ (Lókod,

Küsmöd). Udvarhelyszéken 14 helységnek van hasonló származástörténete (10,07%). Ezek közül hat helységről nincsen régészeti adatunk, ugyanakkor Árpád-kori templom sem épült a területükön. 11–12. századi településnyomokkal rendelkezünk viszont Fenyéd, Kányád, Küsmöd, Recsenyéd, Farcád falvakból, amelyből az első három korai, a 12. században már működő templommal is rendelkezik. Korond, Zsákod, Siklód, Oklánd területéről egyelőre csupán 13. századi leletekkel rendelkezünk, ugyanakkor egyháziilag mind a négy település független a középkor folyamán és rendelkezik templommal is. Egyetlen *-d* képzős település bizonyult későinek, Parajd, ahonnan a legkorábbi gyűjtött leletek a 16. századdal kezdődtek.⁶¹ Ez egyben jelzi számunkra, hogy a helynevek tipológiai besorolása nem minden esetben megbízható, különféle okoknál fogva később is keletkezhetnek archaizáló típusok.

Gyakoriak még az *-s* helynévképzőből kialakult településnevek (10 falu, 7,9%). Ezek egyrészt növénynévi alapszóból (Almás, Mogyorós), a terület vagy a település valamilyen egyedi sajátosságából, jellemzőjéből (Gyepes, Vágás) alakult ki.⁶² Kniezsa szerint a növénynevekből alakult helynevek eredetileg víznevek vagy dűlőnevek voltak, és csak másodlagosan, metonimikus névadással váltak helységnévvé.⁶³ Udvarhelyszéken 10 hasonló településnevet számolhatunk össze, amelyek közül Almás, Száldobos és Vargyas románkori templommal rendelkezhetett. A többi település a középkor folyamán leányegyház, a reformációt követően építenek templomokat területükön. Gyepes, Firtosmartonos, Almás, Kénos, Vágás területéről Árpád-kori leletanyag került elő.

A *-c*, *-cs* képzősök közül csupán kettő Bardóc és Kadács ismeretes. Ezeket az *-s* képző alakváltozataként tartják számon.⁶⁴ Kadács területéről 11–12. századi kerámia került elő.⁶⁵ Bardóc már a pápai tizedjegyzékben szerepelt.

Szintén korai helynevek lenyomatát láthatjuk az olyan foglalkozásnevekben, mint a Lövételelvő, Dobó-parittyás, Solymos-solymár. Az elnevezés egy, a székelyek berendezkedése előtti királyi magánbirtokhoz köthető, amelynek köz-

⁵⁹ BENKŐ 1992, 122.

⁶⁰ BARTHA 1958, 103.

⁶¹ SÓFALVI 2012, 34.

⁶² BÉNYEI 2012, 95–96.

⁶³ KNIEZSA 1943, 118.

⁶⁴ BÉNYEI 2012, 115.

⁶⁵ BENKŐ 1992, 119.

pontja feltételezések szerint a fent említett Udvarhelyen volt. Magának a településnek a neve is ennek a birtokszervezetnek a lenyomata. Lövéte neve és minden bizonnyal a létrejötté is a királyi magánuradalomhoz szervesen köthető.

Lövéte nevének eredete az újabb kutatások eredményei szerint az Árpád-korra nyúlik vissza. A helységnév a magyar *lő* igéből származik, amely helynévképzővel alkotott magyar szó. A lövéteiek lövők, azaz királyi lövészek, íjászok lehetnek.⁶⁶ Szintén ennek a királyi uradalomnak a maradványai, azok a Rika hegységben levő várak, amelyeket a régészeti ásatások a 12. századra kelteztek.⁶⁷ A középkori magyar királyság területén hasonló Árpád-kori helységnév a borsod megyei Lövő (*Luen*)⁶⁸ vagy a forrásokban szereplő Baranya vármegyei *Leus*, *Lews* – *Lyus* települések.⁶⁹

Az udvarhelyszéki Lövétének már a 12. század második felében temploma van, Dobófalva is saját Árpád-kori templommal rendelkezett, Nagysolymosról pedig csupán 13. századi adataink vannak, de annak már korábban léteznie kellett, ugyanis a szomszédságában már a 13. században kialakult Kissolymos. Szintén korai, 12. századi helynevet látnak a *-laka*, *-loka* utótagú helynevekben,⁷⁰ amely olyan településeken alakult ki, amelyet a magyarság nagyobb számban lakott. A Székelyföldön ez a helynévtípus birtokos összetételben csak Udvarhelyszékben fordul elő (Zetelaka, Énlaka, Farkaslaka). Egyelőre egyikükről sincs hiteles régészeti adatunk. Zetelaka és Énlaka már a 14. században templommal rendelkezett, Farkaslaka csupán a 17. században épített saját templomot.

Az udvarhelyszéki helynevek legnagyobb arányát a *-falu*, *-falva* utótagú települések teszik ki. A 139 település közül 45, vagyis a vizsgált falvak 32,37 százaléka tartozik ebbe a csoportba. Ezzel a helynévtípussal Kázmér Miklós foglalkozott mélyrehatóan, aki a kutatásai alapján úgy ítélte meg, hogy ezek a helynevek a 13. században kezdtek megjelenni, fénykorukat pedig 14–16. században élték.⁷¹

Ennek a helynévtípusnak a falvai közül 14-ről egyáltalán nincsen régészeti adatunk. Közülük

Agyagfalva, Homoródjánosfalva, Karácsonyfalva, Máréfalva, Bibarcfalva, Sófalva, Siménfalva, Nagyalambfalva, Lengyelfalva, Szombatfalva, Tarcsafalva, Rugonfalva már a román kor plébániái között szerepelnek. Patakfalva területén pedig a 12. században létezett templom és temető. Székelyandrásfalva és Bethlenfalva a 14. században jöttek létre. Küküllőkeményfalva területéről ez idáig csupán 15–16. századi leletekkel rendelkezünk. Cibrefalva pedig egy 16. századi alapítású település, amely végül nem lett hosszas életű.

15 település a 13. században veszi kezdetét. Csekefalva, Keresztúrfalva, Kobátfalva, Nagyalambfalva, Siménfalva, Lengyelfalva és Rugonfalva területéről már 11–12. századi leletanyag került elő, amelyek alapján feltételezhetően ez a hét település már a korai időkben is létezett, amely jelzi, hogy a helynévtípus kései volta még nem jelenti, hogy a település is az alapján keltezhető. (4. kép)

Egyes *-falva* utótagú települések a régészeti adataink tükrében Udvarhelyszéken tehát már viszonylag korán létrejöttek. Kezdetben feltehetően a korai helynévtípusból a *puszt*a személynéves helynevekből jöhettek létre, amelyek az idők folyamán névalak változáson mentek keresztül. Így a korai település a későközépkori névalak mentén a helynévtani elemzés alapján csupán egy későbbi keltezésű települési csoportba kerülhet bele, de valójában jóval korábbi annál.

A helynévkutatók a templomcímekből kialakult helyneveket az előbbiekhöz képest későbbieknek, 13–14. századiaknak keltezik.⁷² A nyelvészek szerint egy templomcím akkor válik a település nevévé, ha egytemplomos kistelepülés, vagy ha a templom hozzávetőlegesen egykorú a település létrejöttével.⁷³ A település védőszentjének kiválasztásában az egyház játszotta a döntő szerepet, a lakosságnak nem sok beleszólása volt a folyamatba.⁷⁴

A templomcímes helynevek magas száma egyben jelzésértékű is a kutatók szerint, amely mögött egy nagyobb betelepedést, átrendezést, új templomok létrehozását látják. Elterjedésük sosem spontán folyamat vagy a névdivat szüleménye.⁷⁵

Szintén a templomokkal függnek össze az

⁶⁶ FERENCZI 1998, 59–61.

⁶⁷ SÓFALVI 2013, 165–175.

⁶⁸ PÓCZOS 2006, 95.

⁶⁹ KMH 2005, 175.

⁷⁰ KNIEZSA 1943, 129.

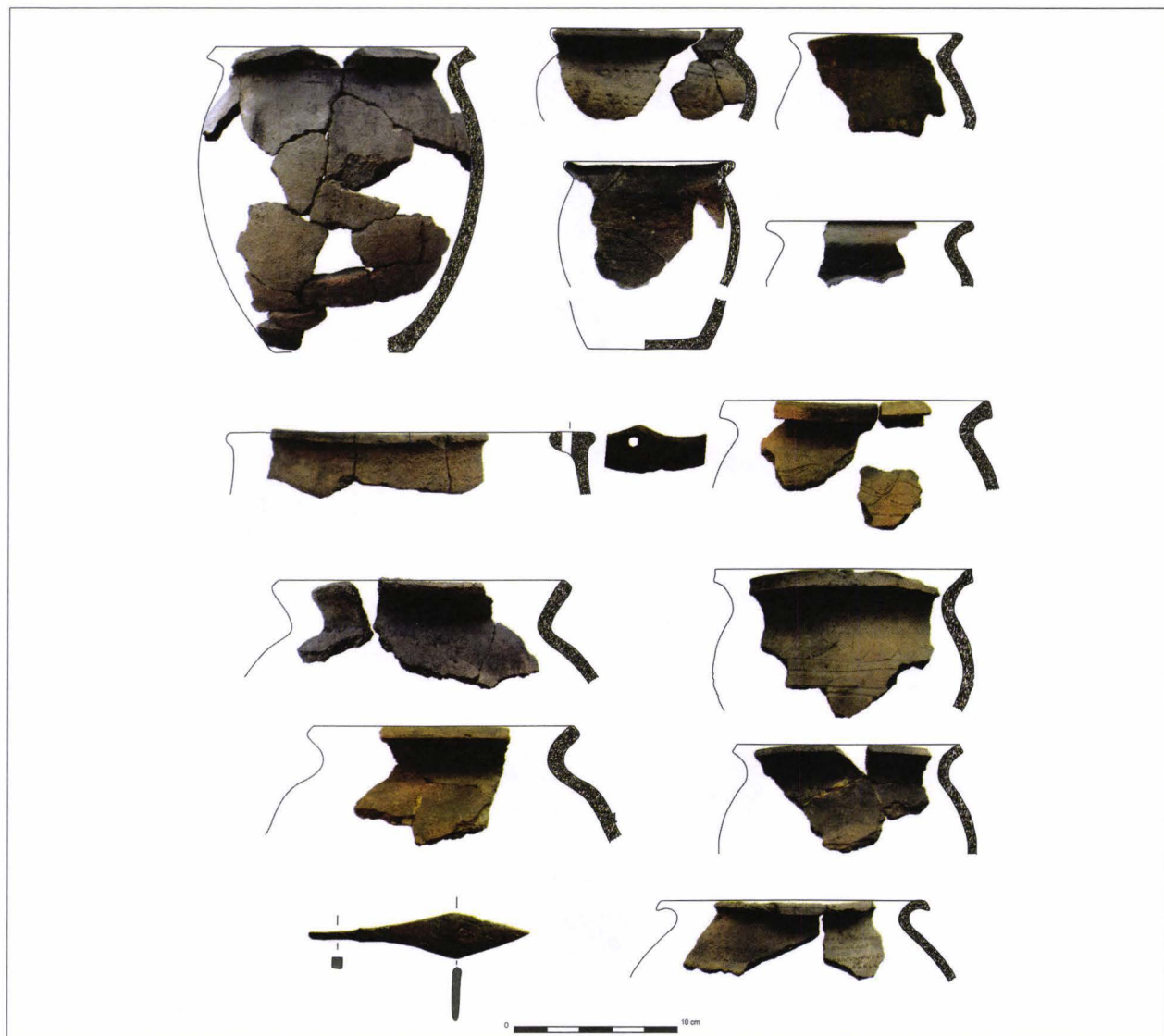
⁷¹ KÁZMÉR 1970, 58–59.

⁷² BENKŐ 1993, 10–19.

⁷³ MEZŐ 1996, 33, 42.

⁷⁴ RÁCZ 2005, 105.

⁷⁵ BENKŐ 1993, 15.

4. kép – Korai leletek Lengyelfalváról (2010-es ásatás Sófalvi András vezetésével)

-egyháza utótagú helynevek, amelyek alatt a tártárjárás alatt elpusztult és újból meg nem szállt egyházas falvat értenek, romos egyházzal.⁷⁶ Udvarhelyszéken egyetlen példa ismeretes: Szentegyháza, amelynek papját 1406-ból ismerjük, így akkor biztosan működő temploma volt.⁷⁷

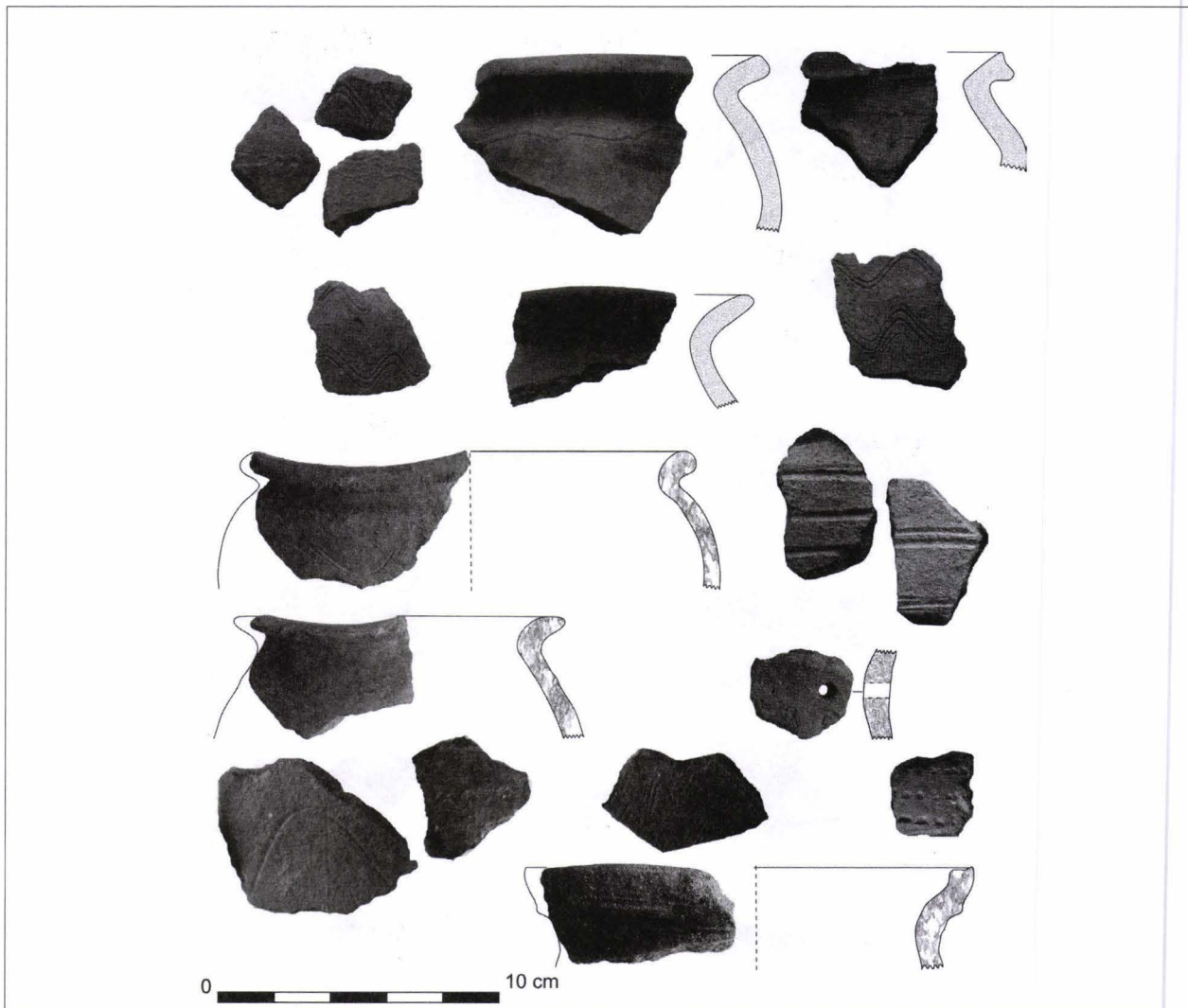
Amennyiben a templomcíméből kialakult helyneveket tanulmányozzuk, azt láthatjuk, hogy nem mindegyikük bukkan fel a pápai tizedjegyzékben, így Homoródszentpéter, Szentdemeter, Szentimre, Szentkirály, noha Szentimre már Árpád-kori templommal rendelkezik. A 14. templomcímes falu közül (10,07%) öt településre vonatkozóan nincsenek régészeti adataink. Szentlászló, Szentlélek és Szentmiklós legkorábbi régészeti leletei a 13. századból származnak. Homoródszentmárton,

Homoródszentpál, Szentimre, Székelykeresztúr, Székelyszenterzsébet területéről azonban 11–12. századi településnyomokat sikerült találni. (5. kép) Szentábrahám esetében egy 12. század közepére keltezett templom jelzi, hogy nemcsak a település, hanem temploma is jóval korábbi, mint a templomcímes helynév. Esetünkben annak ellenére, hogy a 14. templomcímes település közül ötről még nem tudunk semmilyen részletet, így is kijelenthető, hogy hat esetben korai településnyomokkal is rendelkezünk, amely adatok elgondolkodtatóak, hiszen nem csupán kivételes esetekről van szó.

Tóth Valéria a nagyarányú templomcímes helynevekben hatékony egyházi befolyást sejtet, amely nyomán nem feltétlenül csak új települések létrejöttét látja, hanem a régi nevek lecserélé-

⁷⁶ KRISTÓ 1983, 451–454.

⁷⁷ FERENCZI 2009, 92.

5. kép – Árpád-kori kerámia Szentimre területéről (terepbejárás és ásatás)

sét véleményezi.⁷⁸ Botár István csíkszéki kutatásai során arra jött rá, hogy a 13–14. századi templomcímek viselő falvak belterületéről sok esetben korábbi 11–12. századi leletanyag gyűjthető,⁷⁹ amely Tóth hipotézisét látszik alátámasztani. Hasonló eredményekre jutott Benkő Elek Keresztúr-széki munkássága során, valamint erre a következtetésre sarkallnak udvarhelyszéki kutatásaink is. Botár István folytatva ezt a gondolatmenetet, úgy látja, hogy az archaikus nevek sokkal jobban fennmaradtak a filiális egyházakban, amely eredményeket régészeti adatokkal is alátámaszt.⁸⁰

A templomcímekben is meghatározható egy korábbi horizont, amely szerint a szentek tiszteletének elterjedése az uralkodó családhoz kötődött.

Csak egy példát említve, Szent István a Koppány elleni csatában Szent Mártont, Szent Györgyöt és Szűz Mariát hívta segítségül, akiknek a képmásával díszítette zászlait is.⁸¹ A Szűz Mária tisztelet elterjedésének hátterében az állt, hogy Magyarország védőasszonya volt. A későbbi legnépszerűbb szentek közül a Szentimre helységnevek 1083 után,⁸² a Szent Lászlók pedig 1192 után alakulhattak ki.⁸³

Egy másik helynévcsoporthoz tartoznak azok a települések, amelyek *kis- és új-* előtaggal rendelkeznek (12. típus, tíz településsel, amely 7,19 százalékát jelenti az összlétszámnak). Ezek a települések értelemszerűen a környezetükhöz képest való alapítás okán nyerték a megkülönböztető jelzést. Abban az esetben, ha egy nagyobb település

⁷⁸ TÓTH 2007, 414–417.

⁷⁹ BOTÁR 2008, 84.

⁸⁰ BOTÁR 2008, 84–88.

⁸¹ KOVÁCS 1990, 414.

⁸² KLANICZAY 1986, 15.

⁸³ KARÁCSONI 2010, 34.

közelében jött létre kisebb, az anyatelepülés neve mellé felvette a *kis* jelzőt is. Ha a régészeti adatokat vesszük figyelembe, akkor azt látjuk, hogy a 11–12. századi Galambfalva szomszédságában létrejött Kisgalambfalva nevű település már a 13. században létezett, a szintén korai Nagykede szomszédságában létrejött Kiskede esete is hasonló. A 13. századi leletekkel bíró Solymos település határában kialakult Kissolymos területéről szintén előkerültek 13. századi leletek, amelyek arra utalnak, hogy Solymosnak eredetileg már korábban léteznie kellett.

Nagybacon környezetében régészeti adatok híján egyelőre nincs információnk Kisbacon alapításáról. Nem ismerjük egyelőre Kisfalud nevének származástörténetét sem, amelynek a tőszomszédságában Kecset található, amellyel napjainkra össze is olvadt. Kis előtagú helynevek még az újkorban is jöttek létre. Jó példa rá a 19. században alapított Medesér szomszédságában létrejövő Kismedesér esete.⁸⁴ Újszékely területéről már a 13. századból vannak régészeti adataink, az Oklánd szomszédságában létrejövő Újfalu kutatásaink alapján a 14. században létesült, ahol már a gótika korában templomot is építettek.

A 13. csoportba olyan településeket soroltunk, amelyek eredendően népnevekből származtatható megnevezéssel bírnak. Három hasonló település (Oláhfalu, Olasztelek és Oroszhegy) az összlétszám 2,15 százalékát jelenti. Olasztelek és Oroszhegy románkori templommal rendelkezett, Szentegyházáról nincsen régészeti adatunk, de gótikus templomáról van információnk.

A falvak egy csoportja (9 település, 6,47 százalék) a környezeti jellege alapján nyerte elnevezését. Ezeknek a helyneveknek a keletzése egyben a legbizonytalanabb is. Ez a csoport ugyanis az Árpád-kortól kezdve egészen az újkorig keletkezhetett. Hasonló helynevek a Hidegkút vagy a Medesér, amelyek a régészeti adatok alapján már az Árpád-korban létrejöttek, viszont Kőrispatak, Fancsika vagy Gagy létrejötté csupán a későközépkorra adatolható egyelőre. Oklánd, amelynek neve a német *Hochland*, azaz Felföld szókapcsolatból eredeztethető, régészeti adataink szerint románkori templommal rendelkezett,

területéről pedig 13. századi kerámiaanyag került elő. Görgény és Nagymedesér területéről 11–12. századi településnyomok bukkantak elő. Mogyorós területéről egyelőre nincsen régészeti adatunk.

Székelyudvarhely elnevezése feltehetően abból a királyi udvarhelyből származtatható, amely a Nagyküküllő völgyében található birtokok központja lehetett az Árpád-korban. Annak ellenére, hogy az udvarházat még nem sikerült egyértelműen lokalizálni, a későbbiekben várossá fejlődő település központi részéről különféle földmunkák során került elő korai leletanyag. Szintén vannak 12. századi leletek a közelben fekvő Budváron, ahol egy kőfallal övezett mentsvár is állt ebben az időszakban.⁸⁵

Változások

A helynévtani elemzések, mint láthattuk önmagukban nem teljességgel megbízhatóak, hiszen a puszta személynévből, a *-d* képzős, a *-falva*, *-laka*, *-telke* helynevek keletkezhetnek jóval később, vagy jóval korábban is, amint azt a régészeti adatok mutatták. Ennek egyik fő oka az lehet, hogy a települések nevei olyan változásokon mentek át, hogy már az archaikus formát képtelenség felismerni, avagy a települések neve teljesen kicserélődött.⁸⁶ Egyes kutatók ugyanakkor felhívták a figyelmet arra is, hogy egyes településeknek esetenként akár több megnevezése is előfordulhat.⁸⁷ Udvarhelyszék középkori történetéből egyetlen középkori adatunk van, amikor egy településnek két megnevezése fordul egy időben elő.⁸⁸ Patakfalva a 14. századi pápai tizedjegyzékben 1333-ban *villa Potok*-ként szerepel⁸⁹, 1334-ben viszont a *Sanctus Laurentius*⁹⁰ alak jelenik meg, amely egyben a település védőszentje is volt. Az, hogy egy patrocíniumi eredetű településnévnek párhuzamos használatú variánsa van nem csupán településtörténeti okokra vezethető vissza.⁹¹ A települések névváltozatainak okaként Botár István a többszöri települési réteget, a több építési periódust látja, amelyek napjainkra szinte meghatározhatatlan kombinációkban fordulnak elő.⁹²

A települések teljes névcseréje okozhatja a hely-

⁸⁴ BENKŐ 1992, 92.

⁸⁵ SÓFALVI 2012, 117–119.

⁸⁶ BÉNYEI 2012, 12–13.

⁸⁷ MEZŐ 1996, 228–230.

⁸⁸ HEGYI 2012, 104–105.

⁸⁹ MONVAT. I/1. 115.

⁹⁰ MONVAT. I/1. 133.

⁹¹ HOFFMANN 1998, 116.

⁹² BOTÁR 2008, 76.

nevek elemzésében a legnagyobb hibalehetőséget, ugyanis az egyes későbbi névalak elemzésével nem mutatható ki a korábbi elfedett alak. Hasonló történt az Udvarhelyhez közeli Szombatfalva esetében is, amely 1333-34-ben *Sancto Georgio*-ként tűnik fel⁹³, 1497-ben viszont már *Sombathfalva* névalakban találjuk⁹⁴. A névváltoztatás okai közé sorolhatjuk a település szombaton tartott vásárát, avagy a Szombatfalvi nemesi család is szóba jöhet, mint a névváltozást kiváltó tényező. Ugyanakkor azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a védőszent és a személynév párhuzamosan működött egymás mellett, míg végül a világi kiszorította az egyházit, akár csak Patakfalva esetében. A pápai tizedjegyzékben Siménfalva is a templomáról elnevezett védőszentje nevén *Sancto Simeone*-ként szerepelt.⁹⁵ A későbbiekben alakulhatott át a településnév a *-falva* utótagból képzett alakra.

A névváltoztatásnak egy másik látványosabb példáját Besenyőfalva esetében figyelhetjük meg. 1455-ben a besenyőfalvi székekelyek pert indítottak a szomszédos Pálfalva ellen, mivel az jogtalanul elfoglalta és használta földjeit,⁹⁶ 1459-ben viszont szintén a Pálfalvával zajló perben már Váralja szerepel.⁹⁷ A névváltoztatás hátterében az időközben felépített Firtos vár állhat. Korábban felmerült a település elköltözésének lehetősége is, mint a névváltoztatás oka, de ezt az okleveles említések közötti rövid időtartam is kizárja. Végérvényesen a falu belterületén gyűjtött Árpád-kori leletek egyértelműsítik, hogy a település nem költözött, csupán nevet változtatott.

Hasonló névcseré kísérletekkel a forrásokban gazdag újkorban is találkozhatunk. Egy ilyen eset Bikafalva, ahol érdekes módon a 18. századi iratokban a Nagy-Küküllőfalva elnevezés bukkan fel, de egészen pontosan nem ismerjük használatának kezdetét. Először egy 1768. április 28-án kiállított egyházi adománylevélben találkozunk Nagy-Küküllőfalvi Lukácsffi János nevével. Később az 1771-es *productionale forumok* aktái közt találjuk bejegyezve a Nagy-Küküllőfalvi Lukácsffiakat. Az 1793-ban történő, boldogfal-

vi anyaegyháztól való szakadást kimondó rendeletekben szintén a Nagy-Küküllőfalva névalak használatos, a Lukácsffi család pedig még a 19. század elején is ezt a névalakot használja.⁹⁸ A településnevek részleges változáson is átmehtettek. Ezek az esetek az egyszerűbbek, ugyanis a változás olyan fokú, hogy fel lehet ismerni az eredetét, illetve számos párhuzamot találhatunk rá a Kárpát-medencében. Egyik leggyakoribb példája, amely területünkön is előfordul az a Boldogasszony védőszentből kialakult településnév, amely során a strukturális felépítés módosult⁹⁹, és létrejött előbb a Boldogasszonyfalva névalak, majd később Boldogfalva, amely alsó és felső differenciáló jelzővel is kiegészült térségünkben.

Következtetések, avagy a kutatások jelenlegi állapotai

Az 14. századi írásos forrásokban először felbukkanó 35–37 udvarhelyszéki település csupán hányadát jelenti az Árpád-kori településhálózatnak. A középkor végén a különféle összeírásokban Keresztúr fiúszékkel együtt összesen 133 különálló település létezett, a teljes létszám 138-ra tehető. Ez a szám azonban folyamatosan változott, hiszen különféle okok miatt települések szűntek meg vagy olvadtak bele egy szomszédos, gazdaságilag előnyösebb helyzetben levőbe. A környezeti hatások miatt bekövetkezett településfelhagyást jól példázza az erdővidéki Kormos-patak völgyében található Dobó települése, amely már a 13. században létrejött.¹⁰⁰ Lakosainak utolsó említése 1604-ből származik.¹⁰¹ Az 1614-es Bethlen Gábor által elrendelt összeírásban a település már nem szerepel. 1621-ben pusztá birtokként a Daniel család területei között találjuk.¹⁰²

Egy másik hasonló település 1623-ban tűnik fel a forrásokban, ekkor már, mint pusztá.¹⁰³ Tihádár pontos topográfiai beazonosítása még nem valósult meg, valahol Remete, Kénos és Patakfalva határában található. Mivel nem szerepel a 16. századi forrásokban, összeírásokban,

⁹³ MONVAT I. 115.

⁹⁴ SZOKL. VIII. 176–177.

⁹⁵ MONVAT. I/1. 115.

⁹⁶ SZOKL. I. 169.

⁹⁷ SZOKL. I. 177.

⁹⁸ DERZSI, NYÁRÁDI, SÓFALVI 2006, 18.

⁹⁹ MEZŐ 1996, 206–211.

¹⁰⁰ BORDI 2009, 227–260.

¹⁰¹ SZOKL. V. 155, 168.

¹⁰² D O. 1894, 95–97.

¹⁰³ MIHÁLY 2003, 9.

6. kép – Udvarhely városába beolvadt középkori falvak

elpusztulása a 16. század első felére tehető. A helynév formája (puszta személynévből képzett) valószínűsíti a település Árpád-kori létrejöttét.¹⁰⁴ Az okleveles adatok tanulsága szerint Lövéte határában a Pokolláz nevű részen szintén egy elpusztult falut, Lázfalvát és kápolnáját kell keresnünk, amely mind Jánosfalvi Sándor István, mind Orbán Balázs leírásában szerepel.¹⁰⁵ A tanyavilág nyári szállásaiból kialakult településképződményt egyetlen összeírás sem említi. Fából épített kápolnájának nyomát 2014-ben sikerült azonosítanunk.¹⁰⁶

Görgény falut középkori forrás nem említi, de az alsóboldogfalvi és keresztúri határba eső területen végzett régészeti terepbejárások eredményei megerősítették azt a helyi hagyományt, miszerint a Nagy-Küküllőbe északról beömlő Görgény-patak völgyében középkori falu volt. A régészeti leletek alapján az Árpád-korban létrejött település a 15. század végére már megszűnt.¹⁰⁷ Felszámolásának okai mindeztidáig ismeretlenek.

A települések megszűnésének egy másik, az előzőnél gyakoribb előfordulása, amikor a gazdaságilag és társadalmilag kisebb potenciállal rendelkező falut egy nagyobb, a saját fejlődése érdekében bekebelez, hozzájutva a beolvasztott

falú értékes területeihez, erdeihez, emberanyagához.¹⁰⁸ Ez gyakran a kisebb falvak számára előnyös is lehet, de mégis a régi jogok elvesztése számos probléma és feszültség forráshoz vezetett.

Az élettér bővítését rendeletekkel, vétellel vagy cserével oldották meg. Ehhez hasonló az 1566-ban a forrásokban felbukkanó Fancsika esete is,¹⁰⁹ amely viszont 1576-ra már jelentéktelen településsé válik és területén két nincstelen jobbágy lakik. A területen végzett terepbejárás során kevés kora újkori kerámia került elő, a késő középkori település feltehetőleg már a 17. században beolvadt területileg a közeli Agyagfalvába, hiszen többé már nem említik.¹¹⁰

A fent említett jelenség Székelykeresztúr esetében is tanulmányozható. A késő középkori említésű, de Árpád-kori leletekkel rendelkező Keresztúrfalva és Timafalva a 19. században olvadtak be Keresztúr városába, majd a későbbiekben a szintén Árpád-kori eredetű Fiafalva is a város része lett.¹¹¹ Egy másik hasonló település esete, az írott forrásokban 1566-ban feltűnő Demeterfalva,¹¹² amely a 19. századra egybeépül és közigazgatásilag beolvadt Kobátfalvába. A falvak bekebelezése azonban mégis Székelyudvarhely esetében a legjobban nyomon követhető. Mivel a város központi helyet foglal el az udvarhelyi medencében körülötte már az Árpád-korban több település is kialakult, nagyban leszűkítve az egyre növekvő település határát. A város bővítésében a fejedelmek is érdekelték voltak, hiszen a biztosított kiváltságjogokkal hű szövetségesre leltek a városlakókban. Izabella adómentességeit követően, 1568-ban János Zsigmond a várost kivonta a székely főemberek joghatósága alól és a saját hatalma alá véve felszabadította.¹¹³ Ebben a szellemben teljesen érthető a város bővítésének szándéka, így 1571-ben Gyárosfalvát, 1577-ben Szentimrét csatoltja a városhoz egy-egy fejedelmi rendelet. A növekvő város területigénye és beolvasztó

¹⁰⁴ SZABÓ 1988, 439.

¹⁰⁵ MIHÁLY 1996, 12.

¹⁰⁶ A 2014 tavaszán elvégzett terepbejárásunk során Mihály Jánossal az említett területen egy 6x5 m alapterületű négyzetes felszín rajzolódott ki, amelyeknek a széleit odahordott kövek jelezték. A területen régészeti leletanyagot nem találtunk, de könnyen elképzelhető, hogy a szabályos felszín egy fából épített kápolna szárazon összerakott kőalapozásának a nyoma lehet. A kápolnának a meglétére írásos forrással nem rendelkezünk.

¹⁰⁷ BENKŐ 1992, 51.

¹⁰⁸ JAKÓ 1945, 13–14.

¹⁰⁹ SZOKL II. 198.

¹¹⁰ SÓFALVI 2012, 41.

¹¹¹ BENKŐ 1992, 174, 179, 187.

¹¹² SZOKL II. 202.

¹¹³ SZOKL II. 236.

hatása a későbbiekben kiterjedt Cibrefalvára, Bethlenfalvára, Kadicsfalvára és Szombatfalvára egyaránt.¹¹⁴ (6. kép)

A folyamat helyenként fordított irányba is elindult, amikor a nagy település darabolódott két részre. A 18. századi osztrák katonai felmérésen Oroszhegy alsó (nyugati részét) Deafalvának, míg a felsőt (keleti) Oroszhegynek írják. Ez a megnevezés a második és a harmadik katonai térképen is feltűnik. Ez önmagában arra engedne következtetni, hogy a település két önálló faluból alakult ki, azonban a levéltári és régészeti források ennek ellentmondani látszanak. Diafalva nem szerepelt önállóan egyetlen 16. századi összeírásban sem. 1590-ben egy peres iratban Alsó-Oroszhegyet említik, „*mely faluckat hinak mas neuen Diafalunak.*”¹¹⁵ Időközben származásjelzőként is feltűnik a megnevezés, így 1614-ben Nagy György Diafalui lakossal találkozunk az összeírásban.¹¹⁶ 1635-ös lustrán tartott összeírásban már családnévként jelenik meg (*Diafalui Ambrus*).¹¹⁷

Régészeti terepbejárásunkkor ezen a részen találtuk meg az Árpád-kori leleteket, ezen a részen volt korábban a falu temploma is. Véleményünk szerint a középkor folyamán északkelet fele terjedt ki a falu a magas lakosságának köszönhetően. Az 1334-es tizedjegyzékben szereplő Oroszhegy még az alsó, templomos részre utalhatott. A későbbiekben a falu súlypontja az újonnan létrejött részre tevődött át. A két településrész pedig egyre jobban eltávolodott egymástól. Ennek köszönhető, hogy míg 1590-ben Alsó Oroszhegynek vagy Diafalvának nevezik az alsó részt, 1637-ben a hadköteles székelyek összeírásában, vagy amikor Lukács Pétert veszik számba Balázs András századából¹¹⁸ önállóan *Diva falva* jelenik meg.¹¹⁹ Később, 1693-ban már a templomot is diafalvinak nevezik.¹²⁰ 1702-ben a vizitáció külön idézi az oroszhegyieket és a diafalviakat, hogy a templom kerítését javítsák ki.¹²¹ A két település eltávolodása

egymástól a katonai térképeken is jól kivehető. Az első két térképen a még szinte egybe épített két rész közé a harmadik felmérés idejére egy jelentős lakatlan, pusztá terület ékelődött be.

Annak ellenére, hogy a diafalvi rész próbált differenciálódni Oroszhegytől, mégsem sikerült önállósulnia, így mindvégig csak Oroszhegy részeként emlegetik a források.

Az udvarhelyszéki falvak telepobjektumainak kutatása terén az elmúlt évtizedben nem történt komolyabb előrelépés. A kisebb leletmentő feltárásokon (pl. Lengyelfalva) ugyan kerültek elő jó Árpád-kori anyagok, de ezeket nem tudtuk komolyabb lakóépületekhez kötni.¹²² Sajnos a korábbi évtizedekben kiásott bögözi földbe mélyített lakóépületek leletanyaga nem azonosítható a múzeum gyűjteményében, anyagközlése sem történt meg korábban. A leletanyag pedig igen fontos lenne, hiszen jó összehasonlítási alapul szolgálhatott volna a középkori templom környezetében feltárt lakóházmaradvány leletanyagával.¹²³

A telepobjektumok kutatása jóval előrehaladottabb Keresztúr-fiúszéken, ahol Benkő Elek ásatásai során több földbe mélyített lakóház került felszínre (Csekefalva, Székelykeresztúr),¹²⁴ amelyek a későbbiekben alapjául szolgálhatnak egy jól kidolgozott kerámiatipológiához.

Udvarhelyszéken a templomok kutatása terén történt jelentős előrelépés. Egyre nagyobb számban kerültek elő mindezidáig nem ismert Árpád-kori templomok, illetve az azokat megelőző korábbi temetőrészletek, esetleg korábbi épületfázisok is (Fenyéd, Patakfalva, Lövéte, Bögöz, Kányád stb.). Az ezek környezetéből előkerült leletek különféle vizsgálata és elemzése során esetenként lehetőségünk nyílt a korai temetők és templomok pontosabb keltezésére. (7. kép) A középkori egyházak kutatásai sok esetben a falvak legkorábbi leleteit eredményezték, létrejöttük pedig egyben jelzésér-

¹¹⁴ NYÁRÁDI 2009, 83–128.

¹¹⁵ SzOKL I. ú.s. 124.

¹¹⁶ SzOKL IV. ú.s. 324.

¹¹⁷ SzOKL VI. ú.s. 28.

¹¹⁸ SzOKL VI. ú.s. 81.

¹¹⁹ SzOKL VI. ú.s. 71.

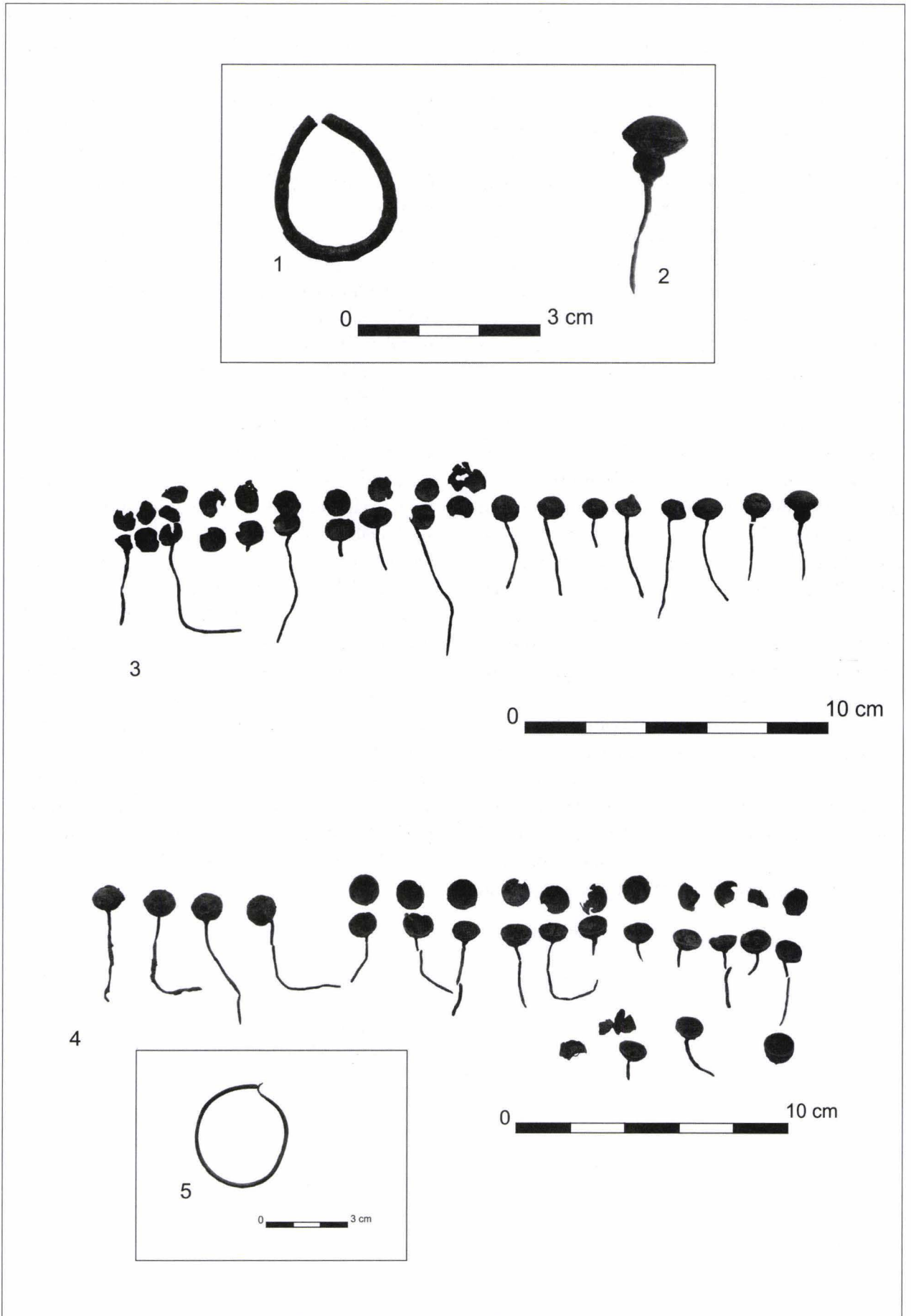
¹²⁰ Gyulafehérvári Főegyházmegyei – Székelyudvarhelyi Gyűjtőközpont Levéltára 639/b. A Székelyudvarhelyi Főesperesség iratai. 1 doboz. a. kötet. Főesperesi látogatási jegyzőkönyv 1683-1702, 114.

¹²¹ Gyulafehérvári Főegyházmegyei – Székelyudvarhelyi Gyűjtőközpont Levéltára 639/b. A Székelyudvarhelyi Főesperesség iratai. 1 doboz. a. kötet. Főesperesi látogatási jegyzőkönyv 1683-1702, 216.

¹²² NYÁRÁDI, SÓFALVI 2012, 149–169.

¹²³ NYÁRÁDI 2013, 251.

¹²⁴ BENKŐ 1992, 56–74, 149–199.

7. kép – 12. századi leletek: 1–3, Kányád, régi templom, 4–5 Fenyéd, Csonka templom (Sófalvi András által vezetett feltárások)

tékú a települések kialakulásának tanulmányozásában. Az ezekben feltárt legkorábbi sírok pedig jó anyagot szolgáltathatnak a székely betelepedés problematikájának vizsgálatához, hiszen ezek genetikai markereinek összehasonlítása a későbbi korok temetkezéseivel választ adhat, hogy a székelek előtt élt-e itt egy magyar vármegyei népesség.

A településhálózat rekonstruálása még nehezebb, ha az Árpád-kort vizsgáljuk. Ebben a korban ugyanis a települések laza szerkezetűek voltak, így adott esetben a terepbejárással lokalizált régészeti lelőhelyeket csak feltételesen tudjuk kapcsolatba hozni a mai településnevekkel, így nem zárható, ki hogy több kisebb településhalmazból alakult ki a későbbiekben a ma ismert falu.

Annak ellenére, hogy láthattuk a helynévtani elemzések korlátait és hiányosságait, sajnos nincsen jobb alternatíva. Az anyaszék területén a régészeti kutatások még mindig a kezdő lépéseken alig haladtak túl, Keresztúr-fiúszéket leszámítva, ahol elkészült a falvak régészeti topográfiája. A szék települései közül 57-ről egyáltalán nincsen semminemű régészeti információnk (ez az létszám 41 százalékát teszi ki) annak keletkezését illetően, ellenben többről sejtjük, hogy románkori egyházzal rendelkezett.

Ugyanakkor a régészeti kutatásoknak sikerült egyértelmű nyomokat találni, amelyek 28 települést a 11–12. századra kelteznek. Ez százalékban kifejezve azt jelenti, hogy a későközépkori településállomány közel húsz százalékáról van korai leletünk. A régészeti terepbejárások során egy nagyszámú település jött létre a 13. században,

avagy még nem találtuk meg ezeken a legkorábbi leleteket. 45 településről vannak hasonló régészeti adataink, amelyek a települések 33 százalékát jelentik. A 14. században már kevés új település jött létre. Adataink szerint csupán négy hasonló-ról van adatunk. A 16. századi népességnövekedés és a nemesi nagybirtokok megjelenésével kisebb kirajzásoknak, újabb falvak alapításainak lehetünk tanúi, amelyek egyes esetekben rövid életűek voltak (pl. Cibrefalva vagy Felsősiménfalva).

Az újkorban négy újabb faluval bővült a településhálózat. 1680 körül Gyulai Lajos gróf a birtokán Brassó környéki román telepesekkel népesítette be Keresztúr-széki birtokát, amelyből kialakult Románandrásfalva. Kismedesért a 19. század második felében a Medesérhez tartozó Gagy völgyébe átnyúló területeken gazdálkodó tanyai családok hozták létre, amely 1875-től kezdve, mint önálló település szerepel. Felsősófalva szomszédságában létrejött Alsósófalva, Bethlenfalva szomszédságában pedig Felsősiményfalva, amely a későbbiekben meg is szűnt.

A kutatások jelenlegi állása szerint a térség Árpád-kori településhálózata 87–89 falvat foglalt magában. Ez a szám a későbbiekben még emelkedhet, ugyanis a kutatott területről még 37 településről semmilyen egyháztörténeti vagy régészeti adattal nem rendelkezünk. Közülük 18 település a pusztaszemélynévből képződött, így ha elfogadjuk ezek korai keltezését, akkor 105–107 Árpád-kori településsel számolhatunk. 12 település egyértelműen a 14–16. század között alakult ki.

Adattár

1. Pusztaszemélynévből képzett helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település*
Bágy	<i>Bagij</i> (1566)	románkor	13. sz. kerámia (terepbejárás)
Bögöz	<i>Bugus</i> (1333)	12. század	11–12. századi lakóházak (ásatás)
Csöb	<i>Cheb</i> (1503)	Magyarzsákod filiája	nincs adat
Kecset	<i>Kecheth</i> (1497)	gótika	nincs adat
Magyarhermány	<i>Hermany</i> (1566)	gótika	nincs adat
Nagybacon	<i>Rachan</i> (1334)	románkor	nincs adat
Sükő	<i>Swkeo</i> (1566)	Farcád filiája	13. sz. kerámia (terepbejárás)
Székelyderzs	<i>Ers</i> (1334)	románkor	13. sz. kerámia (terepbejárás)
Székelyfancsal	<i>Fanchal</i> (1505)	Székelyszenttamás filiája	nincs adat
Tihadár	<i>Tiadar</i> (1623)	nincs adat	nincs adat

*A régészeti terepbejárásokat Sófalvi Andrással közösen végeztük el.

2. Pusztaszemélynévből -a képzővel képzett helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Atyha	<i>Atya</i> (1536)	gótika	későközépkor (terepbejárás)
Béta	<i>Beta</i> (1566)	Vágás filiája	nincs adat
Hodgya	<i>Hogija</i> (1566)	Farcád filiája	12. századi kerámia (terepbejárás)
Székelydália	<i>Dalya</i> (1334)	12. századi templom	nincs adat
Székelymuzsna	<i>Musna</i> (1566)	gótika	nincs adat
Rava	<i>Rawa</i> (1566)	gótika	nincs adat
Szolokma	<i>Zolokma</i> (1567)	Küsmöd filiája	nincs adat

3. Pusztaszemélynévből -e képzővel képzett helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Erdőfüle	<i>Phile</i> (1514)	románkor	nincs adat
Ége	<i>Ege</i> (1567)	Székelydália filiája	nincs adat
Homoródremete	<i>Remete</i> (1506)	Homoródszentmárton filiája	14. századi leletek (terepbejárás)
Nagykede	<i>Kede</i> (1505)	Székelyszentmiklós filiája	11–12. századi kerámia (ásatás)
Székelyvécke	<i>Veychake</i> (1342)	Magyarzsákod filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Ülke	<i>Wlke</i> (1550)	Székelyszenttamás filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)

4. -d képzővel képzett helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Bencéd	<i>Benczedh</i> (1566)	Székelyszentmihály filiája	nincs adat
Bözöd	<i>Bezed</i> (1495)	gótika	nincs adat
Etéd	<i>Eted</i> (1550)	Küsmöd filiája	nincs adat
Farcád	<i>Farchad</i> (1334)	románkor	11–12. századi kerámia (terepbejárás)
Fenyéd	<i>de Luce</i> (1334)	12. századi templom	13. századi kerámia (terepbejárás)
Kányád	<i>Kanad</i> (1333)	12. századi templom	13. századi kerámia (terepbejárás)
Küsmöd	<i>Kusmend</i> (1333)	12. századi templom	nincs adat
Korond	<i>Kurnud</i> (1334)	románkor	13. századi kerámia (terepbejárás)
Lókod	<i>Lokud</i> (1505)	Homoródszentmárton filiája	nincs adat
Magyarzsákod	<i>Zakud</i> (1325)	románkor	nincs adat
Recsenyéd	<i>Rechenijed</i> (1487)	Homoródszentpál filiája	11–12. századi kerámia (terepbejárás)
Siklód	<i>Sijclodb</i> (1566)	gótika	13. századi kerámia (terepbejárás)
Parajd	<i>Parajd</i> (1564)	Felsősófalva filiája	16–17. századi kerámia (terepbejárás)
Tibód	<i>Thijbold</i> (1566)	Székelyszenttamás filiája	nincs adat

5. -c, -cs képzővel képzett helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Bardóc	<i>villa Bardach</i> (1333)	románkor	nincs adat
Kadács	<i>Akadach</i> (1505)	Székelyszentmihály filiája	11–12. századi kerámia (terepbejárás)

6. -s képzővel képzett helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Bordos	<i>Bordos</i> (1566)	gótika	nincs adat
Gyepes	<i>Gijepes</i> (1566)	Homoródszentmárton filiája	13. századi kerámia (régészeti felügyelet)
Firtosmartonos	<i>Marthonos</i> (1473)	Énlaka filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Homoródalmás	<i>Almas</i> (1333)	románkor	13. századi kerámia (terepbejárás)
Kénos	<i>Kenos</i> (1566)	Homoródszentmárton filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Székelymogyorós	<i>Mogijoros</i> (1566)	Agyagfalva filiája	nincs adat
Székelyszállás	<i>Zekelijzallas</i> (1567)	Magyarzsákod filiája	nincs adat
Székelyszáldobos	<i>Zaldubus</i> (1333)	románkor	nincs adat
Vargyas	<i>villa Voygias</i> (1334)	románkor	nincs adat
Vágás	<i>Wagas</i> (1566)	gótika	13. századi kerámia (terepbejárás)

7. Foglalkozásokból képzett helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Dobó	<i>Dobov</i> (1333)	románkor	13. századi kerámia (ásatás)
	? <i>Lueche</i> (1332)		
Lövete	<i>Lewethee</i> (1523)	12. századi templom	12. századi kerámia (terepbejárás)
Nagysolymos	<i>Solumus</i> (1333)	románkor	13. századi kerámia (terepbejárás)
Székelydobó	<i>Dobo</i> (1566)	Vágás filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)

8. -laka utótaggal képzett helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Farkaslaka	<i>Farkaslaka</i> (1550)	Székelyszentlélek filiája	nincs adat
Énlaka	<i>Jandlaka</i> (1334)	románkor	nincs adat
Zetelaka	<i>Zokaloka</i> (1334)	románkor	nincs adat

9. -falva utótaggal képzett helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Abásfalva	<i>Abastfalva</i> (1566)	Homoródszentmárton filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Agyagfalva	<i>Agjagfalva</i> (1506)	románkor	nincs adat
Ábránfalva	<i>Abranfalva</i> (1566)	Homoródszentlászló filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Árvátfalva	<i>Arwatfalva</i> (1566)	Felsőboldogfalva filiája	nincs adat
Betfalva	<i>Bethffalva</i> (1519)	Rugonfalva filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Bethlenfalva	<i>Bethlenfalva</i> (1505)	későgótika	14. századi kerámia (terepbejárás)
Besenyőfalva (később Firtosváralja)	<i>Bezzenijofalva</i> (1455) <i>Varalyafalw</i> (1459)	Énlaka filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Bibarcfalva	<i>villa Byboub</i> (1332)	románkor	nincs adat
Bikafalva	<i>Bykafalva</i> (1497)	Felsőboldogfalva filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Bogárfalva	<i>Bogartfalva</i> (1566)	Székelyszentlélek filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Cibrefalva	<i>Czjibrefalva</i> (1566)	Székelyudvarhely filiája	16–17. századi leletek (terepbejárás)
Csehétfalva	<i>Csheberdfalva</i> (1566)	gótika	13. századi kerámia (terepbejárás)
Csekefalva	<i>Chijekeffalva</i> (1567)	Szentábrahám filiája	12. századi kerámia (ásatás)
Demeterfalva	<i>Demeterfalva</i> (1566)	Székelyszentmihály filiája	nincs adat
Décsfalva	<i>Dechfalva</i> (1566)	Agyagfalva filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Fiatfalva	<i>Fyathfalva</i> (1460)	későgótika	13. századi kerámia (terepbejárás)
Gyárosfalva	<i>Gijarosffalva</i> (1567)	Székelyudvarhely filiája	nincs adat
Homoródjánosfalva	<i>villa Eyanis</i> (1334)	románkor	nincs adat
Homoródkarácsonfalva	<i>villa Karasun</i> (1334)	románkor	nincs adat
Homoródkeményfalva	<i>Kemenfalva</i> (1566)	Homoródszentmárton filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Kápolnásfalu	<i>Masik olahfalw</i> (1567)	Szentegyháza filiája	nincs adat
Keresztúrfalva	<i>Kerezturfalva</i> (1566)	Székelykeresztúr filiája	11–12. századi kerámia (ásatás)
Kadicsfalva	<i>Kajidichfalva</i> (1518)	Székelyszenttamás filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Kobátfalva	<i>Kobathfalva</i> (1462)	Székelyszentmihály filiája	11–12. századi kerámia (terepbejárás)
Küküllőkeményfalva	<i>Kemenfalva</i> (1566)	Fenyéd filiája	15–16. századi kerámia (terepbejárás)
Magyarandrásfalva	<i>Andrasfalva</i> (1566)	Szentábrahám filiája	14. századi kerámia (terepbejárás)
Malomfalva	<i>Malomfalva</i> (1566)	Székelyszentlélek filiája	nincs adat
Mátisfalva	<i>Mattijusffalva</i> (1567)	Agyagfalva filiája	nincs adat
Máréfalva	<i>Marefalva</i> (1566)	románkor	15–16. századi kerámia (terepbejárás)
Miklósfalva	<i>Mykelosfalva</i> (1566)	Homoródszentlászló filiája	nincs adat
Nagygalambfalva	<i>villa Salonib</i> (1333)	románkor	11–12. századi kerámia (terepbejárás)
Sándorfalva	<i>Sandorffalva</i> (1567)	Patakfalva filiája	nincs adat
Siménfalva	<i>SanctoSymone</i> (1333)	románkor	11–12. századi kerámia (terepbejárás)
Sófalva	<i>Soofalva</i> (1492)	románkor	13. századi kerámia (terepbejárás)
Székelylengyelfalva	<i>Lengenfalva</i> (1505)	románkor	11–12. századi kerámia (ásatás)
Székelypálfalva	<i>Palfalva</i> (1455)	gótika	nincs adat
Szombatfalva	<i>Sancto Georgio</i> (1333)	románkor	14–15. századi kerámia (terepbejárás)
Ócfalva	<i>Ozfalva</i> (1497)	Bögöz filiája	nincs adat
Patakfalva	<i>villa Potok</i> (1333)	12. századi templom	13. századi kerámia (terepbejárás)

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Tarcsafalva	<i>villa Tortha</i> (1333)	románkor	13. századi kerámia (terepbejárás)
Telekfalva	<i>Telekfalva</i> (1566)	Patakfalva filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Tímafalva	<i>Thymafalva</i> (1466)	Székelykeresztúr filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Tordátfalva	<i>Thordatfali</i> (1546)	gótika	13. századi kerámia (terepbejárás)
Rugonfalva	<i>Rugonfalva</i> (1495)	románkor	11–12. századi kerámia (ásatás)
Városfalva	<i>Warosfalva</i> (1566)	Homoródszentpéter filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)

10. Védőszent + -falva utótaggal képzett helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Alsóboldogfalva	<i>villa Sancte Marie</i> (1333)	románkor	Görgény falu, 11–12. századi kerámia
Felsóboldogfalva	<i>villa Marie</i> (1333)	12. századi templom	nincs adat

11. Védőszentből kialakult helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Homoródszentlászló	<i>Zentlászlo</i> (1448)	gótika	13. századi kerámia (terepbejárás)
Homoródszentmárton	<i>Sancto Martino</i> (1333)	románkor	11–12. századi kerámia (terepbejárás)
Homoródszentpál	<i>Sancto Paulo</i> (1334)	románkor	12. századi éremleletek, kerámia
Homoródszentpéter	<i>Zent Peter</i> (1567)	gótika	nincs adat
Szentdemeter	<i>Zenthdemeter</i> (1503)	gótika	nincs adat
Szentábrahám	<i>Sancto Abraam</i> (1333)	12. századi templom	11–12. századi kerámia (terepbejárás)
Szentimre	<i>Zentijmreh</i> (1566)	románkor	12. századi kerámia (ásatás)
Székelykeresztúr	<i>Sancta Cruce</i> (1333)	12. századi templom	12. századi kerámia (ásatás)
Székelyszenterzsébet	<i>villa Sancte Elyzabeth</i> (1333)	románkor	11–12. századi kerámia (terepbejárás)
Székelyszentkirály	<i>Zentkijralij</i> (1566)	gótika	nincs adat
Székelyszentlélek	<i>Sancto Spiritu</i> (1333)	románkor	nincs adat
Székelyszentmihály	<i>Sancto Michaele</i> (1333)	románkor	nincs adat
Székelyszentmiklós	<i>Sancto Nycolao</i> (1334)	románkor	13. századi kerámia (terepbejárás)
Székelyszenttamás	<i>Sancto Thoma</i> (1334)	románkor	13. századi kerámia (terepbejárás)

12. Alsó-, kis-, új- előtagú helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Alsósófalva	<i>Alsófalva</i> (1760)	Sófalva filiája	15–16. századi kerámia (terepbejárás)
Bözödújfalú	<i>Wyfalw</i> (1566)	Bözöd filiája	nincs adat
Homoródujfalu	<i>Wijfalw</i> (1481)	gótika	13–14. századi kerámia (terepbejárás)
Kisbacon	<i>Kwsbaczon</i> (1566)	Nagybacon filiája	nincs adat
Kisgalambfalva	<i>Kis Galambfalua</i> (1506)	Nagygalambfalva filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Kissolymos	<i>KysSolmosy</i> (1506)	késő gótikus templom	13. századi kerámia (terepbejárás)
Kisfalud	<i>kFwsfalwd</i> (1567)	Kecset filiája	nincs adat
Kiskadács	<i>Kis-Kadacz</i> (1636)	Székelyszentmihály filiája	14. századi kerámia (terepbejárás)
Kiskede	<i>Kwskede</i> (1566)	Székelyszentmiklós filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Újszékely	<i>Vyzekeel</i> (1448)	Alsóboldogfalva filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)

13. Népnevekből kialakult helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Szentegyháza (Oláhfalu)	<i>Olahfalu</i> (1406)	gótika	nincs adat
Olasztelek	<i>Olasztelek</i> (1332)	románkor	nincs adat
Oroszhegy	<i>Vriczheg</i> (1334)	románkor	13–14. századi kerámia (terepbejárás)

14. Víznevekből, természeti sajátosságokból, környezeti jellegből kialakult helynevek

Településnév	Első írott forma	Templom	Település
Gagy	<i>Gagij</i> (1566)	Szentábrahám filiája	nincs adat
Görgény	<i>Georgeny</i> (1589)	Alsóboldogfalva filiája	11–12. századi kerámia (terepbejárás)
Fancsika	<i>Fanbika</i> (1576)	Agyagfalva filiája	16–17. századi kerámia (terepbejárás)
Hidegkút	<i>Hydegkuth</i> (1432)	Nagysolymos filiája	13. századi kerámia (terepbejárás)
Kőrispatak	<i>Keorijspatak</i> (1566)	Bözöd filiája	16–17. századi kerámia (terepbejárás)
Nagymedesér	<i>Meddeser</i> (1566)	gótika	11–12. századi kerámia (ásatás)
Oklánd	<i>Akland</i> (1546)	románkor	13. századi kerámia (terepbejárás)
Székelymogyorós	<i>Mogijoros</i> (1566)	Agyagfalva filiája	nincs adat
Székelyudvarhely	<i>Vduorbel</i> (1333)	románkor	12. századi kerámia (ásatás)

Irodalom

- BARTHA 1958 Bartha Katalin, *Magyar történeti szóalaktan*. II. A magyar szóképzés története, Budapest.
- BÉNYEI 2012 Bényei Ágnes, *Helynévképzés a magyarban*, Debrecen.
- BENKŐ 1992 Benkő Elek, *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Varia Archaeologica Hungarica, Budapest.
- BENKŐ 2012 Benkő Elek, *A középkori Székelyföld*, Budapest.
- BENKŐ 1989 Benkő Lóránd, *Maros-és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez*, IN *Századok*, 123, 3–4., 343–359.
- BENKŐ 2002 Benkő Lóránd, *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél Erdély korai Árpád-kori történetéről*, Budapest.
- BORDI 2009 Bordi Zsigmond, *Dobó templomai*, IN *Acta Siculica 2009*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 227–260.
- BOTÁR 2008 Botár István, *Csik Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében*, IN *Helynévtörténeti tanulmányok* 3, 71–95.
- DEMJÉN, SÓFALVI 2014 Demjén Andrea, Sófalvi András: *Máréfalva középkori temploma*, Székelyudvarhely,
- DERZSI, NYÁRÁDI, SÓFALVI 2006 Derzsi Csongor; Nyárádi Zsolt; Sófalvi András, *A Bikafalvi Református Egyház-község története a régészeti kutatások és levéltári források tükrében*, IN Murányi János (Ed.), *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2006*, Csíkszereda, 17–34.
- DO 1894 *Daniel Okmánytár*, I (közét. Vajda Emil), Pest.
- FEHÉRTÓI 2004 Fehértói Katalin, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*, Budapest.
- FERENCZI 1990 Ferenczi István, *Van-e köze a korondi és környékbeli avarkori leleteknek a székely eredet-kérdéshez?* IN *Hazánéző*, 1-2., 4–8.
- FERENCZI 1978 Ferenczi Géza, *Néhány kora középkori székely falu keletkezési idejéről*, IN *Korunk*, 37\11., 947–954.
- FERENCZI 1998 Ferenczi Géza, *Adalékok a Lövéte név eredetéhez*, IN *Acta (Siculica)*, 1997/2., 59–61.
- FERENCZI 2006 Ferenczi Géza, *Délkelet Erdély kora középkori határvédelmi rendszeréről*, IN *Székelyföld*, 10\11., 53–64.
- FERENCZI 2009 Ferenczi Sándor, *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*, Budapest–Kolozsvár.
- GÁLL 2014 Gáll Erwin, *A periferikus 10. századi Erdélyi-medence. Néhány gondolat a 10. századi „magyar hatalmi hálózat erdélyi hódításáról*, IN *Korunk*, 2014/8., 82–95, 88–89.
- GYÖRFFY 1941 Györffy György, *A székelyek eredete és településük története*, IN Mályusz Elemér (Ed.), *Erdély és népe*, Budapest, 37–86.
- GYÖRFFY 1973 Györffy György, *A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében*, IN *Valóság* 1973/7., 1–16.
- GYÖRFFY 1987 Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* III., Budapest.
- HEGYI 2012 Hegyi Géza, *A pápai tizedjegyzék tévesen azonosított székelyföldi helynevei*, IN Sófalvi András; Visy Zsolt (Eds.), *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*, Énlaka–Székelyudvarhely, 97–115.
- HOFFMANN 1998 Hoffmann István, *Gondolatok a történeti helynévkutatásról*, IN *Magyar Nyelvjárások* 35., 121–129.
- JAKÓ 1945 Jakó Zsigmond, *Az elpusztult települések kutatása*. Erdélyi Tudományos Füzetek 194., Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 46–60.
- KARÁCSONYI 2010 Karácsonyi János, *A székelyek eredete és Erdélybe való települése*, Máriabesenyő–Gödöllő.

- KÁZMÉR 1970 Kázmér Miklós, *A falu a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*, Budapest.
- KISS 1988 Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, I–II., Budapest.
- KISS 1997 Kiss Lajos, *Korai magyar helységnévtípusok*, IN *Honfoglalás és nyelvészet*, Budapest, 177–187.
- KLANICZAY 1986 Klaniczay Gábor, *Az 1083. évi magyarországi szentté avatások*, IN Fügedi Erik (Ed.), *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, Budapest, 15–33.
- KMH 2005 Hoffmann István (Ed.), *Korai magyar helynévszótár 1000–1350*, 1., Abaúj–Csongrád vármegye, Debrecen.
- KNIEZSA 1938 Kniezsa István, *Magyarország népei a XI-ik században*, IN Serédi Jusztinián (Ed.), *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, I–III., Budapest.
- KNIEZSA 1943 Kniezsa István, *Kelet-Magyarország helynevei*, IN Deér József; Gáldi László (Eds.), *Magyarok és románok*, Budapest, 111–313.
- KRISTÓ 1983 Kristó Gyula, *Tanulmányok az Árpád-korról*, Budapest.
- KRISTÓ 1986 Kristó Gyula, *Helynévtan*, IN Kállay István (Ed.), *A történelem segédtudományai*, Budapest, 319–325.
- KRISTÓ 1988 Kristó Gyula, *A 10. századi Erdély politikai történetéhez*, IN *Századok*, 122., 20–35.
- KRISTÓ 2001 Kristó Gyula, *Nyelvtudomány*, IN Bertényi Iván (Ed.), *A történelem segédtudományai*, Budapest, 276–286.
- KRISTÓ 2002 Kristó Gyula, *A korai Erdély (895–1324)*, Szeged.
- KOVÁCS 1990 Kovács Béla, *Magyarország középkori patrocíniumai*, IN *Agria: annales Musei Agriensis*, 25–26., 407–419.
- LÁSZLÓ 1978 László Gyula, *A „kettős honfoglalás”*, Gyorsuló idő, Budapest.
- MAKKAI 1987 Makkai László, *Erdély a középkori Magyar Királyságban*, IN Köpeczi Béla (Ed.), *Erdély története I.*, Budapest, 235–408.
- MEZŐ 1996 Mező András, *Templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*, Budapest.
- MIHÁLY 1996 Mihály János, *Lövéte középkori emlékei*. Székelyudvarhely.
- MIHÁLY 2003 Mihály János, *Adalékok egy elpusztult udvarhelyszéki falu Tivadar\Tihadár kutatásához*, IN *Areopolis*, 6–22.
- MONVAT. I. 1885 *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I.*, Bev., Fejérpataky László, Budapest.
- NYÁRÁDI 2009 Nyárádi Zsolt, *Középkori falvak Székelyudvarhely árnyékában*, IN Murányi János (Ed.), *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2009*, Csíkszereda, 83–128.
- NYÁRÁDI 2012 Nyárádi Zsolt, *A Perished Medieval Settlement in Udvarhelyszék*, IN *Marisia*, 155–193.
- NYÁRÁDI 2013 Nyárádi Zsolt, *Data regarding changes in a cemetery surrounding a medieval church*, IN *Marisia*. XXXIII. 2013, 251–290.
- NYÁRÁDI,
SÓFALVI 2011 Nyárádi Zsolt; Sófalvi András, *Vizigót településrészletek Telekfalván*, IN Körösfői Zsolt (Ed.), *Molnár István Múzeum kiadványai 3.*, Székelykeresztúr, 173–186.
- NYÁRÁDI,
SÓFALVI 2012 Nyárádi Zsolt; Sófalvi András, *A régészet szerepe a középkori és kora újkori székely falvak történetének kutatásában. Esettanulmány négy Székelyudvarhely melletti település vonatkozásában*, IN Sófalvi András; Visy Zsolt (Eds.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*, Énlaka–Székelyudvarhely, 149–169.
- PÓCZOS 2006 Póczos Rita, *Az Árpád-kori Borsod vármegye lakosságának nyelvi-etnikai összetételéhez*, IN Hoffmann István; Tóth Valéria (Eds.), *Helynévtörténeti tanulmányok 2.*, Debrecen, 87–107.

- SÓFALVI 2012 Sófálvi András, *A székelység határvédelme és önvédelme a középkortól a fejedelemség koráig. Várak és más védelmi objektumok Udvarhelyszék településtörténetében*, Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
- SZABÓ 1988 Szabó T. Attila: *Személynevek helyneveinkben*, IN Szabó, T. Á. (szerk.), *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek VII*, Budapest, 433–472.
- SZOKL. 1872–1934 *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Szerk.: Szabó Károly, Szádeczky Kardos Lajos, Barabás Samu, Budapest – Kolozsvár.
- RÁCZ 2005 Rácz Anita, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*, IN Hoffmann István (Ed.) *A Magyar Névtárház Kiadványai* 9., Debrecen.
- TÓTH 2007 Tóth Valéria, *A templomcíméből alakult településnevek keletkezési körülményeiről*, IN *Magyar Nyelv*, 103., 408–419.
- ZSOLDOS 2000 Zsoldos Attila, *Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről)*, IN *Századok* 134., 99–116.

Nyárádi Zsolt

Haáz Rezső Múzeum

Székelyudvarhely, Románia

E-mail: nyaradi_zsolt@yahoo.com

TOPONIMIE ȘI ARHEOLOGIE. STUDIU ASUPRA ORIGINILOR SATELOR DIN SCAUNUL ODORHEI

Rezumat

Cu ocazia cercetărilor arheologice, efectuate în ultimele decenii, pe teritoriul fostului Scaun medieval Odorhei (Udvarhelyszék), au ieșit la suprafață noi dovezi referitoare la înființarea primelor sate databile în secolele 11-12. Studiul actual analizează toponimia satelor medievale, punându-le în corelație cu descoperirile arheologice recente.

Cele mai multe materiale au fost adunate în urma cercetărilor. Aceste materiale fragmentare au fost tratate în poziții secundare, dar totuși, analiza lor arată că întemeierea acestor sate, în cele mai multe cazuri, poate fi așezată mult mai devreme, decât apariția lor în sursele istorice. În unele cazuri, datarea diferă și de clasificarea numelor toponimice. Pe teritoriul unor sate, au fost făcute și săpături arheologice care au adus la suprafață materiale mult mai timpurii, decât cele găsite în cursul cercetării.

În cunoașterea înființării așezărilor, joacă un rol aparte bisericile medievale și cimitirele

acestora. În Scaunul Odorhei, au fost cercetate mai multe biserici care pot fi datate la mijlocul secolului al 12-lea. În mai multe cazuri, cele mai timpurii artefacte au fost găsite în cursul acestor cercetări.

În secolele 11-12., în zona studiată, au fost înființate în jur de 28 de sate. În epoca Arpadiană, existau în jur de 87-89 de așezări, dar trebuie să ținem cont că nu avem date arheologice și eclesiastice din 37 de sate. Dintre acestea, toponimic 18 sunt datate în epoca Arpadiană, așadar putem calcula cu un număr de 105-107 de așezări. Între secolele 14-16., au fost înființate în jur de 12-13 sate noi.

Datele analizei au fost cuprinse într-un tabel care arată prima apariție toponimică, starea eclesiastică, totodată, sunt amintite și cele mai timpurii artefacte găsite pe teritoriul satului actual. Satele și bisericile Arpadiene au fost așezate și pe o hartă.

TOPONYMY AND ARCHAEOLOGY. STUDY OF THE ORIGINS OF THE VILLAGES OF ODORHEI (UDVARHELY) SEAT

Abstract

During the archaeological excavations, made in recent decades, on the territory of the old Medieval Odorhei Seat (Udvarhelyszék), new evidence was found regarding the foundation of the first villages dating back to the 11th and 12th centuries. The current study focuses on the toponymy of the Medieval villages, correlating them with recent archaeological discoveries.

Most of the materials were collected during surveys. These fragmented materials were considered of secondary value, but their analysis reveals that, in most cases, the foundation of the villages dates back much further than their first appearances in written sources. In some cases, the dating is even different from the classification of the toponymical names. The territory of one of the villages was subjected to archaeological excavations that brought to light much older materials than the ones found during the survey.

Medieval churches and their cemeteries have a special role in determining the origins of a

settlement. In Odorhei Seat, several churches which date back to the middle of the 12th century were excavated. In many cases, the oldest artefacts were recovered during these excavations.

During the 11th and 12th centuries, approximately 28 villages were established, in the studied area. During the Árpáadian Period, there were approximately 87-89 settlements, but we should note that we do not have any archaeological or ecclesiastical data, in the case of 37 ones. Toponymically, 18 of these date back to the Árpáadian Period, so we may estimate a total number of 105-107 settlements. Between the 14th and 16th centuries, about 12-13 new villages were established.

The data coming from the analysis is presented in the form of a table which also includes the first toponymical appearance, ecclesiastical status along with the oldest artefacts found on the territory of the modern village. The villages and churches were also illustrated on a map.

TÖRTÉNELEM
ISTORIE
HISTORY

„...HOGY ITTEN CSÍKBAN IS EGY PATIKA ÁLLÍTTASSÉK FEL, SZÜKSÉGESNEK LÁTSZIK...”

ADALÉKOK AZ ELSŐ CSÍKSZÉKI
PATIKÁK TÖRTÉNETÉHEZ (1808-1855)

Bicsok Zoltán – Kósa Béla

Az erdélyi gyógyszerészet történetének, az erdélyi patikák és patikusok működésének gazdag irodalma van, számos tudományos cikk és tanulmány íródott a témában, de átfogó, összegző munkák is napvilágot láttak, amelyek teljességre törekvően vették számba mindazt, ami e tárgykörrel addig bekerült a tudományos körforgásba. Említhetjük itt – a teljesség igénye nélkül – Kapronczay Károly, Ovidiu Maior, Orient Gyula, Pataki Jenő, Péter H. Mária, Spielmann József kutatásait.

Orient Gyula 1926-ban összegezte az erdélyi patikákkal és gyógyszerészekkel kapcsolatosan addig felhalmozódott tudást,¹ az erdélyi gyógyszerészet-történet magyar vonatkozásait pedig nyolc évtizeddel később Péter H. Mária marosvásárhelyi kutató foglalta össze.² A csíkszéki patikák 1849 előtti története azonban mindkét szintézis esetében meglehetősen hiányos, tulajdonképpen csak néhány utalásra korlátozódik. Orient Gyula Gyergyószentmiklós legrégebb patikájának a szerinte 1859-ben alapított Arany Sast tartotta,³ Csíkszeredában és Szépvízen pedig egyáltalán nem említett gyógyszerésztárat.

A 19. század első felében, Gyergyószentmiklóson Péter H. Mária szintézise is egyetlen patikáról, ugyanazon Arany Sasról tud (vagy inkább annak

jogelődjéről, melynek ekkor még nevét nem említik a források). Ennek alapítását munkája első, 2002-ben megjelent kiadásában még 1827-re,⁴ a második, 2013-ban megjelent kiadásban pedig már öt évvel korábbra, 1822-re tette.⁵ Ez utóbbi szerző az első szépvízi patikának az 1882-ben alapított Koronát (más helyen Szentháromság patikát) tartja.⁶ Csíkszereda esetében is egy 19. századi patikát említ, a szerinte 1837-től működő Fekete Sast,⁷ amelynek alapítóját munkája első kiadásában⁸ (mindenféle forráshivatkozás⁹ nélkül) Novák Andor személyében azonosította, szintézise második kiadásában már Tamássik Istvánt nevezi meg alapítóként.¹⁰ A szakirodalom eddigi eredményeinek áttekintése kapcsán végezve egy megjegyzés még idekíváncsozik: bár Péter H. Mária munkájában azt sugallja, hogy a csíkszeredai patika már 1860 előtt is a Fekete Sas nevet viselte,¹¹ ezt egyelőre levéltári források nem igazolják, az is tény viszont, hogy a források még közel sincsenek kimerítve, a patikáink korai történetére vonatkozó kutatás még meglehetősen az elején tart.

Jelen írás az első csíkszéki patikák (Gyergyószentmiklós, Szépvíz, Csíkszereda) korai, 1849

¹ ORIENT 1926.

² PÉTER 2002.

³ ORIENT 1926, 209.

⁴ PÉTER 2002, 38, 44.

⁵ PÉTER 2013, II, 78.

⁶ PÉTER 2002, 45, 323; PÉTER 2013, II, 63.

⁷ PÉTER 2002, 44, 305, 346.; PÉTER 2013, II, 19.

⁸ PÉTER 2002, 346.

⁹ Vélhetően Tamás Miklós doktori disszertációjából átvett adat, mely értekezésben úgyszintén forráshivatkozás nélkül szerepel. – TAMÁS 1989, 54, 56, sz. n. (57b). - <http://www.gyogyszerestortenet.hu/doktori-ertekezesek-es-szakdolgozatok/> (2014. december 29.)

¹⁰ PÉTER 2013, II, 112.

¹¹ PÉTER 2013, II, 19, 112.

előtti történetéhez kíván adalékokat nyújtani, a Hargita Megyei Levéltárban (RNLHMH) őrzött, jellemzően az egykori Csíkszék levéltárából származó iratanyagra, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) található Gubernium Transylvanicum irataira, valamint a Semmelweis Egyetem Levéltárának (SEL) iratanyagára támaszkodva.¹²

Előzmények

Az erdélyi vonatkozású levéltári forrásokban a legkorábbi patikára, patikusra, patikai berendezésre, illetve „mozgó gyógyszerhárra”, ún. patikaládára vonatkozó írásos említések a 16. század végéről és a 17. századból származnak,¹³ ez azonban nem jelenti azt, hogy az erdélyi intézményes gyógyszerkészítés és -forgalmazás ne tekintene vissza sokkal nagyobb múltra.

Európa szerte, így Erdély területén is, a szervezett keretek között történő gyógyítás – illetve a betegellátás szerves részeként működő gyógyszerkészítés – kezdetei a szerzetes- és lovagrendek által működtetett ispotályokhoz nyúlnak vissza. A vajdaság kori Erdélyben az ispotályos lovagok Nagyszebenben és Besztercén, a johannita lovagok Váradon és Olthévízen, a bencés szerzetesek Kolozsmonostoron, a lazariták Kolozsváron, az antoniták Segesváron tartottak fenn ispotályt.¹⁴ A források hallgatnak ugyan az itt működő patikák tekintetében, de joggal feltételezhető, hogy ahol betegápolás zajlott, ott valamiféle, legalább kezdetleges fokú gyógyszer-előállításnak is léteznie kellett, még ha ezek a korai patikák nem is bírtak nyilvánossági joggal. Az egyházi patikák mellett a korszakban néhány 15–16. századi, városi alapítású és fenntartású patikát is számon tart a szakirodalom (Nagyszeben – 1495 és 1609, Brassó – 1512 és 1690, Beszterce – 1516 és

1660, Kolozsvár – 1573),¹⁵ amelyek az illető város lakosságának igényeit elégítették ki és a helyi magisztrátusok ellenőrizték működésüket. Mivel a reformáció korában bekövetkező katolikus javak szekularizációja (1556) és a szerzetesrendek kiűzése Erdélyből a működő egyházi patikákat felszámolta, a fejedelemség korának végén az erdélyi patikák száma meglehetősen alacsony volt, a tízet sem érte el.

Számottevő gyarapodás a Habsburg-berendezkedés és a rekatolizáció idején indul meg. A 18. század derekáig számos erdélyi városban létesült nyilvános polgári gyógyszerhárra: Brassóban (1696, 1720, 1733), Segesváron (1700, 1755), Nagyszebenben (1704, 1762), Kolozsváron (1710), Szászvárosban (1727), Medgyesen (1734, 1760), Temesváron (1737, 1740), Fogarason (1738), Nagykarolyban (1747), Szilágysomlyón (1759), Nagyváradon (1760).¹⁶ E korból ugyanakkor arra vonatkozóan is vannak adatok, hogy a jezsuiták Kolozsváron (1732) és Nagyváradon (1747), az irgalmas rendiek pedig Temesváron (1737) és Nagyváradon (1760), korlátozott nyilvánossági joggal ugyan, de saját patikákat tartanak fenn.¹⁷ Mindezek mellett a császári hadsereg Erdélyben állomásozó egységeinek ellátását is szolgálta néhány katonai gyógyszerhárra (ma inkább gyógyszerleraknak mondanánk őket, ahonnan a katonai orvosok mozgó patikáit látták el), gondolhatunk itt részben a császári helyőrségi központokban létrehozott gyógyszerházakra (Temesvár, Nagyszeben, Gyulafehérvár), részben a székely határőrség megszervezésének idején, 1763-ban létrehozott kézdivásárhelyi katonai patikára.¹⁸ A Székelyföld városaiban is e korban jöttek létre az első „civil” patikák (Marosvásárhely – 1733, 1752, 1760; Sepsiszentgyörgy – 1761, Kézdivásárhely – 1784, Székelyudvarhely – 1786).¹⁹ A különböző alapítású, fenntartású és ebből fakadóan különböző

¹² Ezúton is szeretnénk megköszönni dr. Molnár László és Pakot Levente önzetlen segítségét, melyekhez a budapesti levéltári kutatások során volt szerencsénk.

¹³ Patikárius: 1570 – „*mykor Jeonek az vthan az pathycarius Trefal volt ferdeos Kelemennel, valamy Bothot Muwthat volt ferdeos kelemennek*”; patika, patikaszerszám: 1588 – „*Aminemeo patika zezama volna penigh az eleobi paticariusnenak, azt Biro vra(m) Io bechw zere(n)t Aru zerent eresztette ez paticarius kezebe*”; patikaláda: 1698 – „*Patika ládácska vagy iskatulya*”. – ERDÉLYI 2000, 569–571.

¹⁴ FALUS 2014. – <http://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/falus-orsolya-fruzsina/falus-orsolya-fruzsina-muhelyvita-ertekezes.pdf> (2015. november 8.); JÓZSA 2008. – <http://debszem.unideb.hu/pdf/dsz2008-1/dsz2008-1-02Jozsa.pdf> (2015. november 8.).

¹⁵ ORIENT 1926, 48–76; PÉTER 2002, 7, 14–16.

¹⁶ PÉTER 2002, 34, 43.

¹⁷ ORIENT 1926, 148–168; PÉTER 2002, 10–14.

¹⁸ PÉTER 2002, 8.

¹⁹ PÉTER 2002, 43.

jogállású gyógyszerárak között számtalan esetben alakultak ki súrlódások. Ezek leginkább abból adódtak, hogy a szerzetesrendi patikák mindinkább nyilvános patikaként kívántak működni (azaz nemcsak a kórházakban kezelt betegeket látták el gyógyszerekkel, de a lakosságot is kiszolgálták), holott erre az esetek nagyobb részében nem volt engedélyük, tevékenységüket pedig a városi patikák illojális konkurenciaként élték meg és gyakran sérelmezték is a hatóságoknál. A szükségesnek mutató rendet – nem csupán a jogállásból fakadó feszültségek, de a szakmai működés szabályozása tekintetében is –, a Habsburg-kormányzat egységesítő rendeletei hozták meg a 18. század derekán, második felében.

A korszak legnagyobb hatású közegészségügyi vonatkozású rendelete – amely egyben a szakterület első átfogó szabályozását is jelentette – a hódosi Skollonics József, Pozsony vármegyei physicus által összeállított *Generale Normativum in Re Sanitatis* volt. Az 1770. október 4-én kiadott rendelet az első olyan jogszabály volt, amely rendszerként tekintett a magyar közegészségügyre és ennek megfelelően egységesen kívánta azt kezelni. Első része a vármegyei orvosok, sebészek, patikusok és bábák feladatairól rendelkezett, második részében pedig a járványok idején szükséges intézkedéseket ismertette. Alapvetően a magyarországi közegészségügyi viszonyokat rendezte ugyan, de hasonló erdélyi rendelet hiányában a Nagyfejedelemségben is alkalmazták. A *Normativum* előírásai meghatározták a vizsgált korszak erdélyi patikaügyét is, így talán nem haszontalan legalább kivonatossan áttekinteni a benne foglalt, patikusokra vonatkozó foglalkozási szabályokat, Balázs Péter fordításában.²⁰

„I.§ [...] Patika tartása senki másnak nem engedélyezhető, csakis annak, aki országaink és tartományaink valamely egyetemén, amelyen orvosi kar is működik, a szokásos vizsgának [...] alávetette magát, és [...] alkalmasnak találtatott. II.§ A patikusok legyenek becsületesek és szakmájukban járatosak, vessék alá magukat a magisztrátusoknak, Királyi Tanácsainknak, és az Egészségügyi Bizottságoknak, valamint az orvosságok elkészítésére, és azok árára vonatkozó hatályos szabályoknak. [...] III.§ A patikus saját elhatározásából nem adhat orvosságot a betegeknek, csakis

akkor, ha orvos nem hívható segítségül. [...] IV.§ Orvosok, sebészmesterek, patikusok – és további szakmabeliek – a betegek előtt egymással ne vitakozzanak; a házicselédeket, akik a patikába jönnek az orvosságért, barátságosan kell fogadni, a késedelem nélkül kiadott szer helyes használati módját pedig türelmesen kell elmagyarázni. [...] V.§ [...] Kémiai szereket tartalmazó orvosságok készítésénél a szakma törvényes szabályait, különösen pedig a gyógyszerkönyvben előírt mennyiségeket, gondosan be kell tartani, amennyiben azonban kétségek merülnének fel, az orvosok tanácsát kell kikérni. [...] Súlyos büntetés terhe mellett, különös gondot kell fordítani arra, hogy az edények, téglék, és mozsarak tiszták legyenek, és ennek következtében megelőztessenek azok a súlyos bajok, amelyekről gyakorta bebizonyosodott, hogy azokat a visszamaradt mérgek okoztak. [...] Ha veszélyes alapanyagokat tartalmazó orvosságot kell készíteni, a munka soha nem bízható az inasokra, hanem a szert maga a mester készítse el, a gondatlan veszélyeztetés elkerülése érdekében. VI.§ A patikusok [...] minden igyekezetükkel törekedjenek arra, hogy az olyan veszélyes anyagokat, mint az ópium, a higany-szublimát és más maró, mérgező, vagy hánytató szereket csak a legnagyobb körültekintéssel árusítsák [...]; viszont engedélyezett számukra, hogy megfelelő adagban, és a saját belátásuk szerint árusíthatnak olyan enyhe hashajtókat és nyugtatókat, mint a manna, a fahéj, a tamarindfa-kivonat, a szenna-levél és szirupos olatok, de ha előfordulna, hogy az említett mérgeket vagy veszélyes anyagokat, kíváltképpen pedig azokat az orvosságokat, amelyek magzatúzásra is alkalmasak, ismeretlen emberek, vagy gyanús nőszemélyek akarnak megvásárolni, erről a patikusok és más kereskedők tegyenek feljelentést az illetők személyére való tekintet nélkül; ilyesmit soha nem adhatnak ki, legfőlőbb közismerten becsületes személyeknek, vagy az orvos egyetértésével, átvételi elismervény ellenében. [...] VII.§ Mivel az arzén tartalmú szerek árusítása, és a szállításukra szolgáló edények is, számos veszély forrásai lehetnek, ezenel megtiltjuk, hogy a patikákban arzént árusítsanak, azt a jogos mennyiséget viszont, amelyre a műhelynek feltétlenül szüksége van, külön elzárva kell őrizni. Tekintettel azonban arra, hogy az arzén az emberek érdekében számos készítményben

²⁰ BALÁZS 2004, 10–13. – <http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-04/data/pdf/1203.pdf> (2015. november 8.)

és szakmában is használatos, így annak árusítása csakis a nagy városokban, és csak a helybeli magisztrátus által arra méltónak tartott és kijelölt egyetlen kereskedő részére engedélyezhető, [...] a mérget csakis annak adják el, akit a kereskedő jól ismer, és akikkel szemben baljós gondolatok nem merülhetnek fel. [...] VIII.§ Mezővárosokban és a kisebb községekben, ahol patika nem működik, az orvosok gondoskodjanak arról, hogy a leginkább szükséges orvosságokból elegendő mennyiség álljon rendelkezésre. [...] IX.§ Járványos időkben, amennyiben ez lehetséges, valaki a patikus beosztottjai közül éjjel-nappal az üzletben tartózkodjék, hogy az orvosságok minden időben a betegek rendelkezésére álljanak. [...] X.§ Ami az illatszerekkel, fűszerekkel és a gyógyfüvekkel kereskedőket, a szeszfőzőket és az effajta népséget illeti, továbbá azokat, akik hasonló foglalkozásokat űznek: tilos olyan orvosságokkal kereskedniük, amelyek csakis a patikákban készíthetők; még kevésbé vállalhatják a betegek kezelését, s amennyiben a fentiekkel ellentétesen cselekednek, ne csak az orvosságok elkobzására számítsanak, hanem amennyiben ez szükséges, pénzbeli büntetésben, sőt testi fenytetésben is részesüljenek [...].”

Amint láttuk, első helyen szerepel a szabályok között az egyetemi képzés és vizsga szükségessége. A *Normativum* előtti időszakban csak a patikusjelöltek kis része tanulta a szakmát a bécsi egyetem orvosi karán (és még kevesebben Grazban, Halléban, Lipcsében vagy Prágában), a többség céhes keretek között ismerte meg a gyógyszerészet alapjait és (jobb esetben, a nagyobb városokban) a törvényhatósági főorvos előtt adott számot tudásáról. Erdélyben főleg a módosabb szász és örmény kereskedőcsaládok engedhették meg, hogy gyermekük a bécsi vagy a nagyszombati egyetemen tanulja meg a szakmát. Ez utóbbi helyen 1769-ben szerveződött orvosi fakultás, majd két év múlva létrejött az orvosi kar gyógyszerészeti tanszéke is.²¹ Az erdélyi patikusjelöltek származása tekintetében a helyzet akkor változott némiképp, amikor a nagyszombati egyetem Budára (1777), majd innen Pestre költözött (1784). Ráadásul itt már az előadások egy része is magyar nyelven zajlott.²² Az egyetemi tanfolyam kezdet-

ben csak három hónapot tartott, amelynek elteltével a jelölt négy vizsgát tett: növénytanból, gyógyszerismeretből, kémiából és gyógyszerkészítésből. Az első időszakban a jelöltek a nyári hónapokban, mint magántanulók is végezhatték a tanfolyamot, azzal a meghagyással, hogy azért a pesti botanikus kertet látogassák.²³

A tanítási időt a 19. század elején egy évre, nemsokára pedig két évre emelték. Az erdélyi Fő-kormányshéz 1833. szeptember 5-i leiratát olvasva fogalmat alkothatunk a patikussá válás hosszas folyamatáról. A leirat tudatja mindazokkal, akik a mesterséget kitanulva „közönséges *examentet adni kívánnak*”, hogy az újjászervezett tanügyi rendszerben az addig egyéves gyógyszerési képzés kétévéssé vált, az oktatás mindazonáltal nyitva áll minden ifjú előtt, aki „[...] *valamely közönséges iskolás intézetben a négy grammatikai iskolákat legalább 1-ső classist érdemlő előmenetellel elvégezte* [...] *a helybeli normalis patikáriusa inasi esztendőketőlte után patikárius legénységre annak rendgye szerént felszabadult, s mint patikárius legény az ő Felsege birodalmaiban valamely közönséges patikában legalább 4 esztendeig szolgált.*”²⁴

Miután ismereteiről a vizsgabizottság előtt számot adott, a patikusjelölt az orvosi kar dékánja előtt letette a hűségesküt. Egy ilyen, 1786-ban kiadott és 1801-ben megújított eskümintát közöl összefoglaló munkájában Orient Gyula: „Én N. N. esküszöm a mindenható Istenre, hogy az egészség dolgában fenn álló és a Patikáriusok elejébe adatott Rendeléseknek híven engedelmeskedni, mesterségemet és hivatalomat a legnagyobb szorgalmatossággal gyakorolni; az orvosok praescriptióit, azoknak, mint benne levő részeire, mint a nehezekekre és mértékekre nézve magam és segédjeim által minden változtatás nélkül tellyesíteni fogom; tovább az orvosokat soha az arra kiszabott Taxa könyvnek mértéken felül nem taxálom, erős, veszedelmes orvosságokat, de kivált mérget senkinek orvos praescriptiója nélkül, sőt maguknak a Mesterembereknek is, a hozzájuk tartozó Tiszttségnek Attestatuma nélkül; úgy szintén a kontár Orvoslóknak praescriptiójokra, akik tilalom ellen gyógyítanak, orvosságokat, se magam ki nem

²¹ RÉTHELYI 1926, 10.

²² ANTALL é.n. – http://antall.ortostortenet.hu/content/data/pdf/05_antall_ortostort01.pdf (2015. november 20.)

²³ RÉTHELYI 1926, 10.

²⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXI/41.

adok, se ki-adatni nem engedek; végre magamat a gyógyításba leg-sürgetőbb szüksége nélkül soha nem avatom, és igyekezni fogok, hogy kötelességemnek mint magam, mint alattamvalóim által olly pontosan meg-feleljek, mint egy becsületes jámbor, keresztény férfit illet; Isten engem úgy segélyen, és lelkem idvességét a szerént adja.”²⁵

Az 1770. évi Normativum rendelte el kötelező érvénnyel a patikák orvos általi, évi egy alkalommal történő vizsgálatát, illetve az azt követő jelentéstelt a megyei vagy városi hatóságok felé. Ugyanakkor arra is figyelmezteti az orvosokat, hogy „amint sebész mestereknek és patikusoknak tilos belső kezeléseket vállalni, úgy az orvosoknak sem szabad sebészeti bajokat kezelni, még kevésbé gyógyszerekkel üzletelni ott, ahol patika működik.”²⁶ De hol is működtek Erdélyben civil patikák a 18–19. század fordulóján? Nyulas Ferenc,²⁷ a tartomány főorvosa (protomedicusa) 1807. június 27. és december 1. között végigellenőrizte Erdély összes gyógyszerterát, szám szerint 43-at: Brassóban hatot, Szebenben ötöt, Medgyesen hármát, Besztercén, Segesváron, Gyulafehérváron, Nagyenyeden és Kolozsváron kettőt-kettőt, Szilágysomlyón, Désen, Erzsébetvárosban, Kézdivásárhelyen, Székelyudvarhelyen, Köhalmon, Fogarason, Déván, Vajdahunyadon, Abrudbányán, Zalatnán, Tordán és Szászrégenben pedig egyet-egyet. További hat helyen orvosok által fenntartott gyógyszerterák működtek. A felkeresett 43 patikában 51 gyógyszerészmestert és 54 gyakorlati (empirikus) gyógyszerészt talált.²⁸ Csíkszék azon kevés erdélyi törvényhatóságok közé tartozott, ahol ekkor még egyetlen polgári patika sem működött.

A kutatás jelen fázisában úgy látszik, Csíkszék területén az első patika a 19. század elején létesült, így azt megelőzően a gyógyszerekkel való

ellátás az orvosok hatáskörébe tartozott, akik „mozgó patikákat” üzemeltetve, gyógyszeres ládáikból látták el betegeiket.

Mivel a II. József-féle, 1784. évi közigazgatási átszervezés nyomán Csíkszék területe az újonnan létrehozott Udvarhely vármegye része lett, a Tollasi György²⁹ gyógyszerészmester által Székelyudvarhelyen, 1786-ban alapított Oroszlán patika némiképp a csíkszéki gyógyszerterák előtörténetéhez is hozzátartozik. Legalábbis névlegesen, hiszen a székelyudvarhelyi gyógyszerter nem tudta, nem is tudhatta éreztetni hatását a nagy kiterjedésű vármegye egészében. 1790-ben aztán helyreállt a régi rend, és ezzel együtt a széki közigazgatás is, Csíkszék pedig újból patika nélküli törvényhatósággá lett. A szék közgyűlése pedig 1790 augusztusában, ez ügyben is utasításokat adott az országgyűlésre induló követeknek: „*a patikai orvosságokra ezen helységben is gyakor szükség lévén, hogy itten Csíkban is egy patika állíttassék fel, szükségesnek látszik.*”³⁰ Ez tekinthető a legkorábbi helyi kezdeményezésnek egy törvényhatósági patika felállítására, bár a megvalósulásig még sokat kellett várni. Addig is a gyógyszerekkel való ellátás a szék területén működő polgári és katonai orvosok feladata maradt.

Csíkszék szolgálatában polgári vonalon ekkoriban mindössze egy törvényhatósági orvos (fizikus) és egy sebész-mester (kirurgus, borbély) állt.³¹ Jobb volt a helyzet a határőrség tekintetében, azonban a katonai orvosoknak tiltotta a szabályzat, hogy a polgári lakosság körében végezzenek gyógyító tevékenységet, illetve azt kritikus helyzetekben felsőbb utasításra teheték. A szék területén állomásozó gyalog- és huszárszázadok 19. század eleji tiszti lajstromait vizsgálva azt látjuk,

²⁵ Idézi ORIENT 1926, 217–218.

²⁶ BALÁZS 2004, 8.

²⁷ Nyulas Ferenc (1758–1808) orvos, kémikus, a magyar vegytani szaknyelv megalapozója, a mangán egyik felfedezője. Orvosi tanulmányait Bécsben végezte, majd Szamosújváron és Kolozsváron működött városi orvosként. 1806-tól haláláig Erdély főorvosa volt. Ő vezette be Erdélyben a himlő elleni oltást. Fontosabb munkái: *Az Erdélyi országi orvos vizeknek bontásáról közönségesen* (1800), *Kolozsvári tehén himlő* (1802). – SZINYEI é.n. – <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/n/n18188.htm> (2015. november 20.)

²⁸ TAMÁS 1989, 14–15.

²⁹ Tollasi György (1755–1802) egyike volt az 1779-ben, a budai egyetemen elsőként oklevelet szerzett patikusoknak. 1782–1785 között a marosvásárhelyi Magyar Korona gyógyszerter gondnoka volt. 1786-tól haláláig Székelyudvarhelyen működött, az általa alapított Oroszlán patika tulajdonosaként. Halálát követően a gyógyszerter üzemeltetését Maurer Sámuel, a marosvásárhelyi Mauksch-féle, Arany Szarvas patika addigi gondnoka vette át. – PÉTER 2002, 63–65, 393.; ORIENT 1926, 215.

³⁰ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, XLVI/56.

³¹ Nem számolva a többnyire alig képzett bábákkal, akiknek a hatásköre a szülések levezetésére korlátozódott.

hogy majd mindenik századnak volt legalább sebésze vagy alsebésze, 1804-ben és 1806-ban például az I. gyalogezred, valamint a székely huszárezred csíkszéki századainak kötelékében összesen 10 sebész és alsebész működött, 1810-ben pedig számuk 12 volt. 1812-ben az orvosok mellett először tűnik fel egy katonai gyógyszerész is.³² Ők együttesen adták tehát Csíkszék beteggyógyításra hivatott egészségügyi személyzetét, amely jobb időkben is csupán 1-2 patikussal egészült ki.

1805 nyarán Csíkszék tisztsége is megkapta azt a leiratot, amellyel a Gubernium „az orvosságok taxálásában észre véendő patikáriusok excessussainak meg-zabolázására” megküldte az ún. Bécsi könyvet (Dispensatorium), benne az orvosságok hivatalos és egységes árjegyzékével.³³ Csíkszékben tehát az a furcsa helyzet állt elő, hogy – patikus hiányában – az árszabás pontos betartása és a visszaélések megelőzése ugyanazok kötelességévé vált, akik az ellátásért is feleltek.

Az első gyergyószentmiklósi patikusok (1808–1814, 1821–1835, 1836, ?–?)

Hank János András (?–?)

Gyergyószentmiklós, és egyben egész Csíkszék vonatkozásában az első gyógyszerháza vonatkozó híradás 1806 tavaszáról származik, de éppen egy megfeneklett patikanyitási kísérletről szól. A gyergyószéki tisztség egyik keltezetlen jelentés-fogalmazványából tudjuk, hogy „[...] Gyergyó Szent Miklóson a patikának felállítása éppen szükséges, hanem Svartz Sámuelnek, mint a ki annak felállítását kérte, hol léte most nem tudatik, következőképpen patikáriusi tudományáról való levelét ez okon nem lehet felküldeni.”³⁴ A jelentést Csíkszék tisztsége 1806. április 18-án terjesztette a Főkor-

mányszék elé, tehát röviddel azelőtt keletkezhett. A Gubernium május 29-ei leiratából világossá válik Schwartz Sámuel³⁵ eltűnésének oka. „A Gyergyó Szent Miklóson fel állítandó patikának szükséges volta iránt április 18-án felküldött tudósításokra kegyelmezeknek vissza íratik: hogy a Királyi Fő Igazgató Tanács annak ottan léendő felállítását az említett jelentésekben elő hozott okoknál fogva igenis megengedi, csak hogy a patikát fel állítani kívánt patikáriusnak maga mesterségéből lett meg examináltatásáról való bizonyosság leveleit elébb ide azoknak valóságos mássában küldgyék fel. Mint hogy pedig Svartz Sámuel a ki is magát a patika fel állítása végett jelentette vala, meg változtatván a maga előbbeni célját és szándékát, magának Zilahon kész patikát vett, kegyelmezek kötelessége lészen magoknak más, alkalmas patikáriusról gondoskodni.”³⁶

Másfél évnek kellett eltelni, mire újból „alkalmas patikáriusok” tűntek fel. Sándor Mihály főkirálybíró a Főkormányzékhoz küldött 1807. december 16-i jelentésében arról számolt be, hogy a gyergyószéki tisztség két jelöltet is talált a meghirdetett széki patikusi állásra, felterjesztette tehát igazoló okirataikat, remélve, hogy hamarosan megérkezik az értesítés valamelyikük kinevezéséről, „hogy székeinknek a patika nem léte miatt való mostani nagy fogyatkozását, annak felállítására adandó szabadság által kegyelmesen ki pótolni méltóztassék”.³⁷ A válasz 1808. június 21-én érkezett meg Kolozsvárról, miszerint Hank András³⁸ azzal a feltétellel nyert kinevezést a gyergyószentmiklósi patikusi állásra, „hogy a patikai füveket, melyeket az oda való havasok bővségesen teremnek, ne csak a maga, hanem a mások patikája szükségére is gyűjteni köteles legyen.”³⁹ A megfogalmazott feltételben Nyulas Ferenc tartományi főorvos egy évvel korábban megfogalmazott egyik alapelve köszön vissza, miszerint: „A gyógyszerészeknek ismerniük

³² RNLHMH, F 30 Az I. székely gyalogezred levéltára, 39.

³³ RNLHMH, F F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, LXXXIII/72.

³⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, LXXXIX/21.

³⁵ A 18–19. század fordulóján két Schwartz Sámuel nevű patikus is működött Erdélyben. Egyikük Besztercén született, tanulmányai befejeztekor, 1803-ban 24 éves írták, ágostai evangélikus felekezetű volt, gyakorló idejét Szebenben töltötte Kreitner Sámuel patikájában. Szigorlatot 1803. május 17-én tett, diplomát 23-án kapott. A másik Schwartz oklevelét 1787-ben

szerezte a hallei egyetemen és egy ideig Kolozsváron működött. Gyergyószentmiklóson vélhetően az első próbált patikát alapítani 1806-ban. – SEL, 1/f Végzett gyógyszerész és sebész-hallgatók jegyzéke. II. 55; Péter 2013, II, 449.

³⁶ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, XC/4.

³⁷ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, LXVI/65.

³⁸ Amint egy 1813-ban kelt guberniumi leiratból kiderül, a gyergyószentmiklósi patikus teljes neve Hank János András volt. – RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 2–1814.

³⁹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CI/5.

*kell a környékükön termő gyógynövényeket, melyek gyűjtésével helyettesíteni lehet a drága és sokszor nem megfelelő minőségű külföldi árut.*⁴⁰

A guberniumi leirathoz mellékelve van az Erdélyi Udvari Kancellária gr. Teleki Sámuel által kiadott, 1808. évi 4146. számú határozatának másolata is. A kancellária ördöge azonban nem aludt. 1808 júliusában ugyanis gr. Mikes Zsigmond háromszéki főkirálybíró azért volt kénytelen átírni Csíkszék tisztségéhez, mert a guberniumi illetményhivatal (taxatorátus) tévedésből a háromszéki tisztségtől kérte behajtani Hank (Hanck) János gyergyószentmiklósi patikájának engedélyezési díját, 100 rajnai forint 48 krajcár összegben.⁴¹ Az ügy nem nyert megoldást, így 1809 áprilisában Demjén István alkirálybíró is hasonló tartalmú értesítést volt kénytelen küldeni Csíkszék tisztségéhez.⁴² A bürokrácia malmai lassan öröltek, hiszen a gyergyói patika illetékügye még öt év múltán is terítéken volt. De erről alább még lesz szó.

Nem tudjuk, hogy hol, milyen épületben (csak annyi bizonyos, hogy bérelt házban), és bizonyára kinevezését követően rövidesen, Hank János megkezdte gyergyószentmiklósi működését. Az első évekre vonatkozóan nagyon kevés irat maradt fenn, ezek azonban kétséget kizáróan igazolják a patikus jelenlétét. 1809–1812 között pár alkalommal Nagy Dániel székorvosnak a veszélyes anyagok forgalmazása ügyében tett jelentéseiben fordul elő, általában név nélkül, csupán foglalkozása megnevezésével.

A patikákban (és nem csak ott, hanem erre engedéllyel nem rendelkező kereskedőknél is) kapható veszélyes anyagokkal elkövetni szokott mérgezések megelőzése céljából 1809 júniusában a Főkörmányszék utasítást küldött minden erdélyi törvényhatóságba, melynek ismertetése és betartatása a helyi tisztiorvos kötelessége lett szokásos félévi patikaellenőrzése alkalmával.⁴³ Vélhetően e leirat folyománya, hogy Nagy Dániel 1810 feb-

ruárjában jelentést terjesztett a főkirálybíróhoz a szék területén zajló gyógyszerforgalmazás ügyében. Ebben rávilágít a „mérges ércekkel és tiltott orvosságokkal” való kereskedés veszélyeire és szorgalmazza azok kizárólag gyógyszerforgalmazásban történő forgalmazását. „Ámbátor a felséges rendelkezések által tiltatnának azoknak a patikákon kívül való tartások, annál is inkább orvosi szabadság nélkül való szabad adások, [...] Gyergyó Szent Mikloson patika lévén, senkinek a féle mérges érceket és tiltott orvosságokat tartani szabad ne legyen, és a kinél tanáltnék, legottan vétettnék el és a patikába illendő áron adattnék be.”⁴⁴ Az ügyben Sándor Mihály főkirálybíró további vizsgálatot rendelt el, melynek nyomán Betegh Ignác és Váradi Antal ülnökök még ugyanazon hónapban jelentést tettek a Kritsa Péter, Fitzus Márton, Kritsa Izsák, Zakariás Miklós, Kritsa István gyergyószentmiklósi kereskedőknél található veszélyes anyagokról.⁴⁵ A gyógyhatású, illetve mérgező anyagok mellett tekintélyes mennyiségű puskaport is találtak a biztosok. A lakosságra veszélyt jelentő szereket a kereskedők boltjaiban biztonságba helyezték, és a helyi patikus (nyilvánvalóan Hank János) pecsétjével elzárták.⁴⁶ Úgy látszik, a probléma mégsem nyert megoldást, mivel a székorvos 1812 októberében újabb, hasonló tartalmú jelentést küldött a főkirálybíróhoz. Ebben külön tünteti fel az egészségre nem káros, így üzletekben is árusítható anyagokat (pl. timsó, aransárga, görögfehér, aranyglét, tisztátalan sálétrom, terpentinelaj, szalmiák, bűdöskő, gálickő, kékkő, minium, bakvér, indigó, sáfrány, fahéj, szerecsendió stb.) és a veszélyes, vagy kimondottan mérgező szereket (pl. violagyökér, édesgyökér, grispán, eleven kéneső, sasfa vagy szárcsa, szentfa). Ez utóbbiakat Vertány István, Kritsa Izsák, Kritsa István, Kritsa Péter, Zakariás István és Fitzus Márton örmény kereskedők boltjaiban lefoglalta, és egy megbízható helyi kereskedőnek⁴⁷ javasolja átadni forgalmazás végett. Ugyanezen jelentésben, a Kritsa Izsák boltjában végzett ellenőrzés kapcsán

⁴⁰ Nyulas Ferenc 1807-ben megfogalmazott és a Guberniumhoz jóváhagyásra beterjesztett javaslatcsomagját idézi: PÉTER 2002, 121.

⁴¹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CI/5.

⁴² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CIV/51.

⁴³ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLII/6. A Főkörmányszéknek nem ez volt az első ilyen tárgyú leirata, az ügy már évtizedek óta foglalkoztatta a hatóságokat.

Lásd a Főkörmányszék 1767. és 1771. évi rendeleteit: F 26 Gyergyószék levéltára – Rendeletek és jelentések, 253, 774.

⁴⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CIX/42.

⁴⁵ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CIX/42.

⁴⁶ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CIX/42.

⁴⁷ Furcsamód éppen a szabálysértő kereskedők egyikét, Zakariás Istvánt javasolja engedéllyel ellátni a veszélyes anyagok forgalmazása tekintetében.

újából említés történik a gyergyószentmiklósi patikusról: „*N.b. Szárcsa és szentfa – ott maradt, mivel a patricarius számára hozta vala, camphorral együtt.*”⁴⁸ E szüksézávú bejegyzés azért is fontos, mert jelzi a gyógyszerek egyik beszerzési forrását. Gyergyószentmiklóson kézenfekvő volt az örmény kereskedőkkel történő ilyen irányú együttműködés, hiszen gyakran megfordultak a szász városokban (Nagyszeben, Brassó, Beszterce), ahonnan könnyebben be tudták szerezni a gyógyszereket, vagy azok alapanyagait.

Ezekben az években Hank János patikus Csíkszék guberniumi levelezésében is fel-feltűnik. 1810–1812 között három alkalommal is főkormányzséki leirat szólította fel a törvényhatóságokat, hogy Peter Sigerius szebeni gyógyszerész füveskönyvéből egy példányt megvásárolni „*minden Erdélyben lévő patikáriusoknak tétessék szoross kötelességévé.*” Ennek kapcsán említi a főkirálybíró a gyergyói patikust, név nélkül, miszerint nyilatkozatát a könyv ügyében hamarosan felküldi a Guberniumhoz.⁴⁹ 1811-ben a Főkormányzsék megküldte az újonnan kiadott patikai árszabályozást. Ennek kapcsán, a közgyűlésen ismertetett guberniumi leiratok jegyzékében említik a szék gyógyszerészét: „*A patikabéli orvosságok árának limitatioja aránt készített, és a Felséges Udvartól kiadott új Bétsi Dispensatorium oly parancsolattal küldetik ide, hogy az a Gyergyó Szent Miklós patikáriusnak kezébe szolgáltatassék, és a physicusok által arra szorgalmatosan vigyáztattassék, hogy az orvosságok a patikából az abban meg írt büntetés alatt, éppen azon az árron adattassanak.*”⁵⁰

Öt évnek kellett eltelni, mire a patika engedélyezési illetékének ügye nyugvóponttra jutott: 1813. március 23-án Baló József gyergyói alkirálybíró végre arról küldhetett jelentést felettesének, hogy „*Gyergyó Szent Miklós patikárius Hank János azon szabadságnak megnyeréséért, hogy Szent Miklóson patikát építhessen, a taxát 100 rhénes forintokban és 48 krajcárokban befizetvén, aztot Mikó István úrtól elküldöttem a regius perceptor úrnak, léendő administratio végett.*”⁵¹ Rendkívül fontos

adalék az itteni gyógyszerész történetéhez, hogy Hank János András – nem lévén patikuselődjé a városban, akitől átvehette volna a szükséges ingatlant, berendezést, gyógyszerkészletet – nem csupán patikát létesített Gyergyószentmiklóson, hanem gyógyszerész céljára házat is kívánt építeni és ez ügyben meg is tette a szükséges előkészületeket. Építkezési szándékát a főkirálybíróhoz intézett, 1813. január 18-án kelt beadványa is igazolja: „*Alázatos instantiámat, amint a Méltóságos Fő Királybíró Úr kegyesen nékem parancsolni méltóztatott, az itten lévő Tekéntetes Tisztségnek bé nyújtottam, alázatosan újra instálom Nagyságodat, méltóztatassék nagy nemes lelkűségétől nékem adott ígérete után, ezen instantiámat hathatós pártfogása mellett az felséges Guberniumnál recommendálni. Én ugyan az úgy nevezett pusztá tömlecet is instantiámba bé hoztam, minthogy nékem annak megnyerése nagy hasznomra szolgálna, de mindazonáltal a Méltóságos Fő Királybíró Úrnak bölcs ítélete alá vetem ezen könyörgésemet, hogy ha az épületet is megnyerhetném. Ha pedig Nagyságod azt helyesnek nem ítélné, instálom bár az udvarocskának elnyerését kegyesen kieszközölni.*”⁵² Az elgondolás, hogy a patikának központi, forgalmas helyet kell találni, dicséretesnek mondható, hiszen túl a kereskedelmi érdeken, fontos szempont volt, hogy a gyógyszerész minden helybéli számára egyformán elérhető legyen. A főkirálybíró 1814 júliusában arra utasította Baló alkirálybíró, hogy mérse fel a gyergyószentmiklósi pretoriális telket, terjesszen elő tervrajzot és költségelőirányzatot az udvaron felépítendő gyógyszerész ügyében, és tegyen jelentést arról, hogy „*[...] miként készíttethetnék el ezen épület Dér Félix által, hogy az ülések tartására, leveles tárra és a rabok bé rekesztésére meg kívántató alkalmatosságok meg ne fogyatkoznának.*”⁵³ Hogy megvalósult-e végül a gyergyói patikaépület gondolata, arra vonatkozóan nincsenek adatok, de ismerve Hank János életének további alakulását, erősen valószínű, hogy egyike maradt a patikus megvalósulatlan álmainak.

Némileg egybecseng kinevezési okiratának

⁴⁸ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXXI/69.

⁴⁹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CX/65, CXVIII/11, CXXI/45, CXXII/6.

⁵⁰ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXX/98.

⁵¹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 107–1813.

⁵² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 19–1813.

⁵³ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 375–1814.

szellemével – miszerint a többi erdélyi patika gyógynövényekkel való ellátását kapja feladatául – Hank János 1813. augusztus 7-én kelt és a Főkormányshékhöz címzett felirata, melyben arra ajánlkozik, hogy megfelelő támogatás mellett, hozzáfogna a rebarbara termesztéséhez.⁵⁴ A helyeslő guberniumi válasz nyomán Sándor Mihály főkirálybíró 1814. január 14-én a következő utasítást adta Baló József gyergyói alkirálybírónak: „[...] A tekintetes királybíró úr a Szent Miklósi közönséget tanállya meg, és ezen szükséges orvosság neme tenyésztésére szakasztasson alkalmas helyet [...] eleiben adván az irt communitasnak, hogy ez által egyfelől a publicumot segélleni, másfelől pedig a helységet jó hírbe fogja hozni.”⁵⁵ 1814 nyarán azonban nemhogy az ültetvény helye nem volt még kijelölve, de a főkirálybíró arra kényszerült, hogy szabadkozva küldje a Főkormányshékhöz a gyergyószentmiklósiak ez ügyben kelt, elutasító nyilatkozatát, hogy „[...] alkalmas és a patikárius kívánsága szerint, közel való hely nem tanálthatatásáról miképpen nyilatkoztatta ki magát”.⁵⁶ Ilyenformán a rebarbara-termesztés a helyi közösség idegenkedésén megbukott.

A Hank Jánosra vonatkozó kevés iratból két ígéretes, előremutató elképzelés látszik – a patikaépítés és a rebarbaratermesztés gondolata –, amelyek azonban nem tudtak megvalósulni. Nem ismerjük pontosan a körülményeket és az okokat, nem tudjuk, mennyi szerepe volt a tervek szertefoszlásában az anyagi feltételeknek, és mi múltott emberi tényezőkön, a patikus kitartásán, a konkurens kereskedők ellenérzésein, vagy a helyi közösség elzárkózásán. Tény azonban, hogy 1814 végén Hank János elköltözött Gyergyóból. Távozásának néhány részlete Baló alkirálybíró jelentéséből ismert: „A Gyergyó Szent Miklósi patikáriusnak, Hank Jánosnak miképpen lett innen való eltávozása tárgyában én töllem a Meltóságos Főkirálybíró úr körülállásos tudósítást

kívánván, alázatos tisztelettel jelentem, hogy az említett patikárius a Felséges Királyi Fő Igazgató Tanácstól Oláhországba való bemenetele iránt szabadság levelet nyervén, Gyergyószentmiklóson (:amint nékem elmenetele után referáltatott:) minden házi portékáit és a patikához való eszközeit, azon orvosságokkal edgyütt, melyeket magával el nem vihetett, eladván, bizonyos esztendőkre kibérlett szállásával edgyütt, egész házi népével edgyütt elment Oláhországban, Bukerestben, amint maga itten másoknak kijelentette, a Bukeresti patikában provisornak, az honnan áttalában azt lehet kihozni, hogy nincsen szándéka Gyergyó Szent Miklóstra patikáriusnak vissza térni...”.⁵⁷

Hank János távozásának körülményeit tynvári Handl József⁵⁸ huszárőrnagy Sándor Mihály főkirálybíróhoz küldött, 1821. március 21-ei levelében – melyben egy új patikust, Lákai Józsefet ajánlja a főtiszt figyelmébe – a következőképpen látja: „Mivel az instáns [ti. Lákai] katolikus, azt tartom, hogy talán inkább megnyerhetné kedvét az örményeknek és a lakosoknak, mint azelőtt egy-néhány esztendőekkel Gyergyó Szent Miklóson volt száz apotecarius, kiis Jassyba elment.”⁵⁹ Jó pár évvel később keletkezett beszámolóról van szó, így a távozás célpontja tekintetében fenntartásokkal kell kezelni a levelet. Fontosak viszont a Hank származását⁶⁰ és távozásának okait illető megjegyzések. Úgy látszik, a helyi közösség nem nagyon fogadta be az idegen nyelvű, vallású, kultúrájú embert, aki ráadásul új dolgokat is tervezett városukban, ráadásul konkurenciát jelentett az örményeknek a gyógyhatású anyagok forgalmazása terén is. Ez utóbbi tényező még számos alkalommal visszaköszött, Hank utóda idején is. Hank János családi viszonyaira a gyergyószentmiklósi római katolikus plébánia anyakönyvei tartalmaznak adatokat. Ezekből állapítható meg, hogy felesége Szilassi Regina volt, és gyergyói tartózkodásuk idején házasságukból három gyermek

⁵⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 2–1814.

⁵⁵ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 2–1814.

⁵⁶ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 229–1814.

⁵⁷ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 745–1814.

⁵⁸ Joseph Handl von Tynvár (1765–1827) huszárőrnagy (főstrázsameter), 1821-től a székely huszárezred 1. őrnagyi osztályának parancsnoka.

⁵⁹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLVII/39.

⁶⁰ A SEL anyagában gyógyszerész hallgatóként neve nem szerepel. Evangélikus vallású száz évén, elképzelhető, hogy azonos azzal a nagyszebeni, lutheránus vallású Joannes Hang-gal, aki 1805-ben, 23 évesen szerzett oklevelet a pesti egyetem sebészeti karán. – SZABÓ 2005, 89.

született: 1811-ben Gyula Sámuel, 1812-ben Emília és 1814-ben János Vilmos.⁶¹

Hank János több mint hatévi gyergyószentmiklósi működését követően, Csíkszék lakossága ismét gyógyszerész nélkül maradt. Ezért írhatta Csíki József székorvos egyik 1816. évi jelentésében, hogy „[...] ezen nemes székben soholt patika nem találtatik”. Ugyanakkor, azért, hogy se az orvos munkája ellátásában, se a lakosság a betegségek gyógyításában hiányt ne szenvedjen, arra kérte a székvezetést, hogy támogassa a szükséges orvosi műszerek és gyógyszerek beszerzésében.⁶² A következő évekből sincsenek adatok arra vonatkozóan, hogy Hank Jánosnak követője akadt volna, így a lakosság gyógyszerrel való ellátása pár évig ismételtén a polgári és katonai orvosok hatáskörébe került.

A hiátus időszakából két patikaügyet érintő rendelkezés is említésre kívánczik. Az egyik a tartományi főorvos, Pataki Sámuel⁶³ felhívása nyomán 1817-ben kiadott főkirálybírói utasítás, amely kötelességévé teszi a székorvosnak a gyógyszerárak szigorú betartását: „[...] itten a patikabéli szerek úm. füvek, gyökerek s virágok meg szerzhetésével ki pótolattatván azon költség, a mi a külső tartományokból bé hozni kellett orvosságokért fizettetik, melyre hogy a tariffa szerint adódjanak az orvosságok, a physicusoknak arra való ügyelete parancsoltatik.”⁶⁴ A másik 1820 januárjából származik, és tulajdonképpen a mérgező anyagokkal való bűnös visszaélések megelőzése céljából 1809-ben kiadott, fennebb már említett utasítás frissített változata. Ez külön felhívta a figyelmet az egérkő (arsenicum) és a légyapor (cobaltum) körültekintő használatára, mivel a leggyakrabban ezek miatt történtek tragédiák, megtiltva, hogy a törvényhatósági orvosok rendelvénye nélkül forgalomba kerüljenek a veszélyesnek minősülő anyagok.⁶⁵

Lákai Ágost József (1775/1784–1835)

A szék második patikája is Gyergyószentmiklóson létesült, 1821-ben. Erre vonatkozóan tynvári Handl József huszárőrnagy fennebb már említett, 1821. március 21-ei levele tartalmaz értékes részleteket. „Egy földim, Lákaj Joseff nevezetű pharmacopalis subjectum kért, hogy az ide rekesztett instanciáját az attestátumaival együtt⁶⁶ a Méltóságod kezeibe nyújtanám. Én ezen szolgálatot annyival szivessebben magamra vállaltam, mivel az instánssal egy néhány rendbe beszélvén, öt mint egy böcsületes, emberséges embert meg esmértem. Méltóságos protomedicus Pataki úrral volt szerencsém együtt lenni, és ezt a Lákajt emlékeztetébe hozni, úgy tapasztaltam, hogy jó pártfogója. A principálissa, Szlávi úr, aki most Mauks úr apotékájának provisora, nagyon dicséri. Ennek a szegény Lákainak az az alázatos kérése Méltóságodhoz, hogy Gyergyó Szent Miklósra egy apotékát erigálhasson, fel állíthasson, ha a Méltóságos úrtól arra szabadságot el nyerhetne. Mivel az instáns katolikus, azt tartom, hogy talán inkább megnyerhetné kedvét az örményeknek és a lakosoknak, mint azelőtt egynéhány esztendőekkel Gyergyó Szent Miklósra volt szász apotecarius, kiis Jassyba elment. Ha helyesnek találja a Méltóságos úr, instálom, méltóztassék egy örvendetes választ adni Méltóságod az emberséges instánsnak.”⁶⁷

Meg is kapta Lákai József a várt „örvendetes választ”, azonban alighogy berendezkedett, szembe találta magát az örmény boltosokkal, akik újabb vetélytársat kaptak a személyében. Lákai 1822. november 5-én a következő levelet küldte Sándor Mihály főkirálybíróhoz: „Már ötödik fertály esztendő teldegelik, a mitől fogva Gyergyó Szent Miklósra felállíttatni kegyelmesen meg engedtetett patikám ki nyittatott. Ki nyittatásának idejét még akkorban tartozó kötelességemnél fogva fel jelentettem, de óhajátom szerint, mind eddig elé annak a Felsőbbség előtt lett helyben hagyattatása aránt semminémű kegyel-

⁶¹ RNLHMH, F 47 Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, 270. reg. 61r, 65v, 71r.

⁶² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 56, 3–1816.

⁶³ Pataki Sámuel (1765–1824) kolozsvári születésű orvos, királyi tanácsos, 1812-től Erdély tartományi (országos) főorvosa. Felesége Mauksch Zsófia volt, Mauksch Tóbiás kolozsvári gyógyszerész leánya. – PATAKI é.n.

– http://mek.oszk.hu/05400/05413/pdf/pataki_foorvosok.pdf (2015. január 2.)

⁶⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXXXV/90.

⁶⁵ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLII/6.

⁶⁶ A hivatkozott mellékletek hiányoznak.

⁶⁷ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLVII/39.

mes rendelésnek el lett érkezésével nem örvendeztettem. Mely szerént, jóllehet a patika már ki legyen nyitattva, és a tudva lévő felséges rendelések szerént ahol privilegiált patika existál, ottan a patikai orvosi szereket a kalmár örményeknek, s másoknak is boltjaikban árulni szabad nem volna, mind az által azon felséges rendeléseknek megvetésével az említett patikai orvosi szerek a kalmár örmények által most is minden tartalék nélkül úgy árulnatnak, mint szintén ez előtti időkben, amely mián én a patikám mellett rész szerént hejába ülök, mert a kalmár boltosok az én tiszta és jó orvosi szereimnek alacsonittására az ők avult és semminémű visitéroztatáson keresztül nem ment szereiket olcsó árron is eladni szokván, nekem e szerént mindenképpen a patika mellett csak kárt kelletik szenvednem.⁶⁸ Kéri azért patikájának a székorvos általi megvizsgálását és az örmény boltosok által szabálysértő módon forgalmazott anyagok elkobzását. A főtiszt utasította is a gyergyói alkirálybíró, hogy az örmény boltosoktól foglalja le a szóban forgó, csak patikában árulható anyagokat. Az eljárás ellen azonban kifogással éltek az örmény kereskedők, azt sérelmezve, hogy „[...] a panaszló patikárius egy consignatiót adott által a tilalmat végben vivő assessor úrnak, [...] a melyből a Méltóságos úr kegyelmesen által látni méltóztatik, hogy olyan szereknek is eltiltatásokat kívánja a nevezett patikárius, melyeknek árultatások a boltos kereskedőktől más, nagyobb városokban is, az hol több patikák is existálnak, nem tilalmaztatik. A melynek nagyobb megvilágosittására alázatosan ide zárjuk⁶⁹ nyomtatásban a Felséges Királyi Fő Igazgató Tanács által ki adott consignatiót, amelyet utasittásul akkor méltóztatott ki adni, amidőn még 1809-dik esztendőben egy Hank nevezetű patikárius itten Gyergyó Szent Mikloson patikát törekdevén fel állittani, és csak hamar inném ismét el enyészett, ennek is legelső lépése az vala, hogy a boltosok a patikai szerek árulásától eltiltatnának. De minthogy a Felséges Királyi Fő Igazgató Tanács kegyelmes által látása meg vala abban győztetve, hogy egy ilyen távol lévő és a patikáról nem is tudó helyen a köznépnek hasznára volt, hogy a boltosok némely olyan szereket árultanak, melyek a szűkölködő és nyavalyás nép maga szükségén se-

gélhetett, és ez által a boltosok a közönséges szükségén kívántanak segélleni, és azért minthogy a patika nem léteben az boltosok jóra való törekedések tekintetét érdemelhetett, olyan rendeltet is méltóztatott vala tenni, hogy az olyan patikai szerek, melyeknek árultatások a patikához tartozik, és eddig attól a boltosok nem tilalmaztatnak, s nem is tilalmaztathattak a patika fogyatkozásában, sőt inkább a közönséges szűkölködő népnek hasznára voltak, mérettesen meg minden boltokban tanáltató illetén patikai szerek és a patikárius a maga árrán köteles legyen által venni és ki is fizetni. Ezt valójában az egyenes igazság is megkívánja, hogy a boltosok, akiknél illetén szerek tanáltatnak, méltatlan kárvallást ne szenvedjenek.”⁷⁰ A beadvány aláírói – ugyanazok, akik Hank János ellen is fel léptek 1810–1812-ben: Fitzus Márton, Kritsa Péter és Izsák, Zakariás Miklós és István – kérik, hogy a lefoglalásra kerülő anyagokat a patikus fizesse meg, vagy ha ő nem venné át azokat, szabad legyen meglévő készleteiket maguknak értékesíteni. Végezetül még megjegyzik: „Lehetne ugyan mű néküink is a panaszló patikárius ellen vádaskodni utunk, mivel ő kegyelme kávét, nádmézet, papirossat és egyebet is, amik nem patikai szerek, árul, a melyek valósággal a boltos kereskedéshez tartoznak.” A feszültség – lévén, hogy a patika megnyitása sokak érdekeit keresztezte és megélhetését érintette – nem csillapodott, így 1823 januárjában Lákai újabb panaszbeadványt juttatott el a főkirálybíróhoz. Ebben azt sérelmezte, hogy minden pénzét patikája felszerelésére és ellátására költötte, de nem remélheti költségei megtérülését, hiszen „[...] az itten lévő boltos kalmárok (:ámbar az aránt a Tekintetes Tisztségtől meg intettek:) még is nem szűnnek a tilalom ellen is a felséges rendelések szerént csak egyedül a patikát illető orvosi szereket most is minden tartózkodás nélkül árulni, amely mián az én orvosi szereim hijába állanak, és én szenvedek, de sőt még azt is érdekelt sérelmeim közti tehetem, hogy a tilalom publicálásakor, s azután is, némellyek ellenem igen illetlenül debachálódtak,⁷¹ némellyek pedig fenyegetőző szókkal is illettek.”⁷² A főtiszt határozott hangú utasítást küldött Baló József gyergyói alkirálybírónak: „az afféle orvosi szereknek a patikán kívül léendő árulásokat keményen

⁶⁸ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLXIII/65.

⁶⁹ A hivatkozott mellékletek hiányoznak.

⁷⁰ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLXIII/65.

⁷¹ Debachál = lat. szitkozódik

⁷² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLXXII/3.

tiltsa meg, és a tilalom ellen cselekedőket büntetés alá is vesse.”⁷³ A gyergyói altiszt azonban, úgy látszik, a helyszínen már nem tudott a kellő eréllyel fellépni. Az egyre reménytelenebb helyzetbe kerülő Lákai azzal is megpróbálkozott, hogy méltányossági megfontolásokból engedményt nyerjen az orvosi szerek forgalmazásáért járó kamarai díjfizetés kötelezettsége alól, sikertelenül.⁷⁴

A vonatkozó polgári és katonai rendszabályok is tiltották, hogy orvosok – olyan településen, ahol patika is működött – gyógyszereket forgalmazzanak. Vélhetően Lákai ilyen vonatkozásban is panasszal élhetett a hatóságoknál, mivel 1823 júniusában guberniumi leirat tiltotta meg, hogy Joseph Keller, az I. székely gyalogezred Gyergyószentmiklóson működő főorvosa házi patikát tartson fenn.⁷⁵

A korszak másik jellegzetes patikaügye az egységes árszabás betartása és betartatása. 1822 őszén a Gubernium azzal az utasítással küldte meg az új patikai limitációt a széki tisztségnek, hogy „e szerint a patikáriust annak megtartására szorítanók, és arra illő figyelemmel is lennének, és ha ellene hibázna, ötöt meg is büntettetnék.”⁷⁶ Ezzel függ össze, hogy 1823 tavaszán Lákai patikusnak nézeteltérése származott pókakeresztúri Székely Lajos dánfalvi birtokos nejével, Apor Krisztinával, ugyanis az asszonyosság elvitette a Dolánszky katonai alorvos által rendelt gyógyszereket, de miután azokat bizonyos Lutz doktor az asszony életére veszélyesnek mondta lenni, nem térítette meg az árukat. Csíki József székorvos kivizsgálta az ügyet, de az árszabás tekintetében mindent rendben talált, ezért hatósági támogatást kért „az patikárius egyenes és igazságos praetensiója excontentáltatásában”, mint írja, a szóban forgó gyógyszerek ára „nem az patikárius hibájának, sem az orvosnak, hanem a betegség körülállása kívántató mivoltának tulajdonítani, annak haszna, nem haszna, fizetés a vége.”⁷⁷ Apor Krisztina végül mégsem fizetett, de a gyógyszereket hiánytalanul visszaküldte a patikába.⁷⁸

Szerencsésen fennmaradt a gyergyószentmik-

lósi patika Csíki József székorvos által 1828. április 20-án kelt, igen részletes vizitációs jegyzőkönyve, amely sok új adatot tartalmaz Lákai patikájára vonatkozóan. Eszerint a gyógyszerár épülete a piactéren, jó száraz és verőfényes helyen található, és így megfelel a vonatkozó szabályoknak. A gyógyszerész tanulmányait Pesten végezte, tanulót vagy felvigyázó személyt nem tart, lévén kevés a jövedelme. A *Dispensatoriumnak* nevezett gyógyszerkönyv és az orvosságok számadásnaplója is megtalálható, ez utóbbi szerint a gyógyszerek Nagyszebenből, bizonyos Kleinkauftól⁷⁹ származnak, a készletre pedig 1827. május 1. és 1828. február 19. között 280 konvenciós rajnai forint 55 krajcárt költött a tulajdonos. Nincsenek nagy gyógyszerkészletek, mint írja az orvos „a provisio a publicumhoz mérsékelve találtatott”. A mérgező orvosságok (úm. venena, drastica, narcotica, caustica, arsenicum, mercurium, cobaltum, opium stb.) biztonságosan elkülönítve, porcelánedényekben vannak tárolva. „Azon újabban fel talált és használásba bé vett orvosi szereket úm. China só etc. azokból nem tart, azt adván fel okul, hogy az oda való orvossaktól nem practisaltatik.” A réz-, márvány- és ezüstmozsarak, bécsi mértékek, serpenyők és edények a szükséges mennyiségben állnak rendelkezésre. Laboratóriuma rendben találtatott, raktárhelyisége „jó móddal, elegendőség helyheztetve és ad normam signaturázva.”⁸⁰ Ugyanazon Csíki székorvos másfél évvel később, 1829. október 23-án készített jelentésében alapvető hiányossággként említi, hogy a patika egy elavult, 1822-ből származó árszabályzattal rendelkezik.⁸¹

Fennmaradt Csíki József 1834. októberi jelentésének melléklete, egy táblázatos kimutató a csíkszéki egészségügyi személyzetről, amely újabb adalékokkal egészíti ki a széki patikus eddig ismert személyes adatait. Eszerint Lákai József gyergyószentmiklósi patikus, akit a kimutató szerint a Főkormánysház nem erősített meg tisztviselésében, tanulmányait 1816-ban végezte Pesten, a tartományi pénztárból fizetést nem vesz, 18 szolgálati évvel rendelkezik, szláv (valószínűleg

⁷³ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLXXII/3.

⁷⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLXIX/31, CLXXII/3.

⁷⁵ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLXX/22.

⁷⁶ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLXIII/65.

⁷⁷ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLXXII/3.

⁷⁸ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLXX/17.

⁷⁹ Vélhetően Richard Kleinkauf nagyszebeni nagykereskedő.

⁸⁰ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXCI/64.

⁸¹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXCVI/97.

szlovák vagy lengyel) származású, római katolikus vallású, 50 éves, ismeri a német, magyar, szláv, illír (szerb) és latin nyelvet. Ezzel szemben az egyetemi promóciós könyv alapján az Árva megyei Mutnén született, tanulmányait Bécsben végezte és Pesten csak szigorlatot tett 34 évesen, 1815. április 22-én, elégséges eredménnyel, majd oklevelt kapott és esküt tett.⁸² Az 1830-as évek elejéről nem maradtak Lákai patikusi tevékenységére vonatkozó iratok, de úgy tűnik ekkoriban egészsége hadilábon állt, 1832 júniusában pedig – talán éppen ennek köszönhetően – újabb konkurens tűnt fel. Egy fiatal, nemrég diplomázott gyógyszerész,⁸³ Tamássik István jelentkezett szolgálatra, patikanyitási szándékát a következő levélben közölve Baló József alkirálybíróval és a gyergyói tisztséggel. „*Sokkalta kissebb vagyok, hogy sem üsmeretlenségemben tekintetes uraságtoknak bölcs abbéli megfontolásokban ereszkedhetném, mely szerint a roppant emberi társaság fenn állhatóságának fundamentuma az élet, s abba az egészség tárgya tekintetes uraságtok előtt is bölcsen tudva ne lenne. Ezen ösztönből indulva, minekutánna hogy gyógyszerészi vándorlásomat illő rendgye szerint elvégezve, a pesti universitásba egy nyárt diplomával (:mellyet az maga idején bemutatni kész vagyok:) meg erősíttettem volna, hazámhoz viseltető szeretetemből kívánom azon kimerített tudományomnak hasznát ugyan érdemes hazám népéhez ki árasztani. Értésemén lévén közönséges hallomásból az, hogy az ezen Nemes Gyergyó Székének gyógyszeresse, titulált Lákay Joseff úr, az érdemes publicumnak az egészség fenn tarthatására nézve nem az teljes meg elégedőséggel viseltetnék, annál fogva, mivel az életnek főbb tárgya az egészség, leg alázatosabban instálom a Tekintetes Vice Király Bíró Urat és a Tekintetes Nemes Szék Tisztségét, hogy hathatós közbe vetése által ott az hol az illő helye, azt ki eszközölni méltóztassék: mely szerint ezen Ne-*

mes Gyergyó Székbe még egy olyan patikát – mely által a nemes publicumnak mindenképpen teljes meg elégedése legyen – nyitattathassék és az nekem conferáltathassék. Igérvén előre is a teljes meg elégedésre fáradhatatlan iparkodásomat, amidőn szeretett hazámhoz viseltető igaz kéresemnek óhajtott kedvező válaszát el várnám, alázatos tisztelettel öröklök, a Tekintetes Vice Király Bíró Úrnak s Tekintetes Nemes Szék Tisztségének alázatos szolgája, Tamássik István, Ersébeth városi diplomaticus patikárius.”⁸⁴ Könnyen lehet, hogy a homályosan csak „közönséges hallomásnak” nevezett forrás nem más, mint nagybátyja, Popoi József⁸⁵ gyergyószentmiklósi örmény szertartású plébános volt, aki utóbb is egyengetni igyekezett idegenbe szakadt unokaöccse útját. A beadvány nyomán, 1832 augusztusában a gyergyói tisztség megtette a maga ajánlását a főkirálybíró felé, amint írják: „[...] *ha az instáns remélheti itten lehető subsistentiáját, a' nékie bátran conferáltathatik, minthogy a mostani [patikárius] a publicumhoz nem egész tökéletes megelégedéssel viseltetik*”.⁸⁶ Nem ismeretes a főkirálybíró álláspontja az ügyben, de bizonyosnak látszik, hogy Tamássik mégsem nyithatott patikát Gyergyószentmiklóson. Minden esetre a Baló alkirálybíró által jegyzett átirat azt sejteti, hogy nemcsak az örmény boltosok orroltak Lákaira, de a helyi előljárók sem voltak maradéktalanul elégedettek ténykedésével.

1835 júniusában újabb kísérlet történt arra, hogy Tamássik István megtelepedjen és patikát létesítsen Gyergyóban. Pártfogója, Popoi József a biztosabb siker reményében ezúttal közvetlenül a főkirálybíróhoz intézett kérelemlevelet. „*Egy ritka erkölcsű, a [kiolvashatatlan szó] felette jártas ecsémet a Méltóságos Úr született jóságának ajánlani bátor vagyok. Ez a gyógyászati tudományt brávuúrral el végezve, most Gyergyóba mesterségét folytatni igyekszik. Ennek következésébe egy kö-*

⁸² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXIII/77; SEL, 1/f Végzett gyógyszerész és sebészhallgatók jegyzéke. II. 107.

⁸³ Tamássik István tanulmányait a pesti egyetemen végezte, 1829. augusztus 31-én szigorlatozott és szeptember 1-jén tett esküt. *Gyógyszeres értekezések a nadragulyadékról (atropina) és a higany kettődzöldletről (deutochloridum hydrargyri)* című disszertációja is ott jelent meg ugyanazon évben. – SZABÓ 2005, 173.; GYÖRY é.n. – <http://mek.oszk.hu/05400/05409/05409.pdf> (2014. december 7.); DÖRNYEI 2010, 202–203, 223. – http://www.gyogyszerestortenet.hu/letolt/Gyogyszeres_ertekezések.pdf (2015. január 20.)

⁸⁴ RNLHMH, F 26 Gyergyószék levéltára – Vegyes iratok (Varia), 577.

⁸⁵ Popoi József (1788–1856) örmény szertartású római katolikus pap, tanár. 1812-ben szentelték pappá, ezt követően Erzsébetvároson és Marosvásárhelyen tanított. 1828-tól Gyergyószentmiklóson volt káplán, majd 1832-től haláláig Erzsébetvároson plébános, 1837-től esperes címmel. – BEKE 1870, 163.

⁸⁶ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCVII/99.

*nyörgő levéllel folyamodott vala az odavaló nemes tisztséghez, melynek nyomán esedezett, hogy alázas esdeklése a Felséges Királyi Fő Kormánysszékhöz ajánlatnék, azonban már szinte három esztendőktől fogva ezen fohászkodása a jó ecsémnek igen mély hallgatásba hever valamelyik hivatalnál. Fájna pedig nékem igen, ha ezen valódi szeretett vérem ok nélkül heverve az igen hasznos művét oly hosszúra ne folytathatná. Melyért ezen okoknál fogva esdeklek a Méltóságos Úrnak, méltóztassék nem egy ízben velem is közlött jóságának következtében a nevezett Tamásik István graduált patikárius ecsémet oly apáson pártfogolni, hogy könyörgő levelét tulajdon ajánlásának követésével a tisztelt Kormánysszékhöz fel küldeni méltóztassék, hogy eme szelíd úton a más Gyergyó Szent Miklósi, ámbár érdemetlen patikárius is helyt maradhasson, s az igen kedves vérem is célt ugyanott érhesen.*⁸⁷

Pár hónappal később, 1835. november derekán, „élete megmaradásához igen kevés reménység lévén” – ahogy Csíki székorvos egyik jelentésében fogalmazott –, Lákai József patikus elhunyt. Haláláról Kocsis Ferenc széki sebész Csíki Józsefhez küldött jelentéséből értesülünk. „Kötelességem szerént bátorkodom ezen szomorú jelentésemet hivataloson felmutatni, hogy a Szent Miklósi patikárius, Lákai Joseff úr november holnapjának 12-dikén dél utáni 4 és 5 órák közt meghalálózott, kinek patikáját bé zárattam és a Tekintetes úr híre nélkül nem is bátorkodom felszabadítani. Én nékem rettenetes sok nyughatatlanságot és üdő vesztegést [!] okoz, mivel ha az patikából valamely orvos urak orvosságot akarnak ki venni vagy készíteni, ottan az üdőt kellek vesztegetnem ingyen.”⁸⁸ A gyergyószentmiklósi római katolikus plébánia anyakönyvének tanúsága szerint „Josephus Lakaj ex Hungaria orimedus apothecarius” halálának oka nem volt ismert, életkoránál azonban furcsamód 60 év szerepel,⁸⁹ noha az egy évvel korábban készült orvosi jelentésben Csíki doktor még 50 évesnek írta, az egyetemi promóciós könyv adata alapján pedig halálakor 54 év körüli lehetett!

Lákai József gyógyszerész tizennégy évig, 1821–1835 között szolgált Gyergyószentmiklóson. A fennmaradt iratok alapján úgy látszik, neki sem

volt sokkal könnyebb dolga, mint elődjének, hiszen a törvényhatóság északi részében, a szék központjától viszonylag távol és elszigetelten, az örmény kereskedők boltjai között kellett piacát kialakítania és fenntartania. Katolikus vallása pozitívumot jelenthetett ugyan – ahogy azt Handl őrnagy remélte –, de úgy tűnik, a helyi közösség mégsem tudta teljesen befogadni.

Lákai halálával úgy látszott, már formális akadálya sincs annak, hogy Tamássik István megvalósítsa elképzeléseit és Gyergyószentmiklóson patikát nyisson. Valami miatt azonban nehezen tudott a széki hivatalosságok bizalmába férközni. Sándor Mihály főkirálybírónak e kérdésben kialakult véleménye, illetve az ügy további részletei a főtisz 1836. április 23-án kelt, a Főkormánysszékhöz küldött jelentéséből derülnek ki: „A Gyergyó Szent Miklósi Örmény Kereskedői Széknek diplomás patikárius Tamássik István ajánlása mellett Excellentiátok eleibe felhatott azon könyörgésére, melly szerént a most említett Tamássik Istvánnak Gyergyó Szent Miklóstra egy új patika felnyithatására szabadságot engedni kért, méltóztatván Excellentiátok folyó esztendei 195. szám alatt kibocsátott kegyelmes rendelkezésében aztat parancsolni, hogy ha a Gyergyó Szent Miklósi patikát administráló mostani provisor Bay János nem diplomás patikárius, abban az esetben zárattassék be a patika, ha pedig az, diplomája küldetessék fel. Azon diplomának, a leküldve volt acclusumoknak és az illető Vice Tiszt atyánkfia tudósításának ide rekesztése mellett alázatosan jelentjük: a) hogy még a néhai patikárius Lákay Josef terhes betegségében ezen Tiszttség megtette rendelkezését az illető Vice Király Bíró Balo Josef atyánkfiahoz, mellynek következtül a patika bé is zárattott meghalálózásakor, ami kitetszik az hasonlól ide zárt tudósításból. b) hogy ezen Tiszttség is a többször említett Tiszt atyánkfia-nak vélekedését mindenekben helyben hagyván, szűkségtelennek látja Szent Miklóstra még egy más patika felállíttását.”⁹⁰ Annak ellenére, hogy Tamássik újabb patikanyitási kísérletét ezúttal a Mercantile Forum is támogatta, a széki hivatalosságok idegenkedése miatt ügyében a Gubernium negatív választ adott. Az 1836. június 10-én kelt leirat szerint „a kérelmes Forum ezen kívánságának elég nem tétethetik”⁹¹. Amint a fenti jelentésben olvashatjuk, Lákai halála

⁸⁷ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXVI/48.

⁸⁸ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXVI/48.

⁸⁹ RNLHMH, F 47 Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, 271. reg. 201.

⁹⁰ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1836/4925, az említett mellékletek hiányoznak.

⁹¹ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1836/4925.

után, annak gyógyszerárát, ideiglenes jelleggel Bay János működtette, aki a korábbi években Csíkszeredában tartott fenn patikát. Ő azonban vélhetően csak néhány hétig felügyelte a készletet, legalábbis a Főkormánysház egyik 1837-ből származó leirata ezt a feltevést erősíti: „*Bay Jánosnak az írt városban [ti. Csíkszeredában] ennek előtte fenn állott patikája már tökéletesen megszűnt, és az egész szék kebelében más patika jelenleg sehol sincsen.*”⁹² 1836–1840 táján Bay Gyergyószentmiklóson élt ugyan, de hogy itt gyógyszerárát működtetett volna, azt egyelőre források nem igazolják. Róla, ahogy Tamássikról is, még lesz szó alább, a szépvízi és a csíkszeredai patikák kapcsán.

Ernst Joseph Fröhlich (1808 k.–?)

Az 1840-es években nagyjából közvetett bizonyítékok igazolják a gyergyószentmiklósi patika újraindulását. Ilyen Csíki Péter székorvos 1841. március 19-ei jelentése, melyben a Gubernium egyik korábbi leiratára válaszolva megjegyzi, hogy mind a gyergyószentmiklósi, mind a szépvízi patika működésére vonatkozóan már 1840 októberében beadta észrevételeit Csíkszék tisztségéhez, mely jelentése a Főkormánysházhoz lett volna küldendő.⁹³ Boér László székorvos 1841. novemberi jelentésében név nélkül emlegeti a szék két patikusát, akiknek egyike bizonyosan Tamássik István, aki akkoriban Szépvízen működött.⁹⁴ Ugyancsak Boér székorvos írja 1842 szeptemberében, Tamássik anyagi helyzetére utalva, hogy ha a szépvízi patikus tönkremenne „[...] a szegény betegek az elkerülhetetlen szükséges gyógyszereket vagy Gyergyóból vagy Udvarhelyről vagy pedig

Háromszékről nagy károkkal és hátramaradásokkal lesznek kénytelenek hoztatni.”⁹⁵ Az ismeretlenség homályába vesző patikust a gyergyószentmiklósi római katolikus plébánia anyakönyvei segítenek azonosítani. Az evangélikus vallású Ernst Joseph Fröhlichről (1808 k.–?) van szó,⁹⁶ aki 1841-ben Gyergyószentmiklóson vette feleségül az örmény származású Lázár Rozáliát,⁹⁷ gyermekeik pedig az 1840–1850-es évek folyamán születtek: Ludmilla Malvina 1842-ben, Hieronymus Odillo 1844-ben, Julius Victor 1846-ban, Lajos Vilmos 1848-ban, Béla Péter 1851-ben, Ferenc Kornél 1852-ben, Ernő Antal József 1857-ben és Irén Hermína Katalin 1859-ben.⁹⁸ Az apát mindvégig gyógyszerészként jegyezték be az anyakönyvekbe, bizonyosnak látszik tehát, hogy Ernst Fröhlich 1841–1859 között folyamatosan patikusként működött.⁹⁹ 1849 késő őszen, Tamássik István csíkszeredai patikussal és még sokakkal együtt – vélhetően szabadságharcos tevékenysége miatt – vizsgálati fogságban tartották Csíksomlyón.¹⁰⁰ Péter H. Mária *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai* című munkájának mindkét kiadásában tárgyalja Eránosz Bogdán örmény gyógyszerész gyergyószentmiklósi pályakezdését, ennek kapcsán olvashatjuk, hogy miután Eránosz tanulmányait Pesten befejezte, 1874-ben megvásárolta szülővárosában Bíró Mór gyógyszerész örököseitől az Arany Sas patikát és a gyógytári jogot, „valamint a Fröhlich Ernő házában lévő gyógytárban és ahhoz tartozó helyiségben található minden gyógyszert, anyagokat, készleteket és bútort”.¹⁰¹ Fröhlich patikáját – amely a város főterén, az egykori Bocsánczy-házban (utóbb Korbuly-ház) működött – Bíró Mór, majd

⁹² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLV/149.

⁹³ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXXVII/14.

⁹⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXXVIII/46.

⁹⁵ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLV/149.

⁹⁶ Péter H. Mária szerint eperjesi származású volt, 1833-ban Pesten diplomázott 25 éves korában. – PÉTER 2013, II, 432.

⁹⁷ CSIKY 2002, 168.

⁹⁸ RNLHMH, F 47 Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, 272. reg. 83, 101, 119, 135; 275. reg. 12, 26, 61; 276. reg. 41.

⁹⁹ Péter H. Mária szerint Fröhlich Ernő 1840–1873 között működtette Gyergyószentmiklóson az Arany Sas [!] gyógyszerárát. Máshol pedig azt állítja, hogy id. Szathmáry János 1868-ban az *egykor* [kiemelés tőlünk] Fröhlich Ernő tulajdonában volt gyógyszerárban volt alkalmazott. – PÉTER 2013, II, 101, 353. Ezek alapján nem világos, hogy Fröhlich meddig tulajdonolta a gyergyószentmiklósi patikát, és természetesen az Arany Sas patikáról van szó.

¹⁰⁰ RNLHMH, F 68 A csíksomlyói császári-királyi kerületi biztosság levéltára, CLVII/8. 1.

¹⁰¹ Idézi PÉTER 2002, 330; PÉTER 2013, II, 78.

Eránosz Bogdán, utóbb pedig ennek örökösei, az örmény származású Lázár család tagjai vitték tovább.¹⁰² Fröhlich életére és patikusi működésére vonatkozóan egyelőre nagyon kevés adat ismert, a hiányzó részleteket talán a jövőbeni kutatások fogják pótolni.

Az első csíki patikusok (1827–1836, 1837–1855)

Bay János (1798–?)

Levéltári források alapján úgy tűnik, a szakirodalom által 1837. évinek vélelmezett csíkszeredai patikaalapítás¹⁰³ éppen egy évtizeddel korábban, 1827 őszén történt. Az előzményekhez tudni kell, hogy 1827. május 15-én kelt leiratában a Gubernium jelentést kért a székvezetéstől „a Csik Szeredában fel állítandó patikának szükséges vagy nem szükséges voltáról”, korábban ugyanis bizonyos „Bay János diplomaticus patikárius Csik Szeredában egy patikának általa léendő fel állíthatását” kérelmezte a Főkormányshélynél.¹⁰⁴ Bizonyosnak látszik, hogy 1827 tavaszán Csikban még nem működött patika. Legalábbis erre utal pókakeresztúri Székely Zsigmond felcsíki alkirálybíró és Maurer Sámuel székelyudvarhelyi patikus nézeteltérése, illetve az abból származó levelezés. Történt ugyanis, hogy 1827 áprilisában Székely Zsigmond megbízásából csíktaploci Lázár Antal széki jegyző viszonylag nagy összegre, 45 forint 10 krajcár értékben hozatott gyógyszert Maurer patikustól. Mivel a kifizetés egyre csak késett, két év elmúltával a patikus kénytelen volt Ugron János udvarhelyi főkirálybíróhoz fordulni kintlévősége behajtása ügyében.¹⁰⁵

Visszatérve Bay kérelméhez, Csíkszék nevében Balási József főkirálybíró 1827. május 28-án kelt jelentésében így támogatja a szándékot: „Ezenn Szék interimális physicussa Csiki Joseff, diplomaticus patikárius Bay Jánosnak Székünk területében egy

tökélletes patika fell állítására való kívánságát Tisztségünkhöz bé jelentvén, minthogy a lakosoknak nagyobb része a mián, hogy patika Gyergyó Szent Miklóson kívül nintsen, naponként nagy hátramaradást kéntelenítettik szenvedni, úgy annyira, hogy a szegényebbek az orvosság messzesége miánn cura alá se vétettethetnek egy felöll, más felöll pedig a nevezett patikáriusnak tudománnyáról, és jó maga viseletéről hiteles bizonyíttások producáltattak, igen hasznosnak láttya Tisztségünk, hogy ha az irt patikárius Székünk kebelében meg telepedhetne [...] és egy újj patikának Csik Székben Szeredában lehető fel állításra engedelmet kérni bátorkodunk.”¹⁰⁶ A patikanyitási szándékot az I. székely gyalogezred június 27-én, a Főhadparancsnokság július 5-én véleményezte.¹⁰⁷ Közben Csíkszereda város magisztrátusa nevében, július 1-jén Dávid Antal bíró a következő jelentést küldte a Főkormányshélynél: „Mély alázatossággal bátorkodunk fel jelenteni, hogy itten a mű városunkban Baj János paticárius megtelepedett, az Nemes két Csik, Gyergyó és Kászon Székek phisycussa Csiki Úr ajállása mellett, az ki is itten mint diplomaticus paticárius patikai boltot szándékozott nyittani, az Excellentiájoknak kegyes engedelménél fogva. Mely szerént mint hogy több katonai mező városokbann is Excellentiájoknak engedelméből civilis patikák állíttattak és nyílotak fel, itten pedig mű nállunk mint hogy aféle kereskedő nincsen, és még másféle kereskedők is mindeddig lakóul igen kevesen jöttek bé, ebből szegény városunknak nagy fogyatkozását tapasztaljuk lenni. Mű pedig reméljük, hogy mennél többen mű nállunk is meg kezdenének lakóul némely kereskedők állapodni, azok által lassanként szegény városunk lakosai is helyesebben és többre ügyelvén minden épületeikkel, nem sokára fel kezdene serdülni sok féle terhektől elnyomtatott [...] szegény városunk. Mély alázatossággal esedezőnk azért az Excellentiátok nagy kegyességének, méltóztassanak a mű csekély városunkbann is ezen Baj János, vagy akár más paticáriusnak a patikai bolt nyitást kegyelmesen meg engedni a provincialle rész publicum hasznára”.¹⁰⁸

¹⁰² PÉTER 2002, 330; PÉTER 2013, II, 78.

¹⁰³ PÉTER 2002, 44, 346.; TAMÁS 1989, 54, 56, sz. n. (57b).

¹⁰⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXCI/31.; MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1827/4220.

¹⁰⁵ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXCVIII bis/67.

¹⁰⁶ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1827/5846.

¹⁰⁷ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1827/6607.

¹⁰⁸ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1827/6824.

Viszonylag hamar, már 1827. július 23-án kiadásra került a Bay János részére szóló patikanyitási engedély, Csíkszék közönségéhez és Csíkszereda város magisztrátusához címezve: „ezen Királyi Fő Kormány Szék [...] úgy találja, hogy (:Csik Szeredába:) a Kegyelmetek várossába, mely a Szék közepén esik, egy civilis közönséges patikának felállítása szükséges, melyre nézve az irt patikáriusnak olyan móddal engedi meg ezen Királyi Fő Igazgató Tanács a Csik Szeredába (:a Kegyelmetek várossába:) léendő patika ki nyitását, hogy ha a katonai részről valamely akadály adná elő magát ez iránt – amit csakugyan remélni nem lehet, mint hogy ezen tárgyba, innen, mai napról a Tartománybéli Fő Hadi Vezérség megkerestetett – tehát azon reménytelen esetben Báty János akár Martonfalván, akár Szépvízen nyithasson patikát, mely is Kegyelmeteknek [...] olly hozzá adással iratik meg, hogy Kegyelmetek is a magok részéről igyekezzenek az előfordulható akadályokat a leg jobb móddal annyival is inkább elhárítani, hogy ezen fel állítandó civilis patika a katonai patikának semmi praepjudiciumára nincsen.”¹⁰⁹ Amint a Főkormánysház október 26-i leiratából kiderül, a gyógyszerár-letételezés gondolatát a Főhadparancsnokság október 5-én kelt, az I. székely gyalogezred szeptember 22-ei véleményére alapozott jelentése sem ellenezte, egy feltétellel: „hogy említett Bay János hathatósan arra intessék, hogy ő magát semmi féle, és a katonai jurisdictio alá tartozók közte lehető nyavalyának gyógyításába (:mint ezt sok patikáriusok szokták cselekedni, kivált a hol orvos kevés van:), bele elegyíteni, és a katonai jurisdictio alatt lévők közül valakinek orvosi praescriptio nélkül orvosságot patikából ki adni ne merészljen.”¹¹⁰

Fennmaradt Csíki József székorvos 1828. április 22-én kelt jelentése, amelyben a csíkszeredai patikára vonatkozóan a következőket jegyzi meg: „nemes Csik Szereda vagy Martonfalvára kegyelmesen meg engedtetett patika fel állítása sok részbe gyengélkedik, következésképpen a leendő meg vizsgálásra nem vitődhetik sok héjánosságra nézve”.¹¹¹ Úgy látszik, Bay János patikája a gyors en-

gedélyezés dacára sem tudott megfelelni a vonatkozó szabályoknak. Ennek vélhetően anyagi okai voltak, hiszen megfelelő ingatlan bérbe vétele, a szükséges bútorzat és eszközök (mérőedények, tégelyek, mozsarak stb.) valamint a gyógyszerek és gyógyszerkészítéshez szükséges alapanyagok beszerzése jelentős anyagi ráfordítást igényelt. Fél évvel később sem volt sokkal jobb a helyzet. Ugyanazon Csíki székorvos 1829. október 23-i jelentésében emlékeztet, hogy a csíkszeredai polgári patika már az előző vizitáció alkalmával is „még számos defectussal, héjánossággal” bírt,¹¹² és annak ellenére, hogy ígéretet kapott miszerint októberre minden bizonnyal megfelel majd a törvényes előírásoknak, a hiányosságok fennállnak, így még nem kezdett működni, következésképp ellenőrzésére sem kerülhet sor. Amint a jelentésből kitűnik, Csíki már korábban is felvilágosította a patikust, „hogy csak azon esetben volna helyes uttya patikát nyitani, mód szerént árulni, tudni illeik amidőn patikája az felsőbbség kegyelmesen meg hagyatott rendelkezéivel meg egyezne, külömbben nem. Mivel az ilyen rendetlen patikabéli vakmerő ki adások a publicumnak nem hasznára, hanem kárára céloz lenni.” Alapvető hiányosságként rója fel a székorvos, hogy elavult, 1820-ból való és igen elhasználódott árszabályzattal rendelkezik,¹¹³ „megronggált, szinte a nyomtatást se lehet jól esmérni [...], melynél fogva tetszések szerént sáfárkodnak és nem patikáriuskodnak.” Következésképp, „az ilyen rendetlen, egyenetlen, tetszések szerént hatalmaskodó” gyógyszerésznek patikája mindaddig elzárás alatt marad, amíg azt „úgy organizálja és fel állítja, hogy a normalis kegyelmes rendelkezéseknek nem ellenére, hanem azzal meg egyezve találtsassék”.¹¹⁴

Időközben talán mégis rendeződhettek a működési feltételek, hiszen két 1830 januárjában kelt átirat-fogalmazványból is arról értesülünk, hogy a Főkormánysház intézkedése nyomán 25 font klórsavas meszet szállítottak Brassóból Csíkszeredába, az I. székely gyalogezred parancsnokságára, melyet szakszerű tárolás végett a helyi

¹⁰⁹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CLXXXVIII/43.; MNL OL, F 46 Gubernium

Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1827/6824.

¹¹⁰ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXC/56.;

MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1827/10163.

¹¹¹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXCI/64.

¹¹² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXCVI/97.

¹¹³ Vélhetően a *Taxa medicamentorum in pharmacopoea austriaca*, melynek 1819. évi kiadása megvan: RNLHMH, F

27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXLIX/50.

¹¹⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXCVI/97.

polgári gyógyszerésznek kellett átvenni.¹¹⁵ Nyilvánvalónak látszik, hogy a szakszerű tárolást a patika raktárhelyiségében lehetett biztosítani. Hogy 1830-ban megfelelő körülmények között működhetett a csíkszeredai patika, annak másik, közvetett bizonyítéka is van. 1830. november 10-én ugyanis Sándor Mihály főkirálybíró a szék két, Gyergyószentmiklóson és Csíkszeredában működő patikusához fogalmazott átiratot, ismeretve velük azt a Főhadparancsnokságtól érkezett leíratot, mely szerint a katonarendűek ellátására szolgáló patikai szerek ára megváltozott.¹¹⁶

1831-ben újból előtérbe került egy örökzöld téma, a veszélyes anyagok forgalmazásának ügye. A Gubernium – visszautalva egy 1825-ben kiadott rendeletére, mely szerint a törvényhatósági orvos vagy a helybéli sebész rendelvevénye alapján, illetve „az illető *dirigens publicus tisztsz* *subscriptioja után*” lehet ilyen anyagokkal az ügyfeleket (jellemzően mesterembereket) kiszolgálni – 1831 áprilisában kénytelen volt újból elővenni az ügyet, elsősorban közigazgatási szempontok miatt. Ugyanis számos, a vármegye/székek függésében lévő város főbírája vette magának a bátorságot, hogy ilyen rendelvevényt bocsásson ki, holott arra joga nem volt, „*dirigens publicus tisztsz*” alatt ugyanis a Főkormányzsék csak a törvényhatósági főtisztkeket és helyetteseiket, valamint az azoknak alá nem rendelt városok főbírait értette. A leirat külön is szóba hozza Csíkszeredát, nem véletlenül, hiszen ezekben az években számos hatáskörbeli vita zajlott a város és a szék vezetése között. „*Ezennel meghagyatik Kegyelmeteknek, hogy az azon nemes szék kebelében lévő Csik-Szereda várossa magistratusának, és minden magok kebeleiben lévő patikáriusoknak adják tudtokra, hogy az érdekelt helység főbírájának mérges szereket még az azokat mesterségek folytatásában használó mester emberek számára sem lévén szabadságok adsignálni, azon szerek a patikáriusok által egyedül a fenn meghatározott mód szerint, ti. a mester embereket esmérő orvos doktorok vagy*

rendszerénti seborvosok praescriptiojára, és a helyyes értelemben vett dirigens megyebéli publicus tisztsz subscriptioja után adattassanak ki.”¹¹⁷ A következő adat Bay csíkszeredai működésére vonatkozóan két évvel későbből való. 1833. március 4-én kelt és Sándor Mihály főkirálybíróhoz beterjesztett panaszbeadványában a patikus azt sérelmezi – mint írja: már sokadjára – hogy a kolerások részére Csíki székorvos által felírt és a szék kontójára kiadott gyógyszereket senki nem fizette ki. Vélhetően az 1831. évi nagy kolerajárvány betegiről van szó.¹¹⁸

Fennmaradt Csíki József 1834. október 30-i jelentése, melynek melléklete, a csíkszéki egészségügyi személyzetéről készített táblázatos kimutatás számos értékes adalékkal szolgál Bay János személyi adatai tekintetében. Eszerint a csíkszeredai patikus tanulmányait Pesten végezte (az oklevélszerzés évének rovata nincs kitöltve), a tartományi pénztárból fizetést nem kap, szolgálati ideje nincs (!), szláv (?) származású, katolikus vallású, 36 éves, ismeri a német, magyar, szláv (?), illír (szerb) és latin nyelvet.¹¹⁹

Ebben az időszakban rendkívül kínos, tettelességig fajuló incidense volt a patikusnak a szék egyik befolyásos földbirtokosával, csíkszentmihályi Biális László ülnökkel. Érdekes, hogy ügyével Bay nem a főkirálybíróhoz, hanem közvetlenül a Főkormányzsékhez fordult – talán nem véletlenül, mert mint írja, a szokásos úton két évig se kapott volna jogorvoslatot. Az 1833 szeptemberében kelt panaszbeadvány kulcsfontosságú Bay pályájának alakulása szempontjából, megvilágítja ugyanis a Biális-ügy részleteit és érthetőbbé teszi azt is, miért tűnik el hamarosan a patikus Csíkból. Eszerint Biális László 1832 júliusában nyitott kontót a patikusnál, de 3 ezüstforint 40 krajcárnyi adósságát egy év alatt sem törlesztette, sőt újabb kontókat kívánt nyitni, Bay pedig több rendben sem volt hajlandó hitelre kiszolgálni. Végül a patikus 1833. szeptember 12-én feleségének szekeret fogadott és elküldte Csíkszentmihályra, az adósság felhaj-

¹¹⁵ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXCIX/25.

¹¹⁶ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCI/52.

¹¹⁷ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCV/29.

¹¹⁸ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCX/14.

¹¹⁹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXIII/77.;

Az egyetemi levéltári adatok szerint Zala megyei, kanizsai

születésű, római katolikus, özvegy édesanyját Erzsébetnek hívták. 1821-ben, 26 esztendősen kezdte tanulmányait, 1823. szeptember 1-jén szigorlatozott, másnap kapta a diplomáját. – SEL, 1/c Szigorlati jegyzőkönyvek. II. 69; 1/d Osztályozási könyvek V. 449; 1/f Végzett hallgatók jegyzéke II. 134.

tására. Ekkor tört ki a ribillió. Biális „[...] minden gyalázatos porzsólt beszédekkel, rút csúfságokkal mocskolni kezdte feleségemet, melybe lökte, hogy két három lépésnyire tántorodott feleségem. Hogy bátorkodott hozzá menni, adósságot kérni egy parasztné, cigánné, részegesné, csudorné, még köszönnük meg, hogy a patikámba nem jött, és ott engemet jól meg nem vert, hogy újonnan contóra nem adtam. Ezen csergő kigyónak, ki nem csak külső országban, hanem Csik Szent Mihályon is resideál, mérges karikázásai között, felleges pillantásai körül valának tulajdon felesége, fia és kisasszonya, kik hasonló képpen gyalázták, pofon csapásokkal fenyegették, seggbe rugást és verést ígérgettek feleségemnek. A házból kihúzza karjánál fogva, azon lármával, tát szájjal, tüzes színnel, tele torokkal: »marsch, marsch, ki a házamból, hogy is bátorkodott hozzám jönni«. A fiának már annyi bátorsága vala, hozzá szökvén feleségem mellé, kezét fel fogva, készen tartotta a csapásra, illy szemtelen, borzasztó, fenyegető kiáltásokkal: »mennyel cigánné, parasztné, csudorné, koldusné, uraddal együtt, mérget adott a patikárius«, a bölcs fia így kiálta fel utóján. »S ki csapatom a székből« (:a melyről bé bizonyítást kívánok:) és a grádicson megtaszítva bocsátotta el a feleségemet a házából, a helyett, hogy meg fizetett volna.” A panaszbeadvány ugyanakkor értékes személyes adatokat is tartalmaz, amelyek más forrásból nem elérhetőek: „[...] az én feleségem császári királyi harmincados tekintetes Bartalis Joseff úr törvényes leánya, én pedig Magyarországból, Tekintetes Nemes Zala vármegyének privilegiált Kanizsa város egyik tanácsos tagjának törvényes fia, és nem bitangja. A diplomám tanulás érdemből, a Felséges Decretum kegyes engedelmeiből, hogy a nemes publicumnak hasznára lehessen, itt, a hol még soha civilis patika nem volt, jóllehet az utolsó station erigáltam patikát, de illy formán kéntelenítetem elhagyni ezen statiot.”¹²⁰ A gyimesi harmincados leányával, Bartalis Katalinnal kötött házasságából több gyermek is született, mindannyian Csíkszeredában: 1831-ben József, 1832-ben Vilhelmina, 1833-ban Alojzia Vilhelmina és 1834-ben Edvárd,¹²¹ akik közül azonban csak József maradt

életben, a többiek kiskorukban elhunytak.¹²² A panaszbeadvány keserűen csengő utolsó mondata mintegy előrevetíti Bay János pályájának további alakulását. Székely Zsigmond felcsíki alkirálybíró 1835. augusztus 12-én kelt jelentéséből¹²³ arról értesülünk, hogy a patikus Estei Ferdinánd főherceghez, Erdély teljhatalmú királyi biztosához nyújtott be panaszbeadványt. Sajnos nem ismeretes a beadvány tartalma, de elképzelhető, hogy annak köze volt a Biális-ügyhöz. A Főkormánysház azzal küldte vissza a székezetésnek a panaszlevelet, hogy arról hallgassák ki Bayt, a kivizsgálás tartalmáról pedig tegyenek jelentést.¹²⁴ Ugyanakkor egyre súlyosbodó anyagi helyzete tűnik ki több 1835-ből származó iratból, mi több március 28-án Csíkszereda magisztrátusa kért sürgős utasítást a Főkormánysháztól a gyógyszerész javainak adósság miatti lefoglalásával kapcsolatban: „100 ezüst forint és 12 krajcár patika nyitására való taxa fizetésére kitett patikárius Bay János patikai mesterségével elő nem mehetvén, annyira meg adóssodott és el szegényedett, hogy feleségével és még apró gyermekeivel még a minden napi kenyerében is szűkölködik, mint hogy a még meg maradt igen csekély és kevés házi butorai, patikai üres edényei s egyebb, keveset érő portékái a Nemes 1-ső Székely Gyalog Ezered Revindicált Havasok Cassájába tartozó 136 rhénes forint és 58 krajcár conventiós pénzbeli adósságába mai napon törvényes executio által el foglaltatván, 15-öd napig sequestrum alá tétetettek. [...] Méltóztassék Magistrátusunknak sietőleg kegyelmesen parancsolni az aránt, hogy azon exequált és sequestrum alá tétetett, igen keveset érő portékái a nevezett patikáriusnak a fenn írt adósságba a 15-öd napok ki telésével a Tisztelt Ezered Kormányának a fenn érdekelt adósságba által adattassanak és avagy a fen érdekelt taxába, ha az tagadhatatlan szegénysége miatt kegyelmesen el nem engedtetnék, Magistrátusunk által elfoglaltassanak.”¹²⁵ Fennmaradt a két ki-rendelt végrehajtó, Jakab János és Szopos Ignác csíkszeredai szenátorok jelentése a foglalási eljárásról, melynek kapcsán Bay úy nyilatkozott

¹²⁰ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXV/27.

¹²¹ RNLHMH, F 47 Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, 389. reg. 24r, 24v, 27v, 30v.

¹²² Vilhelmina és Alojzia még születésük évében, 1832-ben illetve 1833-ban meghaltak, Csíkszeredában. – F 47 Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, 389. reg. 80., 81. lap. Edvárd

1840-ben Gyergyószentmiklóson halt meg. – RNLHMH, F 47 Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, 274. reg. 47.

¹²³ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXVIII/39.

¹²⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXVI/48.

¹²⁵ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1835/3807.

„hogy valameddig a felsőbségnél dolgát el nem igazítsa, addig lássák mit csinálnak, ő házába vissza nem kíván és párt kért ezen executionis seriesből.” A patikus adósságos ügyében a Főkormánysház április 22-ei leirata hozott újabb fejleményt: „[...] hogy a kérelmes gyógytárának hosszabb ideig bírói zár alatt léendő tartása miatt se a közönség ne szenvedjen, se maga a kérelmes gyógyszereiben ne károsodgyék” a lefoglalt és bezárt gyógyszertárat azonnali hatállyal kinyitatta.¹²⁶ Bay János gyógyszertárnyitási díja még a következő év nyarán sem volt befizetve, erről tanúskodik Csíkszereda város magisztrátusának egyik folyamodványa, amelyet Tamássik István patikanyitása kapcsán intéztek a Főkormánysházhoz, mint írják: „[...] a szokott patika taxának, melyre Bay János elégtelen volt, és még soha bé sem fizette”.¹²⁷

Amint Csíkszék és a Gubernium levelezéséből kitűnik, Bay fél év múlva el akarta adni csíkszeredai patikáját. Egy 1835. október 26-án kelt főkörmányszéki leiratban olvashatjuk: „[...] meg hagyatott mai napon a Szebeni és Kolosvári szabad királyi városok magistrátussainak, hogy annak [ti. a patikának] el adását az újsági lapokban közhírré tétessék. [...] Addig is míg az érdekelt patika el adattathatnék, azt az azon nemes szék substitutus physicussa által töstént megvisgáltassák, és szorossan arra ügyeljenek, hogy azon patikából jó minéműségű orvosi szerek adattassanak ki, hogy ha pedig az érdekelt patikárius nem lenne abban az állapotban, hogy jó orvosi szereket tarthasson és adhasson, úgy ezen esetben annak kérdésben forgó patikáját töstént bezárassák, és az el adása idejéig bé zárva tartani el ne múlassák.”¹²⁸ A nagyszebeni, kolozsvári és csíkszeredai magisztrátusokhoz írt utasítások főkörmányszéki fogalmazványai-ban megjelenő kitétel, miszerint „[...] az azt [ti. a patikát] megvenni szándékozók az érdekelt patikának tulajdonosával, Bay Jánossal a kegyelmetek [ti. Csíkszereda magisztrátusa] közbenjövételével értekeződhetnek.”¹²⁹ talán arra utal, hogy Bay János és a város között nem volt minden ügy le-

zárva. A guberniumi leirat nyomán 1835. november 26-án Székely Zsigmond alkirálybíró és Csíki József székorvos megvizsgálták a csíkszeredai polgári patikát, jelentésüket Sándor Mihály főkirálybíró 1836. január 12-én továbbította a Főkormánysháznak. Eszerint „[...] a patikáriust honnyába nem találtuk, hanem csak az asszont, aki is oly értésünkre adást, hogy férje a patikárius Gyergyó Szent Miklóson az elhalt Gyergyó Szent Miklósi gyógyyszerárus, néhai Lákay József volt patikájának, mint provisor, tudni illik egy holnapi felvigyázására ment s hivattatott legyen.”; ennek ellenére a vizsgálat megtörtént, a gyógyszertár „[...] majd minden orvosi szerek nélkül üresnek és hasznavehetetlennek találtatván”. A Gubernium 1836. február 8-án elrendelte a patika bezárását „[...] a mostani patikáriusnak csakugyan megengedtetvén, hogy még meglévő orvosi szereit s mik t.i. még használhatók, más patikáriusnak egyszerre és általájában eladhassa.”¹³⁰ 1836 januárjában Bay halálhíre is felröppent, Tompos János ülnöktől származik a következő hevenyészetten papírra vetett mondat: „Die 12 Januarius 1836. A benn írt protocollumok, tabellák és a Bay János patikarius elhalálozásáról készült repraesentatioja a physicusnak felküldettek.”¹³¹ A patikus azonban nem halt meg, Gyergyószentmiklóson telepedett le, ezt több forrás is igazolja. 1836 októberében például útlevelért folyamodott a szék tisztségéhez, ennek kapcsán rögzítették személyi adatait: „Bay János magyar, passuáltatott a következő személyes leírása mellett: lakhelyére nézve Gyergyó Szent Miklósi, esztendői 42, termete magos szál, ábrázattya szőke, szemei kékek, orra rendes, haja gesztenye szín, bajusza detto, beszél magyarul, deákul, németül s keveset oláhul, visel magyar öltözetet. Megyen Molduvába segedelem végett, szabadságot nyert hat hetet.”¹³²

1837. március 11-én kelt és Baló Józsefhez intézett utasításában Sándor Mihály már „volt patikárius Bay Jánost” emlegeti, aki újabb kellemetlen ügybe keveredett: engedély nélkül adta el ugyanis jószágát, mely

¹²⁶ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1835/3970.

¹²⁷ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1837/6888.

¹²⁸ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXVII/42.

¹²⁹ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1835/10577.

¹³⁰ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXX/36.; MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1836/1340.

¹³¹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXVI/48.

¹³² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXII/63.

a gyalogezred parancsnokságának jelzőlogként volt lekötve, ráadásul az ügyében alakult vegyes bizottság előtt sem jelent meg és „*az illendőség elmellőzésével, sértő kitételekkel*” írt levelet a parancsnokságnak. Ez utóbbi kihágás miatt a főkirálybíró arra utasította Baló alkirálybíró, hogy négy szemközt dorgálja meg Bayt.¹³³ Nem tudjuk, hogy az engedély nélkül eladott jószágnak a Csíkszeredában bezáratott, eladásra meghirdetett, korábban jelzőlogként lefoglalt gyógyszerertárhoz volt-e köze, azonban ez az utolsó híradás Bay János gyergyószentmiklósi ténykedéséről. Edvárd nevű fia, amint arról már fennebb is volt szó, 1840 márciusában, Gyergyószentmiklóson halt meg,¹³⁴ úgy látszik, akkor a Bay család még Gyergyóban élt. Életéről és működéséről nincsenek további információk.

Tamássik István (1805 k.–1855)

Nem sokkal Bay János Csíkszeredából való távozását követően, 1837-ben lehetőség mutatkozott arra, hogy a város és környéke mégse maradjon patika nélkül. Ugyanaz a Tamássik István (Tamásik, Tomaschek, 1848–1849-ben Tamásy!), erzsébetvárosi örmény származású diplomás gyógyszerész¹³⁵ jelentkezett patikalétesítési szándékkal, aki az előző években kétszer is sikertelenül próbált Gyergyószentmiklóson megtelepülni és ott gyógyszerertárt alapítani. Bay János dicstelen távozását követően, Tamássik István harmadjára is kísérletet tett a patikaalapításra, ezúttal Csíkban. Dávid Gáspár csíkszeredai főbíró, 1837. június 16-án kelt folyamodványában a város magisztrátusának nevében kérte¹³⁶ a Főkormányszéktől a patikanyitási engedély megadását: „[...] a kérelmes patikárius urat városunk lakossai közé ezennel bévévén és mint patikáriust, hogy annál inkább subsistálhasson, minden városi terhektől felmentvén” a gyógyszerész „[...] a szokott patika taxának, melyre Bay János elégtelen volt, és még soha bé sem

fizette, magát kötelezte”. Ezúttal Sándor Mihály főkirálybíró is pozitívan viszonyult a kérelemhez, és Székely Zsigmond felcsíki alkirálybíró ajánlására, maga is Tamássik patikájának engedélyezése mellett foglalt állást július 3-ai folyamodványában.¹³⁷ A végső rábólintás előtt, a Főkormányszék illetékesei július 10-én kelt leiratukban még egyszer figyelmeztettek a kockázatokra: „[...] valyon Csik Szereda várossa mind lakosainak számára, mind tehetségeire, mind pedig a hozzá járulható környülállásokra nézve, elégséges-e arra, hogy ottan egy patikárius, mint ahogy illik, tisztességesen élhessen és fenn álhasson?”¹³⁸ A kérdés jogosságát Bay sikertelen próbálkozása után nem is lehetett megkérdőjelezni. 1837. szeptember 10-én és 12-én kelt jelentéseikben mind a városi magisztrátus, mind a széki tisztség képviselői bizakodóan nyilatkoztak,¹³⁹ némi fenntartást csupán a széki hivatalosságok fogalmaztak meg: „[...] ezenn vidékbe megtelepedni szándékozó személy, jövedelméhez illőleg alkalmaztattya élete módját, tisztességesen megélhet, és patikáját fenntarthatja”.¹⁴⁰

Végül a Főkormányszék 1837. október 2-án kelt leiratával kedvező választ adott Tamássiknak. „Látván a Királyi Fő Kormány Szék, hogy minek utánna Bay Jánosnak az írt városban ennek előtte fenn állott patikája már tökéletesen megszűnt, és az egész szék kebelében más patika jelenleg seholt sincsen, egy más, újj patikának azon nemes széekben egy olly helyen, melly arra leg alkalmasabbnak találta, léendő felállítás szükséges voltát. [...] A Királyi Fő Kormány Széknek is helyben hagyásából a fenn említett diplomás patikárius Tamássik Istvánnak, hogy azon nemes szék kebelében, hol arra nézve legjobb helyet és alkalmasabb commoditást találhat, az egész közönség megnyugtására egy alkalmas és minden meg kívántató minéműségekkel tökéletesen tellyes patikát állítson s nyithasson.”¹⁴¹ Hogy Tamássik Szépvízen és nem Csíkszeredában nyitotta meg patikáját, az talán azzal magyarázha-

¹³³ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXIV/6.

¹³⁴ RNLHMH, F 47 Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, 274. reg. 47.

¹³⁵ Tanulmányaira vonatkozóan lásd a 83. jegyzetet.

¹³⁶ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1837/6888.

¹³⁷ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1837/7757.

¹³⁸ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1837/6888.

¹³⁹ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1837/10086.

¹⁴⁰ MNL OL, F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok, 1837/9877.

¹⁴¹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLV/149.

tó, hogy Szépvíz népesebb volt, lakói pedig jóval módosabbak, és így a fizetőképes kereslet is messze nagyobb lehetett, mint Csíkszeredában. Annyi bizonyos, hogy 1838 őszén családjával együtt már Szépvízen lakott és patikája is ott működött.¹⁴²

A Tamássik István szépvízi patikájára vonatkozó legkorábbi adatok 1838 őszéről valók és Csíki József székorvos jelentéseiből származnak. Sajnálatos módon, október végi, rendes félévi jelentésének¹⁴³ melléklete, amely „a Szépvízen fel állított új patikának” vizitációja során tapasztaltakat tartalmazta vélhetően egy példányban készült, így nem került be a széki levéltárba. Úgyszintén Csíki doktortól származik viszont egy decemberben kelt jelentés, melyben Fejér Miklós, szépvízi örmény megvert szolgálojának kezelési költsége kapcsán említi a „Szépvízre csak most meg telepedett örmény patikáriust”.¹⁴⁴

Amint a Főkormánysház fennebb idézett, 1837. október 2-i leirata is tanúsítja, Bay János Csíkszeredából való távozását és itteni patikájának (valószínűleg még 1836 elején megtörtént) felszámolását követően, Tamássik István patikaalapítási engedélyének kibocsátásáig Csíkszékeknek nem volt gyógyszerésze. Vélhetően ezzel a szükséghelyzettel, és nem a patikus örmény nexusaival magyarázható, hogy a székvezetés igyekezett kedvezményeket kijárni a Guberniumnál Tamássik részére. 1839 novemberében kelt és a Főkormánysházhoz terjesztett folyamodványában Sándor Mihály „a közigazság kívánatából kiindulva, gyógyszer árus [kihúзва: árusunk] Tamássik Istvánnak kevés jövedelméhez képest minden napi szükségek közötti szenvedését lelki esméreletesen tapasztalván”, felmenteni javasolta a patikaállítás 101 forintos illetéke alól, vagy legalább elhalasztani kérte annak megfizetését „az ajállott és reméllendő gyógyszer-tári egyesítés üdejére.”¹⁴⁵ Okulva ugyanis patikus-elődei sorsából, Tamássik arra irányuló javaslatot terjesztett a székvezetés elé, hogy a gazdaságosabb működés érdekében szükségszerű lenne a kato-

nai és polgári gyógyszerforgalmazás összevonása, mely ötlet, mint látszik, a főtszét tetszését is elnyerte. A gondolat szükségszerűségét a korábbi csíki gyógyszerészek működése is igazolta, hiszen mindenik a fizetőképes kereslet alacsony voltára panaszkodott, melyet tovább rontott az örmény kereskedők féllégális konkurenciája. Tamássik beadványát a főkirálybíró a Gubernium elé terjesztette, amely azonban a javaslatot azzal utasította el, hogy előbb a katonai hatóságok véleményét kell kikérni az ügyben.¹⁴⁶ A patikák egyesítésére vonatkozó indítványt a széki közgyűlés is napirendre tűzte 1840. november 5-i ülésen, elhatározva, hogy a tisztség értesíteni fogja a gyalogezred parancsnokságát, kérve ugyanakkor a javaslatához a Főhadparancsnokság véleményét is.¹⁴⁷ Az ezredparancsnokság megszólítására az 1841. január 16-án kelt széki átirattal került sor, hogy „lenne eszközlője a provinciális gyógyszerháznak a katonával való egyeztetésére.” Március derekán írt válaszában Gedeon ezredes úgy nyilatkozott, hogy a patikák egyesítése „[...] nem csak óhajtható, de némüképpen hasznos is lenne, egyébképp meg nem tagadható lévén az, hogy ezen magányos, de népes és kiterjedő széjlébéli tartományba, Csik Szeredába is szükség lévén egy civile gyógyszerhárra, de ennek fennállhatása csak a katonáival való egybe szerkesztése lévén [révén] sikerülhető [...]”.¹⁴⁸ Mint írja, a Főhadparancsnokság amiatt utasította el az egyesítésre vonatkozó javaslatot, mivel a Főkormánysházaktól nem érkezett ilyen irányú megkeresés. Álláspontja szerint a General Commando hozzájárulását a széknek is kérelmeznie kell a Gubernium által. A székvezetés ezért 1841 áprilisában ünnepélyes felirattal folyamodott a patikaegyesítés jóváhagyásáért a Főkormánysházhoz. Mint az indoklásban írják: „Az eddig elé évnegyedeként véghezvitt orvosi vizsgálatokból, de ezenkívül a naponkénti szemmel látott tapasztalásokból is a világlik ki, hogy a kérelmes gyógyszerárus szereinek igen csekély mértékbeni kellendősége miatt

¹⁴² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXVII/42.

¹⁴³ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXVII/42.

¹⁴⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXVII/63.

¹⁴⁵ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXIX/88.

¹⁴⁶ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXXV/33.

¹⁴⁷ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXXIII/82.

¹⁴⁸ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXXVII/14.

nem hogy a szükséges anyagi szerek esztendőnkénti szaporítására, helyreállítására és megszerzésére valamit hátra tudna hagyni, sőt jelenleg gyógyszer-tára oly silányul jövedelmez, hogy naponkénti élelmezése és házi szükségéi fedezetésére sem elégséges, bár mily takarékos gazdálkodás mellett is, az eddig elé igen lassadán gyűlönő bévételi összeg. Ha tehát az egyesítés által út nem nyittatik néki a jutalmasabb bévételekre, és már is saját tőkéje nagyobb részének felemésztésével igen nagy mértékben alásüllyed, pénzbeli erejének helyreállítására kéntelen lesz a kérelmes végképpen elpusztulását, megbukkkását bé nem várva vidékünkéből rövid időn eltávozni és ezen feles számú, s mind Udvarhelyszéktől, mind Gyergyótól nevezetesebb távulságokat befoglaló erdős, bérces hegytömeg által elválasztott helységünket eltávoztával a leg aggodalmasabb helyzetbe taszítani, mert bajoson fogna találkozni a két szomorú esemény után egy harmadik vállalkozó, s így ezen körülmény békövetkezése munkót örökre megfosztana még csak reményétől is annak, hogy valaha kebelünkben gyógyszertár nyithassék.”¹⁴⁹ Az ügben – guberniumi közvetítéssel – 1844-ben érkezett elutasító leirat az uralkodótól.

A patikák egyesítése tárgyában folyó levelezéssel egy időben Szépvízen is előkerült a régi probléma, a csíkszéki patikusok szokásos vitája az örmény kereskedőkkel, az általuk forgalmazott gyógyhatású, illetve mérgező anyagok, vagy korabeli szóhasználatnál „*a patikai és technikai szerek*” forgalmazása ügyében.

Mielőtt azonban a részletekkel megismerkednénk, lássuk melyek voltak az ügy előzményei, amelyekre vonatkozóan a századelőről valók az első szórványos utalások. Ezek zöme Nagy Dániel székorvos 1810 februárjában kelt és Sándor Mihály főkirálybíróhoz beterjesztett jelentéséből származnak, melyben a Csíkszék területén zajló gyógyszerforgalmazás ügyét ismerteti. Amellett, hogy rávilágít a mérgező anyagokkal való kereskedés veszélyeire és szorgalmazza azok kizárólag gyógyszertárakban történő forgalmazását, lényegre törő helyzetjelentést is ad a témáról: említi a gyergyószentmiklósi patikát, ugyanakkor javasolja, hogy mivel Szépvízen nincs gyógyszertár, itt a veszélyes anyagokat egy, a hatóságok által engedéllyel ellátott személy árusítsa.¹⁵⁰ A jelentés nyo-

mán a főtitst el is rendelte a gyergyószentmiklósi és szépvízi kereskedők ellenőrzését. A vizsgálatok nyomán, 1810 tavaszán újabb jelentések és kimutatások készültek, ez utóbbiak sorában pedig feltétlenül említést érdemelnek azok a táblázatos kimutatások, amelyekben Nagy Dániel áttekintést ad a veszélyes anyagok három csoportjáról, de rendkívül érdekes forrás a szépvízi örmény boltosok világára vonatkozóan az a kimutató is, amely a Száva János, Dávid Márton, özv. Jakab Istvánné, Dávid Kajetán, Márton Keresztes és Száva Keresztes szépvízi kereskedőktől lefoglalt tiltott szerekről készült.¹⁵¹ E röpke kitérő is jelzi, hogy a hivatalos, engedélyezett és hatóságilag ellenőrzött gyógyszerforgalmazást megelőző időszakban a gyógyhatású, illetve veszélyes anyagok forgalmazása tulajdonképpen az örmény kereskedők „monopóliuma” volt. Hivatalosan ugyan nem bírták a felsőbbiség áldását, de a szükség törvényt bontott, és patika hiányában a helyi hatóságok is kénytelenek voltak szemet hunyni afelett, hogy boltjaikban az örmények mindenféle patikai szert is árultak, legyenek azok gyógynövények, tinktúrák, olajok, sók, különféle gyökerek, magvak és kencék. A nagyobb gondot inkább az okozta, hogy nem hiányoztak a felhozatalból olyan anyagok sem, amelyek alapvetően ugyan festékkészítéshez voltak használatosak, viszont az élet kioltására is alkalmasak lehettek (arzén, kobalt, ólom, minium, cink, vitriol stb.) Ebben a belterjes világba idegenként belépni, ráadásul a helyiek kereskedelmi érdekeit veszélyeztetve, igen csak kockázatos vállalkozás volt.

Visszatérve Tamássik és a szépvízi örmények konfliktusához, a kialakult helyzetet egy 1840 márciusából fennmaradt, pókakeresztúri Székely Zsigmond felcsíki alkirálybíró tollából származó jelentés plasztikusan ábrázolja. Székely nemcsak az örmény kereskedők „engedetlensége és vélek született bárdolatlan nyakassága” miatt panaszol, de számos súlyos törvényteleniséget is rögzít jelentésében. Mint írja, az örmény kereskedők nemhogy nem tartották tiszteletben felszólítását, miszerint két héten belül kötelesek az általa megnevezett anyagokat eladni vagy átadni a patikusnak, de ezekkel még a tilalom után három hónappal is kereskedtek, és ami igazán súlyos, naponta becsapták vásárlóikat, hiszen „[...] *a tiltott szerek rendezése és becsűje alkalmával is, az or-*

¹⁴⁹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXXVII/14.

¹⁵⁰ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CIX/42.

¹⁵¹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CIX/58.

vosok nagy tömeg össze vesződött, romlott szereket hányattak el, mit ők ti. a kereskedők drága áron a népnek jó gyanánt elárultak volna, s addig is árulgattak”.¹⁵² A boltokban talált tiltott szerek elkobzásra kerültek, ugyanakkor Jakab Antal örmény boltosra, engedetlensége miatt 12 forint büntetést is kénytelen volt kiszabni. Az alkirálybíró ugyanakkor azt indítványozta, hogy a lefoglalt és a patikusnak átadandó szerek árát a szék fordítsa a tartományi kórházalap hiányának pótlására. Hogy a hatóságok fellépése igen érzékenyen érintette a kereskedők érdekeit, azt az ellenőrzés nyomán kialakult hangulat is érzékelteti: „[...] olyan vad indulatú, s egymás közt is gyakorta vérengzést támasztó nemzetiség közt tartani lehetett az illetlen gorombaságtól, amit ha tettelesen nem is, de szitkozódó szavakban az assistentia mellett is a panaszig szenvedtek commissariussaim.” – írja jelentésében Székely.¹⁵³

Jakab Antal, aki egyébként a szépvízi Mercantile Forum jegyzője volt, az érintett szépvízi kereskedők (többek között Száva Antal, Száva István, Dávid Antal, mindannyian a kereskedői szék tagjai) nevében panasszal fordult a Főkormányshékhöz. A Gubernium 1840 augusztusában kelt leirata egyértelmű volt: az 1830. évi 1283. számú főkörmányszéki rendeletre hivatkozva ismételt kimondta, hogy a patikai szereket – a gyógyszerészekén kívül – csak külön erre felhatalmazott kereskedők, és azok is csak a vonatkozó szabályok betartásával forgalmazhatják. Mivel a szépvízi kereskedők nem tartoznak ezek közé, helybenhagyja a tiltott szerek elkobzását. „Az ő töllök helyesen elvett szerek közül a következőket, úm.: Antal balzsamot (:balsamus Antonii:), élet essentiákat, tincturákat, spiritusokat, édes gyökérrel elegy szárcsát, mindenféle gyökeret és pópiumot (!) a nemes szék, a physicus jelenlétében és közbenjövételével, tüstént enyésztesse s öntesse el olyan helyre, hol elenyésztek bizonyos, a többi egyszerű szereket a patikáriusnak illő áron eladattatván, s azok árát most az egyszer az illető kereskedőnek kezéhez szolgáltatván.” A lefoglalt patikai szerek árát tehát nem lehetett a kórházalap hiányának pótlására felhasználni, hanem „most

az egyszer” vissza kellett téríteni a kereskedőknek, mely kitélt a székezetés – és különösképp Székely alkirálybíró – tekintélye csorbításaként élt meg. A leirat ismételt felhívta a székorvos figyelmét a törvények pontos betartatására, és helybenhagyta a Jakab Antal kereskedőre kiszabott büntetést is.¹⁵⁴ Az örmény kereskedők azonban nem jöttek zavarba a fél szájjal kapott dorgálástól, ügyüket a bécsi Udvarhoz is eljuttatták, felpanaszolva áruik karhatalommal történt lefoglalását és kérve azok visszaszolgáltatását. A több fórumot is megjárt ügy, a hosszadalmas levélváltások miatt évekig nem nyert megoldást, az örmény boltosok pedig dacolva a helyi hatóságokkal, a továbbiakban is zavartalanul árulták újból beszerzett tiltott portékáikat.

Egy másik, 1842 márciusában írt és a széki tisztséghez címzett jelentésében Székely Zsigmond alkirálybíró a lényegre tapintott: a törvényes rendelkezéseket éppen azok nem tisztelik – rossz példát mutatva ezzel társaiknak is – akik a szépvízi kereskedői székben az igazság szolgálatára lennének hivatva. Ismételt felhívta a figyelmet arra, hogy ha az engedetlen kereskedőket nem sikerül megfékezni, odatesz a szék és a polgári hatóságok tekintélye is.¹⁵⁵ Úgy látszik, az örmény lobbier érte a célját, hiszen olyan értelmű leirat érkezett Bécsből, hogy az ügyben újból meg kell hallgatni az érintetteket és jelentést kell tenni arról, „*hogy a kérelmesek az írt árucikkkel kereskedéseket ottan mi időtől fogva gyakorolják, s ezen gyakorlatba a többség általi tiltakozás nélkül szabadon mindig meg voltak-e?*”¹⁵⁶

1842 szeptemberében Boér László székorvos szakmai és kereskedelmi megfontolásokat is figyelembe vevő ajánlólevelet terjesztett a szék tisztségéhez, amelyben úgy nyilatkozott, hogy a törvényhatóság területén Tamássik István a legmegfelelőbb személy arra, hogy a különleges jogállású anyagokat forgalmazza. „*Mint diplomaticus paticarius hivatalánál fogva a szükséges ismeretekkel bírván, nem félhető, hogy az illy mérges szerek árulásában valami hiba történend, s mivel a többször említett gyógy-*

¹⁵² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXXIV/46.

¹⁵³ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXXIV/46.

¹⁵⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXXIV/50.

¹⁵⁵ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLII/2.

¹⁵⁶ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLV/110.

szerész Tamássik István Szépvíztől Csik Szeredába vagy Martonfalvába tavasszal jövend lakni, nemes székiünk központjában lévén, az illy szereket magoknak szerezni kívánó mesteremberek egy forma meszeseségre ötet találhatják. [...] Már 15 hónap alatt szerzett majd minden héti tapasztalásom szerint a szépvízi gyógyszerész Tamássik Istvánnak olyan a sorsa, amint a naplójában látható, hogy ha a materiális szerek árulhatásával is magán nem segíthet, nem sokára végső ínségre jutand, és az ő netalán történendő pusztulásával a szegény betegek az elkerülhetetlen szükséges gyógyszereket vagy Gyergyóból vagy Udvarhelyről vagy pedig Háromszékről nagy károk-kal és hátramaradásokkal lesznek kénytelenek hoztatni.¹⁵⁷ A székorvos ajánlása nyomán Balási József főkirálybíró is hasonló tartalmú javaslatot küldött a Főkörmányszékhez, amely 1842. november 21-én kelt leiratával a kért engedélyt meg is adta.¹⁵⁸ Mivel a patikával rendelkező törvényhatóságok területén a tiltott, azaz üzletekben nem forgalmazható anyagok köre a festékekre is kiterjedt, 1842. november derekán menasági János Ignác, Kalota András, Bernád András és Bernád Barabás asztalos és lakatos mesterek panasszal fordultak Csíkszék közgyűléséhez. Beadványukban azt nehezményezték, hogy mivel a csíkszeredai és más boltosok nem árulhatnak festékeket, a mesterek kénytelenek a szépvízi patikáriustól rosszabb minőségű anyagokat csaknem háromszoros áron vásárolni, ami nemcsak rájuk, de megrendelőikre nézve is igen hátrányos. Kérik tehát a helyzet orvoslását. A közgyűlés ekkor olyan határozatot hozott, hogy a napi használatra szükséges anyagokat (úm. kékkő, bűdöskő, kámfor) ezután is szabad legyen boltokban árulni.¹⁵⁹ Az ügy azonban a következő években sem nyert végleges megoldást, hiszen 1846 májusában is hasonló panaszbeadványt tárgyalt a közgyűlés, ezúttal elhatározva, hogy megoldásra a Főkörmányszék elé terjeszti azt.

Tamássik István patikus 1843 januárjában még Szépvízen működött. Ezt Endes Miklós alkirálybíró egyik, Zöld János felcsíki pénztárnok-

hoz intézett utasítása igazolja, miszerint a Főkörmányszék engedélye értelmében a szépvízi patikus részére ki kell fizetni a nincstelen bujasenyvesek gyógyítására a szék kontójára kiváltott gyógyszerek árát, 28 pengő forint értékben.¹⁶⁰ Február utolsó napján a patikus beadványban értesítette a szék tisztségét, hogy elköltözik Szépvíztől. Az okokat nem részletezi, de az előzményeket ismerve joggal lehet feltételezni, hogy a döntés meghozatalában szerepe volt az örmény kereskedők által gyakorolt nyomásnak. Csupán annyit jegyez meg sokat sejtetve, hogy körülményei ilyenén alakulása kényszeríti e lépés megtételére, mint írja: „*kénytelen vagyok sok tekintetből patikámmal együtt Csik Szeredába költözni.*” Kéri ugyanakkor közhírré tenni, hogy „[...] a következő Szent György napon túl nem Csik Szépvízen, hanem Csik Szeredában léend gyógyszerhárom megtanulandó a Piac soron, a kövékák aránt.”¹⁶¹ Sajnos egyéb részletek nem ismeretesek a patika épületére vonatkozóan, ha csak nem tekintjük annak csíkszentimrei László Sándor alcsíkszéki jegyző 1843 októberében kelt és a szék tisztségéhez intézett jelentését, melyben arról értesít, hogy a patika ablakait és ajtóit rossz szul elkészítő martonfalvi, Tamás nevű asztalost – miután felszólítása ellenére sem volt hajlandó a hibás munkát kijavítani – fogdába csukatta, mindaddig, míg jobb belátásra tér és vállalja, hogy az okozott kárt jóváteszi.¹⁶²

Nem alakult sokkal jobban Tamássik viszonya a csíkszeredai (örmény) kereskedőkkel sem. Feszültségeik még a patikus szépvízi működése idején kezdődtek és a terhelt viszony a későbbiekben sem rendeződött alapvetően. Lukács János martonfalvi kereskedő már 1842 júliusában az ügyben nyújtott be kérelemlevelet a székvezetéshez, hogy a tőle hatóságilag lefoglalt patikai szereket adják át a gyógyszerésznek, ő pedig térítse meg azok árát. Csakhogy a székvezetés nem szándékozott a patikustól behajtandó összeget kifizetni Lukácsnak, mivel „[...] azok árai más, köz célú haszonra el is rendeltettek.”¹⁶³ Mivel a szépvízi kereskedők lefog-

¹⁵⁷ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLV/149.

¹⁵⁸ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLV/149.; CCXLVIII/48.

¹⁵⁹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Törvényszéki protocollumok, 1. 28r-v.¹⁶⁰ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLVIII/48.

¹⁶¹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLVIII/48.

¹⁶² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLVIII/48.

¹⁶³ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLII/53.

lalt portékáinak árát is a tartományi kórházalap hiányának pótlására kívánták költeni,¹⁶⁴ feltételezhető, hogy ebben az esetben is hasonló volt a székezetés elképzelése, a kártalanítás elutasítását pedig úgy indokolták, hogy miután előző évben a martonfalvi kereskedő már engedélyért folyamodott a patikai szerek árulása tekintetében és kérvénye elutasításra talált, tisztában lehetett a szabálytalan kereskedés következményeivel.¹⁶⁵ Tény, hogy Tamássik Csíkszeredába való költözése nem indult biztatón, hiszen itt is szembetalálta magát ellenlábaival, részben az ellenérdekelt kereskedőkkel, részben az általuk feltüzelt mesteremberekkel. Ráadásul, a konkrét esetben, Lukács János támogatásra talált a Főkormányshéknél, és akárcsak szépvízi társai, 1845 márciusában ő is olyan értelmű leiratot kapott ügyében, hogy a székezetés a lefoglalt patikai szereket át kell adja a patikusnak, az azokért kapott pénzt pedig „most az egyszer” köteles a kereskedőnek kifizetni.¹⁶⁶ Tamássik viszont nem tudta egy összegben megtéríteni a lefoglalt portékák értékét, csupán hitelre lett volna hajlandó átvenni azokat. Végül az ügy azzal oldódott meg, hogy Lukács János eladta tiltott szereit egy brassói fűszeresnek.¹⁶⁷

A környék mesteremberei már 1842-ben is beadványban tiltakoztak az ellen, hogy kizárólag a patikustól szerezhessék be – mint állítják, rosszabb minőségű és jóval drágábban adott –, a festékgyártáshoz szükséges anyagokat. Az utóbbiak panasza ügyében kelt az a főkirálybírói jelentés 1846 szeptemberében, amely a kialakult érdekellentéteket a következő módon vázolja: „[...] *tudva egy felől örményeink e szerek tilalma feletti ingerültségét és a [mesteremberek] panasz indokai alaptalanságát, a patika is a kereskedőkkel nagy részbe egy helyt lévén, s a patikárius is [...] minden a féle anyagokat ára s mértékére nézve más kereskedőkkel egy arányban árulván, és tekintve más felől, hogy nélkülözhetetlen patikánk, az örménység e félik árulhatásának teljes korlátozása nélkül, magát fenn nem tarthatja [...]*,

patikánk fennállhatásáért esedezni, úgy a panaszkodást mesterembereink ürügye alatt örmény kereskedőink mesterkedésének nyilvánítani, köz érdek s igazság szülte kötelességünk.”¹⁶⁸ A kialakult helyzetben tehát a székezetés egyértelműen a patikus pártját fogta, de a kereskedők és a mesteremberek együttes fellépésével szemben nem volt könnyű megvédeni a gyógyszerész érdekeit. Az ügy 1847 májusában már sokadjára került a széki közgyűlés elé, a kereskedők ugyanis ismételtén kérték „*a házi gazdasághoz, konyha tartáshoz és mester emberek számára festékek készítéséhez szükséges anyagi szerek árulhatása megengedését eszközöltetni.*”¹⁶⁹ A közgyűlés úgy döntött, hogy amíg az ügyben főkormányshéki leirat érkezik a kereskedők tartsák magukat az érvényes szabályokhoz, azaz fenntartotta a nevezett anyagok patikus általi kizárólagos forgalmazási jogát. Nem ismeretes, hogy az olyanra várt főkormányshéki leirat mit tartalmazott, megérkezett-e egyáltalán a következő évi forradalmi eseményekig, amelyek aztán teljesen más prioritásokat hoztak mind a székezetés, mind az ellenérdekelt szereplők számára.

Tamássik István másik, Szépvízről hozott problémája a katonai és a polgári patika egyesítésének még 1839-ben általa javasolt gondolata volt, mely ötlet ilyenformán egy életképes törvényhatósági gyógyszerterát eredményezhetett volna és biztos(abb) megélhetéssel kecsegtethette volna működtetőjét. Csíkszék közgyűlésén 1844. január 29-én került ismertetésre a Főkormányshék előző év novemberében kelt leirata, amely a patikaegyesítés hosszú ideje húzódo ügyében közvetítette a legfelső helyen meghozott döntést: az uralkodó szeptember 28-i, 4004. számú határozatával nem engedélyezte a gyalogezred és Tamássik István patikájának egyesítését.¹⁷⁰ Kérdés, hogy ezek után még miben reménykedhetett, de 1845-ben Tamássik István újból kezdeményezte a csíkszeredai katonai és polgári patikák egyesítését.¹⁷¹ Az ügy kimenetele, ha egyáltalán

¹⁶⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXXXIV/46.

¹⁶⁵ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXLII/53.

¹⁶⁶ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCLVIII/4.

¹⁶⁷ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCLXII/8.

¹⁶⁸ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCLXII/8.

¹⁶⁹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Törvényshéki protocollumok, 1. 211r-v.

¹⁷⁰ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Törvényshéki protocollumok, 1. 91r-v.

¹⁷¹ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 2. reg. 108. Az 1845. évi 380. számú elnöki irat nem maradt meg, tárgyát csak az iktatókönyvi bejegyzés alapján lehet ismerni.

továbbjutott a főkirálybírótól, nem ismeretes. Miután az egységes törvényhatósági patika felállításának gondolata elbukott, a székvezetés más módját kereste annak, hogy az egyetlen csíki gyógyszerészt lehetőség szerint megerősítse a piacon. 1845-ben olvashatunk először arról, hogy – széki kezdeményezésre – Csíkszeredában egy kimondottan patikai célra szánt házat kelleni építeni. A szék tisztsége, illetve személyesen Balási József főkirálybíró, két rendben is egy gyógyszertár felépítésére alkalmas telek kijelölését, illetve biztosítását kérte a csíkszeredai tanácsról. Második, 1845. június 30-án kelt átiratában így próbálta meggyőzni a szeredai tanácsot az ügy fontosságáról: *„Idei április 19-én személyesen azon bizodalmas kéressel találtam meg a Nemes Tanácsot, hogy mivel a köz szükség egy állandó és bátorságos építményű gyógyszertárt igényel, e végre a nemes város között, Száva Kristóf kereskedő szomszédságában, Beke és Kovács nemzetséget illető belső telkeket megvásárolni ne terhelhetne, de mint a fenn írt hó 27-ről 40. szám alatti tudósításából kitetszik, az említett belsők tulajdonosait az eladásra nem bírhatván, más helynek megszerzésére készségét ajánlja. Mivel pedig én a kívánt célra alkalmas belsőt ki nem szemlélhetek, öszinte bizodalommal kérem a Nemes Tanácsot, legyen szíves a célba vett gyógyszertár építésére egy alkalmas belső telket kinézni, s annak megvehetését elpróbálva, engemet is értesíteni.”*¹⁷² Sajnos az ügyben keletkezett válaszirát nem maradt fenn, csupán az iktatókönyvi bejegyzés alapján ismerjük annak tárgyát. Eszerint, a magisztrátus ezúttal arra tett ajánlatot, hogy bizonyos Sitz-kertnél fog telket biztosítani az építkezéshez.¹⁷³ Ez utóbbi válasz folyamánya volt, hogy Balási főkirálybíró László Sándor alcsíki jegyzőt nevezte ki a szék részéről – az ő irányában ugyanis Tamássik is bizalommal volt –, hogy az ügyet kézben tartsa.¹⁷⁴ A későbbiekben semmi jel nem mutat arra, hogy végül a patika megépült volna

Csíkszeredában, így azt kell feltételezni, hogy a Tamássik-féle gyógyszertár – legalábbis az 1848 előtti időszakban – bérelt épületben működhetett.

Sajnos Csíkszék levéltárának 1848–1849. évi iratai még nincsenek rendezve, így Tamássik csíkszeredai működésének egyik legfontosabb időszaka, a szabadságharcos eseményekben való esetleges szerepvállalása továbbra is homályban marad.¹⁷⁵ Annyi látszik bizonyosnak, hogy 1849 késő őszen és 1850 tavaszán vizsgálati fogságban volt Csíksomlyón,¹⁷⁶ patikája pedig ideiglenesen a kerületi főorvos kezelésébe került. 1849. december 13-án a felcsíki császári-királyi alkerületi biztosság felszólítására Barta János szeredai főbíró, Szopos Ignác főjegyző, Dávid Elek rendőrigazgató és Kovács Ignác főhadnagy összeírták Tamássik patikárius ingó és ingatlan vagyonát, majd a jegyzőkönyv végén megjegyzik, hogy mivel a patikai szerekhez nem értenek, azokat nem vették lajstromba. A gyógyszerész legfontosabb vagyontárgyai: egy 300 rajnai forintra becsült zálogos martonfalvi beltelek Csekme Ádám és György Antal szomszédságában, egy 10 forintra taksált, egyvékás föld a Kovács Gáspár csűrje mellett, hatvanöt orvosi könyv, melynek értékét ugyancsak 10 forintban állapították meg a biztosok, továbbá egy szilfából készített kaszten, egy hitvány dívány, tizenegy töltött rossz szék, egy cserefa asztal, öt kép, *„egy pléh fűtő mely lábán áll”*, egy vízipuska, tizenegy nagy ferslág, *„tíz boros hordók, kisebb, nagyobb”*, egy festett szán, és további számos, kisebb értékű háztartási és használati tárgy, összesen 374 forint 29 krajcár értékben.¹⁷⁷ A biztosság két városi tanácsossal és Körmendy Lajos sebésszel kiegészülve, 1850. március 8-án elkészítette a patika inventáriumát is, az abban található felszerelést (különféle mérlegek, kanalak, spatulák, serpenyők, mozsarak, csészék, porcelán és üveg orvosságtartók) és gyógyszereket, hatóanyagokat összesen 1379 forint 42¾ krajcárra értékelve.¹⁷⁸

¹⁷² RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 266–1845.

¹⁷³ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 2. reg. 108.

¹⁷⁴ RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok, 326–1845.

¹⁷⁵ Szöcs János feltételezése szerint Tamássik részt vett 1849 tavaszán a csíki lőszergyártó műhely felállításában, ezzel érdemelte volna ki a vizsgálati fogságot és vagyona

zárolását. – Szöcs 2005, 63, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda.

¹⁷⁶ RNLHMH, F 68 A csíksomlyói császári-királyi kerületi biztosság levéltára, CLVII/8. 1.; CLVIII/40. 1.

¹⁷⁷ RNLHMH, F 68 A csíksomlyói császári-királyi kerületi biztosság levéltára, CLVII/11. 41–42.

¹⁷⁸ RNLHMH, F 68 A csíksomlyói császári-királyi kerületi biztosság levéltára, CLXI/25. 28–38.

Tamássik vagyontárgyait a hatóságok lefoglalták, hiszen 1850. március végén, amikor Barta János és Szopos Ignác arról kellett tanúsítványt kiállítson, hogy a vizsgálati fogságban lévő gyógyszerésznek vannak-e olyan vagyontárgyai, melyekből az ellátása biztosítható volna, az előljárók ezt írják: „ezen-nel bizonyíttatik, hogy ezen városunkban tartózkodott gyógyszer Tamásik Istvánnak az egy gyógytárán kívül, a miből magát a fogházban élelmezhetné, semmi némű jövait nem tudjuk.”¹⁷⁹

Eközben a csíkszeredai patikát Miller József kerületi főorvos kezelte. Fennmaradt 1849 decembere-ről Millernek a gyógyszer-tár ügyében írt jelentése, mely szerint már négy hónapja, hogy a polgári patika kulcsait kezéhez kapta, és azóta a gyógyszerész feladatok is reá hárulnak. Mivel a kerület betegeit egyedül kénytelen ellátni, a továbbiakban nem tudja vállalni az egyébként igen szegényesen ellátott patika fenntartását. Kéri a császári-királyi biztosságtól gyógyszerek beszerzését és egy patikai segéd kinevezését.¹⁸⁰ Következő év januárjában még patikusként jegyzett egy jelentést, februárban pedig nyugtát állított ki ugyanezen minőségében,¹⁸¹ de kérelme – legalábbis ami a gyógyszerész feladatok vitelét illeti – mégiscsak meghallgatásra talált, mivel 1850. február közepétől kezdve több irat is igazolja, hogy kb. másfél éven keresztül Körmendy Ferenc polgári sebész vitte a patikaügyeket. 1850 áprilisában Kozma Gábor csíkszékmarasi birtokos név nélkül említi a csíkszeredai gyógyszerárust, aki orvosságait „méreg drágán és a tariffa határát túl lépve” árulja.¹⁸² Fennmaradtak az 1850 folyamán, Körmendy által a patika vásárlóira és forgalmára vonatkozóan készített

táblázatos kimutatások is,¹⁸³ illetve egy elismervény, mely szerint „Körmendy Ferentz akkoros és gyógyszer-tár kezelő” 1850. december 1-jén kéthavi munkájáért 40 pengő forintos fizetést vett fel.¹⁸⁴ December 10-én Száva Kristóf csíkszeredai kereskedő állított ki elismervényt Körmendynek arról, hogy a patika részére nála vásárolt gyertyát a sebész 1 forint 5 krajcár értékben kifizette.¹⁸⁵

Tamássik valamikor 1851 folyamán került vissza gyógyszer-tára élére. 1851. október 6-áról fennmaradt a kerületi főbiztossághoz intézett azon nyilatkozata, mely szerint kötelességének érzi a csíkszeredai polgári kórház működésének támogatását, ezért a gyógyításhoz szükséges orvosságok árából hajlandó 10 százalék engedményt adni.¹⁸⁶ Gyógyszerész működésére vonatkozóan 1852-ből valók az utolsó iratok, ezek úgyszintén a csíkszeredai kórház gyógyszerellátásáról készített kimutatások.¹⁸⁷ Tamássik életének utolsó éveire vonatkozóan nincsenek adatok.

Vélhetően betegeskedése miatt 1855 tavaszán már nem dolgozott, legalábbis a patika forgalmáról 1855 márciusában már bizonyos Dienes Gyula (Julius von Dienes) állított ki jelentést.¹⁸⁸ További kutatást igényel annak megválaszolása, hogy Dienes csupán ideiglenesen vitte-e a patikát Tamássik gyengélkedése idején, vagy megvette tőle és fenntartotta azt a későbbiekben is. A csíkszeredai római katolikus plébánia halotti anyakönyvének tanúsága szerint Tamássik István gyógyszerész 1855. október 27-én, 50 éves korában, „mellybéli vízkórságban”, azaz mellhártyagyulladásban halt meg.¹⁸⁹

¹⁷⁹ RNLHMH, F 65 A felcsíki (szépvízi) császári-királyi alkerületi biztosság levéltára, XVII/33.

¹⁸⁰ RNLHMH, F 68 A csíksomlyói császári-királyi kerületi biztosság levéltára, CLVIII/28. 1.

¹⁸¹ RNLHMH, F 68 A csíksomlyói császári-királyi kerületi biztosság levéltára, CLXI/25. 3, 13, 23.

¹⁸² RNLHMH, F 65 A felcsíki (szépvízi) császári-királyi alkerületi biztosság levéltára, XVII/21.

¹⁸³ RNLHMH, F 68 A csíksomlyói császári-királyi kerületi biztosság levéltára, CLXI/24. 8–13; F 67 Az alcsíki (kozmasi) császári-királyi alkerületi biztosság levéltára, XIII/15. 5, 10.

¹⁸⁴ RNLHMH, F 67 Az alcsíki (kozmasi) császári-királyi alkerületi biztosság levéltára, XIII/15. 9.

¹⁸⁵ RNLHMH, F 67 Az alcsíki (kozmasi) császári-királyi alkerületi biztosság levéltára, XIII/15. 8.

¹⁸⁶ RNLHMH, F 68 A csíksomlyói császári-királyi kerületi biztosság levéltára, CLXII/37. 4.

¹⁸⁷ RNLHMH, F 68 A csíksomlyói császári-királyi kerületi biztosság levéltára, CLXVI/8. 16–17, 74–75.

¹⁸⁸ RNLHMH, F 68 A csíksomlyói császári-királyi kerületi biztosság levéltára, CLXXIV/6. 19.

¹⁸⁹ RNLHMH, F 47 Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, 389. reg. 108v

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL, Budapest)
F 46 Gubernium Transylvanicum Levéltára – Ügyiratok

Románia Nemzeti Levéltárának Hargita Megyei Hivatala (RNLHMH, Csíkszereda)
F 26 Gyergyószék levéltára – Vegyes iratok (Varia)
F 26 Gyergyószék levéltára – Rendeletek és jelentések
F 27 Csíkszék levéltára – Iratok
F 27 Csíkszék levéltára – Főkirálybírói iratok
F 27 Csíkszék levéltára – Törvényszéki protocollumok
F 30 Az I. székely gyalogezred levéltára
F 47 Egyházi anyakönyvek gyűjteménye
F 65 A felcsíki (szépvízi) császári-királyi alkerületi biztosság levéltára
F 67 Az alcsíki (kozmasi) császári-királyi alkerületi biztosság levéltára
F 68 A csíksomlyói császári-királyi kerületi biztosság levéltára

Semmelweis Egyetem Levéltára (SEL, Budapest)
1/c A Pesti Királyi Egyetem Orvostudományi Karának szigorlati jegyzőkönyvei
1/d A Pesti Királyi Egyetem Orvostudományi Karának osztályozási könyvei
1/f Az Orvostudományi Karon végzett hallgatók jegyzéke

Irodalom

- ANTALL é.n. *Antall József orvostörténeti írásai.* http://antall.orvostortenet.hu/content/data/pdf/05_antall_orvostort01.pdf
- BALÁZS 2004 Balázs Péter, *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete*, Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba–Budapest. <http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-04/data/pdf/1203.pdf>
- BEKE 1870 Beke Antal, *Az Erdély egyházmegyei papnövelde történeti vázlata*, Károly-Fehérvár.
- CSIKY 2002 Csiky Attila Csaba (Ed.), *A székelyföldi örmény katolikus egyház anyakönyvei I. Gyergyószentmiklós, első kötet (1725–1905)*, Magyar Örmény Könyvtár 5, Budapest.
- DÖRNYEI 2010 Dörnyei Sándor, *Gyógyszeres értekezések. Gyógyszereszek nyomtatott vizsgadolgozatai 1827–1844*, A Magyar Gyógyszerésztörténeti Társaság kiadványa, h.n.
- ERDÉLYI 2000 Vámszer Márta (Ed.), *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár X. kötet (Or–P)*. Anyagát gyűjtötte: Szabó T. Attila, Erdélyi Múzeum-Egyesület– Akadémiai Kiadó, Kolozsvár–Budapest.
- FALUS 2014 Falus Orsolya, *Ispotályos keresztes lovagrendek az Árpád-kori Magyarországon*, Doktori értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs. <http://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/falus-orsolya-fruzsina/falus-orsolya-fruzsina-muhelyvita-ertekezes.pdf>
- GYÖRY é.n. Györy Tibor, *Magyarország orvosi bibliographiája.* <http://mek.oszk.hu/05400/05409/05409.pdf>
- JÓZSA 2008 Józsa László, *A kórházi ápolás kialakulása a 11–14. századi Magyarországon* <http://debszem.unideb.hu/pdf/dsz2008-1/dsz2008-1-02Jozsa.pdf>
- ORIENT 1926 Orient Gyula, *Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Cluj–Kolozsvár.
- PATAKI é.n. Pataki Jenő, *Erdély országos főorvosai (1809–1871).* http://mek.oszk.hu/05400/05413/pdf/pataki_foorvosok.pdf
- PÉTER 2002 Péter H. Mária, *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- PÉTER 2013 Péter H. Mária, *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai I-II*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- RÉTHELYI 1926 Réthelyi József, *A gyógyszerészet jogszabályainak kompendiuma*, Magyarországi Gyógyszerész Egyesület, Budapest.
- SZABÓ 2005 Szabó Miklós, *Erdélyiek magyarországi egyetemeken 1848 előtt*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- SZINNYEI é.n. Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái.* <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/n/n18188.htm>
- SZŐCS 2005 Szőcs János, *A csíkszeredai Mikó-vár*, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda.
- TAMÁS 1989 Tamás Miklós, *A gyógyszerészet megjelenése és fejlődése Erdélyben 1512-től 1920-ig – különös tekintettel Brassóra, a Barcaságra, valamint Udvarhely, Csík és Háromszék megyékre*, Doktori disszertáció (kézirat), Semmelweis Orvostudományi Egyetem. Budapest. <http://www.gyogyszeresztortenet.hu/doktori-ertekezesek-es-szakdolgozatok/>

Bicsok Zoltán

Románia Nemzeti Levéltárának
Hargita Megyei Hivatala
Csíkszereda, Románia
E-mail: bicsokz@yahoo.com

Kósa Béla

Csíki Székely Múzeum
Csíkszereda, Románia
E-mail: kosabela@csikimuzeum.ro

„... RIDICAREA UNEI FARMACII AICI ÎN CIUC E TOT MAI NECESARĂ...”

DATE PRIVIND ISTORICUL PRIMELOR FARMACII DIN SCAUNUL CIUC (1808–1855)

Rezumat

Autorii studiului încearcă să reconstituie împrejurările în care primele farmacii de pe teritoriul scaunului Ciuc (în Gheorgheni, Frumoasa și Miercurea-Ciuc) au luat ființă, precum și istoricul acestora în primii ani de funcționare. Sunt valorificate o serie de documente inedite, puțin ori deloc cercetate până acum, deținute de arhivele de acasă (Arhivele Naționale Harghita) sau de cele din străinătate (Arhivele Naționale ale Ungariei și Arhiva Universității de Medicină Semmelweis din Budapesta), fiind aduse noi date cu privire la viața și activitatea primilor farmaciști din scaunul

Ciuc (Hank János András, Lákai Ágost József, Ernst Joseph Fröhlich, Bay János și Tamássik István), cu toții „străini”, ajunși de voie, de nevoie în jurisdicția de capăt al țării. Se conturează niște vieți împovărate, caracteristicile comune ale acestor cariere profesionale fiind dese conflicte cu negustorii armeni, care au văzut în ei doar o concurență nedorită, și nesiguranța zilei de mâine, comunitatea locală nereușind să asigure produselor farmaceutice permanenta cerere solvabilă.

„...TO SET UP A PHARMACY HERE IN CIUC SEEMS NECESSARY...”

DATA ABOUT THE HISTORY OF THE FIRST PHARMACIES IN CIUC SEAT (1808–1855)

Abstract

The authors of the present study try to reconstruct the conditions in which the first pharmacies on the territory of the Ciuc Seat (Gheorgheni, Frumoasa and Miercurea-Ciuc) come into existence, as well as their history in their first years of function. Based on a series of documents hardly or not at all researched, from archives within the country (Harghita National Archives) and from abroad (National Archives of Hungary, Archives of the Semmelweis University of Medicine, Budapest), the paper

presents new data about the first pharmacists of Ciuc Seat (Hank János András, Lákai Ágost József, Ernst Joseph Fröhlich, Bay János and Tamássik István), all „strangers” coming from afar. We come to know lives full of difficulties, the common characteristic of their careers often being the conflicts with Armenian merchants who only saw unwanted rivals in them, as well as the uncertainty of tomorrow, since the local community has hardly been able to guarantee a solvent demand.

SZÉKELYFÖLDI NYOMDÁK, KIADÓK, KÖNYVKERESKEDŐK, ÚJSÁGOK, FOLYÓIRATOK ÉS HELYI LAPOK (1867-1918)

Kis Krisztián Bálint

Bevezetés

E tanulmány két sorsdöntő esztendő közötti időszak kultúrtörténetének egy sajátos és igen fontos szeletéről szól – a kiegyezéstől, vagyis az Osztrák–Magyar Monarchia megszületésétől a dualista államalakulat széteséséig igyekszik vázlatos képet adni – a Székelyföldön működő nyomdákrol, kiadókról, könyvkereskedőkről, és az itt megjelent újságokról, folyóiratokról és helyi lapokról. Köztük elsősorban azokat a „hivatalos” árusokat mutatjuk be, akik tagjai voltak a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének (székhelye Budapest – Bp.). Ez a szakmai érdekvédelmi szervezet 1795-re vezeti vissza gyökereit, s korszakunkban, 1878-tól (egészen 1919-ig) Magyar Könyvkereskedők Egylete néven működött. A szervezet szolgálatába saját közlőnyt állított, *Corvina* címmel. (A folyóirat havonta három alkalommal jelent meg; melléklapja, a *Magyar Könyvészet* havonta egyszer látott napvilágot.)

Az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezés után a magyar ipar ágazatai közül soha nem látott mértékben fejlődött a nyomdászat is. Nemcsak a nagyüzemi nyomdászat alakult ki és a példányszámok emelkedtek meg jelentős mértékben – kiadványonként átlagosan mintegy kétezer példányra –, hanem létrejöttek az első nyomdaipari és kiadói részvénytársaságok is. Aztán, 1872-ben a nyomdászat szabad iparrá vált, ennek révén a magyarországi nyomdák száma ugrásszerűen megnőtt. 1866-ban országszerte mindössze 106 nyomda működött (Pest-Budán

17 és 64 vidéki településen 89), aztán a kiegyezést követő gyors fejlődés eredményeként ez a szám 1900-ra 680-ra emelkedett (Bp.-en 149, vidéken 531 nyomda működött), végül az I. világháború küszöbén, 1914-ben már 1261 volt a magyarországi nyomdák száma (Bp.-en 287, vidéken 974). A kiadványok (köztük a könyvek) száma ugyancsak soha nem látott mértékben emelkedett: 1878-ban összesen 278 kiadvány (ebből 272 könyv) jelent meg, 1880-ban már 1056 (976 könyv), 1890-ben 1474 (1420 könyv), 1900-ban 1934 (1718 könyv), 1910-ben 2547 (2059 könyv), a háború előtti utolsó békeévben, 1913-ban 2146 (2111 könyv), és végül, az I. világháború utolsó évében, vizsgált időszakunk végén, 1918-ban 1653 kiadvány (ebből 1623 könyv). Ezzel együtt egyre népesebb lett az olvasóközönség táborra is. Közben, 1884-ben került sor első ízben a szerzői jogok törvénybe iktatására Magyarország területén. A fellendülő nyomdaiparból és az egyre szélesedő olvasókultúrából természetesen a székelyföldi iparosok és könyvkereskedők is tevékenyen kivették a részüket.

Munkánk során számos közkeletű rövidítést alkalmaztunk; a lábjegyzetben szereplőkön kívül ilyenek: szerk. (*szerkesztette*, illetve *szerkesztő*), lap-, illetve kiadótul. (*lap*-, illetve *kiadótulajdonos*), nyomdai rt. (*részvénytársaság*). Az újságoknál, folyóiratoknál *kettősponttal* jelöltük az adott évre vonatkozó információkat. A lapok ára, ha külön nem jeleztük, egyéves előfizetésre szólt.¹

¹ A történelmi Magyarország területén a vizsgált időszakban a következőképpen alakultak a pénznemek: 1. a *Forint* (Ft) 1867 és 1892 között volt forgalomban; 2. a *Korona* (Kor.) 1892 és 1926 között használt pénznem, váltópénze

a fillér (1 Kor.=100 fillér). A lapok árára nézve összehasonlításképpen: 1914-ben egy belföldre szóló levél súlydíja 20 gr-ig 10 fillér, egy közönséges levelezőlap feladási díja 5 fillér volt.

A tanulmány táblázatos és számszerűsített összefoglalással, valamint fölhasznált irodalomjegyzékkel zárul.

Székelgyföldi nyomdák, kiadók és könyvkereskedők

Székelgyföldön az első nyomdahellyel kétségtelenül Csíksomlyó büszkélkedhet, egyúttal ez az officina egyeduralgoló is a 17. században. A második székelgyföldi nyomda, az első marosvásárhelyi műhely 1785-ben állíttatott föl. Ezenkívül még egy helyi nyomdaalapításról és működő officináról tudunk a 18. században, mindjárt a következő esztendőből. Az összes többi székelgyföldi nyomdát csupán a 19. század folyamán, egyes településeken pedig csak a 20. század első két évtizedében hozták létre.

A székelgyföldi nyomdahelyek és azon belül a nyomdászok számbavételénél teljességre törekedtünk, de tisztában vagyunk azzal, hogy tanulmányunk nem lehet hibátlan és hiánytalan. Nem foglalkozunk pl. a vándor nyomdászokkal és a vándor könyvárusokkal, akik vállalt nemcsak a kiadványok képletes és fizikai súlya, illetve eladhatóságuk bizonytalansága nyomta, hanem még a hosszú kereskedelmi utak nehézségei is.

Vizsgálódásunkat széles időbeli horizonton kezdjük, valamennyi nyomdahelyet föltüntetünk a kezdetektől korszakunk végéig, amelyre ráleltünk. Alapelvünk a következő: a nyomdásztelepülések az első műhelyalapítás időrendjét követik (zárójelbe kerültek a „nagy háború” előtti utolsó békeév, az 1913. évi közigazgatási helyzet és állapot adatai; a vármegye (vm.) és azon belül a települési státusz –, ahol ez utóbbit nem tüntettük föl, az a település egyszerű községnek minősült –, valamint a lakosságszám – l.). A már nem működő nyomdákat,

illetve a korábban létrehozott műhelyek alapítási évszámát ugyancsak zárójelbe tettük, s ugyanígy jártunk el az esetben is, ha a nyomda a vizsgált időszak után is működött. Ezzel remélhetőleg kettős célt is sikerült elérnünk: egyfelől néhány alpinformáció erejéig tájékozódhatunk a korábban működő nyomdákrol, másfelől kapunk rálátást arra vonatkozóan is, hogy mely nyomdák „élték túl” az I. világháborút. Mindezek mellett igyekeztük számba venni a vizsgált korszakban megjelent műveket, kitekintéssel jó néhány érdekes és értékes könyvre, helytörténeti-helyismereti, illetve egyéb kiadványra.² Külön nem jeleztük, ha az adott településen nem találtunk nyomdát, nyomdászt, kiadót,³ illetve könyvkereskedőt. Ugyancsak nem alakítottunk külön csoportot a kiadókból. Ezek ugyanis részben a nyomdatulajdonosok, a közigazgatási szervek, a különféle (egyházi és világi) intézmények, szervezetek, a könyv-, folyóirat-, illetve lapszerkesztők, sőt nem ritkán a szerzők közül kerültek ki. Ezeket nyilvánvalóan a kiadványoknál pontosan megjelöltük.

Csíksomlyó (Csík vm.)

Zárda nyomda (1676)–1896?

A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely korszakunkban még szűk három évtizedig működött, tevékenysége a könyvkereskedők évkönyvének tanúsága szerint a Millennium esztendejéig, 1896-ig⁴ tartott.⁵

Marosvásárhely

(Maros-Torda vm. székhelye – 25517 l.)

(Kaprontzai Nyerges Ádám nyomdája, 1785–1794)

Evangélikus Református Kollégium Nyomdája, (1786)–1913

(Lötsei Spillenberg László kiadó, könyvkereskedő; 1829–1839)

² Ez utóbbiak föllelt bibliográfiai adatait lábjegyzetben rögzítettük. Megjegyzés: a terjedelmi lehetőségeket és az ésszerűséget szem előtt tartva külön már nem jelöljük a nyomdát, illetve a nyomdászt, és mindig csak az első kiadvány esetén adjuk meg a kiadás helyét is – a továbbiakban az *ugyanott* (Uo.) jelölést használjuk. Hasonlóan járunk el a szerzők esetében is, amennyiben az egymás mellett szereplő művek szerzője ugyanaz a személy (*ugyanő* – Uő.). Ugyancsak közhasználatban van és mi is alkalmazzuk a *kiadási évszám megjelölése nélkül* megjelent művek esetén

szokásos rövidítést (é. n.).

³ és/vagy kiadványt

⁴ A magyar honfoglalás ezredik évfordulójának ünnepi éve.

⁵ A nyomda és könyvkötő műhely tevékenységét a nyomtatványok, illetve kötések tükrében ld.: *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely. A csíksomlyói ferences nyomdászok és könyvkötők emlékére*. Kiállítási katalógus, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 2007.

Imreh Sándor nyomdája, (1846)–1869
 Római Katolikus Leányiskola Nyomdája,
 1872–1890
 Adi Árpád nyomdája, 1891–(1919)
 Grün Vilmos, majd Grün Sámuel nyomdája,
 1893–1914
 Székely nyomdai rt., 1893–1894
 Benkő László nyomdája, 1900–1915?
 Modern Nyomda, 1902–(1944)
 Révész Béla nyomdája és könyvkereskedése,
 1902–(1920)
 Vincze és Leopold nyomda, 1905–1909
 Hirsch Mór nyomdája, 1906–1913
 Kossuth Nyomda, 1907–1910
 Komáromi Sándor nyomdája, 1907–1913
 Nagy Samu nyomda és kiadó, 1908–(1944)
 Calvineum Mű- és Könyvnyomda Rt., 1909–
 1913
 Marosvásárhely Szabad Királyi Város Házi-
 nyomdája, 1918–(1944)

⁶ Székely naptár. Szerk. és kiadja: Lőcsey Sándor. XXV–XXXIII. évf. Marosvásárhely, 1867–1875. [összesen 15 köt.]; *Új székely naptár*. Szentistváni Péter András naptára székely és magyar hazafiak számára az 1892-ik, 366 napból álló szökő évre. I. évf. Marosvásárhely, 1891, 95 p.

⁷ pl. Ürményi Lajos: *Ubrik Borbála, [a]vagy a krakkói ártatlanul befalazott apáczsa szomorú igaz története*. Verskebe szedve a nép fölvilágosítására. Marosvásárhely, 1869, 8 p.; *Vészely, Imets és Kovács utazása Moldva–Oláhországban 1868*. Függelék: Kovács Ferencz károly-fehérvári hittanár naplója 1868; Uo., 1870, XX, 197, 119 p.; *Emlékbeszéd, melyet a székely vértanúk: Török, Gálffy, Horváth sírhantja felett mondott márc. 10-én Kerekes Sámuel* Uo., 1873, 14 p.; *Emléklap az 1848–49-dik évi szabadságharcz korszakából Erdélyben*. Uo., 1882, 36 p.; Rákosi Lajos, Vass Tamás és Tavaszi József: *Zwingli Ulrik emlékezete*. Imaemlékbeszéd, élet- és jellemrajz. A marosi ev. ref. egyházmegye által Maros-Vásárhelyt, 1884. évi máj. hó 7-én tartott négyszázados ünnepély alkalmával. Uo., 1884, 32 p.; *Gróf Széchenyi István emlékezete*. Írta és felolvasta a marostordamegyei általános tanítótestületnek 1891. nov. 4-én tartott XIV. közgyűlésén Deák Lajos. Uo., 1891, 35 p.

⁸ pl. Zerich Tivadar: *Az erdélyi kath. státusgyűlés a marosvásárhelyi kath. tanoda és növelde jogtörténelmi szempontból*. Marosvásárhely, 1868, 71 p. (Lampel Róbert bp.-i könyvkiadó és könyvkereskedő bizománya); Istvánffy Pál: *Az Erdélyben felállított sajtóbírótság előtt követendő esküdszéki eljárásra vonatkozó összes miniszteri rendeletek stb.* Uo., 1871, IV, 86 p.; Székely József: *Vélemény a Marosvásárhelyi Jogászegylet büntügyi szakosztálya által kitűzött ezen kérdésre: „Az írboni [ti. iországi] büntetőrendszer*

Mint a föntiekből is kitűnik, csaknem a teljes vizsgált korszak idején, de 1907-től biztosan a legtöbb nyomdahellyel Marosvásárhely rendelkezett.

Az 1867-ben újjáalakult Evangélikus Református Kollégium Nyomdája egy ideig Imreh Sándor vezetésével működött, majd bérlője Sztupjár István volt, végül 1900-tól tulajdonosa Benkő László lett.

Imreh Sándor 75 nyomtatványát ismerjük az 1867 és 1899 közötti több mint három évtizedből. A legtöbb kiadvány – kereken tíz-tíz kötet – naptár,⁶ emlék-, illetve alkalmi mű.⁷ Kilenc a közigazgatási nyomtatványok száma, öt-öt a jogi⁸ és a pedagógiai művek,⁹ illetve a helyi iparkamara 1891 és 1895 között évente megjelentetett jelentésének a száma. Nyomdászszakmai kiadványból négyet is találtunk – ezek közül háromnak nemcsak kiadója, hanem egy személyben szerzője is Imreh.¹⁰ Négy-négy kötetel képviselteti magát a

minő feltételek mellett volna hazánkban alkalmazható?” Uo., 1874, 28 p.; Uő.: *Milyen legyen az új bűnvádi eljárás?* Uo., 1875, 30 p.; Fekete Gábor: *Vélemény és indítvány a Marosvásárhelyi Jogászegylet 3. szakosztály által kitűzött azon kérdés felett: „A tiszta vádrendszer kívánatosabb volna-e nálunk a jelenleg alkalmazott vegyes rendszernél, s ha igen, minő feltételek mellett?”* Uo., 1878, 81 p.

⁹ pl. Gergely Lajos: *A népiskolák magy[ar]. nyelvtana*. Röv[id]. vélemény és bírálat Árvai József „Magyar nyelvtan” [című] munkájára. Marosvásárhely, 1867, 39 p.; Wallnöfer Nándor: *Magántanítás a magy. kir. pénzügyőrség számára*. Ford.: Dudek János. 1. rész. A vigyázó szám. 3. kiadás. Uo., 1868, 164 p.; Veszely Károly: *A kis konyhakertész, [a]vagy a konyha[kerti] vetemények termesztésének alapvonalai*. A marosvásárhelyi kath. leányisk. szám[ára]. Uo., 1869, 53 p., *Maros-Tordamegye földrajza*. Vezérkönyvül írták Gergely Lajos és Sükösd István. Jutalmazott pályamű. Uo., 1891.

¹⁰ Imreh Sándor: *Gyakorlati utasítások a magyar nyomdász-fiatalság számára, és kimutatása azon nehézségeknél, melyekkel úgy a nyomdásztulajdonosok, mint a segédek küzdenek*. Marosvásárhely, 1874. 102 p.; Uő.: *A kö[ö]r[ö]lelek kérdéséről, még egyszer ajánlva a Magyar Tudományos Akadémia becses figyelmébe*. Uo., 1895. 14 p., *Múlhatatlanul szükséges-e a kö[ö]r[ö]lelek használata a szóelválasztásoknál?* Vélemény és indítvány a bp.-i könyvnyomdászok társaskörének. Megvitatása végett ajánlja: Uő. könyvnyomdász. Uo., 1899. 8 p.; Koncz József: *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium könyvnyomdájának százéves története 1786–1886*. Uo., 1887. 94 p.

politika,¹¹ illetve az irodalom, köztük ugyancsak találunk olyat, amit szerzőként is Imreh jegyez.¹² Három a gazdasági-gazdálkodási művek száma.¹³ A „marostordai” tanítóképző-intézetnek ugyancsak három évkönyvét ismerjük (az 1878 és 1896. esztendőök közötti időszakra vonatkozóan). Két történeti művet (ezek közül az egyik a helyi református kollégium történetével foglalkozik) is fölleltünk.¹⁴ Találtunk még ezenkívül egy-egy székelyekkel kapcsolatos kötetet,¹⁵ aztán nyelvészeti,¹⁶ egyházi, valamint helyi társasági élettel foglalkozó művet.¹⁷

A Sztupjár István vezette nyomda 18 kis terjedelmű kiadványát ismerjük az 1896 és 1899 közötti néhány esztendőből. Ezek közül a legnépesebb – összesen hat kötetrel – a gazdaság-gazdálkodás,¹⁸ aztán következik öt alkalmi, illetve emlékkötet.¹⁹ Két kiadvánnyal képviselteti magát az irodalom (verseskötetek formájában), egy-egy

könyvvel a közigazgatás,²⁰ az oktatás-nevelés, valamint az egyházi irodalom.²¹ Mindezekon felül Sztupjár 1896-ban útjára indította a helyi Kemény Zsigmond Társaság „Marosvásárhelyi Füzetek” új folyamát is, melynek keretében összesen hat füzet jelent meg.

Benkő Lászlónak 22 kiadványát ismerjük az 1901 utáni mintegy másfél évtizedből. Köztük öt kötetre rúg az emlék-,²² négy kötetre az egyházi kiadványok száma.²³ Meglepően sok – három – katonasággal-hadászattal kapcsolatos kiadványt találtunk.²⁴ Két-két kötetel képviselteti magát a történelem²⁵ és az oktatás-nevelés. Mindezekon felül egy-egy kiadványt találtunk még a következő témakörökben: gazdaság,²⁶ természettudomány,²⁷ egészségügy,²⁸ fürdőismertető,²⁹ de a fikció is képviselteti magát.³⁰

¹¹ pl. Bényei István: *Olyan program-féle*. Ajánlva a m. színész-egyesület figyelmébe. Marosvásárhely, 1883. 11 p., *Nyílt kérdés Háromszék becsületeért – Háromszék becsületéhez*. Uo., 1883. 22 p.

¹² Imreh Sándor: *A kik egymásnak vannak teremtvé*. Igen mulatságos színmű egy felvonásban. Marosvásárhely, 1884. 15 p.

¹³ pl. Száva Farkas: *A monopólium ellen és mellett*. Marosvásárhely, 1875. 16 p.; Apor Károly: *A zöld takarmány elvermeléséről és eltartásáról*. Uo., 1883.

¹⁴ a másik mű: Koos Ferencz: *Történeti dolgozatok a magyar és román nemzet viharos korszakából. 1. füzet*. [Több nem jelent meg!] Marosvásárhely, 1870. VI, 196 p. (Stein J. kolozsvári könyvkereskedő bizománya)

¹⁵ Szabó Károly: *Királyi telepítvényesek-e a székelyek?* Marosvásárhely, 1884. 33 p.

¹⁶ Fülöp Alajos: *Aksziomák gyűjteménye, latin és magyar nyelven*. 2. kiadás. Marosvásárhely, 1890. 342 p.

¹⁷ Lakatos Sámuel: *Ötven és a marosvásárhelyi Casino életéből (1833-83)*. Marosvásárhely, 1886. 55 p.

¹⁸ pl. Csekme Ferenc: *A hitelszövetkezetek ismertetése*. Marosvásárhely, 1899. 23 p.; Dósa Makfalavay Sándor: [A] *Marostorda vármegyei Gazdasági Egylet monográfiája 1879–1895*. Uo., 1896. 31 p.; Tamás János: *A házi állatok ragadós, járványos betegségei s azok elleni védekezés*. Uo., 1899. 10 p.

¹⁹ pl. Tóth Jenő: *Az események hőse 1849–1897-ig és kérelme*. Marosvásárhely, 1897. 15 p.

²⁰ *Maros-Torda vármegye 1897. évi állapotáról jelentése* Déry Zoltánnak. Marosvásárhely, 1898. 47 p.

²¹ Pethő Mihály: *Legújabb szent énekek a csiksomlyói boldogságos szűz Máriához*. Marosvásárhely, 1899. 8 [8] p.

²² pl. Sebesi-Bassett Vilmos: *Emlékirat az erdélyrészi telepítésről*. Marosvásárhely, 1905. 110 p.; Sebestyén Miklós: *Védőbeszéd Farkas Albert Marostorda vármegye volt főispánja sérelmére sajtó útján elkövetett rágalmazás és becsületsértés vétségével vádolt Szekeres János... ügyében* 1907. júl. hó 12-én. Uo., 1907. 24 p.

²³ pl. Sebesi-Bassett Vilmos: *Szociális törekvések és egyházunk*. Marosvásárhely, 1905. 14 p.; *A Marosi Ref. Egyházmegye Kálvin-szövetséggé alakult egyházi értekezletének 1901-1911. évi évkönyve*. Összeáll.: Tóth László. Uo., 1912. 152 p.; *Jelentés a Marosi Ref. Egyházmegye 1914. évi állapotáról és az 1915. évi egyházvizsgálatról*. Uo., é. n. 118 p. 1 t.

²⁴ pl. *Harc-tételek*. A gyalogság, lovasság és tüzérség gyakorlati szabályzatainak, valamint a „Szolgálati Szabályzat” I. és II. részének harcra vonatkozó tételei. Marosvásárhely, 1901. 16 p.

²⁵ Koncz József: *Adatok a böződi ev. ref. egyházközség történetéhez*. Marosvásárhely, 1905. 52 p.; ifj. Biás István–Pálmay József: *A... gróf Teleki nemzetség marosvásárhelyi levéltárában őrzött... okiratokon levő címeres pecsétek betűsoros jegyzéke*. Uo., 1909. 74 p.

²⁶ László Gyula: *Székely iparfejlesztés*. Marosvásárhely, 1912. 15 p.

²⁷ Kiss Tamás: *A természeti tűnemények [értsd jelenségek] viszonyított szemlélete*. Marosvásárhely, 1908. 52 p.

²⁸ Szilágyi János: *A tuberkolózisról vagy gümőkóróról*. Marosvásárhely, 1906. 16 p.

²⁹ dr. Agyagási Károly: *Szováta. Fürdői ismertetés és gyógyító javallatok*. Marosvásárhely, 1908. 54 p. 2 t.

³⁰ *Eldorado (Maros-Vásárhely 200 év múlva)*. 2108. márc. 3. Proológ és tanácsülés. Marosvásárhely, é. n. 24 p.

A Római Katolikus Leányiskola könyvnyomdájáról csupán annyit tudunk, hogy Gálffi Bálint irányításával működött egészen 1890-ig.

Grün Vilmos 1891-ben létesített üzemet, melyet 1894-ben szakmai körökben már úgy emlegettek, hogy „gyorssajtónyomda”.³¹ Grünnek négy nyomdatermékéről van tudomásunk az 1898 és 1900 közé eső néhány esztendőből: két zsidó (izraelita) alkalmi beszédről, egy gazdasági műről,³² valamint egy emlékkötetről.³³

Az imént említett családi vállalkozást Grün Sámuel vitte tovább, akinek hét kiadványát ismerjük az 1908 és 1914 közötti időszakból. A tematikailag legtöbb, három kötet a gazdaság,³⁴ de találunk a kiadványok között helyi törvény-széki könyvtári szakcímtár, a helyi főgimnázium

1908. évi velencei tanulmányi kirándulásáról készített beszámolót, illetve egy 1910. esztendőre szóló naptárat is (a vm. aktuális címtárával).

Az 1890-es évek elején állította föl nyomdai vállalkozását Adi Árpád. Kereken száz, főleg szerény terjedelmű kiadványát ismerjük az 1891 és korszakunkon túl, az 1919. év közötti időszakból. A legtöbb, negyedszáz füzet formájában a grafológia.³⁵ Aztán következik 16 gazdasági-gazdálkodási kiadvány,³⁶ eggyel kevesebb az emlék-, illetve alkalmi kötetek száma.³⁷ Összesen hét irodalmi alkotást találtunk. Négy-négy kötetel képviselteti magát a történelem és a régészet,³⁸ illetve a mitológia,³⁹ három-három kiadvánnyal a közigazgatás,⁴⁰ az oktatás-nevelés,⁴¹ a szociológia-néprajz⁴² és az egészségügy.⁴³ Kétfüzetnyi he-

³¹ Olyan üzem, ahol a kor magas színvonalán álló gyorsajtógépet alkalmaztak, melynek lényege, hogy a papírt az előre-hátra mozgó vízszintes nyomófelületre hengerrel szorítja a nyomógép.

³² *Az autonóm vámtarifa ügyében Hegedűs Sándor keresk. m. kir. miniszter úrhoz... tett jelentése* a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamarának. Marosvásárhely, 1900. 21 p.

³³ *Visszapillantás tíz egyleti évre.* A maros-torda-vármegyei-marosvásárhelyi orvos-gyógyszerész-egylet választmányának megbízásából írta és a tízedik rendes közgyűlés elé terjeszti: dr. Turnovszky Mór. Marosvásárhely, 1900. 20 p.

³⁴ Tauszik B. Hugó: *Szaktelemény az önálló magyar jegybank ügyében.* Marosvásárhely, 1908. 24 p.; Székely Ferenc: *Magyar birtokviszonyok és birtokrendezések a múltban és jelenben.* Klny. a „Gazdasági Érdekeinkből”. Uo., 1909. 37 p.; *A kereskedelmi szaktanfolyamok szervezete és tanterve.* Uo., 1910. 8 p.

³⁵ Nemes Ödön: *Az írásfejtés.* Írásszakértők, bíróságok, közjegyzők, ügyvédek stb. számára 25 füzetben. Marosvásárhely, 1895.

³⁶ pl. Cserháti Sándor: *A mély művelés és a gözeke.* Marosvásárhely, é. n. 25 p.; Hegedűs Sándor keresk. miniszter székelyföldi látogatása alkalmából Marosvásárhelyt 1900-ban rendezett székelyföldi iparkiallítás ismertetése. Klny. a „Székely Lapok”-ból. Uo., 1900. 32 p.; *A székely akció és a kereskedők.* Kiadja az OMKE marosvásárhelyi kerülete. [Klny. „Székelység”-ből.] Uo., 1905. 12 p.; *Iparosképzés és iparfejlesztés a Székelyföldön.* Uo., 1909. 14 p.; Bernády György: *Az erdélyrészi földgáz kérdéséről.* Uo., 1913. 44 p.; Nyárády Erasmus Gyula: *Marosvásárhely és környékén élő tavaszi és nyáreleji növények meghatározó könyve.* Uo., 1914. LXXIII, 127 p. 1 t.

³⁷ pl. Pallós Albert: *Marostorda vármegye népoktatási intézetének története.* Arcképekkel. Marosvásárhely, 1896. 401 [1] p.

Az Alkoholelles Szövetség értesítője. Uo., 1906. 52 p.; *Emlékbeszéd gróf Károlyi Sándor felett.* Tartotta gróf Bethlen István a Maros-Torda vármegyei Gazdasági Egyesület 1906-ik évi május hó 26-iki gyűlésén. Uo., 1906. 13 p.; [Kozma Imre:] *A marosludasi [korszakunkban Aranyos-Torda vármegyei községben] telepések legszebb háborús emléke.* Uo., 1915. 7 p.; korszakunkon túl: *Marosvásárhelyi Almanach az 1920. évre.* Naptárral és székely írók közreműködésével szerk.: Szász Károly. Uo., 1919. 112 p.

³⁸ pl. Biás István: *Ásatások a marosvásárhelyi Vártemplomban.* Klny. a „Vasárnap” 1907. aug. 11. sz.-ból. Marosvásárhely, 1907. 8 p.; U. ö. *II. Rákóczi Ferenc beiktatása.* Kiadja a marosközi Dávid Ferenc-egylet. Uo., 1903. 29-36 p.; Pálmay József: *Marostorda vármegye nemes családjai.* Uo., 1904. 145 p.

³⁹ Fülöp Alajos: *Mithologia és reveláció, vagyis a klasszika mithologia valódi értelmének magyarázata.* 2. kiadás. 4 rész. [4 köt.] Marosvásárhely, 1895. 477, 478–1007, 1008–1527, 1528–2169 [3] p.

⁴⁰ pl. *Marosvásárhely sz. kir. város szabályrendeleteinek gyűjteménye.* II. köt. Marosvásárhely, 1905. [4] 264 p.

⁴¹ *Egységes szemléltető módszer az írva-olvasás tanításához.* Az elemi népiskola I. osztálya és alfabeták számára írta Árkosy Dániel. Marosvásárhely, é. n., 2., bővített kiadás: Uo., 1911. 15 [1] p.

⁴² Szentmártoni Bálint: *Szociológia a tanító egyesületekben.* Marosvásárhely, 1906. 15 p.; Kiss Miklós: *Erzsébet cárnő szerb telepítései.* Uo., 1909. 56 [1] p.; [A] *Székely Néprajzi Alap kiadványai. 1.* Hermann Antal határozati javaslati a székely néprajz ügyében. Uo., 1913. 14 p.

⁴³ p. Szilágyi János: *A Tüdővész Elleni Védekező Egyesület feladata.* Marosvásárhely, 1908. 12 p.; Tamás Károly: *A vér metafizikája.* Uo., é. n. 15 p.

lyi tanonciskolai értesítőre is ráeltünk (az 1914 és 1916 közötti tanévekből). Egy-egy kiadványt találtunk a következő témakörökben: politika, vallás,⁴⁴ énekeskönyv, irodalomtörténet.⁴⁵ Mindezen felül egy idegen (német) nyelvű kiadványt tártunk föl.⁴⁶

A nyilvánvalóan vallási indíttatású *Calvineum* könyvnyomdának „*A Kalvin-Szövetség kiadványai*” sorozatban megjelent három protestáns művét ismerjük.⁴⁷

Révész Béla nyomdai tevékenységéről összesen 18 kiadványt (köztük számos különlenyomatot) találtunk az 1902 és 1920 közötti időszakból (korszakunkból az utolsó kiadvány kiadási évszáma: 1917). Tehát az I. világháború után is biztosan továbbműködött az üzem. Legnagyobb számban, három-három kiadvány erejéig az egészségügy,⁴⁸ az alkalmi művek⁴⁹ és az irodalom⁵⁰ van jelen, aztán két kötet a büntetőjog következik, majd egy-egy kiadvánnyal a gazdaság,⁵¹ az

úti beszámoló⁵² és a humorisztikus írás,⁵³ de egy Vámbéry Árminról szóló rövid nyomtatványt is találtunk.⁵⁴

További számos helyi, de nyomdahely nélkül, változatos kiadó-megjelöléssel napvilágot látott kiadványt ismerünk. Ezek száma összesen öt – köztük három emlék-,⁵⁵ valamint egy-egy irodalmi⁵⁶ és egyházi mű található.⁵⁷

Marosvásárhelyen a következő könyvkereskedők működtek:

Csíki (vagy Csiky) Lajos cégét 1874. okt. 1-jén alapította. Számos olyan további helyi, nyomdahely nélkül megjelent kiadványt ismerünk, amely kereskedésének könyvespolcán megtalálható volt. Kifejezetten ilyen, bizományos értékesítésre⁵⁸ átvett nyomtatott műből összesen négyet találtunk, de kínálata természetesen tartalmazott más műveket is. A négy köteten egyenlő (kettő-kettő) arányban osztoznak az emlék-⁵⁹ és a gazdasági kiadványok.⁶⁰

⁴⁴ Bedőházi János: *Ki a vallásos ember?* Marosvásárhely, 1903. 19 p.

⁴⁵ Szász Béla: *Marosvásárhely irodalmi múltjából.* [Klny. a „Székelység”-ből.] Marosvásárhely, 1905. 28 p.

⁴⁶ Urmánczy Nándor: *Rechenschaftsbericht u[nd]. Programmrede.* Marosvásárhely, 1905. 15 p. [A kiadvány címe magyarul: Jelentés [és] programbeszéd – a tanulmány szerzőjének ford.]

⁴⁷ 1. sz. pálóczi Horváth Zoltán: *Hogyan fogjon a lelkész és tanító az egyház-társadalmi munkához?* Marosvásárhely, 1909. 27 p., 3.; *A városi munkás lelki szüksége.* Uo., 1909. 16 p., 4. sz.; Bokor József: *A kalvinizmus erőssége.* Uo., 1910. 10 p.

⁴⁸ dr. Deák Sándor: *A nemi betegségek és az óvakodás azokról.* Marosvásárhely, 1908. 31 p.; Schmidt Béla: *Az orvos és a beteg.* Klny. a Marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság Évkönyvéből. Uo., 1914. 15 p., Oettingen, Walter: *Hadsebészeti irányelvek a kötőzöhely orvosának.* Ford.: Schmidt Béla.; Farkas László: *Hadegészségügyi alakzatok sémája c. színnyomatú táblázattal.* Uo., 1915. 56 p. 1 t.

⁴⁹ pl. Adorjáni Zoltán: *Temetési énekek.* Marosvásárhely, 1914. 111 p.

⁵⁰ pl. korszakunkon túl Morvay Zoltán: *Októberi fellegek.* Regény. [Marosvásárhely,] 1920. 238 p.

⁵¹ ifj. Csizsár Lajos: *Az ipar és kereskedelem megerősödésének akadályai Magyarországon. A Székelyföld iparosítása: a székely nép megmentése.* Marosvásárhely, 1913. 31 p.

⁵² Morvay Zoltán: *Egy 6000 kilométeres séta története.* Úti emlékek. Marosvásárhely, 1909. 215 p.

⁵³ Pálffy Gyula: *Szenkovits Marci mókái.* Marosvásárhely, 1909. 204 p.

⁵⁴ Lövy Ferenc: *Vámbéry Árminról.* Marosvásárhely, 1914. 16 p.

⁵⁵ pl. *A Székely Mívelődési és Gazdasági Egylet Marosvásárhelyt 1884. évi szept. hó 25-én tartott nagygyűlésének emlékkönyve.* Marosvásárhely, 1884. 98. p.; [az Egylet kiadása], Kossuth Lajos: *Hálanyilatkozat születésének nyolczvanadik évfordulója alkalmából hozzá intézett üdvözlésekre.* Uo., 1884. 16 p. [A városi törvényhatóság kiadása]

⁵⁶ Péterfy Tamás: *Szittyá dalok. Népdalok és versek.* Marosvásárhely, 1899. 112 p. [szerzői kiadás]

⁵⁷ Csekne Ferenc: *Képek a parokhiáról. Rajzok, életképek. I. köt.* Marosvásárhely, 1910. 127 p. (Kókai Lajos bp.-i könyvkereskedő bizománya)

⁵⁸ A bizomány könyvkereskedelmi szempontból olyan ügylet, melyben az egyik kiadó-kereskedő azzal a céllal ad át könyveket és egyéb kiadványokat egy másik könyvkereskedőnek, hogy azokat az jutalékért értékesítse.

⁵⁹ *Visszaemlékezés az 1847[?]-49. évi szabadságharczra Erdélyben.* Írta egy volt katonai huszár. 2., bővített kiadás. Marosvásárhely, 1880. 68 p., *Bem-album.* A Bem-nővérek javára. Szerk.: Kerekes Sámuel. Uo., [1885.] VIII, 360 p. [Díszkötésben is megjelent]

⁶⁰ *Miképpen lehetne segíteni az általános iparos osztály jelenlegi nyomasztó helyzetén hazánkban[?]* Marosvásárhely, é. n. 39 p.; ifj. Sternthal Arthur: *Hogy állunk, s mit tegyünk?* Nehány szó a mezősegi gazdasági állapotokról, s szerény nézetnyilvánítás az ezutáni teendőkről. Uo., 1886. 32 p.

A Csíki által létrehozott vállalkozást 1888 után Temesváry Mihály vitte tovább, aki zenemű-kereskedéssel is foglalkozott és kölcsönkönyvtárat is működtetett. A cég az egyleti jegyzékben a 17. sz. iktatószámot kapta. 1890-ben Aigner Lajos fővárosi könyvkereskedő bizománnyosaként működött. Helyi kiadványok bizománnyos értékesítésével is foglalkozott, melyek nyomdai jelelölés nélkül jelentek meg. Ezek közül kettőt sikerült megtalálnunk, egy vallási művet⁶¹ és egy naptárt.⁶² Temesváry könyváruusi tevékenységét 1902-ig sikerült nyomon követni.

Reichardsperg József könyvkereskedő cégét 1889. dec. 1-jén alapította. Őt helyi, nyomdahely megjelölése nélküli, általa bizománnyban értékesített kiadványt ismerünk. Ezek java része – négy kötet – irodalmi alkotás,⁶³ ezenkívül találtunk egy életrajzi művet.⁶⁴

Reichardsperg cégét későbbi társa és egy személyben utóda, Márványi Artúr neve alatt szervezték újjá 1899. okt. 1-jén. A vállalkozás egyleti tagságát a 421. sz. alatt iktatták. Mű-, zenemű- és papírkereskedéssel is foglalkozott. A cég kereskedelmi kapcsolatokat ápolt az 1869-ben létesített, budapesti székhelyű Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt.-vel. A könyvkereskedésből a századforduló utáni évtizedből egy helyi kiadású, bizománnyos formában kínált történeti kötetet ismerünk.⁶⁵ A kereskedés még 1916-ban is működött.

Holczer Gyula könyvárusító tevékenysége 1888-ban már bizonyosra vehető. Három bizománnyban értékesített helyi, nyomdahely nélkül megjelent mű forgalmazásáról tudunk vele kap-

csolatban, ezek közül kettő naptár.⁶⁶ Holczer tevékenysége tíz éven át, egészen 1898-ig tartott. Utolsó ismert adatunk, hogy ez utóbbi évben Schenk Ferenc fővárosi könyvkereskedő bizománnyosa is volt.

Révész Béla a könyvkereskedésen kívül ugyancsak foglalkozott mű-, zenemű- és papírkereskedéssel is. Cégét maga alapította 1902. máj. 11-én. A vállalkozás hivatalosan a 377/I., az egyletben pedig a 479. sz. alatt került bejegyzésre. A cég kereskedelmi kapcsolatokat ápolt Rényi Károly budapesti vállalkozásával, a magyarországi könyvkereskedők központi bizománnyal üzletével, majd a Révai Rt.-vel. A cég 1916-ban és azután még néhány évig bizonyosan működött.

Kézdivásárhely

(Háromszék vm., járasszékhely – 6079 I.)

(Városi Nyomda, 1849)

Szabó Albert nyomdája, 1879–1893

Turóczi István nyomdája és könyvkereskedése, 1892–(1944)

ifj. Jancsó Mózes nyomdája, 1892–1906

Betegh Pál és Mester János nyomdája, 1894–1895

Kézdivásárhelyi Könyvnyomda Rt., 1906–1913
Részvény nyomda, ?–1914?

Szabó Albert nyomdai műhelyéből egyetlen, terjedelmes közigazgatási-jogi művet ismerünk.⁶⁷

1892-től jegyezték ifj. Jancsó Mózes üzemét. A nyomdásznak 15 kiadványáról van tudomásunk az 1894 és 1903 közötti szűk évtizedből. Ezek közül tematikailag öt kötetrel a közigazgatás⁶⁸ és

⁶¹ Vásárhelyi Zsigmond: *Bibliai képek. Magyar protestáns egyházi szónoklatok a keresztény morál népszerű tanítására.* Marosvásárhely, 1892. XXIV, 265 p.

⁶² *Kis új székely-naptár az 1892-ik évre.* Marosvásárhely, 1891. 64 p.

⁶³ pl. Vásárhelyi St. Tamás: *Mind csak a szerelem.* Elbeszélések. Marosvásárhely, 1889. 174 p.; báró Bálint József: *Költmények.* Uo., 1895. 64 p.; Bedőházi János: *Tréfás történetek.* Uo., 1896. 190 p.

⁶⁴ Bedőházi János: *A két Bolyai. Élet- és jellemrajz.* Marosvásárhely, 1898. 453 p.

⁶⁵ ifj. Biás István: *Marosvásárhely a szabadságharc alatt.* Függetlenül a marosvásárhelyi zenélőkút mestere. Klny. a „Marosvásárhely”[-ből]. Marosvásárhely, 1900. 50 p.

⁶⁶ *Új székely naptár az 1889. és 1890-ik évekre.* Szerk.: Lőcsey Sp. Imre. I. és II. évf. Marosvásárhely, 1888-1889.; Száva Farkas: *Visszbiztosítás.* Uo., 1890. 27 p.

⁶⁷ Geréb Béla: *A közigazgatási hatóságok ügykörébe utalt kihágások kézikönyve.* Közigazgatási tisztviselők, szolgabírák, városkapitányok, gyakoronokok és községi előjárók használatára a fennálló törvények, szabályok és kormányrendeletek, minisztertanácsi határozatok és kir. kúriai döntvények alapján. Kézdivásárhely, 1883. 358 p.

⁶⁸ pl. *Kézdivásárhely rendezett tanácsú város közigazgatási és közrendészeti szabályrendelete.* Kézdivásárhely, 1894. 16 p.; Háromszék vármegye közigazgatási naplója [az] 1899. évre. Uo., 1898. 229 p.

négy kötettel az emlékkötet⁶⁹ képviselteti magát legnagyobb számban. Aztán egy-egy kötetet találtunk a következő témakörökben: büntetőjog,⁷⁰ gazdaság,⁷¹ közlekedés,⁷² helyesírás⁷³ és irodalom.

1914-ben két nyomdája volt a településnek: a Részvény nyomda, valamint a fönt említett Turóczi István nyomdája. A helyi Részvény nyomda egyetlen, vaskos büntetőjogi törvénygyűjteményét ismerjük.⁷⁴ Jóval több, 41 kiadványt ismerünk viszont Turóczi nyomdatermékei közül, az 1904 és korszakunkon túl, az 1919. év közötti másfél évtizedből. Legnagyobb számban, összesen 16 füzet terjedelemben iskolai értesítőket találtunk: kilenc tanévnyi főgimnáziumit és hét tanévnyi polgári leányiskolait (mindkét kiadványfajta kezdő tanéve az 1910/1911). A második helyen a közigazgatási kiadványok állnak összesen nyolc füzetrel: ezeken szabályosan osztozik az 1912-től 1915-ig terjedő kiadási időszakon belül a városi közigazgatás háztartási zárszámadása és költségvetési előirányzata. Öt emlékkiadványt találtunk.⁷⁵ Két-két iskolakönyvre, helytörténeti-helyismereti kiadványra⁷⁶ és zsebnaptárra is ráleltünk. Vannak még jogi,⁷⁷ politikai, egyháztörténeti,⁷⁸ olvasással,⁷⁹ irodalommal⁸⁰ és Petőfikultusszal foglalkozó kötetek is.

Kézdivásárhelyen a következő könyvkereskedők működéséről tudunk:

Turóczi László, aki papírkereskedéssel és

könyvkötéssel is foglalkozott. Cége még 1863-ban jött létre, tulajdonosa ő maga volt. A vállalkozás egyleti tagságát a 297. sz. alatt jegyezték be. 1916-ban a cég még biztosan működött.

Dávid Antal vegyeskereskedésén belül a könyvés papírrészleg 1890 óta üzemelt. Ilyen jellegű tevékenységéről 1904-ig rendelkezünk adatokkal.

Turóczi István ugyancsak foglalkozott papírkereskedéssel és könyvkötéssel is. A cég 1892-ben jött létre, tulajdonosa is ő maga volt. A vállalkozás egyleti tagságát a 476. sz. alatt iktatták. A cég az I. világháború alatt is folyamatosan működött.

Székelyudvarhely

(Udvarhely vm. székhelye – 10244 I.)

Becsek Dániel nyomdája, 1868–1918

Betegh Pál nyomdája, 1894–1916; könyvkereskedése, 1899–1913

M. Hubbes Éva kiváló földolgozását (M. HUBBES 1998), melyben – mintegy korszakokra bontva – számba vette mindkét fönt említett nyomda termését, a „*Magyar könyvészet*” vonatkozó kötetei, illetve az OSZK Központi Katalógusa segítségével a következő kiadványokkal sikerült kiegészítenünk.

A Becsek-féle családi vállalkozás ismertetett kiadványait nem kevesebb mint 47-féle nyomtatvánnyal sikerült megtoldani az 1873–1918 közötti majd fél évszázadból. Ezek javarésze – 14-féle

⁶⁹ pl. Vajna Károly: *Ezredéves emlékünnepe a népiskolákban*. Programszerű tervzet az ezredéves emlékünnepe iskolai megünnepléséhez oly módon, hogy abban a nép részvételének is megfelelő tér nyújtassék. A „Háromszékmegyei Tanítóegyesület” által százhusz Koronával jutalmazott pályamű. Kézdivásárhely, 1896. 47 [1] p., zágoni báró Szentkereszty Irene *hátrahagyott művei*. Kegyeletük jeléül kiadják a kézdivásárhelyi humánus intézetek igazgatóságai 1899. Uo., 180 p.

⁷⁰ Nagy Domokos (összeáll.): *Büntettek, vétségek és kihágások betűsoros jegyzéke, az illetékes hatóságok megjelelésével*. Kézdivásárhely, 1900. 50 p.

⁷¹ Sümegh Ignác: *Az Erdélyi Erdőipar Részvénytársaság keletkezéséről és jelen üzemének berendezéséről*. Kézdivásárhely, 1898. 27 p., 1 térkép

⁷² Török Andor: *A székely vasútkérdése*. Kézdivásárhely, 1902. 41 p.

⁷³ Székely János: *Útmutató a magyar helyesírás gyakorlati tanításához*. Kézdivásárhely, é. n. 35 p.

⁷⁴ Gyöngyössi István [összeáll.]: *Betűsoros büntetőjogi döntvénykönyv*. Kézdivásárhely, 1914. 382 [2] p.

⁷⁵ pl. Ünnepi beszéd Árpád halálának és Szent Imre születésének 900 éves évfordulója alkalmából. Mondotta: Biró Lajos. Kézdivásárhely, 1907. 13 p.; Uő.: *A kézdivásárhelyi Paedagógiai Társaság 10 éves történetének főbb adatai*. Uo., 1911. 54 p.

⁷⁶ Péter János (szerk.): *A Székelyföld és székely nagyjaink*. I. köt. Kézdivásárhely, é. n. 249 p.; *A zabolai erdőarányosítási ügy dobszóval befejezve (vagyis a székelykérés egyik keletkezési módja)*. Uo., 1905. 12 p.

⁷⁷ Bodó Farkas: *Betűrendes döntvénytár a magán-, kereskedelmi-, váltó-, csődjogra s polgári peres, végrehajtási és telekkönyvi eljárásra nézve*. Kézdivásárhely, 1912. 417 p.

⁷⁸ Bodor János: *A keresztyén egyház történelme a reformációig*. 4. kiadás. Kézdivásárhely, 1915. 40 p.

⁷⁹ Biró Lajos: *Mit és hogyan olvassunk?* Kézdivásárhely, 1905. 14 p.

⁸⁰ Molnár Emil: *Újabb versek*. Kézdivásárhely, 1906. 136 p.

kis terjedelmű nyomdatermék – helyi vagy más településen működő szervezet alapszabálya, illetve annak tervezete.⁸¹ Tíz kiadvány alkalmi-, illetve emlékkötet.⁸² Hat a pénzügy-gazdaság(történet),⁸³ öt az egyház-hit témakörébe sorolható művek száma.⁸⁴ Ezenfelül háromféle könyvtárral kapcsolatos művet találtunk.⁸⁵ Ugyanennyiféle iskolai értesítőt tártunk föl (a helyi „állami segéllyel fenntartott” ipar- és kereskedelmi iskola 1885–1889 közötti kiadott értesítőit, aztán a székelykeresztúri ugyan-

csak állami „alsófokú” ipar- és kereskedelmi iskoláét 1890-ig, illetve a gyergyószentmiklósi községi polgári fiúiskola tanévvégi „tudósítványait” az 1876–1907 közötti időszakból). Végül találtunk még egy-egy politikai,⁸⁶ néprajzi,⁸⁷ aztán székely vasúttal foglalkozó,⁸⁸ illetve gimnáziumi könyv⁸⁹ és irodalmi kötet⁹⁰ mellett egy egészségügyi intézményi házirendet is.⁹¹

A Betegh Pál-féle nyomda 14 újabb nyomdatermékét sikerült föltárni az 1896–1916 közötti

⁸¹ *A Csík-Szeredai Olvasókör alapszabályai*. Székelyudvarhely, 1879. 8 p.; *A Székely-Keresztúri Jótékony Nőegylet alapszabályai*. Uo., 1882. 16 p.; *A Székely-Udvarhelyi Zene-Egylet alapszabályai*. [Uo., 1882.] 16 p.; *Az „Erdővidéki Népbank” alapszabályai*. Uo., 1885. 15 p. (újabb kiadások: 1890.; 1897. 16 p.); *A székely-udvarhelyi zálogkölsön-intézet és betéti pénztár alapszabályai*. Uo., 1887. 16 p.; *A székely-udvarhelyi iparos önképző és betegsegélyező egylet alapszabályai*. Uo., 1891. 24 p.; *A székely-udvarhelyi kereskedelmi társulat alapszabályai*. Uo., 1891. 16 p.; *A „Székelyegyleti első takarékpénztár” alapszabályai*. [Uo.,] 1894. 16 p.; *Az olasztelki takarékpénztár részvénytársaság alapszabályai*. Uo., 1895. 16 p.; *A szeszestallokkal kereskedő részvénytársaság alapszabályai*. Uo., 1895. 4 p.; *A székely-udvarhelyi színesetpártoló egyesület alapszabály-tervezete*. Uo., 1896. 16 p.; *A Székelyudvarhelyi Bőrányagbeszerzési Szövetkezet módosított alapszabályai*. Uo., 1896. 15 p.; *A „Székely Juhtúrógár és Hízallda Részvénytársaság” alapszabályai*. Uo., 1908. 13 p.; [A] *Központi Háziipari Szövetkezet alapszabályai*. [Uo.,] 1911. 14 p.

⁸² *A székely-keresztúri „Pedagógiai Kör”-nek a Magyar Országgyűléshez intézett felirata az 1868. [évi] 38. törvénycikk módosítása tárgyában*. Székelyudvarhely, 1873. 50 p.; Kozma Ferencz: *Deák Ferencz emléke*. Az Udvarhelyszék alvidéke által 1876. febr. 7-én Székely-Keresztúron rendezett polgári gyászünnepélyen. Uo., 1876. 15 p.; *Gyászbeszéd bikafalvi Máthé Lajos sírjánál a bikafalvi temetőben*. 1891. évi jan. hó 5-ik napján mondotta: Kénossy Béla. Uo., 1891. 7 p.; *Mit jelent március 15-ike a Székelyföldön?* Alkalmi beszéd. Tartotta a „székelyudvarhelyi dalegylet” által rendezett évfordulati ünnepélyen Áldor Imre. Uo., 1891. 18 p.; Kassay Ignác: *Méltóságos Mikó Árpád főispán úr fogadtatása Székely-Udvarhely város közönsége nevében*. 1894. szept. 28. Uo., 1894. 7 p.; *Ujszékelyi Rafaj Károlynak, az önzetlen hazafinak emlékbeszéde*, melyet tartott aug. 23-án, 1894. Barabás Lajos székely-keresztúri unitárius lelkész-tanár. Uo., 1894. 7 p.; Gönczi Lajos: *A Székelyudvarhelyi Ref. Kollégium az utóbbi másfél évtized alatt*. Uo., 1907. 43 p.; Paál Árpád: *Szellemi művelődésünk jövője*. Emlékirat Székelyudvarhely város tanácsához. Uo., 1907. 19 p.; Nagy Lajos: *Háborús karácsony, fekete karácsony*. Uo., 1916. 11 p.; *Halálvár*. Emlékezés

a Casinului-harcokról nemes Papházi Kornél, a 82-ik székely gy[alog]-ezred vitéz ezredesének vezetése alatt 1917. júl. 22–aug. 24-ig. A 82-ös székely gy.-ezred rokant-alapja javára írta: Barna Sándor. Uo., 1918. 20 p.

⁸³ [Török Albert:] *A székelyföldi arányosításokról*. Székelyudvarhely, 1903. 15 p.; Solymossy Endre: *Háziiparunk érdekében*. Uo., 1907. 16 p.; Németh Albert: *Adórendszerünk alapelveinek történeti fejlődése*. Klny. az „Udvarhelyi Híradó”-ból. Uo., 1908. 48 p.; Dorner Béla: *Az ikerváltó eke és használata*. Uo., 1909. 40 p.; Hildenstab György: *Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában*. Sorozat: Művelődéstörténeti Értekezések. Uo., 1910. 140, [4] p.; *A székelyudvarhelyi ker. munkásbiztosító pénztár 1912., 1913. évi jelentése, zárszámadása, statisztikai kimutatása, 1913–1915. évi költségeloirányzata*. Uo., 1912, 1914. 18, 19 p.

⁸⁴ Kovács Sándor: *Gyermek-imák iskolai használatra*. Székelyudvarhely, 1894. 14 p.; [Kelemen Árpád:] *Egyházi beszédek*. Uo., 1907.; *Egyházi énekek a katolikus ifjúság használatára*. Uo., 1912. 52 p.; Ébert András: *Az unitarizmus a 20. század pozitív vallása*. Uo., 1914. 15 p.; Derzi Endre: *Mai vallástanításunk megújítása*. A vallástanítás problémái és azok megoldása. Gyakorlati teológiai értekezés. Uo., 1917. 78, [1] p.

⁸⁵ *A Sz.-udvarhelyi Ev. Ref. Kollégium ifjúsági könyvtárjegyzéke*. [Székelyudvarhely,] 1893. 19 p.; *A Székelyudvarhelyi Polgári Önképző és Segélyező Egylet könyvtár jegyzéke*. Uo., 1897. 23 p.; *A székelyudvarhelyi Kaszinó könyvtárában levő összes művek betűsoros jegyzéke*. Uo., 1899–[1905; 3 db]

⁸⁶ *Kinek köszönheti az ország a Wekerle-Kossuth-kormány bukását, az exlex állapotok megteremtését, és a mai áldatlan állapotokat?* Tisza István beszéde. Székelyudvarhely, [1910.] 20 p.

⁸⁷ Szabó Péter: *Népdalok és szokások*. Székelyudvarhely, 1883. 36 p.

⁸⁸ *Az első székely vasút tervezetének ismertetése*. Székelyudvarhely, 1885. 23 p.

⁸⁹ Szabó Nándor: *Lessing és Laokoon-ja*. Gimnáziumi magyarázat. Székelyudvarhely, 1882. 30, [2] p.

⁹⁰ Rédiger Géza: *Költeményei*. Székelyudvarhely, 1875. 196 p.

⁹¹ *Házirend az udvarhelymegyei kórház betegei számára*. Székelyudvarhely, 1897. 7 p.

két évtizedből. Ezek egy része – összesen négy kis terjedelmű kiadvány – a Székely-Udvarhely című helyi lapból való – egy kivonat és három különlenyomat.⁹² Ugyancsak négy az emlék-, illetve alkalmi kötetek,⁹³ három a különböző szervezetek alapszabályainak száma.⁹⁴ Egyházzal-hittel kapcsolatos műből kettőt tártunk föl.⁹⁵ Egy büntetőjogi kiadványt is találtunk még.⁹⁶

További három, nyomdahely-megjelölés nélküli helyi kiadványt ismerünk. Ezek közül kettő irodalmi mű,⁹⁷ egy pedig egyházi kötet.⁹⁸ A következő helyi könyvkereskedők tevékenységéről találtunk adatokat:

Gyertyánffy Gábor, aki mű- és papírkereskedéssel is foglalkozott, s üzemeltetett kölcsönkönyvtárat. A vállalkozást eredetileg Dobrai Nándor hozta létre még 1861-ben. A céget Gyertyánffy 1875-ben vette át, és a 45. sz. alatt jegyezték be az egyesület hivatalos jegyzékébe. 1890-ben Aigner, 1895-ben Grill Károly császári és királyi⁹⁹ udvari könyvkereskedő bizományosaként tevékenykedett. A vállalkozást 1905. jan. 1-től zabolai Székely Dénes vitte tovább, aki zenemű-kereskedéssel bővítette a kínálatot. Az újjászervezett vállalkozást az 545. sz. alatt iktatták. A cég kereskedelmi kapcsolatokat ápolt Rényi főnt említett bizományi üzletével. A vállalkozás még 1916-ban is működött.

Jóval szerényebb múltra és hagyományokra te-

kinthetett vissza Szemerjay Károly könyvárusító vállalkozása, amely 1892 és 1900 között működött. Azonban még ennél is kevesebb ideig, 1895 és 1897 között tevékenykedett Günter Lajos, aki zenemű- és papírkereskedéssel is foglalkozott, és Abonyi J. Jenő budapesti könyvkereskedő bizományosa is volt.

Végül, de nem utolsósorban Betegh Pál könyv-, zenemű- és papírkereskedését 1899. júl. 1-jén alapította. Ezen vállalkozásának működése 1913-ig tartott.

Sepsiszentgyörgy

(Háromszék vm. székhelye – 8665 l.)

Pollák Mór nyomdája, 1876–1880

Rennstein M. nyomdája, 1881–1882

Jókai Nyomda Rt., 1882–(1944)

Móritz István és Vajna Lajos nyomdája, 1900–(1944)

Kossuth Nyomda, 1906–1914

A helyi Jókai nyomda nem kevesebb mint 106 kiadványát ismerjük az 1884 és 1918 közé eső bő három évtizedből. A legnépesebb csoportot az 1910-es évekből származó iskolai értesítők alkotják, az összesen 28 füzetet a következőképpen osztoznak a helybeli oktatási intézmények: 8 füzet a református székely Mikó-kollégium, 6–6 az állami polgári fiú-, illetve leányiskola, 5 az állami elemi fiú- és leányiskola és 3

⁹² *Erzsébet magyar királyné*. Kivonat a Sz-U.-ből. Székelyudvarhely, 1899. 4 p.; K. Mártonffy Imre: *Dinasztia és nemzet*. Politikai tanulmány. Klny. a Sz-U.-ből. Uo., 1905. 46 p.; lengyelfalvi báró Orbán Ottó: *A székelyföldi erdők és a nép magánjogainak elkobzása*. Klny. a Sz-U.-ből. Uo., 1905. 16 p.; Székelyudvarhely város villamos világitása. Klny. a Sz-U.-ből. Uo., 1905. 8 p.

⁹³ *Emléklapok a báró Schönfeld nevét viselő cs[ászári]. és kir[ályi]. 82. gyalogezred történetéből*. Székelyudvarhely, 1896. 76 p.; Veöreös Jenő: *„Hű Magyarországnak népéhez”*. Uo., 1906. 60 p.; Hegyi Sándor: *Hadgyakorlati emlékek a Délvidékről*. Uo., 1912. 16 p.; [A] *Tábori őrs (Feldwache) szolgálata*. Uo., 1916. 19 p.

⁹⁴ *A Felsőrákos és Vidéke Tejszövetkezet alapszabályai*. Székelyudvarhely, 1907. 12 p.; *A Székelyudvarhelyi Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet alapszabályai 1907*. Uo., 1907., 32 p.; *A székelyudvarhelyi Oltár-egyesület alapszabályai*. Uo., 1907. 13, [1] p.

⁹⁵ Gál Sándor: *Gyászénekek*. Búcsúztatók róm. kath. kántorok használatára. Székelyudvarhely, 1897. 90 p.; Don Bosco: *Luther és Kalvin*. Klny. Don Bosco 1906. évi naptárából. Uo., 1906. 33 p.

⁹⁶ Diemár Károly: *A kecseti gyilkosság végtárgyalásán 1896. június 6-án tartott vád- és védbeszéd*. Székelyudvarhely, 1896. 16 p.

⁹⁷ Békenymelléki: *A Hiripné vára Gyergyóban*. Népies elbeszélés. Székelyudvarhely, 1887. 14 p. (Kricsa Péter gyergyószentmiklósi könyvkereskedő bizományosa); Péterfy Tamás: *Molnár család*. Regény. Uo., 1897.

⁹⁸ *Egyházi beszéd*, melyeket különféle alkalomra írt és mondott: Péterfy Sándor. Székelyudvarhely, 1881. IV, 184 p. (Kókai Lajos bp.-i könyvkereskedő bizományosa)

⁹⁹ Az osztrák–magyar közös uralkodó I. Ferenc József (1848/67–1916) volt

a nőipariskola értesítője. Ezenfelül 22 az alkalmi, illetve emlékkiadványok száma.¹⁰⁰ Meglepően sok, 13 gazdasági művet találtunk.¹⁰¹ Nem kevesebb, mint kilenc kötettel képviselteti magát a muzeológia,¹⁰² hat művel a pedagógia,¹⁰³ öttel a politika.¹⁰⁴ Négy-négy kiadvány közigazgatással,¹⁰⁵ történelemmel,¹⁰⁶ aztán Erdéllyel, illetve Székelyfölddel foglalkozik.¹⁰⁷ Három egyházi, két-két irodalmi,¹⁰⁸ illetve

egészségügyi,¹⁰⁹ valamint egy művészettörténeti kiadványt¹¹⁰ is találtunk. Megjegyzendő, hogy a szerzők között számos latin eredetű álnéven publikáló akad.

A helyi Kossuth nyomda kiadványai közül összesen nyolcat ismerünk az 1906 és 1914 közötti időszakból. Ezek közül kettő árva- és gyámügyekkel foglalkozik, ugyancsak két-két mű szépirodalmi,¹¹¹

¹⁰⁰ pl. Benke István: *Comenius Ámos János, a klasszikus paedagogus és iskolai reformátor*. Emlékbeszéd. Klny. a „Székely Nemzet”-ből. Sepsiszentgyörgy, 1892. 37 p. 1 t.; *Háromszékmegyei Emlékkönyv Magyarország fennállása ünnepeére*. Háromszék vármegye törvényhatósági bizottságának megbízásából szerk.: Potsa József, Antal Mihály, Bogdán Arthur, Csitő Salamon, ifj. Gödri Ferenc, Gyárfás Győző, Málík József, Székely György, Szentiványi Miklós. Uo., 1899. [4] 380 [2] p.; dr. László Ferenc: *A növények zöld leveleinek szövettanáról physiologiai alapon*. Székfoglaló értekezés. Uo., 1899. 32 p.; Mayer János: *Egy tanító mint tanítvány, [a] vagy franciaországi tanulmányutam emlékei*. Uo., 1903. 39 p.; Kelemenné Zathureczky Berta: *Az aranylakodalom*. Uo., 1911. 36 p.; Sárvári Samu: *Előpatak-fürdő, a székely fürdők páratlan nagy királya tiszteletére*. Uo., 1912. 15 p.; Csutak Vilmos: *Szász Béla emlékezete*. Uo., 1913. 12 p.

¹⁰¹ pl. Huszka József: *Téremtsünk igazán magyar műipart!* Válasz méltóságos Potsa József háromszéki főispán úr azon kérdésére: *Mi lett a magyar stílből?* Mintegy 50 darab magyar stílus tárgy rajzával, köztük faragott székely kapuk, kályhacserepek, szűr- és subadíszek, és egyéb nép- és úri hímzések. Sepsiszentgyörgy, 1890. 31 p.; T. Nagy Imre: *Csikvármegye közgazdasági állapota és a székely kivándorlás*. Uo., 1891.; Bodola Lajos: *Háromszékvármegye gazdasági viszonyai és teendői körvonalazása*. Uo., 1893. 16 p.; Erdélyi Károly: *A mezőgazdaság népszerű kézikönyve*. Uo., 1894. 63 p.; *Sürgös szó mezőgazdáinkhoz*. A mezőgazdaság jövedelmének lehető emeléséhez. 1 melléklettel. Uo., 1898. 28 p.; László Ferenc: *A Sepsiszentgyörgy-földvári vasút*. Uo., 1904. 18 p.; *A tej termelése és értékesítéséről*. Uo., 1908. 57 p.; Nagy Elek: *Háromszék vármegye iparfejlesztése*. Uo., 1914. 20 p.

¹⁰² pl. *A Székely Nemzeti Múzeum igazgató választmányának emlékirata Csík- és Udvarhely-vármegye törvényhatóságához a Székely Nemzeti Múzeum szervezete ügyében*. Sepsiszentgyörgy, 1908. 90 [1] p.; László Ferenc: *Négyezer éves kultúra emlékei Háromszék vármegyében*. Uo., 1911. 27 p.; *Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1910. és 1911. évi állapotáról*. Közzéteszik: Gödri Ferenc–Csutak Vilmos–László Ferenc. Uo., 1912. 85 p.

¹⁰³ pl. Bodor Miklós: *A kisdidnevelés lélektana*. Az óvónőképző-intézetek II. osztálya számára. Sepsiszentgyörgy, 1895.

172 [3] p.; *Káté a gazdaság, kertészet, állattenyésztés, háztartás elemi tanításához*. A népiskolák V., VI. osztályai és kisbirtokos gazdák használatára. A háromszékmegyei viszonyokhoz alkalmazva szerk.: Sipos Samu. A m. kir. földm. minisztérium által elfogadott s Háromszék vármegye gazdasági bizottságától pályadíjjal kitüntetett könyv. Uo., 1898. 46 p.; U. ö.: *A családtalan, elhagyott gyermekek védelme*. Uo., 1902. 33 p.

¹⁰⁴ pl. *Őszinte szó Tisza Kálmán kormányelnökhöz*. Sepsiszentgyörgy, 1884. 22 p.; Justus: *Nincs pénz!* Ajánlva Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek. Uo., 1888. 28 p.; Beksics Gusztáv: *A dualisztikus monarchia*. A francia szöveg eredetije után egyedül jogosított magyar kiadás. Uo., é. n. [4] 140 [2] p. 2 t.

¹⁰⁵ pl. *Sepsiszentgyörgy r. t. város szabályrendelete a rendőri őrségről*. Sepsiszentgyörgy, 1904. 60 p.; *Szabályrendelet [Sepsiszentgyörgy] r. t. város alkalmazottainak, valamint azok özvegyeinek és árváinak ellátásáról*. Uo., 1913. 32 p.

¹⁰⁶ pl. Domján István: *A sepsiszentgyörgyi államilag segélyezett ev. ref. székely Mikó-kollegium története 1859-1895*. Sepsiszentgyörgy, 1898. 214 p.; Pálmay József: *Háromszék vármegye nemes családdai*. Uo., 1902. 494 p.; Csutak Vilmos: *Háromszék fölkelése a Rákóczi-szabadságharc elején*. Uo., 1906. 30 p.

¹⁰⁷ Beksics Gusztáv: *Magyar érdek Erdélyben*. Cikksorozat a „Székely Nemzet”-ből. Sepsiszentgyörgy, 1885. 27 p.; Incze István: *A székely kivándorlás*. Uo., 1901. 31 p.; Siculus: *A kovásznai erdőarányosítás-arányosítás kérdéséhez*. Uo., 1901. 16 p.; Hoffmann Géza: *A Székelyföld kincsei. II. rész*. Uo., 1902. 41 p.

¹⁰⁸ Sincerus: *A protekció*. Drámai vígjáték 5 felvonásban. Sepsiszentgyörgy, 1893. [2] 96 p.; *Versgyűjtemény*. Összegyűjt.: S. A. Uo., 1914. 72 p.

¹⁰⁹ pl. *Utasítás az ázsiai kolera tárgyában*. Sepsiszentgyörgy, 1911. 16 p.

¹¹⁰ *Művészettörténelmi jegyzetek. I. rész*. Az ó-kor művészete. Pasteiner, Morva–Gerecze, Boros R., Benczúr B. műveiből összeáll.: Végh Endre. Sepsiszentgyörgy, 1902. 16 p.

¹¹¹ Hoffmann Géza: *A pályamunka. Ifjúsági színmű* 3 felvonásban és 1 képben. Sepsiszentgyörgy, 1911. 46 p.; Kelemen Lajos: *Tört sugarak*. Uo., 1913. 126 p.

illetve polemikus alkotás.¹¹² Egy Kossuthal kapcsolatos kötetet tártunk föl a helyi szerzői kiadások közül.¹¹³

Sepsiszentgyörgyön a következő könyvkereskedők működtek:

Benkő [eredetileg Bernstein] Mór, aki zenemű- és papírkereskedéssel is foglalkozott. A vállalkozást Bernstein Márk alapította 1880. aug. 20-án. Utóda 1888. márc. 15-i dátummal szervezte újjá a céget, melyet hivatalosan a 170/I. 88., az egyleti tagságot a 257. sz. alatt jegyezték be. A könyvkereskedés 1889-ben Ráth Mór neves fővárosi kiadó és könyvkereskedő bizományosa volt. A cég 1916-ban még bizonyosan működött.

1901-től csupán néhány esztendőn át – főltehetően 1904-ig – tevékenykedett a városban Lisser Zsigmond könyv- és papírkereskedő.

Szászrégen

(Maros-Torda vm., a Régeni alsó járás székhelye – 7310 I.)

Wagner Albert nyomdája, 1876–1879

Burghardt Dezső nyomdája és könyvkereskedése, 1880–1913

Schebesch nyomda, 1891–1914

Új Könyvkereskedés Könyvnyomda, 1916–(1944)

Burghardt Dezső kiadványai közül az 1879 és 1914 közötti időszakból szám szerint ötöt ismerünk. Ezek között négy kis terjedelmű beszédet találunk, míg az ötödik egy bilingvis (német-magyar nyelvű) szabályrendelet a városi bérkocsikkal, illetve bérkocsizással kapcsolatban.¹¹⁴

Schebesch Vilma nyomdájából két kiadványt

sikerült feltárnunk: az egyik egy igen szerény terjedelmű verses kötet,¹¹⁵ a másik a helyi újság 1898. március idusi emlékszáma, a magyar forradalom 50. évfordulójának emlékére.

Szászrégen egyetlen könyvkereskedőjét ismerjük.

Burghardt Dezső, aki mű-, zenemű- papírkereskedéssel is foglalkozott. Cége 1890-ben már biztosan működött, egészen 1913-ig.

Csíkszereda

(Csík vm. székhelye – 3701 I.)

Szabó Albert nyomdája, 1882–1890

Szabó Lajos nyomdája, 1890

Györgyakab Márton nyomdája, 1884–1903; könyvkereskedése 1886–1904

„Haladás” könyvnyomda (tulajdonos: Betegh Pál és Mester János), 1895

Szvoboda József nyomdája, 1899–1914; könyvkereskedése 1898–1913

Székelység Könyvnyomda, 1899–1913

Létz János nyomdája, 1898–1899

Szvoboda Miklós könyvnyomdája, 1902–(1944)

Gyönös Gyula nyomdája, 1904–1913

Apponyi nyomda, 1906–1912

Szvoboda Vilmos nyomdája, 1907

Vákár Lajos nyomdája és könyvkereskedése, 1914–(1944)

Györgyakab Márton kilenc nyomdatermékét ismerjük az 1890 és 1899 közötti szűk évtizedből. Ezek közül három gazdaság-gazdálkodási,¹¹⁶ kettő-kettő történelmi tárgyú,¹¹⁷ illetve imakönyv,¹¹⁸ egy-egy földrajztankönyv¹¹⁹ és az 1890. esztendőre szóló naptár.

¹¹² Péter Lajos: *Háromszéki erdőpanamák*. Sepsiszentgyörgy, 1906. 14 p.; valamint Vigil: *A tiszta igazság. Háromszéki dolgozók*. Uo., 1908. 8 p.

¹¹³ ifj. Gödri Ferenc: *Sepsi-Szent-Györgytől Turinig* [Torinóig] és vissza. Útleírás. Sepsiszentgyörgy, 1894. 218 p.

¹¹⁴ *Statut der Stadt – über das Lohnkutschengewerbe*. Szabályrendelet Szászrégen város bérkocsi iparáról. Szászrégen, 1914. 15 p.

¹¹⁵ Kacsó Sándor: *Lehullott a fehér rózsá levele...* Költemények. Szászrégen, é. n. 8 p.

¹¹⁶ pl. Kritsa Izidor: *Telekkönyvi számtan (Újdonság a milléniumra)*. A hányad-aránynak a végtelenig terjedő hányad-állapotoknál is egyöntetű, könnyű és gyors kiszámítását eszközöző eredeti s a maga nemében egyetlen munka. A telekkönyvi tisztviselők, tagosító bírák, tagosító mérnökök,

ügyvédek, kir. közjegyzők, pénzügyi és kataszteri tisztviselők, valamint a városi, községi és körjegyzők számára. Csíkszereda, 1896. 146 p.

¹¹⁷ Orbán Gyula: *„madéfalvi veszedelem” – Siculicidium – története*. Kiadta a felállítandó emlékoszlop alapját kezelő szűkebb körű bizottság. 2. kiadás. Csíkszereda, 1893. 15 p.; Balló István: *Báthory Ede bíbornok és erdélyi fejedelem halála*. Uo., 1899. 47 p.

¹¹⁸ pl. Vitos Mózes: *Lurdi gyógybalsam, vagyis kilencnapis más ájtatosságok, imák és énekek a lurdi szeplőtelen Szűz tiszteletére*. Főpásztori jóváhagyás mellett. Csíkszereda, 1894. 248 p.

¹¹⁹ Józsa Sándor: *Csikmegye földrajza. A földrajz elemeivel és Csikmegye környékének ismertetésével*. A miniszteri tantervnek megfelelően a népiskolák III. osztálya számára. 3., átdolgozott kiadás. Csíkszereda, 1896. 45 p.

Györgyjakab nyomdász utóda, Dreznánd Viktor 1900-ban tűnt föl. (Érdekes adalék, hogy Györgyjakab utóda 1907-ben a Pest vm.-i Cegléd-en tűnik föl mint a helyi újság nyomdása.)

Szvoboda József 13 nyomdatermékét ismerjük az 1900 és 1914 közé eső időszakból. Ezek között négyfüzetnyi helyi főgimnáziumi értesítő (az 1910-1914 közti tanévekből), két-két történeti,¹²⁰ illetve gazdálkodási kötet akad (a megyei gazdasági egyesület által rendezett két téli tanfolyam előadásának anyaga 1900-ból). Ezen felül fölirtunk egy egyházi, egy Zsögödfürdőt ismertető, aztán egy 1913. évi alispáni jelentést tartalmazó, illetve egy politikai választással kapcsolatos,¹²¹ valamint egy alkalmi kötetet is. Az utód, Vákár Lajos nyomdai tevékenységének pedig kereken tucatnyi szerény terjedelmű kiadványáról vannak adataink az 1912 és 1918 közötti esztendőkből, részben ezek párhuzamai, illetve folytatásai az előd Szvoboda munkálatainak, részben pedig teljesen saját kiadások. A négyfüzetnyi helyi főgimnáziumi értesítő (az 1914-1918 közti tanévekből) és az 1915. évi alispáni jelentés nyilvánvalóan az előd munkájának folytatásához kötődik. De kiadványai között találhatunk még két-két egyházzal kapcsolatos beszédet-hozzászólást, illetve szociológiai munkát¹²² és egy színművet is.¹²³

További három, helyben, de nyomdahelyjelölés nélkül megjelent szerzői kiadást is ismerünk.¹²⁴

Csíkszeredán is számos könyvkereskedő működéséről tudunk.

Györgyjakab Márton cége 1886. október 20-án jött létre, az egyesületi jegyzékbe a 206. sz. alatt iktatták. 1890-ben Káldor Ferenc budapesti könyvkereskedő bizományosa volt. Györgyjakab utóda 1899-ben tűnt föl. 1904 után nincs adatunk a cég működéséről.

Szvoboda József papírkereskedéssel is foglalkozott. A céget 1898. augusztus 1-jén alapították. A vállalkozás az egyesületi jegyzékbe a 622. sz. alatt lett bejegyezve. 1905-ben Ráth Mór bizományosaként működött. Az üzlet tulajdonosa 1914-ben Szvoboda utóda, Vákár Lajos lett.

Ditró

(Csík vm. – 6987 l.)

Ditró és Szárhegy község nyomdája,
1886–1915

Paizs József nyomdája, 1901

Létz János nyomdája, 1903–1913

Szabó Fülöp nyomdája, 1913

A *Gyergyó–Ditró* néven is emlegetett nyomdaüzem 19 kiadványát ismerjük az 1888 és 1915 közötti esztendőkből. A kiadványok legnépesebb tábora négy kötet a vallással kapcsolatos könyvek csoportja. Ezután következnek három-három kötet a történeti-nemzeti,¹²⁵ valamint a pedagógiai szak módszertani kiadványok.¹²⁶ Két gazdálkodási kötetet¹²⁷ és egy földrajztankönyvet is találtunk, valamint egy emlékkötetet, a gyergyói

¹²⁰ Balló István: *Teleki Mihály (1634-1690)*. Csíkszereda, 1903. 250 p.; Uő: *A madéfalvi veszedelem*. Csíkszereda, 1906. [1 címkép] 85 p.

¹²¹ *Tiszta választások*. Hogyan védelmezze a választópolgár meggyőződésének tisztaságát a kormánypárti visszaélései ellen? Csíkszereda, 1902. 12 p.

¹²² István János: *A kivándorlás és közgazdasági vizsgálata*. Csíkszereda, 1912. 15 p.; Kováts József: *A székely nép szociológiája és haladásának feltételei*. Uo., 1912. 8 p.

¹²³ Mátrai Ferenc Béla: *A honatya. Szatirikus vígjáték* 1 felvonásban. Csíkszereda, 1912. 30 p.

¹²⁴ *Cserfalevél*. Imets F. Jákó 15 éves írói jubileuma alkalmából írta egy barátja. Csíkszereda, 1884. 64 p., Ferenczi Károly: *Halotti szolozsmák és szertartások könyve a nép számára*. Uo., 1888.; Krtitsa Izidor: *Technikai módszere és eszközei a nagyobb szabású telekkönyvi sorrendi tárgyalásoknak. I. köt.* A sorrendi tárgyalási jegyzőkönyvnek az előmunkákat tartalmazó része. Uo., 1900. 96 p.

¹²⁵ Józsa Sándor: *A gyergyó-ditrói kath. elemi iskolák története*. Gyergyó–Ditró, 1895.; ifj. Józsa Sándor: *A történeti tárgyak és az élet*. Uo., 1913. 86 p.; Földes Zoltán: *A magyarságért*. Uo., 1913. 119 [1] p.

¹²⁶ Józsa Sándor: *Számoló kockák használata a népiskolai számtanításnál. Gyakorlati tanmenettel* (Számtani vezérkönyv). A tanulók és tanítók túlterhelésének ellenszeréül. Ábrákkal [az] I., II. osztály tananyaga. Gyergyó–Ditró, 1888. X+175 p.; Taschek Gyula: *A rajzoktatás módszertana*. Vezérkönyvül polgári, ipar-, felsőbb leány- és középiskolákban, valamint tanítóképző-intézetekben működő rajztanárok használatára. A szöveg közé nyomott 50 ábrával. Uo., 1892. X+161 p.; Uő. *Módszertani utasítások a „táblai előrajzok” mintáihoz*. Uo., 1899. 16 p.

¹²⁷ Józsa Sándor: *A gyümölcsfatermesztés és ápolás rövid foglalatja a nép számára*. Gyergyó–Ditró, 1890. 15 p.; *Népies gazdasági tanfolyamok könyve*. Józsa Sándor, Bajkó Mór, Gaál Miklós előadásai. Uo., 1900. 76 [2] p.

tanítóegyesület alapszabályát, illetve négyfüzetnyi ditrói állami polgári fiúiskolai értesítőt (az 1910-1914 közé eső tan évekről).

Székelykeresztúr

(Udvarhely vm., járásszékhely – 3886 l.)

Szabó Kálmán nyomdája, 1887–(1944)

Szabó Testvérek nyomdája, 1889–1904

Becsek Dániel nyomdája, 1896?–1901?

A Szabó Testvérek 11 nyomtatványát ismerjük az 1899 és 1904 közé eső fél évtizedből. Érdekes módon a legnépesebb – nyolc füzetrel – a pszichológiai tárgyú kiadványok tábora.¹²⁸ Kutatásaink során ezenkívül egy-egy emlékkötettel, irodalmi művel és naptárral¹²⁹ találkoztunk.

Szabó Kálmán nyomdatermékei közül összesen 17 kiadványra akadunk az 1904 és 1914 közötti évtizedből. Hittel, egyházzal kapcsolatos műből hatot találtunk (ezek közül kettő unitárius kiadvány).¹³⁰ Három-három emlékkötetre,¹³¹ illetve naptárra,¹³² két polgári leányiskolai értesítőre (az 1912 és 1914 közé eső két tanévről),¹³³ valamint egy-egy irodalmi¹³⁴ és helytörténeti műre¹³⁵ leltünk még.

Becsek Dániel itteni nyomdájából mindössze két művet ismerünk az 1896 és 1901 közötti idő-

szakból.¹³⁶ Székelykeresztúron egyetlen könyvkereskedő tevékenységéről tudunk:

Kazatsay A. 1890-ben már vállalkozása bizonyosan működött és papírkereskedéssel is foglalkozott. A következő évtől azonban már nincs adatunk vállalkozás működésére vonatkozóan.

Gyergyószentmiklós

(Csík vm., járásszékhely – 8905 l.)

Szabó Testvérek nyomdája, 1893–1899

Márk István könyvnyomdája, 1893–(1944)

Létz János nyomdája, 1898–1905

Sándory Mihály nyomdája, 1902–1918; könyvkereskedése, 1908?–1918

Kossuth Nyomda, 1908–1914

Kahán Éliás nyomdája, 1910–(1944)

Burján és Székely nyomda, 1910–1915

A helyi Létz János vezette nyomda hat kisebb terjedelmű kiadványát ismerjük az 1900 és 1905 közötti időszakból. Ezek közül három gazdaság-gazdálkodással,¹³⁷ egy könyv a helyesírás tanításával foglalkozik, emellett egy egészségügyi¹³⁸ és egy szépirodalmi kiadványt¹³⁹ találtunk.

A Burján–Székely nyomdai vállalkozásnak egyetlen kiadványára leltünk rá; egy roppant érdekfeszítő nyelvészeti vita nyomtatott anyagára.¹⁴⁰ Valamivel

¹²⁸ [Az] 1899. június 4-én kezdett és a szellemtan-kutatók által Székelykeresztúron tartott gyakorlati kísérleteken nyert Szellemi Közlemények. Székelykeresztúr, 1903-1904. [A nyolc füzet együtt] 221 p.

¹²⁹ Örök időkre szóló jós naptár az 1738-ik évtől kezdve. Székelykeresztúr, 1903. 13 p.

¹³⁰ pl. György János: *Miként követhetjük Dávid Ferencet hitünk zsinórmértékének, az Újszövetség tanainak teljesebb megközelítésében?* Székelykeresztúr, [1910.] 6 p.; Szolga Ferenc: *Hit- és természettudományos világnézetek.* [A] Székelykeresztúri Dávid Ferenc Fiókegylet kiadványa 4. Uo., 1911. 10 [2] p.; Péter Sándor: *A baptistákról.* Uo., [1911.] 16 p.

¹³¹ pl. *A székely leányok kivándorlása.* Írta és az „Udvarhelymegyei Tanítóegylet Székelykeresztúri járáskörének” 1911. okt. 23-án Szolnokon tartott gyűlésén felolvasta: Pap József. Székelykeresztúr, é. n. 19 p.; [A] *Székelykeresztúri Ipartestület 20 éves fennállása emlékére.* Uo., 1911. 14 p.

¹³² *Székely gazdák és vásárokat járók hasznos naptára az 1912-1914. évre.* Székelykeresztúr, 1911-1913. (három különálló füzetben, évenként jelent meg)

¹³³ Itt jegyezzük meg, hogy találtunk továbbá 16 füzetnyi terjedelmű helyi oktatási intézeti értesítőt is, de nyomdahely jelzése nélkül! A két érintett intézmény és értesítőik tanévei: a 6 osztályos unitárius gimnázium és a tanítóképző intézet (8–8 füzetben az 1910-1918. évek közötti tan évekről az „Igazgatóság” mint kiadó megjelöléssel).

¹³⁴ pl. Gáspár Albert: *A Pesta kolleldiomba mögy.* Székelykeresztúr, é. n. 15 p.

¹³⁵ *Étéd község története.* Az „Ifjúsági Egyesület” megbízásából írta: tarcsafalvi Pálffy Aladár. Székelykeresztúr, 1904. 43 p. 1 t.

¹³⁶ *A székely-keresztúri unitárius gymnasium története.* Az egyházi képviselőtanács megbízásából összeáll.: Sándor János. 2 képpel. Székelykeresztúr, 1896. III+316 [1] p.; Sándor Domokos: *Ismétlő-füzet az írásművek elméletéhez.* Kézirat helyett. Uo., 1901. 72 p.

¹³⁷ pl. Józsa Sándor: *Méhészkönyv.* Gyergyószentmiklós, 1901. 94 p.

¹³⁸ Fejér Dávid: *A sebgyógyításról.* Gyergyószentmiklós, 1901. 20 p.

¹³⁹ Vákár P. Artúr: *Bűnösök oltalmazója.* Színmű 3 felvonásban. Gyergyószentmiklós, 1905. 46 p.

¹⁴⁰ Kémenes Antal: [A] *Gyergyó név eredete. Válasz Szádeczky Lajosnak.* Gyergyószentmiklós, 1914. 12 p.

több, ugyancsak kis terjedelmű kiadványt ismerünk a helyi Kossuth nyomdából, szám szerint hatot az 1912 és 1917 közötti fél évtizedből. Ezek közül kettő az „*Antialkoholista könyvtár*” két kötete. A sorozatban tudomásunk szerint több kötet nem is jelent meg. További két kötet a lelki élettel kapcsolatos; az egyik egy imádságoskönyv, a másik pedig pedagógiai írás.¹⁴¹ Ebben a nyomdában is jelent meg székely nyelvészeti kiadvány.¹⁴² Az I. világháború vége felé az egyik magyar miniszternek ajánlott kötet is itt látott napvilágot.¹⁴³

A Sándory Mihály nyomdájából kikerült nyomtatványok közül kereken harminc kiadványt találtunk az 1903 és 1918 közti másfél évtizedből. Ennek jelentős része, összesen 11 füzet iskolai értesítő, aztán hat kötet naptár (az 1905–1913. esztendőkre vonatkozóan). Négy kötettel képviselteti magát a pedagógia,¹⁴⁴ három-hárommal a közigazgatás,¹⁴⁵ két tartalmas könyvvel a történelem.¹⁴⁶ Föltártunk egy-egy csángókról szóló,¹⁴⁷ aztán egészségügyi művet,¹⁴⁸ és a gyermekirodalom is képviselteti magát.¹⁴⁹

Gyergyószentmiklóson a következő könyvkereskedőkről van tudomásunk: Kricsa Péter, aki mű-, zenemű- és papírkereskedéssel is foglalkozott. Vállalkozása 1876-ban jött létre; a céget hivatalosan a 6019/78., az egyet jegyzékében pedig a 86. sz. alatt iktatták. 1890-ben a Révai Rt. bizományosa volt. Könyvkereskedői tevékenysége egészen 1909-ig következő nyomon.

Sándory Mihály papírkereskedéssel is foglalkozott. Cégét 612. sz. alatt jegyezték be az egyet hivataltos jegyzékébe. Tevékenysége 1908-tól bizonyítható, 1915 kivételével gyakorlatilag korszakunk végéig.

Barót

(Háromszék vm. – 2531 l.)

Mizsur Ádám nyomdája, 1897–1900

Rozsondai János nyomdája, 1901–1918

Nagy József nyomdája, 1908–1912

Kis Sándor nyomdája, 1912–1913

Kovácsna

(Háromszék vm.,

az Orbai járás székhelye – 5451 l.)

Szabó Sámuel nyomdája, 1904–(1944)

ifj. Jancsó Mózes nyomdája, 1908–1909

Szabó Sámuel egyetlen, kisgyermekeknek szóló, tartalmas kiadványáról van tudomásunk.¹⁵⁰

Nyárádszereda

(Maros-Torda vm. – 1524 l.)

Schönberg Dávid nyomdája, 1910–1913

Maroshévíz¹⁵¹

(Csík vm. – 7388 l.)

Szabó Fülöp nyomdája, 1913

¹⁴¹ Szabó György: *A tanító nevelői munkája az élet iskolájában*. Gyergyószentmiklós, 1914. 16 p.

¹⁴² Görög Jovekios: *A Csík-, [a] Gyergyó- és a székely nevek eredete*. Gyergyószentmiklós, 1914. 12 p.

¹⁴³ Vákár P. Artúr: *Erdély minisztere*. Ugron Gábor belügyminiszter úrnak ajánlja. Gyergyószentmiklós, 1917. 14 p.

¹⁴⁴ *Csikvármegye földrajza a földrajz elemeivel. Szülőföldi ismertetés*. A miniszteri tantervnek megfelelőleg a népiskolák III. osztálya számára a legújabb adatok alapján írta: Józsa Sándor. Egyedül jogosított 2. kiadás. Gyergyószentmiklós, 1905. 28 p. 1 térkép; lovag G. Fehrentheil Henrik: *Egységes középiskola*. Uo., 1912. 17 p.; ifj. Józsa Sándor: *A művészeti tárgyak nevelő hatása a gyermeki lélekre*. Uo., 1912. 58 p.; Uő.–Gaál Ignác: *Az írás és olvasás tanítása az elemi népiskolák 1. osztályában*. Módszeres feldolgozás, különös tekintettel a falusi egytanítós nemzetiségi és vegyesajkú iskolák nehéz viszonyaira. 2., bővített kiadás. Uo., 1914. 48 [2] p.

¹⁴⁵ A székely közvagyon védelme. Válasz a csíkszeredai „Székelység” c. lapnak. Gyergyószentmiklós, 1914. 32 p.

¹⁴⁶ Laurentzi Vilmos: *Kereszténység- és királyságellenes küzdelmek a XI. században*. Gyergyószentmiklós, 1903. 77 p.; egy német nyelvű köt.: Pongrácz Sándor: *Urgeschichte der Magyaren und die Landnahme*. Uo., 1912. VII+479 p. [A köt. címe magyarul: A magyarok őstörténete és a honfoglalás – a tanulmány szerzőjének ford.]

¹⁴⁷ Brassai Imre: *A romániai [sic!] csángók szomorú sorsa*. Gyergyószentmiklós, 1913. 15 p.

¹⁴⁸ Fejér Dávid: *Hogyan óvjuk magunkat a ragadós betegségek?* Gyergyószentmiklós, 1915. 24 p.

¹⁴⁹ Sziny Lajos [Laji bá]: *Nyüszkölés a feredőn s a nagy víz partján*. Szopos Sándor rajzaival. Gyergyószentmiklós, 1917. 164 p.

¹⁵⁰ Csánki Mariska: *Hóvirágok. 100 apró versecske 3-6 éves kisdetek részére*. Kovácsna, 1912. 100 p.

¹⁵¹ más néven *Toplica*

Székelyföldi újságok, folyóiratok és helyi lapok (1867–1918)

A székelyföldi sajtótörténet bemutatásának alapelve a következő: az érintett települések az első lap megjelenésének időrendjében követik egymást. Minden sajtótermék címe után a megjelent évfolyamok (évf.) száma, valamint a kiadás kezdő és záró éve került. Igyekeztünk teljes képet adni, ezért ismertetjük a lapok, folyóiratok szerkesztésében, illetve kiadásában időközben – és akár korszakunkon túl is – beállt változásokat. Mindamellet jelen tanulmányrészt elsősorban vázlatnak szánjuk, mely jó kiindulási pont lehet a további kutatásokhoz, a mélyebb tartalmi elemzéshez.

Először kitekintésként nézzük meg, hogyan alakultak az országos adatok, emelkedő százas sorrendben, a visszaesések nélkül. A magyar nyelven megjelent hírlapok és folyóiratok száma Magyarországon vizsgált időszakunk első évének elején, 1867-ben 80, a következő évben már 140, 1873-ban 201, 1879-ben 324, 1882-ben 412, 1886-ban 516, 1889-ben kereken hat-száz, 1894-ben 735, a következő évben már 806 volt. A következő országos adatsor pedig döntően a csökkenés időszakát mutatja. 1911-ben 816 politikai lap mellett 1397 folyóiratot találunk, 1912-ben ez az arány 791:1436 (ez utóbbi még enyhe emelkedést mutat), a háború előtti utolsó békeévben 757:1411, a világháború első évében 707:1404, 1915-ben már csak 562:1099, 1916-ban 507:1084, 1917-ben 496:1063 és végül, 1918-ban 467 politikai újság mellett 1016 folyóirat állt. A sajtótermékek számának emelkedése, illetve csökkenése és ezek hatásai, ha nem is ilyen dinamikus, de markánsan érezhetőek voltak a Székelyföld területén is.

Marosvásárhely

Napilapnak minősülő sajtótermék a Székelyföld területén Sepsiszentgyörgyön kívül csupán egyetlen településen, Marosvásárhelyen jelent meg a vizsgált időszakban. Itt azonban több is. Ezek általában hetilapból „nőtték ki” magukat, és gyakran olvadtak egybe vagy váltottak nevet. Alapításuk időrendjében ezek a következők:

Erdély (I–VI. évf., 1871–1876): Társadalmi, szépirodalmi és ismeretterjesztő heti közlöny. Mu-

tatványszám: 1870. dec. 12. Szerk. és kiadótul. Kerekes Sámuel, illetve Tolnai Lajos, nyomta Imreh Sándor nyomdája. Ára 1876: 6 Ft. Utóda a *Maros-vidék (VII–XXVII. évf., 1877–1897):* Maros-Tordavármegye és Maros-Vásárhely szab[ad]. kir[ályi]. város társadalmi, közművelődési, közgazdasági érdekeit képviselő és szépirodalmi heti közlöny. Szerk. és kiadótul. Kerekes, 1882: Sipos Soma, 1883-tól ismét Kerekes. 1885: szerk. D. Nagy János, kiadótul. Kerekes. Ára 6 Ft. 1891: szerk. és kiadótul. Kerekes. 1896-tól szerk. és kiadótul. Z. Bodolla Ferenc. Utóda a *Székely Lapok (XXVII–XL. évf., 1897–1910):* Politikai, társadalmi és közgazdasági hetilap. Szerk. Máthé József, kiadótul. Fenyvesi Soma. Megjelent heti két alkalommal. Ára 12 Kor. 1902: szerk. és kiadótul. Szász Károly, segéd-szerk. Máthé József. Hetente négyszer jelent meg. Ára 16 Kor. 1903: nyomta Benkő László nyomdája. 1905: felelős szerk. Kathonay Domonkos, nyomta a Református Kollégium Könyvnyomdája. Ára helyben 12, vidékre 16 Kor. 1909-től felelős szerk. Máthé Gyula. Társalapja a *Székely Társadalom (I. évf., 1905):* A Székely Lapok politikai társalapja. Felelős szerk. Szász Károly. Összesen 22 száma jelent meg. A Székely Lapok utóda a *Székely Napló (XL–LIX. évf., 1910–1929):* A Maros-Torda vármegyei és a marosvásárhelyi Nemzeti Munkáspárt hivatalos lapja. Felelős szerk. Fekete Andor, nyomta Benkő

Erdélyi Híradó (I–III. évf., 1877–1879): Politikai, társadalmi és közgazdasági közlöny. Felelős szerk. Nemes Ödön, kiadó- és laptul. Imreh. Hetente háromszor jelent meg. Ára 8 Ft

Marosvásárhely (I–III. évf., 1898–1900): Vegyes tartalmú társadalmi hetilap. Szerk. Sebess Dénes, Pap Sándor és Sárkány Miklós, kiadó Sztupjár István nyomdája. Ára 1899: 6, 1900: 12 Kor. Melléklete a *Jogi Szemle (I. évf., 1898):* nyomta Sztupjár. Mindösszesen nyolc száma jelent meg. A Marosvásárhely utóda a *Székely Ellenzék (III–IV. évf., 1900–1901):* Politikai napilap. Szerk. Sebess Dénes, nyomta a Református Kollégium Könyvnyomdája. Ára 12 Kor. Utóda a *Székelység (IV–IX. évf., 1901–1906):* Politikai napilap. Szerk. Papp Sándor, kiadó a Székelység Lapkiadó Vállalat. Beolvadt az *Egyenlőség (I–II. évf., 1900–1901):* Független napilap. Szerk. és laptul. Király Béla. Ára 1901: 18 Kor. A Székelység utóda a *Székely Ellenzék (IX–XX. évf., 1906–1918):* Politikai napilap.

Felelős szerk. Adi Árpád és Pánczél Imre, nyomta Adi Árpád nyomdája. Beolvadt a *Szabadság* (I–IV. évf., 1905–1908): Főszerk. Désy Zoltán, felelős szerk. és laptul. Körösi József, nyomta Adi. Ára 12 Kor. 1908: felelős szerk. Lajos Dénes, politikai főmunkatárs Urmánczy Nándor országgyűlési képviselő, nyomta Hirsch Mór nyomdája. Ára 22 Kor., egy számé 2 fillér

Székely Hírek (I–XXV. évf., 1898?–1922): A székelység pártoktól független politikai újsága. Felelős szerk. Ebert András, nyomta az ifj. Balogh és Társa Nyomda

Független Székelység (I–II. évf., 1905–1906): Politikai napilap. Szerk. Poór Antal, nyomta a Vincze és Leopold Nyomda. Egy szám ára 2 fillér. Később más néven jelent meg. 1908: új neve *Ellenőr*: ára vidékre egy hónapra 1 Kor. 20 fillér, helyben egy szám 2 fillér. 1910-től felelős szerk. Lajos Dénes, nyomta Grün Sámuel nyomdája

Székely Napló (1910–1929): Felelős szerk., laptul., nyomta Benkő. 1912: hetente négyszer jelent meg. Ára helyben 12, vidékre 16 Kor.

Továbbá a heti két alkalommal megjelenő kiadványból kettőt találtunk.

Marosvásárhely (I–II. évf., 1892–1893): Szerk. Bedőházi János és Csontos Olivér, kiadó Imreh. Ára 6 Ft

Székely Hírlap (I–II. évf., 1896–1897): Társadalmi és gazdasági hetilap. Szerk. Bedőházi és Fenyvesi Soma, nyomta Adi. Mutatványszám: 1895. dec. 24. Ára 6 Ft. Folytatása a fent említett Székely Lapok

A valóban hetente egyszer megjelenő lapok száma és tartalmi sokszínűsége igen gazdag. Együttal ezek között találjuk korszakunk legkorábban megjelent sajtótermékét is.

Székely Közlöny (I–II. évf., 1867–1868): Szépirodalmi és ismeretterjesztő hetilap. Szerk. Székely Ádám, kiadó Szabó Lajos

Székely Hírlap (I–VII. évf., 1869–1875): Politikai és vegyes tartalmú közlöny. Felelős szerk. és kiadó Szász Béla

Hargita (I. évf., 1872–1873): Ismeretterjesztő hetilap. Szerk. és kiadó Veszely Károly

Székelyföld (I–II. évf., 1873–1874): Ismeretterjesztő, szépirodalmi és népgazdasági hetilap. Szerk. Munker Arnold, kiadó Héjas József

Erdélyi Értesítő (I–IV. évf., 1881–1884): Törvénytörvényeségi és vegyes tartalmú heti közlöny. Mutatványszám: 1880. dec. 1. Szerk. és laptul. Kuthi

Albert. Ára 4 Ft. Utóda az *Értesítő* (V. évf., 1885): Törvénykezési és vegyes tartalmú heti közlöny. Szerk. Kuthi, kiadó Szabó Gyula. Ára 5 Ft. Összesen hat száma jelent meg.

Maros-Torda (I–II. évf., 1885–1886): Társadalmi, gazdasági, szépirodalmi és vegyes tartalmú heti közlöny. Felelős szerk. Nemes Ödön, kiadótul. Szilágyi Károly, nyomta a Református Kollégium Könyvnyomdája. Az első évfolyam ára 6 Ft

Közérdek (I–XVI. évf., 1889–1904; szünetelt XII–XV. évf., 1900–1903 között): Társadalmi, gazdasági, jogi, közigazgatási és vegyes tartalmú hetilap. Szerk. és laptul. Pálffy Mihály, kiadó Gálffi Bálint. Ára 1892: 6 Ft. 1892: kiadó Pollák T., 1893-tól Adi. Ára 1900-tól 12 Kor.

Marosvölgy (I–XVII. évf., 1902–1918): Szépirodalmi, társadalmi és vegyes tartalmú hetilap. Szerk. és kiadótul. Svéd Oszkár János, nyomta Adi. Ára 8 Kor. Politikamentes lapként tartották számon.

Képes Világ (I. évf., 1903?): Vegyes képes hetilap. Szerk. és laptul. Király Pál, nyomta Adi

Székely Hírlap (I–II. évf., 1904–1905): Politikai hetilap. Szerk. Liptófalvi H. István, nyomta Adi. Ára 14 Kor.

Székely Világ (I–III. évf., 1905–1907): Társadalmi és szépirodalmi hetilap. Felelős szerk. Oroszlány Gábor, kiadó a Szerkesztőség, nyomta Adi. Ára 8 Kor.

Vasárnap (VI–X. évf., 1906–1909): Képes hetilap. [A lap kezdetben Kolozsváron jelent meg, a III–IV. évf. pedig Székelyudvarhelyen.]

Ellenőr (I–XIII. évf., 1907–1919): Független politikai újság. Felelős szerk. Oroszlány, 1914: Lajos Dénes, nyomta Grün. Ára: helyben egy szám 2 fillér, vidékre egy hónapra 1 Kor. 20 fillér.

Vásárhelyi Napló (I. évf., 1908): Felelős szerk. Szász Albert, kiadótul. és nyomta Révész Béla nyomdája. Ára 12 Kor.

Közélet (I. évf., 1910): Felelős szerk. és kiadó Oroszlány. Összesen három száma jelent meg.

Híradó (I–XXVIII. évf., 1914–1941): Felelős szerk. Tárkányi Gusztáv. Melléklapja a *Fürdő Újság* (1938): Szezonlap. Felelős szerk. Tárkányi, nyomta a Szilágyi nyomda

További egy ritkábban megjelenő sajtótermékét találtunk.

Székelyföld (I–II. évf., 1918–1919): Székely

társadalmi és közgazdasági folyóirat. Felelős szerk. és kiadó Szini Lajos

A törvényhatósági jogú város hivatalos periodikái:

Maros-Tordavármegyei Hivatalos Lap (I–XXIII. évf., 1900–1944; szünetelt 1919–1940 között): Felelős szerk. Orbán Balázs, kiadó Maros-Tordavm. alispánja, nyomta az Református Kollégium Könyvnyomdája. Ára 12 Kor. Melléklete a *Maros-Torda (1900–1918, 1941–1944)*. A Maros-Tordavármegyei Hivatalos Lap kiadója 1908-tól a vármegye alispánja. 1912-től felelős szerk. Szenner József. Ára 1914: 14 Kor.

Marosvásárhely szab. kir. város hivatalos közlönye (I–II. évf., 1914–1915): Szerk. Soós László, kiadó a Városi Tanács

Tanügyi folyóiratok:

Néptanoda (I–III. évf., 1870–1873): Szerk. és kiadó Veszely Károly

Székely Tanügy (I–XVIII. évf., 1899–1916): A Maros-Torda vármegyei Általános Tanítóegyesület hivatalos lapja. Nevelés-oktatásügyi közlöny. Havonta kétszer jelent meg. Felelős szerk. Máthé József, nyomta Adi. Ára kezdetben 4, 1908: 6 Kor. 1912-től felelős szerk. Máthé, társszerk. Ruzsiek Károly

Iskolai Ünnepeink (1910): Tanügyi szépirodalmi havi folyóirat. Szerk. és kiadó Szentgyörgyi Dénes. Ára 7 Kor.

A településen egy kereskedelmi és egy hirdetési lap is megjelent.

Kereskedelmi és Ipari Érdekeink (I–III. évf., 1897–1899): Közgazdasági havi folyóirat. Szerk. szenterzsébeti Szakáts Péter, kiadó Adi. Ára 1897: 4 Ft

Reklám (I. évf., 1913): Erdélyrészi hirdetési közlöny, útmutató és címtár. Felelős szerk. Mika Ottokár, nyomta Benkő. Összesen két száma jelent meg.

A helyi gazdaság-gazdálkodás szereplői számos kiadvánnyal képviseltették magukat.

Székely Iparos (I–II. évf., 1906–1907): Ipari és társadalmi hetilap. Felelős szerk. Barabás Gergely, kiadó Benkő, nyomta a Református Kollégium Könyvnyomdája. Ára 5 Kor., egy számé 10 fillér

Fodrászok Lapja (I–X. évf., 1910–1919): A magyarországi borbélyok, fodrászok és parókakészítők országos szaklapja. Szerk. és kiadó König Károly

Az Ifjú Iparos (I. évf., 1911–1912): Havi fo-

lyóirat az iparos ifjúság számára. Szerk. és kiadó Szentgyörgyi, nyomta Adi. Ára 2 Kor. 50 fillér. Összesen hat számát ismerjük.

Erdélyi Néplap (I. évf., 1912): Az erdélyi kisgazdák, kisbirtokosok, kiskereskedők és kisiparosok érdekeit szolgáló lap. Szerk. Mika, kiadó az Erdélyi Néplap Hírlap Vállalat. Összesen öt száma jelent meg.

Irodalmi lapok:

Erdélyi Figyelő (I–II. évf., 1879–1880): Szépirodalmi hetilap. A Kemény Zsigmond Társaság közlönye. Szerk. és kiadó Tolnai Lajos. Ára 8 Ft. A társaság folyóirata később a *Figyelő (I. évf., 1884):* Szerk. Tolnai, kiadó a Társaság. Mutatványszám: 1883. dec. 20. Ára 6 Ft. Összesen 13 száma jelent meg.

Új Élet (1908. máj. 1.): Irodalmi és művészeti folyóirat. Szerk. Rejöd Alpár. Egyetlen számát ismerjük.

Irodalom (1912): Szerk. Révész Ernő, kiadó Révész Béla. Havonta kétszer jelent meg. Ingyenes kiadvány volt.

A településnek saját színházi sajtóorgánuma is volt.

Színházi Újság (I. évf., 1910–?): Főszerk. Tallián László, kiadó Reisinger József

Öt helyi élclapot számoltunk össze. Közülük három köthető (azonos szerk. alapján) egymáshoz.

Derű (I–II. évf., 1903–1904): Társadalmi és humorisztikus hetilap. Szerk., tul. Oroszlány Gábor, nyomta Adi. Ára 4 Kor. 80 fillér

Rakéta (I. évf., 1904): Szerk. Oroszlány, nyomta Grün. Összesen hat száma jelent meg.

Kalapács (I. évf., 1907): Társadalmi élclap. Nyomta Hirsch. Kilenc száma látott napvilágot.

Parázs (I. évf., 1907): Élclap. Felelős szerk. Oroszlány. Összesen húsz száma jelent meg.

Röpke Lapok (1000. évf., 0. szám; 1909. ápr. 4.): Független politika-, társadalom- és gazdaságtól mentes alkalmi lap. Felelős szerk. Waldapfel Emil, kiadó Schweiczner Adolf. [Fiktív évfolyam- és füzet számozású lap]

Számos érdekes alkalmi lapról is sikerült adatokat szereznünk.

Eleven újság (0. évf. 1. és utolsó szám, 1897. jan. 9.): Alkalmi közéleti és humorisztikus lap. Főszerk. István?, felelős szerk. Jankó?, nyomta Sztupjár

Eleven Újság (egyetlen és utolsó szám, 1906. dec.

8.): A Marosvásárhelyi Jótékony Nőegylet hivatalos lapja. Felelős szerk. Szebenyei Ernő, nyomta az Református Kollégium Könyvnyomdája. [Alkalmi kiadvány]

Sepsiszentgyörgy

A településnek számos napilapnak minősíthető, illetve hetente legalább kétszer megjelenő sajtóterméke volt.

Nemere (I–XIV. évf., 1871–1884): Politikai, társadalmi és közgazdasági lap. Szerk. Kenyeres Adolf, kiadó Römer és Kammer, Brassó(!), későbbi szerk. Vecsey Róbert, 1878-tól Málík József, 1883: Nagy Géza, 1884: Sztérényi Géza, kiadótul. Pollák Mór, 1880-tól Bernstein Márk. Hetente három alkalommal jelent meg. Ára 1884: 6 Ft

Háromszék (I–II. évf., 1878–1879): Politikai, társadalmi, közgazdasági és irodalmi hírlap. Szerk. Veres Gyula, kiadótul. Bernstein Márk. Hetente kétszer jelent meg. Ára 6 Ft

Székely Nemzet (I–XXIV. évf., 1883–1906): Politikai, társadalmi és közgazdasági lap. Mutatványszám: 1882. dec. 24. Szerk. Málík József, 1885: Málík és T. Nagy Imre, kiadótul. a Jókai nyomda rt. Hetente négyszer jelent meg. Ára 1885: 10 Ft. 1891: szerk. Málík, társszerk. T. Nagy és Szentkirályi Árpád. Ára 10 Ft. Társszerk. 1894: T. Nagy, 1895-től nincs. Ára 1900: 20 Kor. 1902: Hetente kétszer jelent meg. 1904: szerk. Málík Loránd. Melléklete a *Háromszék megyei Értesítő (I–XIX. évf., 1884–1902):* Megyei hivatalos rendeletek, szabályrendeletek, körözlések stb. közlönye. Szerk. Vajna Miklós megyei aljegyző. Ára 4 Ft. 1898-tól nyomta ifj. Jancsó Mózes nyomdája. Ára 1900-tól 8 Kor. 1901: hetilap. 1902-től szerk. és kiadótul. a vm.-i alispáni hivatal. A Székely Nemzet utóda a *Székely Nép (I–LXII. évf., 1906–1944):* Politikai, társadalmi és közgazdasági lap. Főszerk. Mélik Endre és Végh Endre, felelős szerk. Kelemen Lajos, kiadó és nyomta a Jókai nyomda rt. Hetente ötször jelent meg. Ára 16 Kor., egy számé 10 fillér. 1909-től szerk. Domokos Ödön, hetente háromszor jelent meg. 1912-től szerk. Bodor Tivadar. Beolvadt a kézdivásárhelyi *Székely Munkapárt (I–II. évf., 1910–1911):* Politikai, társadalmi, közgazdasági és szépirodalmi lap. Szerk. és kiadó Molnár Dénes

A Háromszék megyei Értesítő önálló folytatása a *Háromszék megye Hivatalos Lapja (XX–LII. évf., 1903–1918):* Szerk. Demeter Gyula, kiadótul. Háromszék vármegye, nyomta a Kossuth nyomda rt. Csütörtökönként jelent meg. Ára 8 Kor.

Független Székelység (I–XIII. évf., 1906–1918): Politikai, közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi lap. Főszerk. Koréh Endre, felelős szerk. Nagy Simon, kiadó Bay István, nyomta a Kossuth nyomda rt. Mutatványszám: 1906. máj. 27. Hetente háromszor jelent meg (szerdán, pénteken és vasárnap). Ára 12 Kor., egy számé 6 fillér. 1909-től szerk. Zentai Leó, kiadótul. a Kossuth nyomda rt. Ára 16 Kor., egy számé 10 fillér. 1912-től főszerk. Koréh Lajos, felelős szerk. Kiss Árpád, kiadótul. a Kossuth nyomda rt. Ára 12 Kor., egy számé 8 fillér. Melléklapja a *Vasárnapi Élet (I. évf., 1910):* Szerk. Garay Kornél, kiadó Elek Lipót, Bp.(!).

További egy általános, illetve egy gazdálkodási hetilapot találtunk.

Háromszéki Híradó (I–III. évf., 1902–1904): Politikamentes, társadalmi hetilap. Szerk. Vitályos Béla, kiadótul. Mórítz István és Vajna Lajos nyomdája. Ára 6 Kor.

Székely Gazda (I–II. évf., 1903–1904): Mező- és közgazdasági hetilap. Szerk. és tul. Mika, nyomta Mórítz és Vajna. Ára 1904: 10 Kor.

A településen pedagógiai szakfolyóirat is napvilágot látott.

Székely Tanügy (I. évf. 1. sz., 1875. ápr. 15.): Nevelés-oktatásügyi szakközlöny. A Sepsiszentgyörgyi Eötvös Egylet és a Brassóvidéki Néptanító Egylet hivatalos lapja. Szerk. Málík, kiadótul. a helyi Eötvös Egylet. Havonta kétszer jelent meg. Ára 4 Ft

Ritkábban megjelenő kiadványból további kettőre leltünk.

Fürdői Lapok (Tusnádfürdő – I. évf., 1904): Közgazdasági és szépirodalmi fürdőlap. Havonta kétszer jelent meg. Összesen hét száma látott napvilágot. Főszerk. Bodor Lajos, szerk. Végh Zsigmond, nyomta Mórítz és Vajna.

A Kertészet (I. évf., 1902): Szerk. Papp Samu. Összesen két száma jelent meg. Utóda *A Kertészeti Közlöny (I–III. évf., 1902–1906; szünetelt 1904–1905 között):* Havonta jelent meg. Szerk. és kiadó Papp, nyomta Mórítz és Vajna. Ára 6 Kor. 1908: nyomta Mester János, Hátszeg(!). Ára 4 Kor. [Érdekes adalék, hogy Papp 1913-ban

Déván alapított kertészeti közlönyt, „*Szakismeret-terjesztő lap*” címmel.]

A város saját élclappal is rendelkezett.

Csalán (I. évf., 1908): Vármegyei független élclap. Felelős szerk. „*Minden lében kanál*”, kiadó a „*Csalántermelő Társaság*”. Összesen 13 száma jelent meg. [Fiktív szerk.- és kiadójelölés.] Néhány évvel később ugyanezen a címen újraindult (I. évf., 1910–1911): Összesen 12 száma jelent meg.

Székelyudvarhely

A település szép számú hetilappal büszkélkedhetett.

Udvarhely (I. évf., 1872–1873): Szerk. és kiadótul. Szombathy Ignác, ideiglenes felelős szerk. Kénossy Béla, nyomta Becsek Dániel könyvnyomdája. 1872 júniusától hetente kétszer jelent meg.

Baloldal (I–II. évf., 1874–1876): Politikai hetilap. Szerk. és kiadótul. Ugron Gábor, nyomta Becsek. [Politikai megfontolásból 1875. július 1–december 31. között Kolozsváron jelent meg, ezalatt szerk. Deáky Albert.] Ára 6 Ft

Udvarhelyi Híradó (I. évf., 1877): Közművelődési, közgazdasági és közegészségügyi hetilap. Szerk. és kiadótul. Szakács Mózes, nyomta Becsek. Ára 4 Ft. Összesen 52 száma jelent meg.

Székely-Udvarhely (I–XIX. évf., 1894–1913): Udvarhelyvármegye közigazgatási, közgazdasági, közművelődési és szépirodalmi hetilapja. Szerk. Vajda Emil, főmunkatárs Pogány Kornél, Embery Árpád, Kénossy Béla és Solymossy Endre, kiadótul. Betegh Pál nyomdász. Ára 4 Kor. 1897-től szerk. és kiadó Betegh, főmunkatárs Fülei Sz. Lajos. Ára 1901: 8 Kor. 1905 nyaratól alcíme az Udvarhelymegyei Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt Lapja. Szerk. Gyarmathy Dezső, Hinléder Fels Ernő, Kállay Tamás, Pál Ernő és Viola Sándor, laptul. Betegh. Az év végén felelős szerk. Pál Ernő, szépirodalmi munkatárs Fülei Sz. 1906: felelős szerk. Hinléder. 1907-től felelős szerk. Deréki Antal, főszerk. és laptul. Betegh. Ára 10 Kor., egy számé 10 fillér. 1909-től felelős szerk., kiadótul. és nyomta Betegh. Rövidéletű „közjátéknak” tekinthető az *Udvarhelyi Újság* (I. évf., 1913): Független demokrata hetilap. Példányait a Székely-Udvarhely olvasóinak az előfizetési díj további fizetése ellenében juttatták el, bár újra

kezdtek az évfolyam- és lapszámozást. Mindössze három lapszám megjelenéséről van adatunk. A Székelyudvarhely igazi (jog)utóda a *Székelyország* (XIX–XXII. évf., 1913–1916): Csík-, Háromszék-, Marostorda-, Tordaaranyos- és Udvarhelyvármegyéek pártoktól független, székely érdekű újsága. Felelős szerk. és kiadó Betegh

Udvarhelyi Híradó (I–XXI. évf., 1897–1918; szünetelt 1916. aug. 28–okt. 4. és okt. 16–nov. 4. között): Szépirodalmi, társadalmi, közgazdasági hetilap. Nyomta a Becsek D. Fia Könyvnyomda. Felelős szerk. kezdetben Cs. Szabó Kálmán, majd 1901-től Becsek Aladár. Ára 8 Kor. 1903-tól a vármegye politikai és közgazdasági lapjaként jelent meg. 1905: főszerk. Kovácsy Albert, felelős szerk. Becsek Aladár, kiadó és nyomta Becsek D. Fia. Ára 8, tanítóknak és jegyzőknek 6 Kor., egy számé 16 fillér. 1908-tól alcíme Az Udvarhelymegyei Jegyzői Egylet hivatalos közlönye. 1909-től felelős szerk. és kiadótul. Becsek D. Fia. 1912-től felelős szerk. Becsek Aladár, kiadótul. Becsek D. Fia

Vasárnap (III–V. évf., 1903–1905): Képes családi heti újság. Szerk. Nagy Károly és Vajda Ferenc, kiadó az Erdélyi Református Egyházkerület, nyomta Becsek D. Fia. [A lap kezdetben Kolozsváron jelent meg, 1906-tól pedig Marosvásárhelyen.]

Székely Újság (I–II. évf., 1905–1906): Pártonkívüli politikai hetilap. Felelős szerk. Török Pál, társszerk. Chalupka Rezső, kiadótul. a kiadóbizottság, nyomta Becsek D. Fia. Ára 1908: 8, tanítóknak, lelkészeknek és jegyzőknek 4 Kor.

A rendezett tanácsú város hivatalos lapja:

Udvarhelyvármegye Hivatalos Lapja (I–XXIII. évf., 1903–1925; szünetelt 1916. aug. 25–nov. 16. között): Szerk. Lázár Ádám, kiadó Betegh. Ára 6 Kor. 1905-től szerk. Keith (vagy Keisz) Ferenc. 1906–1918 között kiadó és nyomta Becsek D. Fia. 1909-től felelős szerk. Keith tb. főjegyző

Vallási szakfolyóiratból kettőt is találtunk.

Református Prédikátori Tár (I. évf., 1907): Szerk. ifj. Péter Károly, nyomta Becsek D. Fia

Unitárius Szószék (II–XIII. kötet, 1907–1918): Szerk. Deák Miklós, Vári Albert, Balázs András, Bölöni Miklós és Ürmösi József, kiadó az Egyetemes Unitárius Lelkészkör, nyomta Becsek D. Fia. Negyedévenként, nem évfolyamba, hanem kötetbe rendezve jelent meg. [Az I. kötet Háromszéken jelent meg még 1896-ban. A XIV–XXXIII. kötetek 1921–1940 között láttak napvilágot.]

A településnek volt két pedagógiai folyóirata is.

Haladás (I. évf., 1905): Az Udvarhelymegyei Tanító Egyesület értesítője, valamint az Udvarhelymegyei kir. Tanfelügyelőség hivatalos közlönye. Szerk. Gyerkes Mihály, nyomta Becsek D. Fia. Ára 2 Kor., tagoknak ingyenes

Udvarhelyi Népközelés (I–VII. évf., 1910–1906): Szerk. Gyerkes, Gál Imre és Földes Ferenc, kiadótul. az Udvarhelymegyei Tanítóegylet, nyomta Becsek D. Fia

Egyéb, kis évfolyamszámot megért lapot is szép számmal találtunk.

Eötvös Önképzőkör (I. évf., 1896): [A helyi főreáliskola lapja.] Nyomta Becsek D.

Udvarhelyvármegyei Községi és Körjegyzők Közölyne (I. évf., 1906): [A jegyzői egylet szaklapja.] Felelős szerk. Gálffy István, társszerk. Máthé József, nyomta Becsek D. Fia

Kékek Lapja (I–III. évf., 1908–1910): A Kékek Klubjának országos hivatalos közölyne. Szerk. Tatay Zoltán, Faust Elek, Hegedüs Béla. [Kezdetben Debrecenben adták ki.] 1908. nov. 25-től nyomta Becsek D. Fia. Számai rendszeretlenül, nagyobb időközökben jelentek meg.

Kézdivásárhely

A heti két alkalommal megjelenő helyi lapok száma összesen hat.

Kézdi-Vásárhely és Vidéke (I. évf., 1879): Ismeretterjesztő, vegyes tartalmú hetilap. Szerk. Erdélyi Károly, főmunkatárs: Perdy Károly, kiadótul. Turóczi és Stypolkowsky Nyomdájá. Ára 1880: 5 Ft. Utóda a *Székely Közölyne* (II–III. évf., 1880–1881; szünetelt 1881. jún. 29–szept. 4. között): Ismeretterjesztő, vegyes tartalmú hetilap. Szerk. és kiadótul. Szabó Dániel, kiadótul. Turóczi és Stypolkowsky. Ára 6 Ft

Székelyföld (I–XXV. évf., 1882–1906): Közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hírlap. Szerk. T. Nagy Imre, 1883: T. Nagy, Kaldebó Ferencz, ifj. Dobay János, 1884: T. Nagy és ifj. Dobay, 1885: ifj. Dobay és Sprencz György, kiadótul. Szabó Albert. Ára 1885: 6 Ft. 1891: szerk. és kiadótul. ifj. Dobay. Ára 6 Ft, 1900: 12 Kor., 1902-től 10 Kor.

Székely Híradó (I–III. évf., 1893–1895): Szerk. Bánffy Zsigmond és Balogh Vendel, laptul. ifj. Jancsó Mózes nyomdász. Ára 8 Kor. 1895: szerk. Bánffy, Molnár László és Vajda Emil. Ára 6 Kor.

Székely Újság (I–XXVIII. évf., 1904–1944):

A Háromszékmegyei Függetlenségi és 48-as Párt hivatalos lapja. Főszerk. Szentiványi Árpád, felelős szerk. és kiadó Molnár Emil, nyomta Turóczi István nyomdájá. Ára 10 Kor. 1908: főmunkatárs Czeplédi Miklós, Nagy György és Megyaszi Mihály, nyomta a Kézdivásárhelyi Könyvnyomda. Egy szám ára 10 fillér. 1909-től felelős szerk. Dienezs Ödön. Ára 1914: 14 Kor. Beolvadt a *Székely Hírlap* (I–VIII. évf., 1906–1913): Politikai, társadalmi, közgazdasági és szépirodalmi lap. Felelős szerk. és laptul. Biro Lajos, nyomta: Turóczi. 1906-tól szerdán és szombaton, 1909-től csütörtökön és vasárnap jelent meg. Ára 10 Kor., egy számé 10 fillér

A ritkábban megjelenő lapokból kettőt találtunk.

Kézdivásárhely és Vidéke (I. évf., 1903–?): Havonta kétszer jelent meg. Szerk. és tul. Köpeczi Bocz József, nyomta Löbl Dávid és Fia, Bp.(!) Ára 5 Kor.

Hírdetési Közölyne (I. évf., 1914): Nyomta Turóczi. Összesen 22 száma jelent meg.

A településen pár éven át egy élclap is megjelent.

Darázs (I–III. évf., 1906–1908): Szerk. Parázs, nyomta a Kézdivásárhelyi Könyvnyomda rt. Havonta egyszer jelent meg. Ára 2 Kor.

Csíkszereda

A településen összesen öt hetilap jelent meg.

Csíki Lapok (I–XXXIII. évf., 1889–1921; XLV–LVI. évf., 1933–1944): Társadalmi, közgazdasági és szépirodalmi hetilap. Mutatványszám: 1888, 1891: szerk. Bocskor Béla, főmunkatárs Vitos Mózes, kiadó Györgyjakab Márton nyomdász. Ára 4 Ft. 1894-től nincs főmunkatárs. 1900-tól felelős szerk. Fejér Antal, kiadó és nyomta Szvoboda József nyomdájá. Ára 8 Kor.

Csikmegyei Híradó (I–III. évf., 1900–1902): Szerk. és kiadótul. Szvoboda J. Mutatványszám: 1899. dec. 24. Ára 1900: 6 Kor.

Csíkszereda (I–III. évf., 1903–1905): Közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hetilap. Szerk. Szántó Samu, illetve Nagy Béni, kiadótul. és nyomta Gyönös Gyula nyomdájá. Ára 8 Kor. Politikamentes újságként tartották számon.

Székelység (I–XI. évf., 1905–1915): Politikai, közgazdasági és szépirodalmi hetilap. Fele-

lős szerk. és laptul. Nagy Béni, kiadó és nyomta Gyönös. Ára 8 Kor., egy számé 16 fillér. 1909-től felelős szerk. Gaal Endre, laptul. Nagy ügyvéd, kiadó és nyomta Szvoboda Miklós nyomdája

Őrszem (I–II. évf., 1907–1908): Politikai, társadalmi és közgazdasági hetilap. A Csíkmegyei 48-as Függetlenségi Párt hivatalos közlönye. Felelős szerk. Ujfalusi Jenő

A rendezett tanácsú város hivatalos lapja:

Csikvármegyei Értesítő (I–II. évf., 1902–1903): Megyei hivatalos rendeletek, szabályrendeletek, körözhvények stb. közlönye. Szerk. és kiadó az alispáni hivatal. Havonta kétszer jelent meg. Utóda a *Csikvármegye Hivatalos Lapja (II–XV. évf., 1903–1918):* Megyei hivatalos rendeletek, szabályrendeletek, körözhvények stb. közlönye. 1905: nyomta Létz János nyomdája Gyergyószentmiklóson. Havonta kétszer jelent meg. Ára 12 Kor. Nyomta 1908: Szvoboda J., 1909-től Szvoboda M. [Évtizedekkel később újraindult (I–IV. évf., 1941–1944)]

A vm. gazdasági lapja:

Gazdasági Értesítő (I–XIII. évf., 1885–1897): A Csíkmegyei Gazdasági Egyesület közlönye. Szerk. T. Nagy Imre, nyomta Szvoboda M. Ára 1 Ft, tagoknak ingyenes. 1891: negyedévente, 1896-tól havonta jelent meg. Utóda a *Csiki Gazda (XIV–XXXI. évf., 1900–1917):* Szerk. T. Nagy, 1901-től nyomta Szvoboda J. Ára 6 Kor., tagoknak ingyenes. 1908-tól „Megjelenik szükséghez képest.” Ára 2 Kor., tagoknak ingyenes. 1909-től nyomta Szvoboda M.

Oktatással-neveléssel kapcsolatos szakfolyóirat:

Paedagógiai Lapok (I. évf., 1902–?): A katolikus paedagógia és az egészséges alapon álló tanítási újítások közlönye. Szerk. Augusztin Imre, laptul. és nyomta Szvoboda J. Havonta kétszer jelent meg. Ára 6 Kor. 1904: szerk. Laszczik Ernő. Melléklapja a *Gyakorló Iskola (I. évf., 1902–?):* A Paedagógiai Lapok ingyenes melléklete. Szerk. Augusztin, nyomta Szvoboda J. Havonta egyszer jelent meg.

A kevés lapszámot megért sajtótermékek száma kettő.

Az őrség (I. évf., 1907): Felelős szerk. Zöldy Lajos, nyomta a Jókai nyomda rt. Összesen kilenc száma jelent meg.

A településen egy rövidéletű folyóirat erejéig képviseltette magát a színjátszás is.

Színházi Újság (I. évf., 1912): Szerk. Tompa Béla, nyomta Szvoboda J. Összesen hat száma jelent meg.

Gyergyószentmiklós

Két helyben megjelenő hetilapot számoltunk össze.

Gyergyói Hírlap (I–VII. évf., 1898–1904): Társadalmi, szépirodalmi és közgazdasági hetilap. Szerk. Kalmár Ignác, kiadó Létz János helyi nyomdája. Ára 1899: 4, 1901-től 8 Kor. Politikamentes újságként tartották számon.

Gyergyó (I–XXI. évf., 1901–1940?): Társadalmi, közgazdasági és szépirodalmi hetilap. Felelős szerk. Beke Antal, főmunkatárs: Szini Lajos, nyomta Sándory Mihály nyomdája. 1902-től szerk. Kálmán István, nyomta Létz. Ára 8 Kor. 1903: nyomta a Sándory és Társa Nyomdája. 1912-től szerk. Beke, főmunkatárs Szini Gyula

A későbbi időszakból a fentieknél valamivel sűrűbben megjelenő sajtóterméket is találtunk.

Csikvármegye (I–XV. évf., 1905–1919): Felelős szerk. és laptul. Vákár P. Artúr, nyomta Létz. Ára 8 Kor., egy számé 20 fillér. 1909-től hetente kétszer jelent meg (csütörtökön és vasárnap). 1914: nyomta a Gyergyó–Ditró nyomda

Szászrégen

Tudomásunk szerint a településnek a vizsgált időszakban csupán egyetlen, rövid életű hetilapja volt.

Régenvidék (I. évf., 1898–1899): Szépirodalmi, társadalmi és vegyes tartalmú hetilap. Felelős szerk. Kertész József, szerk. Nagy Lajos, kiadótul. a Schebesch nyomda. Ára 1898: 5, 1899: 6 Kor.

Barót

Hetilapnak minősíthető vegyes tartalmú helyi lapból háromféle is megjelent a vizsgált időszakban.

Erdővidék (I–XIV. évf., 1903–1916): Erdővidéki Bányász – A Köpeczi Bányavállalat pártbizottságának és a dolgozók tanácsának kiadványa. Szerk. Ferenczy Géza, nyomta Rozsondai János nyomdája. Ára 8 Kor. 1909: főmunkatárs Debreczky Béla. Laptársa, majd utóda a *Barót és Vidéke (I–III. évf., 1914–1918):* Közgazdasági és

társadalmi lap. Szerk. Darvas Ferenc, kiadó Kiss Sándor és Darvas.

Erdővidéki Hírlap (I–II. évf., 1909–1910): Politikai, társadalmi, szépirodalmi, tanügyi és közgazdasági, ipari hetilap. Szerk. Hoffmann Géza, kiadó az Erdővidéki Hírlap Szerkesztő Bizottsága.

Angyalos (Háromszék vm. – 550 l.)

A település saját mezőgazdasági lappal rendelkezett.

Gyakorlati Székely Gazda (I. évf., 1904–?): Szerk. és laptul. Incze Manó, nyomta Mórítz István és Vajna Lajos nyomdája Sepsiszentgyörgyön. Ára 8 Kor.

Székelykeresztúr

A hetilapok száma egy.

Székelykeresztúr (I–XV. évf., 1904–1919; szünetelt 1908-ban): Gazdasági, ipari, szépirodalmi és közművelődési hetilap. Szerk. és kiadótul. Szabó Kálmán nyomdája. Ára 6, 1909-től 5 Kor., egy számé 20 fillér. Politikamentes lapként tartották számon.

Az alkalmi kiadványok száma ugyancsak egy.

Székelyföldi Hírnök (I. évf. 1. szám, 1904. júl.

17): Politikamentes, jótékonyági alkalmi lap. Felelős szerk. és kiadótul. Szabó Kálmán. Ára 20 fillér

A település egyik protestáns közösségének volt saját lapja, mely megjelent jóval korszakunkon túl is.

Unitárius Egyház (I–XXXIII. évf., 1905–1940; szünetelt 1916. aug. 15–dec. 15., 13. évf. 12. sz. (1918)–14. évf. 1. sz. (1921) és 1936. okt. 15–1937. ápr. 15. között): Egyházi és iskolai lap. Szerk. Lőrinczi István, kiadó a Székelykeresztúrvideki Unitárius Lelkészkör, nyomta Szabó. Ára 6 Kor. Havonta 1908: egyszer, 1914: két alkalommal jelent meg. Szerk. Péter Lajos. [Utóda a *Székelykeresztúri Unitárius Egyház (XXXIV–XXXVII. évf., 1941–1944):* Egyházi és iskolai lap. Szerk. Marosi Márton, kiadó a Székelykeresztúri Unitárius Egyház]

Összefoglalás

A vizsgált időszakban a székelyföldi nyomdászok és könyvkereskedők igen szorgalmas és tartalmas munkát végeztek. Számuk alakulását évtizedenként, illetve az utolsó békeévben, valamint az I. világháború kezdő és záró évében a következő táblázatok szemléltetik.

A székelyföldi nyomdahelyek és a nyomdák száma (1867–1918) ¹⁵²

	1867	1877	1887	1897	1907	1913	1914	1917	1918
Csík vm.									
Csíksomlyó	1	1	1	?					
Csíkszereda			2	1	6	4	3	2	2
Ditró			1	1	2	3	1		
Gyergyó-szentmiklós				2	2	5	5	3	3
Maroshévíz						1			
Maros-Torda vm.									
Marosvásárhely	2	2	2	3	10	10	6	4	5
Szászrégen		1	1	2	2	2	1	1	1
Nyárádszereda						1			
Háromszék vm.									
Kézdivásárhely			1	2	2	2	2	1	1
Sepsi-szentgyörgy		1	1	1	3	3	3	2	2
Barót				1	1	2	1	1	1
Kovászna					1	1	1	1	1
Udvarhely vm.									
Székelyudvarhely		1	1	2	2	2	2	1	1
Székelykeresztúr			1	3	1	1	1	1	1
	1867	1877	1887	1897	1907	1913	1914	1917	1918

A Székelyföld településein működő könyvkereskedők száma (1867–1918) ¹⁵³

	1867	1877	1887	1897	1907	1913	1914	1917	1918
Maros-Torda vm.									
Marosvásárhely		1	1	3	2	2	2	1?	1?
Szászrégen			1	1	1	1			
Háromszék mv.									
Kézdivásárhely	1	1	1	3	2	2	2	1?	1?
Sepsi-szentgyörgy			1	1	1	1	1	?	?
Udvarhely vm.									
Székelyudvarhely	1	1	1	3	2	2	1	?	?
Csík vm.									
Csíkszereda			1	1	1	1	1	1	1
Gyergyó-szentmiklós		1	1	1	1	1	1	1	1
	1867	1877	1887	1897	1907	1913	1914	1917	1918

¹⁵² az időközben működő nyomdák nélkül

¹⁵³ az időközben tevékenykedő könyvkereskedők nélkül

Melléklet

Hetilapok néhány székelyföldi településen (1867–1918)*

Marosvásárhely

[illegible]

* a később napilappá vált sajtótermékekkel együtt

Székelyudvarhely

1872	1873	1874	1875	1876	1877	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	
Udvarhely		Baloldal			U h e l y i H í r a d ó	Székely-Udvarhely																					Székelyország			
						Udvarhelyi Híradó																								
																Vasárnap (később ld. Maros- vásárhelynél)														
																Székely Újság														

Csikszereda

1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918
Csíki Lapok																													
											Csíkmegyei Híradó		Csík- szereda																
																Székelység													
																	Órszem												

A végső összegzés során a következő adatokhoz juthatunk: a vizsgált korszakban Maros-Torda vm. három településén 21 nyomda működött, Csík vm. öt településén 24, Udvarhely vm. két településén 5, Háromszék vm. négy településén 17. Összességében tehát a négy érintett vm. 14 településének nem kevesebb mint 67 nyomdáját, illetve nyomdászát mutattuk be. A könyvkereskedők száma pedig a következőképpen alakul: Maros-Torda vm. két településén 7, Csík vm. két településén 5, Udvarhely vm. két településén 7, Háromszék vm. két településén 6 könyvkereskedő működésére sikerült adatot találnunk. Összesen tehát a négy érintett vm. nyolc településének pontosan negyedszáz ilyen vállalkozását számoltuk össze. A képet szépen árnyalja, hogy számos nyomdász könyvkereskedést is működtetett. Amint azonban láthattuk, a nyomdák egy része csak igen kis terjedelmű – néhány lapos, esetleg csupán egyetlen oldalas – nyomtatványok előállításával foglalkozott, és nem készített könyvet.

A tárgyalt székelyföldi nyomdák számához hasonlóan imponáló a kiadványok száma és tartalmi sokszínűsége is. A föllelt nyomtatott művek száma a következőképpen alakul: Maros-Torda vm. a legtöbb, 274; Csík vm. (a csíksomlyói ferencrendi nyomdatermékek nélkül!) 99; Udvar-

hely vm. M. Hubbes Éva Székelyudvarhelyvel kapcsolatos földolgozásán (M. HUBBES 1998.) kívül 94, és Háromszék vm. 174 kiadvánnyal képviselteti magát. A fentiek fényében a négy vm. területén mindösszesen 641 kiadványt sikerült számba vennünk.

A tárgyalt korszak sajtótörténetének a különböző években más és más rajzolata bontakozik ki. Számításaink szerint pl. 1914-ben Maros-Torda vm. székhelyén (Marosvásárhelyen) nem kevesebb mint 13, Csík és Udvarhely vm. két-két településén 6–6, Háromszék vm. három településén pedig 7 folyóiratot és helyi lapot adtak ki. Összességében tehát a négy érintett vm. 8 településén 32 hivatalos folyóirat, illetve egyéb lap jelent meg. Méltán nevezhetjük ezt az időszakot a székely sajtó első, nagy (hős)korának.

Ugyanakkor az is világosan látszik, hogy a nyomdák és azokkal együtt a különféle kiadványok (legyenek azok könyvek, füzetek, újságok, folyóiratok, helyi lapok, apró- vagy bármilyen más nyomtatványok), valamint nem utolsósorban a könyvkereskedők a vm.-székhelyeken, illetve a jelentősebb településeken koncentrálódtak, a szellemi igényeknek és a (technikai) lehetőségeknek megfelelően.

Irodalom

- BUZINKAY 2008 Buzinkay Géza, *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*, Corvina Kiadó, Budapest.
 HELYSÉGNÉVTÁR 1913 *A Magyar Szent Korona Országainak helységnévtára 1913*. Magyar Kir[ályi]. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. Internetes változat: http://konyvtar.ksh.hu/digitalizalt_anyagok/helysegnevtar/helysegnevtar-1913.pdf A letöltés ideje: 2012. jún. 26.
- MAGYAR KÖNYVÉSZET 1860–1920 *Magyar könyvészet 1860–1875*, Budapest, 1885; *Magyar könyvészet 1876–1885*, Budapest, 1890.; *Magyar könyvészet 1886–1900*, Budapest, 1908.; *Magyar könyvészet 1901–1910*, I-II. kötet, Budapest, 1917.; *Magyar könyvészet 1911–1920*, I-II. kötet, Budapest, 1939. (Reprint kiadás: Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Budapest, 1968–1969.) Internetes, kereshető változat: <http://www.arcanum.hu/oszk/> A letöltés ideje: 2014. júl. 4–21.
- MAGYAR KÖNYVKERESKEDŐK ÉVKÖNYVE 1891–1917 *Magyar könyvkereskedők évkönyve, Első–Huszonhetedik évfolyam*, Magyar Könyvkereskedők Egylete, Budapest, Internetes változat: <http://epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?id=2548> A letöltés ideje: 2014. júl. 7–21.
- M. HUBBES 1998 M. Hubbes Éva, *Székelyudvarhely egykori nyomdái és kiadványai*, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, Internetes változat: <http://mek.oszk.hu/07200/07233/> A letöltés ideje: 2015. febr. 25.
- NEKTÁR Nektár – Az OSZK Központi Katalógusa: http://nektar2.oszk.hu/librivision_hun.html A letöltés ideje: 2015. márc. 19.
- V. ECSEDY 1999 V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*, Balassi Kiadó, Budapest.
- ZÖLD 1987 Zöld Ferenc (Ed.), *Könyvkiadók és könyverjesztők Magyarországon*, Magyar Könyvkiadók és Könyverjesztők Egyesülése, Budapest.

Kis Krisztián Bálint

SZMSZC Baross Gábor Gépipari, Közlekedési Szakképző Iskolája

Szolnok, Magyarország

E-mail: rebutia@freemail.hu

TIPOGRAFII, EDITURI, COMERCIANȚI DE CĂRȚI, ZIARE, PERIODICE ȘI JURNALE LOCALE ÎN SECUIME (1867–1918)

Rezumat

Studiul prezent oferă o imagine schematică asupra bibliografiei și istoricului presei din Secuime, din perioada dualismului. Pe de o parte, urmărește dezvoltarea tipografiei, publicării și comerțului de carte între anii 1867–1918. Studiul prezintă 67 de tipografii, precum un total de 641 de publicații în limba maghiară ale acestora, din 14 localități cu tipografie, de pe teritoriul celor patru scaune, astfel, completând recenta literatură de specialitate citată. Pe de altă parte, ziarele, periodicele și jurnalele

locale publicate pe teritoriul Secuimii, în perioada respectivă, sunt caracterizate prin varietate atât în privința conținutului, cât și în privința numărului de apariție. În 1914, de exemplu, în 8 localități au fost publicate 32 de periodice oficiale și alte jurnale. Această perioadă poate fi apreciată ca prima mare epocă de aur a tipografiei și a presei pe teritoriul Secuimii deopotrivă, în care dezvoltarea tehnică și intelectuală a jucat un rol semnificativ.

PRINTING HOUSES, PUBLISHERS, BOOKSELLERS, NEWSPAPERS, JOURNALS AND LOCAL PAPERS IN SZEKLERLAND (1867–1918)

Abstract

The present study provides a schematic picture of the bibliography and press history in Szeklerland, during the Age of Austro-Hungarian Dualism. On the one hand, it traces the progress of printing, book publishing and book trade between 1867–1918. On the territory of the four researched counties, 67 printing houses and their 641 Hungarian publications could be overviewed, in the case of 14 settlements. These publications constitute a supplement to the cited specialized literature of the recent past. On the

other hand, the newspapers, journals and local papers published on the territory of Szeklerland, during that period, show a complex and manifold picture considering their content and circulation. In 1914, for example, 32 professional journals and other papers were published in 8 towns. That period might be well called the first great age of printing and printed press in Szeklerland too, an age in which intellectual and technical development played a significant part.

KÖZÖSSÉGI NORMÁK ÉS HÁZASSÁGON KÍVÜLI SZÜLETÉSEK: UDVARHELYSZÉKI FALVAK A 19. SZÁZADBAN

Lakatos Sándor-Pakot Levente

Bevezetés

A 19. századi székelyföldi fiatalok felnőtté válásának egyik fontos aspektusa, az érzelmi és a szexuális élet kezdete kevésbé kutatott terület. A korabeli első házasságkötési életkorok alapján a fiatalok szexuális érettségétől a házasságukig eltelt időszak több évig tarthatott. A fiatalabb életkorban, általában 18–22 éves kor között házasodó lányok esetében ez az időszak rendre rövidebb, mint a fiúk körében, akik a katonai szolgálat teljesítését követően alapítottak családot. Kérdésként merülhet fel, hogy a korabeli székely falusi társadalmakban a fiatalok a társadalmi és egyházi normákat betartva vártak házasságkötésük időpontjáig, vagy ezzel szemben a szabadabb szexualitást választották.

A téma történeti vizsgálatában a mai kutató jelentős korlátokba ütközik. Hogy milyen szerepet játszott a szerelem az érzelmi kapcsolatokban szinte lehetetlen egy évszázaddal később megállapítani. A történeti demográfiai kutatásokban elterjedt módszer a házasságon kívüli fogamzások és születések vizsgálata, hiszen ezek a családi, egyházi és közösségi szabályok megszegését jelentették. A házasságon kívüli fogamzás és születés egyértelműen a „normatív, jól bevett viselkedési minta” megszegését, megsértését jelenti. Teichman definíciója szerint: (...) „*a törvénytelen gyermek fogamzása és születése nincs összhangban az adott közösség reprodukciót szabályozó intézményesült normáival*”¹. A házasságon kívüli születés

és a házasságon kívüli fogamzás együttesen jó képet adhat arról, hogy a szexualitást a házaspárok jogaként előíró normát milyen mértékben szegték meg az adott társadalomban.² Fontos hangsúlyozni, hogy ezt csupán a születéskorlátozás elterjedését megelőző időszakra, vagyis nagyjából a 19. századra tartjuk érvényesnek, hiszen a modern születéskorlátozás elterjedésével a szexualitás elvált a reprodukciótól. Napjainkban a házasság előtti fogamzás és házasság előtti születés sokkal inkább a fogamzásgátló módszerek használatával van összefüggésben semmint a szexuális absztinenciával vagy szabadossággal.

A kutatási téma behatárolása

A témával foglalkozó kutatások köréből kiemelkedik Edward Shorter munkássága. Shorter szerint a hagyományos társadalmakban a fiatalok többsége a testiségtől elidegenített légkörben jutott el a felnőttkorba, amely elsősorban annak tulajdonítható, hogy ezek a társadalmak sikeresek voltak a nőtlen/hajadon fiatalok szexualitásának ellenőrzésében és korlátozásában. A paraszti társadalmakban a vallás nagyon fontos szerepet töltött be a társadalmi norma fenntartásában. A házasságon kívüli születés okozta szégyen együttesen hozzájárult ahhoz, hogy a fiatal felnőttek türelmesen megvárták a házasságkötésük időpontját.³ Shorter véleménye szerint ez a fajta hagyományos

¹ TEICHMAN 1982, 80. Idézi KOK 2009, 14.

² KOK 1990, 8.

³ SHORTER 1971.

világ Nyugat-Európában a 18. század közepe és a 19. század vége közötti időszakban alapvetően megváltozott. A fiatal felnőttek számára önálló pénzkereseti és anyagi függetlenedést teremtő iparosodás mentalitásbeli változással járt együtt. A fiatalok körében egyre inkább előtérbe került a szerelem és szexualitás romantikus átélésének igénye.

Shorter véleménye szerint a házasságon kívüli születések arányának a korszakban megfigyelt emelkedése erre a mentalitásbeli változásra vezethető vissza. A falusi néptömegek és városi szegényebb rétegek házasságkötéseiben egyre nagyobb szerepet kapott az érzelmi motiváció, miközben a városi polgárság körében továbbra is fennmaradt a szülők által összehozott kényszerházasságok gyakorlata.

A házasságon kívüli születések arányának ezt a fajta értelmezését a tudományos közösségen belül nem fogadta teljes egyetértés. A kutatók közül többen kritikusan viszonyultak a fenti megállapításokhoz, és Shorter véleményével ellentétben, a házasságon kívüli születési arányokra nem a modernitás, hanem az archaizmus egyik jeleként tekintettek. Peter Laslett, George Alter és mások kutatásaikban rámutattak arra, hogy a házasságon kívüli születések a modern korunkat, vagyis az iparosodást megelőzően is gyakoriak voltak, városokban csakúgy, mint falvakban. Véleményük szerint a házasságon kívüli születések gyakorisága inkább a nőknek a férfiakkal szembeni kiszolgáltatottságáról és hátrányos helyzetéről tanúskodik.

George Alter a 19. századi belgiumi, gyorsan iparosodó kisvárosban, Verviers-ben vizsgálta a házasságon kívüli születéseket. Következtetése szerint a házasságon kívüli születési arányszámok emelkedése mögött a fiatal nők kiszolgáltatott helyzete állt. A helyi kultúra a házasság előtti szexuális kapcsolatok megítélésében kettős mércét érvényesített: a férfiakat bátorította, hogy szexuális kapcsolatot tartsanak fenn, a nőket ellenben a hűségre és odaadásra ösztönözte. A házasság előtti szexualitás a nők számára a házassághoz vezető utat jelentette. Ilyen értelemben a házasság előtti szexuális kapcsolat nem a fokozatos emancipációt tükrözte, hanem sokkal inkább a férfiak

által kikényszerített lépésnek felelt meg. A fiatal nők a férfiaknak való szembeszegüléssel a házassági tervük megghiúsulását kockáztatták, a szexuális kapcsolattal viszont a leányanyaság kockázatát növelték. A kettős mércé, a sajátos társadalmi és kulturális környezet alapvetően kedvezőtlen volt a nők számára, és olyan helyzeteket eredményezett, amelyben a kevesebb erőforrással rendelkező nők – például árvák, bevándorlók, idősebb életkorúak – nagyobb kockázatot vállaltak.⁴

Peter Laslett e témában végzett kutatásai során Shorter megállapításától teljesen eltérő magyarázatot adott a házasságon kívüli születések arányának emelkedésére. Véleménye szerint Nyugat-Európa városaiban a házasságon kívüli születés a népesség szegényebb csoportjaiban egy folyamatosan növekvő társadalmi szubkultúra („bastardypronesubsociety”) jele volt. A polgárság körében elterjedt korlátozott szexualitás társadalmi normáját a szegényebb kategóriák kétkedéssel és ellenszenvvel szemlélték. Szegény csoportból származni nem vezetett szükségszerűen visszatetsző társadalmi életforma választásához, de nagyon sokan új identitást találtak a „deviáns” magatartásban és életvitelben. Laslett szerint a házasságon kívüli születések növekedése nem a törvénytelen gyermekek szülő nők számának növekedéséből, hanem sokkal inkább abból a tényből adódott, hogy az alacsonyabb társadalmi státusban levő nők, a tiltakozás egyfajta formájaként egyre több „szerelemgyereket” hoztak a világra.⁵

Peter Laslett megközelítésének fontossága abban rejlik, hogy ráirányította a figyelmet az egyedülálló nők életkörülményeinek vizsgálatára. A Laslett által javasolt kutatási irányt legutóbb Anders Brändström elevenítette fel, és svédországi adatokon vizsgálta a Laslett-i hipotézis érvényességét.⁶ A Sundsval-i régió egyházi anyakönyveinek feldolgozása révén mintegy 2569 egyedülálló anya reprodukív életszakaszainak történeteit rekonstruálta. Brändström arra kereste a választ, hogy kik voltak az egyedülálló anyák, milyen körülmények között éltek, részei voltak-e egy folyamatosan növekvő „szubkultúrának” az egy anyára eső egyre több törvénytelen születéssel. Brändström elemzése nem támasztotta alá a Laslett-i hipotézist. Jóllehet Sundsval városban

⁴ ALTER 1988, 116–121. Hasonló megállapítás magyar vonatkozásban: JÁVOR 2000, 660–661.

⁵ LASLETT 1980a; LASLETT 1980b.

⁶ BRÄNDSTRÖM 1996.

a házasságon kívüli születések aránya magasabb volt, mint a környező falvakban, nem létezett azonban egyértelmű időbeni trend, amely a „szubkultúra” létét bizonyította volna.

A fenti kutatási tradícióhoz csatlakozva az alábbiakban rekonstruáljuk a házasságon kívüli születések jellegzetességeit és módosulásait az udvarhelyszéki Homoród-mente felekezeti és társadalmilag sokszínű falvaiban a 19. században. A vizsgált települések Kápolnásfalu, Szentegyházsfalu, Homoródalmás és Homoródszentmárton. A korabeli egyházi anyakönyvek adatai alapján három kérdésre keressük a választ: 1. a vizsgált időszakban miként alakult a házasságon kívüli születések aránya az egyes településeken; 2. a „törvénytelen” szülés egyszeri vagy ismétlődő tapasztalat a házasságon kívül szülő nők körében; 3. és végül, a fentiek és a felekezeti, társadalmi jellemzőik alapján a leányanyák jól elkülöníthető csoportot alkottak vagy sem.

Témaválasztásunkat indokolja, hogy a 19. századi statisztikai munkák szerzői és a korabeli adatok történeti statisztikai feldolgozásai is hangsúlyozzák a törvénytelen születések magas arányát a Székelyföldön.⁷ Ugyanakkor a mai napig hiányoznak azok a kutatások, amelyek egy vagy több település anyakönyvi adatainak módszeres feldolgozásán és összehasonlításán alapulnak, részletesen bemutatva a házasságon kívüli születések és fogamzások arányának hosszú távú időbeni trendjeit és fontosabb jellemzőit. Jelen tanulmányban a témával kapcsolatos korábbi tanulmányunk⁸ időbeni és tartalmi kiegészítésére vállalkozunk.

A vizsgált falvak: Szentegyházsfalu, Kápolnásfalu, Homoródalmás és Homoródszentmárton a 19. században

A vizsgált települések a Kis- és Nagy-Homoród forrásvidékén fekvő Szentegyház- és Kápolnásfalu, valamint a két folyónak lankásabb, földművelésre alkalmasabb környezetében fekvő Homoródalmás és Homoródszentmárton. A felekezeti határ, amely elválasztja Kápolnásfalut és Szentegyházfalut Homoródalmástól és Homoródszentmártontól csak árnyalja az eltérő

természeti-környezeti adottságokban jól megfogható különbségeket. A havasalji falvak lakóinak többsége római katolikus, míg Homoródalmás és Homoródszentmárton felekezeti szempontból jóval sokszínűbbek. Homoródalmáson az unitárius többség mellett görög katolikus kisebbség is jelen van. Homoródszentmártonban a református és az unitárius domináns felekezetek mellett ugyancsak kimutatható a görög katolikus kisebbség jelenléte. Homoródszentmárton és Homoródalmás görög katolikus közössége a többi Homoród menti görög katolikus közösséghez hasonlóan az abásfalvi plébániához tartozott, a közösség története egyelőre nincs feldolgozva. Eddigi ismereteink alapján a görög katolikus közösség a 18. században jelent meg nagyobb számban a Homoródok mentén, majd a 19. század folyamán egy békés és természetes asszimiláció folytán, elsősorban vegyes házasságok révén betagozódtak a protestáns közösségekbe.⁹

A települések közötti táji és felekezeti különbségeket tovább árnyalják a társadalmi választóvonalak. A 17–19. századi adóösszeírásokban a Kis-Homoród alsó folyása menti településeken (Homoródalmáson, Homoródkarácsonyfalván, Oklándon és Homoródújfaluban) a jobbágy és zsellércsaládok magasabb arányban vannak jelen, míg a két Oláhfaluban ezek aránya elenyésző¹⁰. A felekezeti vegyes falvak fokozottabb társadalmi differenciáltsága a 19. század második felében is fennmarad. Az 1910-es népszámlálás foglalkozási adatai szerint a mezőgazdasági kenyérkeresők között a birtokosok aránya a két havasalji faluban 81 százalék, míg Almáson és Szentmártonban 64, illetve 61 százalék. A mezőgazdaságban foglalkoztatott földnélküli mezőgazdasági cselédek és munkások aránya Szentegyházsfalu és Kápolnásfalu 19 százaléka, ellenben Almáson és Szentmártonban 36, illetve 39 százalék.¹¹

Szentegyházsfaluban és Kápolnásfaluban népessége 1785 és 1910 között mintegy másfélszeresére (1744 főről 4161 főre) nőtt. A két falu történetének fontos fejleménye a települések közelében található vasérclelőhelyek felfedezése és a vasérc kitermelésének megindítása. Az 1850-es években a településektől néhány kilométerre Szentkeresztbánya

⁷ KÖVÁRI 1947; ÁJUS, HENYE 1992.

⁸ PAKOT 2006.

⁹ HERMANN 1991.

¹⁰ HERMANN 2003: 81–82

¹¹ NÉPSZÁMLÁLÁS 1910, 906–917.

néven ipari telep jött létre, amely napszámos munka és fuvarozás révén kiegészítő kereseti lehetőségeket teremtett a helybeliek számára. A vasérc felszíni feldolgozása céljából a Brassói Bánya- és Kohómű Rt. vezetősége az Osztrák–Magyar Monarchia különböző tartományából (Csehország, Bukovina, Morvaország) német származású szakmunkásokat szerződtetett, akik aztán hosszú évtizedekre a vállalat állandó munkásaivá váltak, sajátos színfoltját képezve a szűkebb havasalji régió falusi társadalmának. A 20. század elején a vállalati munkáskolónia 50 házból állott.¹²

Homoródalmáson és Homoródszentmártonban a népesség 1785 és 1910 közötti növekedése mérsékeltebb volt ugyan mint a két havasalji faluban, de a népességszám ezekben a falvakban is közel megkétszereződik. A mintegy 125 éves időszak alatt Almáson a népességszám 1155 főről 2381 főre, Szentmártonban 526 főről 889 főre emelkedik.

Források

A kutatás forráscsoportját az 1770-es évektől kezdődő római katolikus, unitárius és református egyházi anyakönyvek képezik.¹³ A családrekonstrukciós módszer alapelveit követve, számítógépes adatbázist hoztunk létre, amely az egyének és családok legfontosabb demográfiai életeseményeit tartalmazza. A kutatás jelen fázisában a szentegyház- és kápolnásfalusi egyházközsegekről áll rendelkezésre családrekonstrukciós adatbázis, a homoródalmási és homoródszentmártoni családrekonstrukciós adatállomány kialakítása folyamatban van. A két protestáns többségű település esetében kizárólag a korabeli unitárius és a református egyházi anyakönyvek maradtak fenn, a görög katolikus anyakönyveket nem találtuk meg. Homoródszentmárton esetében azonban lehetőségünk nyílt az 1895-től kezdődő állami anyakönyveket is használni. Fontos hangsúlyozni, hogy az egyházi kereszteleési anyakönyvek a házasságon kívüli születések esetében rendkívül szűkszavúak. A 19. század első felében a bejegyzések kizárólag az újszülött nevét, felekezetét, és az anya nevét tartalmazzák. A bejegyzések minőségi javulására a 19. század második felétől kerül sor, amikor a leányanya neve mellett egyre gyakrabban bejegyzik az anya életkorát, sőt az újszülött természetes apjá-

nak nevét, társadalmi helyzetét vagy foglalkozását, esetenként pedig az anya szüleinek nevét is. Ez utóbbi adatok birtokában már többé-kevésbé sikeresen lehet rekonstruálni a házasságon kívüli születések tágabb családi, társadalmi környezetét.

Eredmények

A házasságon kívüli születések

Az 1. táblázat 1800 és 1910 között évtizedenként és települések szerint elkülönítve mutatja az összes születés és a házasságon kívüli születések számát, illetve az ezekből számított házasságon kívüli születési arányszámot. A házasságon kívüli születések aránya időben és térben egyaránt jelentős differenciákat mutat. Először is, hangsúlyoznunk kell a házasságon kívüli születések számának és arányának látványos emelkedését a 19. század második felében és a 20. század első évtizedében mindegyik településen. Másodsorban pedig a római katolikus és a protestáns többségű települések közötti különbségeket kell kiemelnünk.

Szentegyházfaluban és Kápolnásfaluban a házasságon kívüli születések az összes születés mintegy 6 százalékát jelentették. A 19. század első felében az összes születés mintegy három százaléka történik házasságon kívül, a század második felében viszont ez az arány megduplázódik, rendre eléri és meghaladja a hét százalékot. Homoródalmáson és Homoródszentmártonban a házasságon kívüli születések aránya magasabb a római katolikus falvakban megfigyelteknél, és évtizedenként jelentős kilengéseket mutat. Ez utóbbi két faluban szintén a század második felében figyelhető meg a házasságon kívüli születések arányának emelkedése, és a 19. század vége és a 20. század eleje jelentik a csúcspontot 14–15 százalék körüli értékekkel.

Homoródszentmártonban a házasságon kívüli születések arányát a két domináns – a református és az unitárius – felekezet szerint is megvizsgálhatjuk. A vizsgált időszak teljes egészében a reformátusok körében a házasságon kívül született gyermekek aránya 9,4 százalék (N=99) szemben az unitárius közösségre jellemző 5,3 százalékkal (N=69). Feltevésünk szerint a két felekezet közötti differenciák kapcsolatba hozhatók a görög katolikus családok eltérő dinamikájú betagozódásával a protestáns felekezetek valamelyikébe.

¹² VAJDA 1983, 95.

¹³ A források tételes felsorolását lásd a tanulmány végén.

	Összes születés	Házasságon kívüli születések	Házasságon kívüli születési arányszám (%)
<i>Homoródalmás</i>			
1800–1809	326	24	7,36
1810–1819	278	7	2,52
1820–1829	342	10	2,92
1830–1839	426	26	6,10
1840–1849	445	34	7,64
1850–1859	459	50	10,89
1860–1869	507	47	9,27
1870–1879	570	44	7,72
1880–1889	646	59	9,13
1890–1899	715	66	9,23
1900–1909	699	100	14,31
1800–1909	5413	467	8,63
<i>Homoródszentmárton</i>			
1800–1809	155	3	1,94
1810–1819	170	7	4,12
1820–1829	204	11	5,39
1830–1839	251	15	5,98
1840–1849	287	5	1,74
1850–1859	267	23	8,61
1860–1869	312	22	7,05
1870–1879	293	15	5,12
1880–1889	247	28	11,34
1890–1899	254	42	16,54
1900–1909	295	42	14,24
1800–1909	2735	213	7,79
<i>Kápolnásfalú és Szentegyházasfalú</i>			
1800–1809	750	22	2,93
1810–1819	869	20	2,30
1820–1829	1092	29	2,66
1830–1839	1120	21	1,88
1840–1849	1370	50	3,65
1850–1859	1405	97	6,90
1860–1869	1693	130	7,68
1870–1879	1884	133	7,06
1880–1889	2163	152	7,03
1890–1899	2022	143	7,07
1900–1909	1981	154	7,77
1800–1909	16349	951	5,82

1. táblázat – A házasságon kívüli születések aránya a vizsgált településeken 1800 és 1910 között

A leányanyák jellemzői

A házasságon kívüli születések jelenségének mélyebb megértése érdekében érdemes megvizsgálni a törvénytelen gyermeket világra hozó nők fontosabb jellemzőit. Először is, nézzük meg, hogy a házasságon kívül szült nők körében a „törvénytelen” szülés mennyiben jelentett egyszeri vagy többször ismétlődő eseményt. A történeti időszakot két részre bontottuk, az 1770-es évektől 1849-ig, illetve 1850-től 1910-ig tartó periódusokra. A 2. táblázat a házasságon kívül szült nők számának megoszlását mutatja településenként aszerint, hogy egy vagy egynél több „törvénytelen” gyermeket hoztak a világra. A 19. század első felében a házasságon kívüli születések a megesett nők életében többnyire egyszeri eseményt jelentettek. A század második felében a házasságon kívüli születések számának és arányának emelkedésével párhuzamosan megnövekedik az eseményt egynél többször megtapasztaló nők száma. A század második felében a házasságon kívüli születések több mint 50 százaléka az eseményt többször megtapasztaló személyekhez köthető. A jelenség mindegyik településen érvényesül. A házasságon kívül gyermeket vállaló nők között jelentős többséget képeznek a leányanyák, az özvegy nők száma elenyésző.

Szentegyházfaluban és Kápolnásfaluban a század második felében a leányanyák 11,6%-a (N=93) esetében a házasságon kívüli születést házasság követte. Ezekben az esetekben a törvénytelen születés feltehetően a fiatalok hibás számításából következett. A leányanyák mintegy 10 százaléka szentkeresztbányai származású vagy szomszédos településekről (Lövete, Máréfalva) származott. A leányanyák helyzetének további vizsgálata azt mutatja, hogy 47 százaléuk egyet-

len gyermeket szült házasságon kívül, vagyis az ő esetükben a leányanyaság csupán egy átmeneti periódusnak számíthatott. A leányanyák 53 százaléka egynél több házasságon kívül született gyerekeknek adott életet. 21%-ot ért el a két törvénytelen gyermeket szült nők aránya és 31%-ot a három vagy annál több törvénytelen gyermeket szült nők aránya. Mindezek alapján látható, hogy létezett a fiatal leányanyák egy olyan csoportja, akik esetében – számunkra nem ismert okok következtében –, első vagy többedik gyermekük születését nem követte házasságkötés.

Homoródalmáson a század második felében az anyakönyvezés minőségi javulásával több adat áll rendelkezésre. Ebben az időszakban a törvénytelen születések egyharmadában ismert az apa neve is, és 24 pár esetében ismert a későbbi házasságkötés időpontja is. A törvénytelen gyermeket szülő anyák a falusi társadalom periferiáján helyezkedtek el, többnyire napszámból, szolgái munkából élő asszonyok. Homoródalmásra és Homoródszentmártonra egyaránt jellemző, hogy az élettársi kapcsolatban gyermeket vállalók között magas a vegyes felekezetű párok aránya. A görög és római katolikus, illetve a protestáns vegyes kapcsolatok esetében problematikus lehetett a párkapcsolat közösségi elfogadtatása. A házasságon kívül gyermeket vállaló nők további fontos jellemzője a nem helybeni származás. Homoródszentmártonban például a század második felében a „megesett” nők közel fele nem helyben született. A faluba költözés oka lehetett a munkavállalás napszámosként vagy szolgálóként, a nemesi vagy a birtokos, tehetősebb családoknál, de a beköltözésnek oka lehetett az is, hogy a leányanya szegénység miatt elhagyta a születési települést és idegenben szülte meg a gyermeket. Több esetben azt találjuk, hogy a leányanyák olyan szülők-

	Házasságon kívüli születések száma	Nők egyszeri házasságon kívüli szüléssel	Nők többszöri házasságon kívüli szüléssel	Nők száma összesen
a) 1770–1849 között				
Szentegyház- és Kápolnásfalu	202	139	30	169
Homoródalmás	114	62	22	74
Homoródszentmárton	54	35	7	42
b) 1850–1909 között				
Szentegyház- és Kápolnásfalu	809	380	144	524
Homoródalmás	366	166	133	299
Homoródszentmárton	172	75	21	96

2. táblázat – Az egy vagy egynél több „törvénytelen” gyermeket világra hozó nők számának megoszlása a vizsgált falvakban, történeti időszakonként

től származnak, akik több házasságot is kötöttek életük során, így sokgyermekes családban későbbi gyermekként születtek. A családnevek alapján azt látjuk, hogy a kis társadalmi arány ellenére gyakori, hogy a leányanya valamelyik szülője római katolikus vagy görög katolikus családból származik. Még akkor is, ha a leányanya már valamelyik protestáns rítus szerint kereszteltetett, gyakori, hogy a szülők valamelyike nem protestáns felekezetű. Az eseteket megfigyelve arra a következtetésre juthatunk, hogy a leányanyák nem protestáns szülei, vagy a nem protestáns leányanyák ritkábban tudtak zökkenőmentesen betagozódni a protestáns többségbe.

A vegyes felekezetű falvakban az ismétlődő törvénytelen születéseket vizsgálva bizonyos párok esetében azt látjuk, hogy 19. század második felében a törvénytelen gyermekek vállalása és egyben a házassággal, mint társadalmi normával való szembehelyezkedés nem feltétlenül járt azzal, hogy a családot kizárták volna a faluközösség életéből, vagy hátrányosan megkülönböztették volna. Ez a fajta attitűd feltehetően a felekezeti sokszínűséggel (unitárius, református, görög katolikus, római katolikus) járt együtt és a századforduló körül már nem számított ritka jelenségnek.

Esettanulmány:

D. Rebeka leányanya története

A fenti jellemzőkre példaként D. Rebeka leányanya történetét ismertetjük, aki 1865-ben született Homoródszentmártonban, a Bükkfalvának nevezett falurészen, egy felekezeti vegyes – apja görög katolikus, anyja református – családban, szüleinek második házasságából. Édesapja D. István az 1820-as évek elején születhetett, születési helye ismeretlen. Első információnk róla és feleségéről B. Juliannáról 1857 nyaráról származik, ekkor keresztelik a református egyház szertartása szerint István nevű fiukat. A kisfiú a születését követő ötödik napon meghalt. A házasságból 1859-ben újabb gyermekük születik, ezúttal egy kislány, aki az édesanya nevét kapja, de korán árvaságra jut, hiszen anyja két év múlva, 1861-ben, 28 éves korában meghalt. B. Julianna halálát követően, 1863-ban az apa újraházasodik J. Mária 24 éves özvegyasszonnyal, akinek származási adatai ugyancsak ismeretlenek. A házasság református rítus szerint történik, ami utalhat egyfelől a feleség erősebb

felekezeti identitására, másfelől viszont arra is, hogy valamely protestáns felekezethez való betagozódás erősebb társadalmi megbecsülést jelentett egy idegen nevű és görög katolikus felekezetű szerény sorsú, feltehetően zsellérszármazású, tehát nem túl tehető ember számára. A házasságból két gyermek születik, Rebeka 1865-ben, és István 1867-ben. Rebeka megéri a felnőttkort, István viszont 1 éves korában meghal. D. István 1874-ben a szentmártoni református anyakönyv szerint 56 éves korában halt meg, halálának oka „sínlődés”. Felesége 1881-ben, 48 éves korában halt meg „természetes” (!) halállal.

Az apa két házasságából tehát két lány, Júlia és Rebeka maradnak életben, de a fiatal felnőttkorba már a szülők hiányában és a támogatásuk nélkül jutnak el. Feltehetően ez is hozzájárult ahhoz, hogy mindketten megtapasztalták a leányanyaságot. Rebeka 1888-ban szüli első házasságon kívüli gyermekét, Júlia egy évvel később, 1889-ben. Juliáról későbbi információk nem állnak rendelkezésre, Rebeka viszont a későbbiekben még további hét „törvénytelen” gyermeknek ad életet.

D. Rebeka 1888-ban, 22 éves korában szülte meg első gyermekét Rozáliát, aki alig egy napos korában meghalt. Annak ellenére, hogy törvénytelen gyermekként született, a református keresztelési anyakönyv tartalmazza az apa nevét is. Az apa V. Ferencz, homoródszentmártoni származású, unitárius felekezetű földműves/napszámos. V. Ferenc 1855-ben született, apja V. Pál, anyja S. Zsuzsanna földművesek. V. Ferenc 1886-ban házasságot kötött egy Zs. Juliánna nevű római katolikus „asszonnyal”, de az 1901-től vezetett unitárius családkönyv bejegyzése szerint a feleség „elment”, ami arra utalhat, hogy a kapcsolatban különélés következett be. A válás vagy sokkal inkább a különélés jól magyarázná, hogy a későbbiekben, 1888-tól V. Ferencz miért élt törvénytelen kapcsolatban D. Rebekával és nem lépett újra házasságra. Zs. Juliánna halálának nyomát nem találjuk az anyakönyvekben, nyilván azért, mert más faluból származott, erre utal a más esetben elő nem forduló családi neve és római katolikus vallása is. Elképzelhető tehát, hogy párkapcsolati gondok miatt, például a férj hűtlensége miatt egyszerűen elköltözött/hazaköltözött a faluból és sohasem bontották fel hivatalosan a házasságot. A családkönyvben D. Rebeka neve is megjelenik, törvénytelen házasság megjegyzéssel.

D. Rebeka 1888–1902 között összesen 8 törvénytelen gyermeket hozott a világra. Valamennyi születés esetében az anya foglalkozására, vagy társadalmi helyzetére vonatkozóan azt találjuk, hogy napszámosként tartotta fent magát. A keresztlési anyakönyvben csak az első és az utolsó két gyermeke esetében van feljegyezve az apa neve. Tragikus, hogy a nyolc gyermekből hat a második életéve előtt elhunyt. Sorban a hatodik és a hetedik gyermekek, Julianna és Mária éltek túl a kisgyermekkor, de 11 éves, illetve 18 éves korukban ők is meghaltak. Valamennyi gyermek halál oka veleszületett gyengeség, természetes halál, vagy valamilyen járvány, például vörheny (skarlát). Az állami anyakönyvezés kezdetével (1895. október) gazdagabb adathalmazt kapunk a családi élettörténet rekonstruálásához. 1897-ben Julianna nevű kislányuk születésekor a születés bejelentését a falu jegyzőjénél, J. Judit teszi meg, akinek születési családneve megegyezik D. Rebeka édesanyjának születési családnévvel. Ez alapján feltételezhetjük, hogy D. Rebeka nagynénjéről van szó, aki szintén

Szentmártonba jött férjhez és családtagként jelen volt a szülésnél, így megbízták a hivatali bejelentéssel is. A másik érdekes megjegyzést 1899-ben találjuk az állami anyakönyvben, ahol az apa bejelentő Mária nevű törvénytelen lánya születését és vállalja az apaságot. Az anyakönyvi regisztráció mellett olvashatjuk azt a kiegészítő megjegyzést, hogy az apa írástudatlan, ezért az anyakönyvi adatokat neki felolvasták. Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy D. Rebeka leányanya életének körülményei sok szempontból magyarázzák azt az életvitelt, amely során 8 törvénytelen gyermeket hozott a világra. Az adatok alapján jól látszik, hogy D. Rebeka és V. Ferenc élettársi viszonyban, egy családban éltek együtt. V. Ferencz feltehetően elmulasztotta 1886-ban kötött házassága érvénytelenítését, ennek egyik oka lehetett írástudatlansága is. D. Rebeka 65 éves korában halt meg végelgyengülésben és református szertartás szerint temették el Homoródszentmártonban. V. Ferencz 1925-ben halt meg, unitárius szertartás szerint temették el.

D. István [gk.]

(1820? k. – H.Szentmárton, 1874)

= 1. házasság B. Julianna [ref.] (1833 k. – H.Szentmárton, 1861)

István [ref.] (H.Szentmárton, 1857 – H.Szentmárton, 1857)

Julianna [ref.] (H.Szentmárton, 1859 –)

Rozália [ref.] (H.Szentmárton, 1889 –)

(1863) = 2. házasság J. Mária [ref.] (1833 k. – H.Szentmárton, 1881)

Rebeka [ref.] (H.Szentmárton, 1865 – H.Szentmárton, 1930)

= (élettárs) V. Ferencz [unit.] (H.Szentmárton, 1855 –

H.Szentmárton, 1925)

Rozália [ref.] (H.Szentmárton, 1888 – H.Szentmárton, 1888)

Mária [ref.] (H.Szentmárton, 1889 – H.Szentmárton, 1890)

Julianna [ref.] (H.Szentmárton, 1892 – H.Szentmárton, 1892)

Rebeka [ref.] (H.Szentmárton, 1893 – H.Szentmárton, 1893)

Zsuzsanna [ref.] (H.Szentmárton, 1895 – H.Szentmárton, 1896)

Julianna [ref.] (H.Szentmárton, 1897 – H.Szentmárton, 1907)

Mária [ref.] (H.Szentmárton, 1899 – H.Szentmárton, 1918)

Ferenc [ref.] (H.Szentmárton, 1902 – H.Szentmárton, 1903)

Rebeka [ref.] (H.Szentmárton, 1904 –)

István [ref.] (Homoródszentmárton, 1867 – Homoródszentmárton,

1867)

A házasság előtti fogamzások

A házasságon kívüli születések mellett a házasság előtti fogamzások kérdésköre is vizsgálható. A házasságon kívüli fogamzás azt jelenti, hogy a gyermek fogamzása megelőzi a házasságkötést, de a gyermek már a házasságban születik. Általában azt a gyermeket tekintjük házasság előtt fogantnak, aki a házasságot követő első 8 hónapban születik. A házasságon kívüli fogamzási arány kiszámításának módja, hogy a házasságon kívül fogant gyermekek számát elosztjuk az összes elsőszülött gyermek számával. A házasság előtti fogamzás a házasságot megelőző szexuális érintkezés elterjedtségéről, közvetve pedig a társadalmi normák érvényesülésének mértékéről tájékoztathat. A házasságon kívüli születés és a házasságon kívüli fogamzás első látásra szorosan összefüggnek: a házasság előtti fogamzás akkor végződik házasságon kívüli születéssel, ha a házasság nem történik időben. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni a két jelenség közötti különbséget is.¹⁴ A házasság előtti fogamzás a házasság előtti szexualitás előfordulását jelzi egy olyan környezetben, ahol a házassági szándék többé-kevésbé jelen van. Elképzelhető viszont az is, hogy a leányanyák jelentős részének nincs szándékában vagy nem áll lehetőségében házasságot kötni. Továbbá élettársi kapcsolat is előfordulhat, amikor a házasságkötést hosszú ideig halogatják.

Szentegyházasfalu és Kápolnásfalu esetében a rendelkezésünkre álló családrekonstrukciós adatbázis lehetővé tette a házasság előtti fogamzások arányának kiszámítását. A számításhoz az 1850 és 1910 között létrejött első házasságok adatait használtuk (N=1267). Az elemzés során azt vizsgáltuk, hogy milyen folyamat vezetett az első gyerek megszületéséhez. Mivel az adatok lehetővé tették a fogantatás, házasságkötés és a születés megfigyelését, az első gyerek születését három lehetséges forgatókönyvként vázoltuk fel. Az első forgatókönyv szerint a házasságkötés megelőzi az első gyerek fogamzását és születését. A második forgatókönyvben a fogamzás kerül az első helyre, azt követi a házasság, majd a születés. És végül a harmadik forgatókönyv a fentiekben már vizsgált házasságon kívüli születések egyik tipikus esetét mutatja be, amelyben a fogamzás és a születés megelőzi a házasságkötést. A 3. táblázat az első

gyermek születéséhez vezető három minta százalékos megoszlását mutatja. A vizsgálatba bevont 1267 házaspár 72 százaléka a reprodukcióhoz vezető utat a társadalmi és egyházi normáknak megfelelően választotta, vagyis az első gyermek fogamzása a házasságon belül történt. A házaspárok 23 százaléka esetében a fogamzás megelőzte a házasságkötést, míg 4,5%-uk esetében az első gyermek házasságon kívül született. A házasságot megelőző fogamzás gyakorisága nemzetközi – elsősorban nyugat-európai összehasonlításban – nem tartozott a magas értékek közé, az arányszám időbeni alakulása meglehetősen stabil volt.

A házasságkötést megelőző fogamzás értelmezése során több lehetséges magyarázattal számolhatunk.¹⁵ Először is, elképzelhető, hogy a házasságot megelőző fogamzás a relatív hosszú jegyesi időszak eredménye. Előfordulhatott továbbá, hogy a fogamzás jövőbeni házassági terv hiányában történt, kényszerítő ereje viszont kiváltotta a fiatalok házasságkötési szándékát. A házasság előtti fogamzás a fiatal nők nyomásgyakorlási eszközeként is felfogható, de szerepet játszhatott benne a férfiak részéről a jövőbeni felelőség gyermekvállalási képességének tesztelése is. Végül, az is elképzelhető, hogy a házasságkötési szándékukban akadályozott, illetve a házasságkötési szándékukat minél előbb megvalósítani szándékozó fiatalok a szülői beleegyezést próbálták siettetni, és a szülőkre nehezedő nyomásgyakorlásként a fogamzás eszközével éltek.

A házassági piacon való kedvezőtlen helyzetre utalhat az a tény, hogy a házasság előtt teherbe esett fiatal nők átlagos házassági életkora 1 évvel meghaladta a családi és társadalmi elvárásoknak megfelelő módon házasságba lépő nők átlagos házassági életkorát. Ezek alapján azt feltételezzük, hogy az egyéni és családi jellemzőik alapján a házassági piacon hátrányos helyzetben levő nők az udvarlójukra, saját illetve udvarlójuk szüleire, szűkebb és tágabb családjukra nehezedő nyomásgyakorlási eszközként élhettek a házasság előtti fogamzással. Ez a stratégia azonban nem minden esetben vezetett azonnali házasságkötéshez. Létezett a nőknek egy kisebb csoportja, akik a házasságon kívüli születést követő években sikerült törvényesíteniük kapcsolatukat.

¹⁴ KOK 1990, 8.

¹⁵ ALTER 1988, 115–120.

Időszak	Házasság Fogamzás Születés	Fogamzás Házasság Születés	Fogamzás Születés Házasság
1850–1859	100 (70,4%)	36 (25,3%)	6 (4,2%)
1860–1869	163 (68,8%)	59 (24,9%)	15 (6,3%)
1870–1879	166 (72,8%)	52 (22,8%)	10 (4,3%)
1880–1889	185 (72,8%)	56 (22,0%)	13 (5,1%)
1890–1899	143 (74,9%)	43 (22,5%)	5 (2,6%)
1900–1909	156 (72,6%)	50 (23,2%)	9 (4,1%)
1850–1909	913 (72,1%)	296 (23,3%)	58 (4,6%)
Nők házasságkötési átlagéletkora			
1850–1859	20,6	22,3	22,9
1860–1869	21,2	22,2	25,1
1870–1879	20,7	21,4	24,1
1880–1889	20,4	21,8	24,6
1890–1899	20,5	20,8	20,5
1900–1909	20,8	22,3	27,1
1850–1909	20,7	21,6	24,5
Férfiak házasságkötési átlagéletkora			
1850–1859	25,2	25,4	25,3
1860–1869	26,0	26,5	27,9
1870–1879	24,9	25,7	24,6
1880–1889	25,3	25,2	25,3
1890–1899	26,4	26,8	26,5
1900–1909	26,6	26,7	31,0
1850–1909	25,9	25,9	26,8

3. táblázat – Az első gyermek születéséhez vezető életutak statisztikai megoszlása, és a nemek szerinti átlagos házassági életkorok Szentegyház- és Kápolnásfaluban 1850 és 1910 között

Konklúzió

A fentiekben a házasságon kívüli születések jellegzetességeit és módosulásait vizsgáltuk az udvarhelyszéki Homoród mente felekezetiileg és társadalmilag sokszínű falvaiban a 19. században. A korabeli egyházi anyakönyvek adatai alapján három kérdésre kerestük a választ: 1. a vizsgált időszakban miként alakult a házasságon kívüli születések aránya az egyes településeken; 2. a „törvénytelen” szülés egyszeri vagy ismétlődő tapasztalat a házasságon kívül szülő nők körében; 3. és végül, a felekezeti és társadalmi jellemzőik alapján a leányanyák jól elkülöníthető csoportot alkottak vagy sem. A vizsgált közösségekben a házasságon kívüli születések és fogamzások aránya egyaránt megemelkedett a 19. század második felében, de nemzetközi összehasonlításban így is alacsonynak mondható. A házasságon kívüli születések aránya relatív alacsonyabb a Homoród mente északi részein fekvő és népesebb római katolikus falvakban, míg a lankásabb, mezőgazdálkodásra alkalmasabb és felekezeti szempontból sokszínű – református, unitárius, illetve görög katolikus – népességű falvakban a mutató értéke rendre

magasabb. A század első felében a házasságon kívüli születések többnyire a leányanyák egyszeri tapasztalata. A század második felében viszont a házasságon kívüli születések között már többséget képeznek azok az esetek, ahol az anya egynél több „törvénytelen” gyermeket vállal. Tehát, a század második felében mindegyik település esetében megfigyelhető, hogy a fiatal lányok egy kisebb – nem helybeli, vegyes házasságból született, egyik felmenője vagy ő maga görög katolikus, zsellér-napszámos társadalmi hátterű – csoportja, akik a közösségi normáknak nem tudtak megfelelni, házasságon kívüli kapcsolatban hozták világra gyermekeiket. A házasságon kívüli születések nagyon gyakran valamilyen ok folytán elhalasztott vagy megghiúsuló házasságkötéssel, a fiatalok esetenkénti magas fokú mobilitásával, a járványok utáni kiszolgáltatottsággal és a gazdasági, társadalmi körülmények romlásával állhatott kapcsolatban. A házasságban született elsőszülött gyermekek fogantatásának időpontját rekonstruálva azt láttuk, hogy az elsőszülöttek közel egynegyede a házasságkötés megelőzően fogant, amiből az udvarlás és házasság előtti szexualitást szabályozó normák rugalmasságára következtethetünk.

A fentiek alapján ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a közösségi normától eltérő viselkedési formák bizonyos esetekben – a házasság szülői ellenzése esetén – a nyomásgyakorlás eszközeként

funkcionálhattak. A problematika további vizsgálatához a leányanyák és a házaspárok életútjainak a jelenleginél alaposabb feltárása és elemzése szükséges.

Levéltári források

Szentegyházasfalusi és Kápolnásfalusi római katolikus anyakönyvek:

Szentegyházasfalusi Római Katolikus Plébánia Levéltára. Egyházi anyakönyvek I–VIII. kötet.

Kápolnásfalusi Római Katolikus Plébánia Levéltára. Egyházi anyakönyvek I–IV. kötet.

Arhivele Naționale Direcția Județeană Harghita (Országos Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága, a továbbiakban ANDJ Harghita), fond Colecția Registrelor de Stare Civilă (Anyakönyvek gyűjteménye, a továbbiakban CRSC), 52/81–84. sz.; 52/728–731 sz.;

Homoródalmási unitárius anyakönyvek:

Homoródalmási Unitárius Egyházközség Levéltára. Egyházi anyakönyvek I. kötet.

ANDJ Harghita, CRSC, Homoródalmás: 52/385–386. sz. Egyházi anyakönyvek II–III. kötet.

Homoródszentmártoni református anyakönyvek:

ANDJ Harghita, fond CRSC, Homoródszentmárton: 52/368–373. sz. Egyházi anyakönyvek I–IV. kötet.

Homoródszentmártoni unitárius anyakönyvek:

Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség Levéltára. Egyházi anyakönyv I. kötet.

ANDJ Harghita, fond CRSC, Homoródszentmárton: 52/374–377. sz. Egyházi anyakönyvek II–V. kötet.

Homoródszentmártoni állami anyakönyvek:

Homoródszentmártoni Polgármesteri Hivatal. Állami anyakönyvek, 1895–1920.

Homoródszentmártoni unitárius családkönyv 1901-től:

Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség Levéltára.

Publikált források

Népszámlálás 1910 (1913): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. *Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat*, 48. kötet, Budapest: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal.

Irodalom

- ALTER 1988 Alter, George, *Family and the female life course. The women in Verviers, Belgium, 1849–1880*, University of Wisconsin Press, Madison.
- ANDORKA 1988 Andorka Rudolf, *A családrekonstrukció vizsgálat módszerei*, KSH NKI, Budapest.
- ÁJUS, HENYE 1992 Ájus Ferenc; Henye István, *Orozva csinált kölkök: A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910*, IN *Történeti demográfiai füzetek*, 10, 61–113.
- BRÄNDSTRÖM 1996 Brändström, Anders, *Life histories of single parents and illegitimate infants in nineteenth-century Sweden*, IN *The History of the Family: An International Quarterly*, 2, 1, 205–226.
- HENRY, BLUM 1988 Henry, Louis; Blum, Alain, *Techniques d'analyse en démographie historique*, INED, Paris.
- HERMANN 1991 Hermann Gusztáv Mihály (Ed.), *A többség kisebbsége: Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*, Haáz Rezső Múzeum – TLA Közép-Európa Intézet – Pro-Print, Csíkszereda.
- HERMANN 2003 Hermann Gusztáv Mihály, *Náció és nemzet: székely rendi nemzettudat és magyar nacionalizmus 1848-ig*, Pro-Print, Csíkszereda.
- JÁVOR 2000 Jávorka Katalin, *A magyar paraszti erkölcs és magatartás*, IN Paládi Kovács Attila et al. (Eds.), *Magyar Néprajz VIII., Társadalom*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 601–692.
- KOK 1990 Kok, Jan, *The moral nation. Illegitimacy and bridal pregnancy in the Netherlands from 1600 to the present*, IN *Economic and social history in the Netherlands*, 2, 7–35.
- KOK 2009 Kok, Jan, *Family Systems as Frameworks for Understanding Variation in Extra-Marital Births, Europe 1900–2000*, IN *Romanian Journal of Population Studies*, 3(S), 13–38.
- KÖVÁRI 1847 Kövári László, *Erdélyország statistikája*, Kolozsvár.
- LASLETT 1980a Laslett, Peter, *Introduction: comparing illegitimacy over time and between cultures*, IN Laslett, Peter; Oosterveen, Karla; Smith, Richard M. (Eds.), *Bastardy and its Comparative History*, London, 1–68.
- LASLETT 1980b Laslett, Peter, *The bastardy prone sub society*, IN Laslett, Peter; Oosterveen, Karla; Smith, Richard M. (Eds.), *Bastardy and its Comparative History*, London, 217–239.
- PAKOT 2006 Pakot Levente, *Az illegitimitás geográfiája. Házasságon kívüli születések négy székelyföldi településen, 1775–1850*, IN Hermann Gusztáv Mihály (Ed.), *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok V*, Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 43–73.
- SHORTER 1971 Shorter, Edward, *Illegitimacy, Sexual Revolution and Social Change in Modern Europe*, IN *Journal of Interdisciplinary History*, 2, 2, 237–272.
- TEICHMAN 1982 Teichman, Jenny, *Illegitimacy: A Philosophical Examination*, Basil, Oxford.
- VAJDA 1983 Vajda Lajos, *A szentkeresztbányai vasgyártás története*, Bukarest.

Lakatos Sándor

PhD hallgató, BBTE Magyar Történeti Intézet

Kolozsvár, Románia

E-mail: sandorlakatos@gmail.com

dr. Pakot Levente

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Budapest, Magyarország

E-mail: pakot@demografia.hu

CONTROL SOCIAL, BISERICĂ ȘI FENOMENUL NAȘTERII ILEGITIME ÎN SATELE DIN SECUIME (ZONA HOMOROADELOR), ÎNTRE ANII 1800-1910

Rezumat

Studiul de față analizează fenomenul nașterii ilegite, în satele din Secuime, zona Homoroadelor – Căpâlnița, Vlăhița, Mărtiniș și Merești – în perioada 1800-1910. Studiul se axează pe cercetarea a trei teme: 1. Cum a variat rata nașterilor din afara căsătoriei în fiecare localitate? 2. Nașterea în afara căsătoriei reprezenta o experiență unică sau recurentă în viața femeilor nemăritate? 3. Aceste mame tinere constituiau un grup separat din punct de vedere al statutului social și apartenenței religioase?

Cercetarea s-a realizat prin prelucrarea datelor, din registrele parohiale, cu ajutorul calculatorului. În satele analizate, fenomenul nașterilor ilegite apare ca un fenomen complex, având rate schimbătoare în timp și în spațiu. În majoritatea cazurilor, ilegitimitatea nașterilor era legată de

amânarea sau zădărnicierea căsătoriei din diferite motive, precum nesiguranța economică, mobilitatea foarte ridicată a tinerilor și instabilitatea familială privind mortalitatea ridicată a adulților, în timpul epidemiilor din acea vreme.

În cazul populației de religie unitariană și reformată, din Mărtiniș, precum acelei unitariene din Merești, în a doua jumătate a secolului al 19-lea și în primul deceniu al secolului al 20-lea, ilegitimitatea nașterilor începuse să devină parte a practicii sociale, în timp ce, în cazul satelor catolice, Vlăhița și Căpâlnița, ilegitimitatea rămânea doar un fenomen periferic. În cazul satelor Mărtiniș și Merești, fenomenul ilegitimității era legat și de procesul de integrare al comunității greco-catolice, în rândul celei unitariene și reformate.

SOCIAL CONTROL, RELIGION AND ILLEGITIMACY IN RURAL SZEKLERLAND, 1800–1910

Abstract

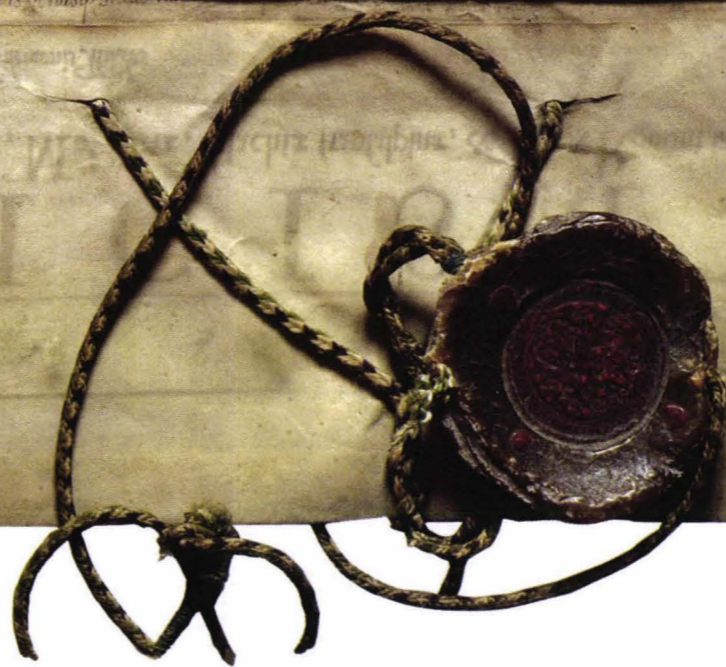
The present study inspects the history of illegitimate births, in four settlements from Transylvania, Odorhei County – Vlăhița, Căpâlnița, Mărtiniș and Merești – focusing on the period between 1800–1910. The following questions lie in the foreground of the research: 1. How did the rates of illegitimate births change on each settlement? 2. Were illegitimate births a unique or recurrent experience in the life of unmarried women? 3. Did those young mothers belong to a different group depending on their social and religious status?

The research was made by the computerized data processing of the existing birth, marriage and death registers from that period. The percentage of illegitimate births started to increase in the surveyed settlements, in the second half of the 19th century, but it was low compared to international data. The settlements

with a majority of Roman Catholic population occupied a moderate position in this respect, but the other ones with religiously heterogeneous population – Calvinist, Unitarian and Greek Catholic – had higher levels, especially at the end of the 19th century and the first decade of the 20th century.

In the settlements under survey, the illegitimate births indicate a complex phenomena, that can be closely followed in each village. The birth of an illegitimate child could be explained by different reasons: postponed or dropped marriages, the high mobility of young people and the deterioration of social and economical conditions. The higher level of illegitimate births, in settlements with religiously mixed population, was also related to the integration process of the Greek Catholic minority into the Calvinist or Unitarian religious majority.

[illegible]

16-17. SZÁZADI NEMESI OKLEVELEK A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

Markaly Aranka

Bevezető

A kora újkor egyik legkiemelkedőbb forráscsoportját a nemesi oklevelek jelentik, melyek nemcsak család-, politika-, hely- és művelődéstörténeti adatokkal szolgálnak, hanem bemutatják a korszak karrierépítési lehetőségeit is. A fejedelemség-kori címeres oklevelek elnyerése elsősorban a katonai érdemekkel, az országnak vagy a fejedelemnek tett jó szolgálattal hozható összefüggésbe.¹ Emellett armálist kaphattak különböző mesterségek művelői, vagy akár a kimagasló műveltséggel, írástudással rendelkező személyek is, kitűnő érdemeikért. A székelyeknek kiadott oklevelekre – az itt közöltekre is igaz – elsősorban a katonai szolgálatért kapott adománylevél a jellemző.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassam a Csíki Székely Múzeum (CsSzM) Régi Gyűjteményében (RGy) található hét 16-17. századi oklevelet, melyeket Erdély fejedelmei 1598 és 1671 között adtak ki. A gyűjteménybe kerülésükről csupán egy esetben tudjuk, hogy vásárlás útján szerezte a múzeum, mégpedig az 1655-ben a csíkszékiek számára kibocsátott tömeges nemesítő oklevelet. A további hat oklevélről nem tudni hogyan és mikor kerültek a CsSzM gyűjteményébe. A vármegyei nemesítő ok-

levelekből a legkorábbi a Topánfalvi Miklós Filemon részére kiállított oklevél, amelynek esetében a megadományozott feltehetően foglalkozása révén nyerte el 1598-ban Báthory Zsigmondtól. A címerrajz egyértelműen az adományozott mesterségére utal,² hiszen a vörös háromszögű pajzsban, kékeszürke ruhás, sárga csizmás álló férfi, jobbában aranytömböt, baljában serpenyős mérleget tart.³ Ez az oklevél az egyetlen az itt publikáltak közül, amelyen a címerkép is látható, illetve függőpecsétje is megvan. Kutatástörténeti szempontból meg kell jegyeznünk, hogy az oklevél szövegét közölték,⁴ azonban az oklevél és a formuláskönyvi bejegyzés között néhány olvasati különbség észlelhető, amelyek valószínűleg a kancellár másolási hibáit mutatják. Ezt az adományt erősítette meg 1668-ban Apafi Mihály Kendi Sándor és családja részére.⁵ Az 1638-ban Nagy Ferenc és Egri István részére kiadott címeres oklevél, két különböző személy nevére állíttatott ki, akik Kisdobán kapnak birtokot. Az oklevélben olvasható címerleírás valószínűleg mesterségükre utal, mely szerint kék pajzsos egy emberi alkar aranykoronára könyökölve tart három búzakalászt.⁶ A magyar heraldika

¹ Tüdös 2013, 245.

² Bónis, Valentiny 1947, 18.

³ Az oklevél címerleírása: „*Scutum videlicet triangulare rubei coloris, in cuius campo vir caesio amictu pedibusque cothurno indutus, dextra auri palatram, sinistra bilancem tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa diademate regio exornata posita est, ex quo diademate monoceros umbilicotenus eminet, quem utrinque singula uri cornua sursum porrecta includunt, ex cuius quidem galeae conotenia seu lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes, utramque scuti partem pulcherrime ambiunt et exornant*” CsSzM LGy 754.

⁴ Bónis, Valentiny 1947; Az oklevelet formuláskönyvi bejegyzés alapján közölték.

⁵ CsSzM LGy 755.

⁶ Címerleírás az oklevélben: „*Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo sive area corona aurea est deposita, super qua brachium quoddam humanum humerotenus existens, et annexo coronae summitati cubita illius, manum sursum versus habens spicas aliquot tritici maturati tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium, gemmis et unionibus decenter variegatum, a summitate vero galeae teniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes utrasque oras sive margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant*”

nem kedveli a lebegő dolgokat, ezért Magyar Anna szerint, a félkart gyakran koronára helyezik, a búzalkalászok pedig a mezőgazdasági munkára utalnak.⁷ A fejedelemség-korban kibocsátott rangemelő oklevelek másik nagy csoportját a lófősitő oklevelek alkotják. Mint tudjuk az 1562. évi segesvári országgyűlés rendelkezései nagyban befolyásolták a székelység történetének alakulását.⁸ Egyrészt ennek köszönhetően II. János választott király a közszé-
kelységet megfosztotta ősi szabásjogaitól, és akik nem tudtak katonai szolgálatot teljesíteni, azokat jobbágysorba parancsolta. A későbbiekben a közszé-
kelyek közül sokan az adózás alól menekülnek a helyi földesurak védelme alá. A fejedelmek ezt a folyamatot igyekeztek visszafordítani, általában a székelység katonai erejének megőrzése céljából. Ennek egyenes következményei a lófősitő oklevelek, illetve az a jelenség, hogy egyre gyakoribb szokássá vált a tömeges lófősitő oklevelek kibocsátása. Ebben a közleményben három lófősitő, és egy tömeges lófői címet adományozó oklevelet mutatok be: 1614-ben Bethlen Gábor csekefalvi Bodó Mihálynak állíttatott ki lófői címet adományozó oklevelet.⁹ Az 1650-ben kibocsátott oklevélről¹⁰– II. Rákóczi György által kibocsátott lófői címet adományozó oklevél nagyajtai Ádám János és Lukács részére – tudjuk, hogy Pálmay József¹¹, Tagányi Károly jegyzékéből¹² szerzett tudomást róla, azonban a szövegét eddig nem közölték. Ez a forrás azért is fontos, mert a kihirdetési záradékban egyrészt a háromszéki tisztségviselők nevével is találkozunk, illetve itt találkozunk először a birtokbaiktatás ellen felszólaló személlyel, amely adat további kutatásokra készítet. Az 1655. évi Stroești-i csatában résztvevő csíkiak részére II. Rákóczi György bocsátott ki tömeges lófősitő oklevelet,¹³ melyet Endes Miklós¹⁴ kötetében tartalmilag ismertetett, azonban az oklevél teljes szövegét nem közölte. Meg kell jegyezni, hogy az oklevélben felsorolt személyek az 1643-as lustrában, mint gyalogok (pedites), vagy nemrég gyaloggá (recentes pedites) vált személyek szerepelnek, valószínűleg a

2. kép – Topánfalvi Miklós Filemonnak 1598-ban adományozott címer

hadjáratban is gyalogként szolgáltak. Kitűnő teljesítményükért számukra a fejedelem tömeges lófői rangra emelő oklevelet bocsátott ki. A tárgyalak alapján látható, hogy ez a hét oklevél az eddigiek során sem közlésre nem került – 1598-as kivétellel – sem a történeti kutatás számára nem voltak ismertek. Némelyek létezéséről tudtak a Királyi Könyvekből, azonban teljes terjedelmükben az eddigiek során nem álltak rendelkezésre.

Az oklevelek állapotát tekintve elsősorban el kell mondanunk, hogy latin nyelven, pergamenre íródtak. Ezek közül csupán az 1598-ban kiadott oklevélen látható a címerkép, az 1668. évi oklevélre nem festették rá, habár a helyet kihagyták, ahogyan az 1638. évi esetében is. A többi oklevélhez címeradomány nem tartozik. Kiváltságlevél révén mindegyiket függő viaszpecséttel erősítették, azonban a hétből csupán háromnak maradt

⁷ MAGYAR I. Rákóczi György címeradományai. http://tortenelemszak.uni-miskolc.hu/gesta/gesta200661/200661_45.pdf, 47. (Letöltés 2016.02.18)

⁸ BALOGH Összetartó erők és leváló elemek a 17. századi székely társadalomban. https://www.academia.edu/7927663/%C3%A9sszetart%C3%B3_er%C5%91k_%C3%A9s_lev%C3%A1l%C3%B3_elemek_a_17._sz%C3%A9kely_t%C3%A1rsadalomban, 4. (Letöltés: 2016.02.18)

2016.02.18)

⁹ CsSzM LGY 761.

¹⁰ CsSzM LGY 753.

¹¹ PÁLMAJ 2000, 11.

¹² TAGÁNYI, 1886.

¹³ CsSzM LGY 913.

¹⁴ ENDES 1994, 113–115.

meg a pecsétje (1598, 1668, 1671), a többinek zsinórfoszlányai vagy csak a helye látható.

Kiadási elvként a kora újkor latin nyelvű forráskiadás elveit alkalmaztam.¹⁵ Lévén, hogy ezek a források eddig többnyire szövegükben nem voltak ismertek, fontosnak tartottam a teljes szöveg, valamint a hátlayan található kihirdetési záradék közlését is. A záradékok úgy a kormányzattörténet, mint a hely- és birtoklástörténet szempontjából nagyon fontosak lehetnek. A humanista helyesírás szabályait követve az i-j eltérés esetében egységesen i-vel írtam át mindent. Hogyha az „y” vagy „ÿ” valamelyik declinatiót jelölte, akkor „ii”-vel írtam át őket. Az oklevelekben található helynevek, személynevek betűhíven kerültek átírásra. A mindenkori uralkodó címeit, illetve az ő személyére utaló „nos” kifejezést is nagybetűvel írtam át. A központozást tekintve az értelmi szempontokat vettem figyelembe, az olvashatatlan részek, az írat sérülése miatt elmaradt szavak jelzésére a [...] jelet használtam. A szövegben található rövidítéseket jelzés nélkül feloldva írtam át.

Adománylevelekről lévén szó a fejregesztákban elsősorban feltüntettem a dátumot, azt követően az adományozót, az adományozottat, a kiváltságait, továbbá címeradományát, illetve az oklevél

kiadásának helyét tettem közzé. Ezt követően az oklevél állapotáról írtam röviden, valamint esetleges közlést, vagy tartalmilag való felhasználást szintén a regesztát követően jeleztem. Továbbá fontosnak tartottam megosztani az oklevélre vonatkozó méreteket, azaz adott esetben a címerkép pecsét méretét és az oklevélét egyaránt.

Köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik segítettek ennek a tanulmánynak a létrejöttét. Mindenekelőtt Muckenhaupt Erzsébetnek a Csíki Székely Múzeum művelődéstörténész-muzeológusának, aki rendelkezésemre bocsátotta az itt közölt okleveleket, a közléshez tanácsokkal látott el, valamint Benedek Éva restaurátornak, aki munkájával tanulmányozhatóbbá tette a rossz állapotban lévő okleveleket. Továbbá meg szeretném köszönni Fejér Tamásnak az Erdélyi Múzeum Egyesület tudományos kutatójának, hogy az átírt latin nyelvű szövegekben vétett hibáimat kijavította, hasznos tanácsokkal látott el a további kutatásokra nézve. Külön köszönetet szeretnék mondani Oborni Teréznek az MTA BTK Történettudományi Intézet főmunkatársának, aki szakmai tanácsokkal látott el, és a teljes tanulmányt lektorálta.

¹⁵ FONS VII. 2000, 68–86.

Adattár

1.

1598. március 8.¹⁶

Báthory Zsigmond fejedelem Miklós Filemonnak és családjának (fiai és lányai) nemesi címet és címert adományoz, továbbá felmenti őket minden adótól és szolgáltatástól, úgy a topánfalvi birtokukra vonatkozóan, mint városi házukat illetően. Az oklevél kelt Gyulafehérváron, melyet függőpecséttel hitelesítették.

Eredeti, pergamen, vörös színű, kerek függő viaszpecséttel ellátott oklevél. Közlés: Bónis György–Valentiny Antal: Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602). (Jogtörténeti és Népi Jogi Tanulmányok, 2.) Kolozsvár, 1947, 39–41. (formuláskönyvi bejegyzés alapján, 1599. március 9-i dátummal)

Oklevél méretei (cca.): 680x560 mm. Pecsét mérete: 45x45 mm. Címer mérete: 100x125 mm.

Nos Sigismundus Dei gratia Transsylvaniae, Moldaviae, Valachiae transalpinae, et Sacri Romani imperii Princeps, Partium regni Hungariae Dominus, aurei velleriseques, et Siculorum Comes etc. memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, quod Nos cum ad nonnullorum fidelium consiliatorum nostrorum singularem intercessionem nobis propterea factam, tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis nobilis Philemonis Miklos de Thopanfalwa, quae ipse nobis et huic regno nostro Transsylvaniae pro locorum et temporum varietate exhibuit et impendit, ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est, eundemigitur Philemonem Miklos et per eum Ioannem, Petrum et Ieremiam, filios, ac puellas Priscam et Mariam, filias suas, ex speciali nostra gratia et potestatis nostrae plenitudine ex statu et conditione plebea et ignobili, in qua nati sunt, et hactenusextiterunt, eximendos, ac in coetum et numerum verorum regni Hungariae et Transsylvaniae nobilium annumerandos, aggregandos, cooptandos et ascribendos duximus, prout annumeramus, aggregamus, cooptamus et ascribimus. Decernentes expresse, ut a mododeinceps iidem Philemon Miklos et per eum Ioannes, Petrus et Ieremias, filii, ac puellae Prisca et Maria, filiae, iam nati, ac in futurum quoque nascituri, ac ipsorum haeredes et posteritates utriusque sexus universae pro veris et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur. In signum autem huiusmodi verae et perfectae nobilitatis eorum haec arma seu nobilitatis insignia: Scutum videlicet triangulare rubei coloris, in cuius campo vir caesio amictu pedibusque cothurno indutus, dextra auri palatram, sinistrabilancem tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa diademate regio exornata posita est, ex quo diademate monoceros umbilicotenues eminet, quem utrinque singula uri cornua sursum porrecta includunt, ex cuius quidem galeae cono teniaeseu lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes, utramque scuti partem pulcherrime ambiunt et exornant, prout haec omnia in capite seu principio praesentium literarum nostrarum docta manu et arte pictoris clarius expressa et depicta esse cernuntur, animo deliberato et de certa scientia et liberalitate nostra, praefatis Philemoni Miklos, et per eum Ioanni, Petroet Ieremiae, ac puellis Priscae et Mariae, liberis suis iam natis, ac in futurum quoque nascituris ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis clementer dedimus et contulimus. Annuentes, ut ipsi praescripta arma seu nobilitatis insignia more aliorum verorum et insignitorum nobilium armis utentium, ubique in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis, et aliis quibusvis exercitiis nobilitaribus et militaribus, nec non sigillis, vexillis, cortinis, veliis, annulis, auleis, domibus, clypeis, tentoriis, sepulchris et generaliter quarumlibet rerum et expeditionum generibus, sub merae et syncerae nobilitatistitulo, quo eos ab universis et singulis cuiuscunque status, conditionis, dignitatis et praecminentiae homines existant dici, teneri, nominari et reputari volumus, ferre et gestare omnibusque et singulis iis honoribus, gratiis, privilegiis, libertatibus, immunitatibus ac praerogativis,

¹⁶ CsSzM LGy 754.

quibus caeteri veri et nati nobiles ac militares homines praedicti regni Hungariae et Transsylvaniae quomodocunque de iure et consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere valeant, atque possint. Et nihilominus pro ampliori benignitatis nostrae erga eos declaratione, domum eorundem in possessione Thopanfalwa vocata, in vicinatatibus domorum providorum, ab oriente Thomae et Damiani Andras, ab occidente Philippi Ungur et Gabrielis Hertes, a meridie Thomae Popa et Aronis Kethecz, a septemtrione vero Stephani Wazy, colonorum nostrorum in comitatu Albensi Transsylvaniae esistenti habitam, ab omni censuum, taxarum et contributionum nostrarum tam ordinariarum, quam extraordinariarum subsidiique et lucri camerae nostrae solutione servitiorumque quorumvis plebeorum et civilium exhibitione, item agriculationes ipsorum quaslibet in territorio eiusdem possessionis Thopanfalwa a decimarum, nonarum nobis et successoribus nostris quottannis provenire debentium pensione in perpetuum eximendam et supportandam, ac nobilitandam duximus, prout eximimus, supportamus et nobilitamus praesentium per vigorem. Quocirca vobis magnificis, generosis, ac egregiis et nobilibus comitibus, vice comitibus et iudicialium quorumcunque comitatum, dicatoribus et exactoribus contributionum nostrarum, arendatoribus et decimatoribus decimarum nostrarum in Comitatu Albensi praedicto, item Emerico Zikzay, provisorii arcis nostrae Albensis, ac Stephano Thorda exactori rationum nostrarum, ac officiali possessionis Thopanfalwa, item prudentibus et circumspicientibus iudici caeterisque iuratis civibus annotatae possessionis nostrae Thopanfalwa, cunctis etiam aliis, quorum interest vel intererit, modernis et futuris quoque pro tempore constituendis, harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus vos quoque domum praescriptam annotatorum Philemonis Miklos et liberorum suorum ab omni censuum, taxarum et contributionum nostrarum tam ordinariarum, quam extraordinariarum subsidiique et lucri camerae nostrae solutione servitiorumque quorumvis plebeorum et civilium exhibitione, decimarum nonarumque pensione, in perpetuum exemptam, supportatam et nobilitatam habere neque eosdem propterea aut haeredes et posteritates ipsorum utriusque sexus universis in personis, rebus et bonis ipsorum quibusvis impedire, turbare, molestare seu damnificare praesumatis, nec sitis ausi modo aliquali. Secus non facturi. Praesentibus perlectis, exhibentis restitutis. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas, eisdem Philemoni Miklos et per eum Ioanni, Petro et Ieremiae, ac Priscae et Mariae, filiis ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis clementer dandas et concedendas esse duximus. Datum in civitate nostra Alba Iulia die octava mensis Martii anno Domini millesimo quingentesimononagesimo octavo.

Sigismundus princeps

Stephanus Iosica cancellarius
Lucas Varady secretarius

Hátlapján:

1599 in octavis festi Epiphaniarum domini in facie sedis comitatus Albensis exhibitae et publicatae sunt praesentes nullo contradicente

Ioannes Angyalos notarius comitatus Albensis manu propria

2.

1614. szeptember 17.¹⁷

Bethlen Gábor fejedelem csíkcsekefalvi Bodó Mihálynak¹⁸ lófői címet adományoz, egyben mentesíti minden adó és szolgálat alól, cserébe a mindenkori uralkodót lóval, dárdával, sisakkal, mellvérttel, pajzzsal, lándzsával, és más katonai felszerelésekkel (lófői szokás szerint) háború idején köteles szolgálni. Az oklevél kelt Gyulafehérváron, melyet függőpecséttel hitelesítettek.

Eredeti, pergamen, függőpecsétje hiányzik.

Az oklevél méretei (cca.): 685x380 mm.

Nos Gabriel Bethlen Dei gratia Princeps Transsylvaniae Partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, quod Nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliariorum nostrorum singularem intercessionem nobis propterea factam, tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis agilis Michaelis Bodo de Czekeffalwa, quae ipse nobis et huic regno nostro Transsylvaniae in omnibus occasionibus bellicisque expeditionibus iuxta possibilitatis suae exigentiam fideliter exhibuit et impendit, ac in futurum quoque exhibiturus et impensurus est, eundem igitur Michaellem Bodo de speciali nostra gratia et potestatis plenitudine ex statu et conditione plebea ac ignobili, in qua natus est, et hactenus extitit eximendum, ac in coetum et numerum verorum primipilorum Siculorum annumerandum, aggregandum, cooptandum et ascribendum duximus, prout annumeramus, aggregamus, cooptamus et ascribimus. Decernentes expresse, ut a modo deinceps idem Michael Bodo haeredesque et posteritates ipsius utriusque sexus universi pro veris et indubitatis primipilis habeantur et reputentur omnibusque et singulis iis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, immunitatibus et praerogativis, quibus caeteri veri, nati et indubitati primipili quomodocunque de iure et ab antiqua consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere valeant atque possint. Ita tamen, ut idem Michael Bodo haeredesque et posteritates ipsius universi bonis equis, frameis, galeis, loricis, hastis, clypeis et aliis instrumentis militaribus, more aliorum primipilorum, bene instructi ad mandata nostra et successorum nostrorum omnibus bellicis expeditionibus tam generalibus, quam partialibus, pro necessitate regni ratione temporis susceptis, semper interesse fidelemque patriae operam navare debeant et sint stricti. Et nihilominus pro ampliori erga eundem benignitatis munificentiaque nostrae declaratione, unum fundum domus eiusdem in possessione Czekeffalva vicinitatibusque domus agilium Petri Gothard ab una, ac alterius Petri Bodo partibus ab alia, in sede Siculicali Czik existenti habitum, ab omni censuum, taxarum et contributionum nostrarum tam ordinariarum, quam extraordinariarum subsidiique et lucri camerae nostrae solutione, ac servitiorum quorumlibet plebeorum et civilium exhibitione, item seminaturas, allodiaturas, agricolationes, ac alias quaslibet haereditates ipsius Siculicales, quas in dicta possessione Czekeffalva et territoriis eius iuste et legitime possideret, a decimarum, nonarum et capetiarum pensione in perpetuum eximendum et supportandum duximus, prout eximimus et supportamus praesentium per vigorem. Quocirca vobis universis et singulis magnificis, generosis, egregiis, nobiles et agilibus capitaneis, vice capitaneis, iudici, vice iudicibus regiis, dicatoribus, decimatoribus et exactoribus quarumcunque contributionum sedis Siculicalis Czyk, item circumspectis iudici ac iuratis civibus annotatae possessionis Czekeffalva eorumque vices gerentibus, modernis scilicet et futuris quoque protempore constituendis, cunctis etiam aliis, quorum interest seu intererit, praesentium noticiam habiturisharum serie committimus et mandamus firmiter, ut vos quoque a modo deinceps praenotatum Michaellem Bodo ipsiusque haeredes et posteritates utriusque sexus universos pro veris et indubitatis primipilis habere et recognoscere debeatis, neque eosdem ratione praescriptae domus haereditatumque suarum ad aliquam censuum, taxarum et contributionum nostrarum tam ordinariarum, quam extraordinariarum subsidiique et lucri camerae nostrae solutionem, ac servitiorum quorumlibet plebeorum et civilium exhibitionem decimarumque, nonarum et capetiarum pensionem cogere et compellere, aut propterea eosdem in personis rebusque et bonis ipsorum quibusvis impedire, turbare, molestare seu quovis modo damnificare nequaquam praesumatis, nec sitis ausi modo aliquali. Secus non facturi. Praesen-

¹⁷ CsSzM LGy 761.

¹⁸ DEMÉNY 1998, 501; Bodó Mihály az 1614-ben készült lustrában az esküdtek között szerepel.

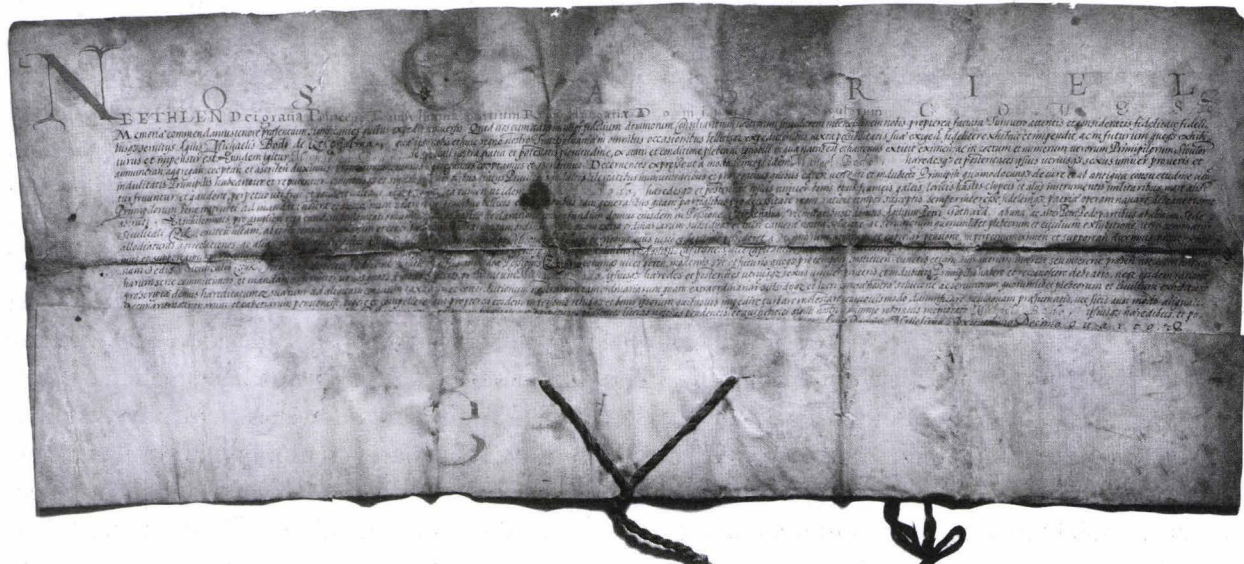
tibus perlectis exhibenti restitutis. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas memorato Michaeli Bodo ipsiusque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis gratiose dandas duximus et concedendas. Datum in civitate nostra Alba Iulia, die decima septima mensis Septembris anno Domini millesimosexcentesimo decimo quarto.

Gabriel Bethlen Simon
Pechy cancellarius manu propria

Caspar Beöleöny secretarius
manu propria

Hátlapján:

Anno 1615 22 Septembris praesentate coram me Franciscum Mikó supremum capitaneum Chyk, Girgio et Kaszon manu propria.

3. kép – Csíkcekefalvi Bodó Mihály. Gyulafehérvár, 1614. szeptember 17., Bethlen Gábertől lófői címadomány

3.

1638. július 10.¹⁹

I. Rákóczi György fejedelem Nagy Ferencnek²⁰ és fiainak, valamint botházai Egri Istvánnak²¹ visszaadja kisdobai birtokukat, emellé nemesi címet és címert adományoz, továbbá felmenti őket minden szolgálat alól, cserébe a mindenkori uralkodót hadjárat idején nemeshez méltóan szolgálni kötelesek. Az oklevél kelt Dézsen, melyet függőpecséttel hitelesítettek.

Eredeti, pergamen, függőpecsétje hiányzik.

Az oklevél méretei (cca.): 620x410 mm.

Nos Georgius Rakoczi Dei gratia Princeps Transsylvaniae, Partium regni Hungariae Dominus et Sicularum Comes etc. memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, quod Nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliariorum nostrorum singularem nobis propterea factam

¹⁹ CsSzM LGy 751.

²⁰ PETRI 2003; Nagy Benedek és Ferenc kisdobai egytelkes nemesek 25-25 dénárnyi adótt fizettek az 1500-as évek közepén. <http://mek.oszk.hu/04700/04750/html/2180.html> (Letöltés 2016.02.18)

²¹ KEMPELEN I-IX; http://www.pechy-de-pechujfalu.hu/myfiles/htmls/kemp/k_eaa-fzzxw/k_eaa-fzzxw-Title.html (Letöltés 2016.02.18) - kötetében írja, hogy Egri Mihály a Nagy családdal címeres nemeslevelet 1633. november 16-án nyert.

intercessionem, tum vero ex humilima expositione strenui Francisci Nagy intelligentes se, una cum genitore suo, ab exteris oris in ditionem nostram advenas, genitorem suum iurisdictioni egregii Stephani Egri de Botthaza in comitatu Colosiensi existentis, se commisisse, ipsummet vero, post quam ex ephoebis excessisset abinde profectum, in possessione Kis Doba mansionis locum fixisse, ac ab eo tempore certo cum dicto Stephano Egri de praetensione in se contractu inito, et ab omni illius praetensione emancipatione obtenta, in numero universitatis fidelium nostrorum dominorum, magnatum et nobilium comitatus Szolnok Mediocris fidelem huic patriae operam navasse navareque velle in posterum, haud absvefactum iri arbitrati sumus, ut hisce gratiae et principalis munificentiae nostrae primitiis, ad quaevis servitia huic patriae praestanda, ipsum adstrictum redderemus. Eundem itaque Franciscum Nagy, ac per eum filios suos, si qui nati sunt, vel in posterum Dei benignitate nascituri, e statu et conditione ignobili, in qua nati sunt, eximendos, ac in coetum et numerum verorum regni nostri Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum nobilium annumerandos, aggregandos, cooptandos et adscribendos duximus, prout (si tamen idem ex fiscalibus aut privatis nostris bonis in Hungaria existentibus haud existat) annumeramus, aggregamus, cooptamus et adscribimus. Decernentes expresse, ut a modo deinceps idem Franciscus Nagy ipsiusque haeredes et posteritates utriusque sexus universos pro veris et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur. In signum autem huiusmodi verae et perfectae nobilitatis eorum haec arma sive nobilitatis insignia: Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo sive area corona aurea est deposita, super qua brachium quoddam humanum humerotenus existens, et annixo coronae summitati cubita illius, manum sursum versus habens spicas aliquot tritici maturati tenere conspicitur. Supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium, gemmis et unionibus decentervariiegatum, a summitate vero galeae teniae sive lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes utrasque oras sive margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant, prout haec omnia in capite seu principio praesentium literarum nostrarum docta manu et arte pictoris clarius expressa et depicta esse cernuntur, animo deliberato et ex certa scientia liberalitateque nostra praefato Francisco Nagy ipsiusque haeredibus et posteritatis utriusque sexus universis clementer dedimus, donavimus et contulimus. Annuentes et concedentes, ut ipsi praescripta arma seu nobilitatis insignia more aliorum verorum, natorum et indubitatorum regni huiusnostri Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum nobilium armis utentium ubique in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis ac aliis quibusvis exercitiis nobilitaribus et militaribus, necnon sigillis, vexillis, cortinis, velis, annulis, aulaeis, domibus, clypeis, tentoriis, sepulchris, generaliter vero quarumlibet rerum et expeditionum generibus, sub merae et syncerae perfectaeque nobilitatis titulo, quo eos ab universis et singulis cuiuscunque status, conditionis, dignitatis et praecminentiae homines existant insignitos dici, teneri, nominari et reputari haberique volumus ferre et gestare omnibusque iisdem iuribus, honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, immunitatibus et praerogativis, quibus caeteri veri, nati et indubitati nobilis et militares praedicti regni nostri Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum homines quomodocunque de iure et ab antiqua consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuis semper temporibus uti, frui et gaudere valeant atque possint. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes litteras nostras pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas et communitas memorato Francisco Nagy ipsiusque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis benigne dandas duximus et concedendas. Datum in oppido nostro Dees die decima mensis Iulii anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo octavo.

Georgius Rakoczy

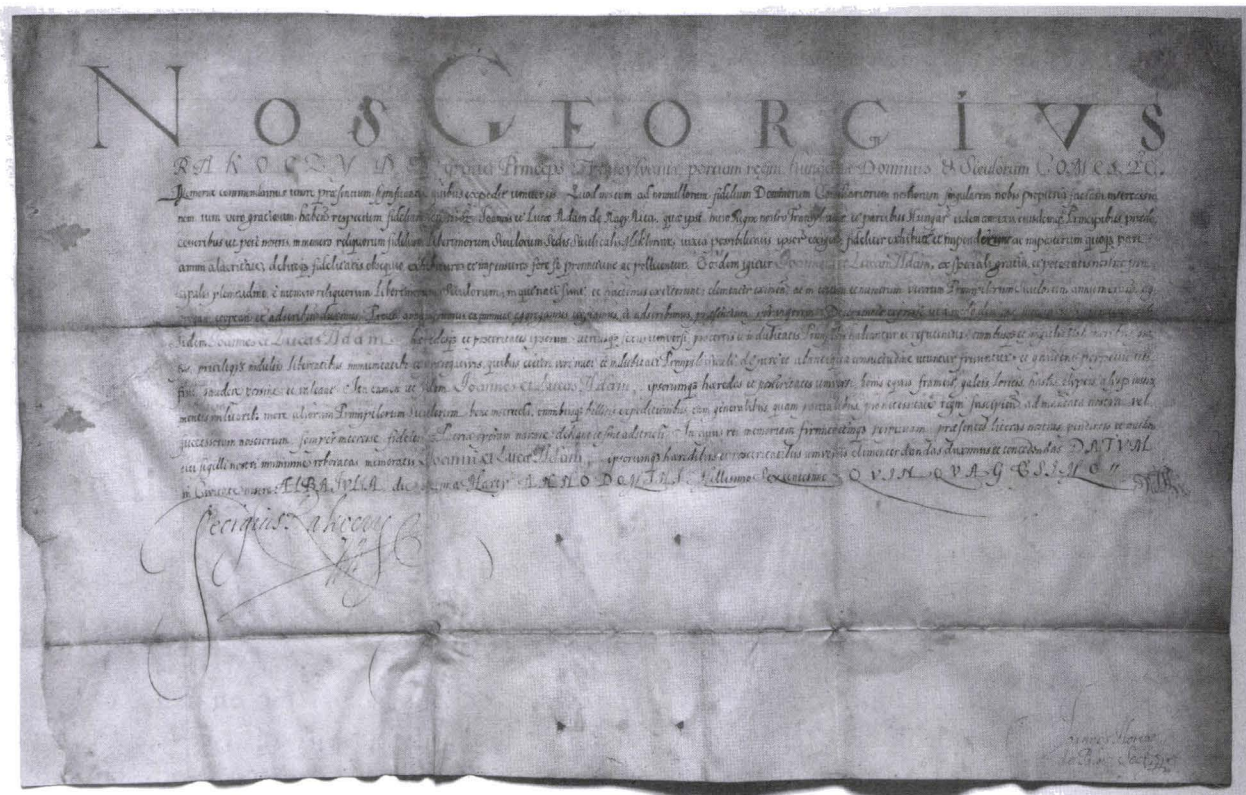
Martinus Markosffalvi secretarius manu propria

Valószínűleg 19. századi bejegyzés: 1638. július 10-én adatott ki.

Hátlapján:

Anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo octavo die vigesima sexta mensis Iulii, in oppido Akos in generali congregatione universorum dominorum magnatum et nobilium comitatus Szolnok mediocris exhibitae sunt praesentes literae armales nobilitares, lectae, publicatae, proclamatae, approbatae, ratificatae extradataeque nemine contradictore apparente.

Andreas Szentkiraly iuratus notarius sedium iudiciariarum comitatum Szolnok mediocris et Craznensis manu propria

4. kép – Nagyajtai Ádám János és Lukács. Gyulafehérvár, 1650. március 10., II. Rákóczi György lófői címadomány

4.

1650. március 10.²²

II. Rákóczi György fejedelem nagyajtai Ádám Jánosnak és Lukácsnak²³ lófői címet adományoz, egyben mentesíti őket minden adó és szolgálat alól, cserébe a mindenkori uralkodót lóval, dárdával, sisakkal, mellvérttel, pajzsral, lándzsával, és más katonai felszerelésekkel (lófői szokás szerint) háború idején kötelesek szolgálni. Az oklevél kelt Gyulafehérváron, melyet függőpecséttel hitelesítettek.

Eredeti, pergamen, függőpecsétje hiányzik.

Az oklevél méretei (cca.): 640x400 mm.

Nos Georgius Rakoczy Dei gratia Princeps Transylvaniae, Partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliariorum nostrorum singularem nobis propterea factam intercessionem, tum vero gratiosum habentes respectum fidelium servitiorum Ioannis et Lucae Adam de Nagy Aita, quae ipsi huic regno nostro Transylvaniae et Partibus Hungariae eidem annexis eiusdemque principibus, praedecessoribus ut pote nostris, in numero reliquorum fidelium libertinorum Siculorum sedis Siculicalis Miklosvar iuxta possibilitatis ipsorum exigentiam fideliter exhibuerunt et impenderunt, ac imposterum quoque parianimi alacritate debitoque fidelitatis obsequio exhibituros et impensuros fore se promittunt ac pollicentur, eosdem igitur Ioannem et Lucam Adam ex speciali gratia et potestatis nostrae principalis plenitudine e numero reliquorum libertinorum Siculorum, in quo nati sunt, et hactenus extiterunt, clementer eximendos, ac in coetum et numerum verorum primipilorum Siculorum annumerandos, agregandos, cooptandos et adscribendos duximus, prout annumeramus, eximimus, aggregamus, cooptamus et adscribimus praesentium per vigorem. Decernentes expresse, ut a modo deinceps, successivis semper

²² CsSzM LGy 753.

²³ PÁLMAI 2000, 11; Ahogy azt Pálmay József is megjegyzi, Ádám István az esküdtek között lustrál 1635-ben. Ádám János, mint bíró jár el 1684-ben Boldi István és Kovács Balázs nagyajtai lakosok közötti csereprocessusnál.

temporibus, iidem Ioannes et Lucas Adam haeredesque et posteritates ipsorum utriusque sexus universi pro certis et indubitatis primipilis habeantur et reputentur omnibusque et singulis iis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, immunitatibus et praerogativis, quibus coeteri veri, nati et indubitati primipili Siculi de iure et ab antiqua consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui, gaudere possint et valeant. Ita tamen, ut iidem Ioannes et Lucas Adam ipsorumque haeredes et posteritates universi bonis equis, frameis, galeis, loricis, hastis, clypeis aliisque instrumentis militaribus, more aliorum primipilorum Sicularum, bene instructi omnibusque bellicis expeditionibus tam generalibus, quam partialibus, pro necessitate regni suscipiendis, ad mandata nostra vel successorum nostrorum semper interesse fidelemque patriae operam navare debeant et sint adstricti. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras pendentes et authentici sigilli nostri munimine roboratas memoratis Ioanni et Lucae Adam ipsorumque haeredibus et posteritatibus universis clementer dandas duximus et concedendas. Datum in civitate nostra Alba Iulia die decima Martii anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo.

Georgius Rakoczy manu propria
Ioannes Horvat de Palocz

secretarius manu propria

Hátlapján:

Anno Domini 1650 die 20 Iunii coram nobis Thoma Basa²⁴ de Zabola, supremo capitaneo et Ioanne Daniel de Vargias²⁵ puniantiudice regio trium sedium Siculicalium Sepsi, Kezdi et Orbai, praesentes litterae primipilares in facie sedis publicae Miklosvariensis nominibus et in personis introscriptorum exhibitae, proclamatae et publicatae contradicente domino Ioanne Donat de Nagy Aita

Thomas Basa supremus capitaneus
trium sedium Siculicalium manu propria

Ioannes Daniel supremus iudex
regius sedium Siculicalium Sepsi, Kézdi
et Orbai manu propria

5.

1655. július 7.²⁶

II. Rákóczi György fejedelem lófői rangra emeli azon csíkszéki személyeket, akik részt vettek a fejedelem havasalföldi hadjáratában.²⁷ Az oklevélben felsorolják a résztvevőket, illetve, hogy kinek a vezetése alá tartoznak. Az itt felsorolt személyek a továbbiakban kötelesek a mindenkori uralkodót a lófői címhez méltóan lóval, dárdával, sisakkal, mellvérttel, pajzsral, lándzsával, és más katonai felszerelésekkel háború idején szolgálni. Az oklevél kelt a Stroeshti táborban, melyet függőpecséttel hitelesítettek.

Eredeti, pergamen, függőpecsétje hiányzik. Az oklevél tartalmi közlése magyarul: Endes Miklós: Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig, Akadémiai kiadó, Budapest, 1994, 113–115.

Az oklevél méretei (cca.): 640x400 mm.

Nos Georgius Rakoci Dei gratia Princeps Transilvaniae, Partium regni Hungariae Dominus et Sicularum

²⁴ NAGY I-XII; Basa Tamás 1642-ben már Háromszék főkapitánya, ugyanebben az évben követ a portán. Főkapitányi tisztségét még 1653-ban is viselte. <http://mek.oszk.hu/09300/09379/> (Letöltés: 2016.02.18)

²⁵ NAGY I-XII Nagy Iván írja Dániel Jánosról, hogy 1639-1649 között Udvarhelyszék alkapitánya, I. Rákóczi Györgynek nagykövete volt a svéddekhez, illetve 1654-ben már Háromszék főkirálybírája. Azonban ahogyan az oklevél hátlapján olvasható adatokból is látható, Dániel János már 1650-ben viseli a főkirálybírói tisztséget. <http://mek.oszk.hu/09300/09379/>, (Letöltés: 2016.02.18)

²⁶ CsSzM LGY 913.

²⁷ DEMÉNY 2000, 158–236; Az oklevélben felsorolt személyek nagy része szerepel az 1643-as lustrában, mint gyalog vagy nemrég gyaloggá lett személy.

Comesmemoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliariorum nostrorum singularem nobis propterea factam intercessionem, tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis strennuorum agilium Francisci Bors de Zent Marton, ductoris, Ioannis Simo, Martini Kato, Ioannis Abran, Blasii et Ioannis Magyar, Michaelis Danel, Petri Okos, Stephani Balas, Laurentii Nagy, Benedicti Csazar, Ioannis Kalocsa, Laurentii Zabo, Martini Petres, Stephani Sükösd, Francisci Tanczos de Zent György, Petri Czazar, Michaelis Andras, Ioannis Bala, Petri Kovacz, Ioannis et Gregorii Balas, Michaelis et Georgii Danel, Francisci Szász, Andreae Gergely, Matthiae Gergely, Andreae Zabo, Ioannis Benedek de Bankfalva, Petri Füstös, Ioannis, Nicolai, Valentini et Andreae Bencze, Pauli Nagy, Petri Farkas, Thomae Rezeg, Pauli Bencze, Andreae Janos, Stephani Peter, Pauli Kedves de Zent Marton, Francisci Marton, Ioannis et Stephani Czaba, Michaelis Santa, Stephani Petri senioris et Martini Darvas, Nicolai et Martini senioris Fodor, Thomae Gaspar, Petri Miklos, Francisci Göde, Ioannis Imre de Czekefalva, Ioannis Erdeo, Francisci Dobos, Petri Janos, Emerici Mihaly, Michaelis Demeter, Nicolai Erdo, Valentini Csobot, Ioannis Balas, Thomas[!] Santa, Pauli Imre de Kozmas, Michaelis Ravasz, Petri Czerei, Andreae Petres, Nicolai Nagy, Michaelis Antal, Benedicti Mihaly, Ioannis Beteg, Ioannis Tompos, Petri Urkon, Georgii Christo de Tusnad, Ioannis Barrabas, Benedicti, Blasii et Francisci Marton, Petri Korodi, Michaelis Janos, Ioannis ac Stephani Virag, Michaelis Virag, Ioannis et Matthias Göde, Michaelis Barta, Andreae Zoke, Andreae Mihaly, Michaelis et Petri Gaspar, Ioannis Andras, Petri Kovacz, Martini Demeter de Zent Simon, Stephani Ferencz, Martini et Ioannis Pal, Nicolai Lazlo, Pauli Menyihart de Czatoszeg; sub ductoratu Andreae Gego de Cziczó Martini Dobordan, Georgii Illyes, Petri Bak, Georgii Bala de Zent Imre, Thomae Balog, Gregorii et Francisci Cziser, Thomae Benkes, Francisci Mihaly, Stephani Fodor, Petri Beko, Ioannis Peter senioris, Laurentii Jacab, Petri Pal, Ioannis Peter iunioris, Michaelis Marton, Andreae Gal, Georgii Tamas de Zent Kiraly, Petri, Matthiae, Ioannis, Andreae et Stephani Gal, Benedicti Varga, Ioannis Zabo, Nicolai et Thomae Kaczos, Petri et Stephani Zasz de Sugöd, Pauli Lazar de Zent Lelek, Francisci Czaka, Ioannis Barla, Emerici Gergely, Emerici Balas, Michaelis et Francisci Peter, Petri Nyirö de Mindzent, Ioannis Vanyolos, Michaelis Czato, Thomae Okos, Francisci Miklos, Michaelis Literati, Ioannis, Blasii et Michaelis Göde, Francisci et Michaelis Janos, Pauli Gergely, Stephani et Ioannis Balint, Lucae Nagy, Petri Pal, Ioannis Füstös, Benedicti et Stephani Biro, Andreae Elekes, Petri Gego, Ioannis Istvan, Andreae Incze, Alberti Salamon, Laurentii Veres, Valentini et Stephani Gyorgy, Michaelis Ferencz, Blasii et Nicolai Marton, Petri Bordi, Stephani Lorincz, Michaelis Erdeli, Ioannis Biro de Menasagh, Stephani Vata, Valentini Tamas de Czomortan, Georgii et Francisci Orban, Francisci et Blasii Farkas, Andreae Markus de Vardotffalva, Ioannis Markus, Laurentii Aztalos, Stephani György-Pal, Petri, Ioannis et Stephani Kardos, Emerici Bartos de Taplocza, Iacobi Kelemen, Georgii Lado, Thomae Simon, Ladislai Damokos, Francisci Balog, Pauli Becze de Delne, Ioannis et Michaelis Santa, Pauli Moczar, Blasii Sillo de Cziczó; sub ductoratu vero Ioannis Lovasz de Borzova Gregorii Gellert, Michaelis Abos, Blasii Lado, Blasii Egri, Stephani Simon, Blasii Vas, Andreae Budai, Petri Balas de Borzova, Ioannis Peter, Georgii Boros, Valentini Thamas, Martini Kos, Matthaei Nagy, Matthaei Dobos, Ioannis de Zent Damokos, Michaelis et Valentini Molnar, Gregorii et Blasii Iigyarto, Petri Balas, Benedicti et Emerici Böite, Nicolai et Thomae Nagy, Stephani Balko, Stephani et Gregorii Barla, Matthiae Zabo, Stephani et Emerici Akacz, Matthiae et Matthaei Guzoran, Michaelis Szeles, Thomae Korlat, Matthiae Czok de Zent Thamas, Michaelis Zocz de Danffalva, Stephani et Gregorii Tamas, Ioannis Karda, Michaelis et Georgii Gegö, Stephani Abos, Mosis Ieremias, Andreae Biro, Petri Ambrus, Valentini Vizi, Ioannis Atos, Stephani Peter de Jenőffalva, Georgii Mathe, Petri Sandor, Petri et Ioannis Biro de Kartsffalva, Georgii Pal, Stephani Andras, Ioannis Tamas, Petri et Andreae Bot, Francisci Rancz de Rakos, Georgii Zentes, Ioannis Istvan, Francisci Pal, Ioannis Veres, Georgii Zabo, Michaelis Peter, Laurentii Bogos, Michaelis Tanko, Gregorii Andras, Georgii Sandor, Ioannis Czazar, Michaelis Kovacz, Thomae Zentes de Amadeffalva, Nicolai Mikola, Valentini Lőrincz, Laurentii Imre, Emerici Göröcz, Thomae Mathei de Göröczffalva, Danielis Peter, Petri Istvan, Andreae Damokos, Nicolai Simon, Ioannis Kovacz, Georgii Balas, Ioannis et Andreae Czobod de Vaczarci, Petri Mathe, Ioannis Buzas, Ioannis et Francisci Török, Michaelis Ötvös, Thomae Pal, Ladislai Saradi, Antonii Varga, Georgii et Michaelis Lakatos, Nicolai Korpos, Ioannis Vasmát, Michaelis Iasko, Petri Ferenci, Blasius[!] Kazma et Michaelis Zabo de Zent Mihaly in sede Siculicali Czik existentibus, quae ipsi huic regno nostro ac deinde nobis etiam in

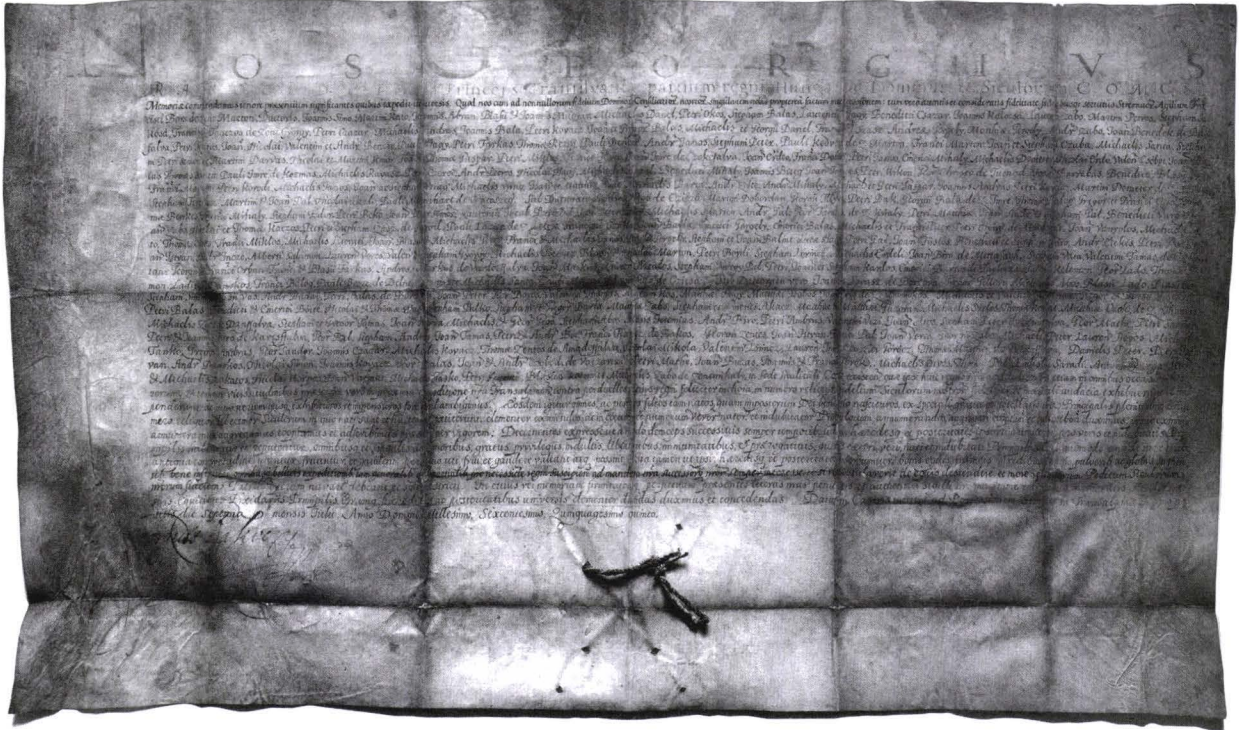
omnibus occasionibusrerumque et temporum vicissitudinibus, praesertim vero in proxima expeditione nostra Transalpinensi contra perduelles istius regni feliciter inchota[!], in numero reliquorum fidelium Siculorum nostrorum fideliter et martiali audacia exhibuerunt et impenderunt, ac imposterum quoque exhibituros et impensuros fore nihil ambigimus, eosdem igitur omnes, ac per eos filios tam natos, quam imposterum Dei beneficio nascituros, ex speciali gratia et potestatis nostraepincipalis plenitudine e numero reliquorum libertinorum Siculorum, in quo nati sunt, et hactenus extiterunt, clementer eximendos, ac in coetum et numerum verorum, natorum et indubitatorum primipilorum annumerandos, aggregandos, cooptandos et adscribendos duximus, prout eximimus, annumeramus, aggregamus, cooptamus et adscribimus praesentium per vigorem. Decernentes expresse, ut a modo deinceps successivis semper temporibus iidem haeredesque et posteritates ipsorum universi pro veris et indubitatis primipilis habeantur et reputentur omnibusque et singulis iis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, immunitatibus et praerogativis, quibus caeteri veri, nati et indubitati primipili Siculi quomodocunque de iure et abantiqua consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere valeant atque possint. Ita tamen, ut ipsi haeredesque et posteritates ipsorumuniversi bonis equis, frameis, pixidibus longis, pulveribus ac globis sufficientibus bene instructi omnibusque bellicis expeditionibus tam generalibus, quam partialibus pro necessitate regni suscipiendis, ad mandata nostra successorumque nostrorum semper interesse, et sirespostulaverit, de equis descendere, et more reliquorum peditum Siculorumnostrorum fidelem patriae operam navare debeant et sint adstricti. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras pendentis et authentici sigilli nostri munimineroboratas memoratis Siculis nostris equitibus pixidariis primipilis eorumque haeredibus ac posteritatibus universis clementer dandas duximus et concedendas. Datum in castris nostris ad possessionem Strojest in Transalpinaeregno positis die septima mensis Iulii anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo quinto.

Georgius Rakoczy manu propria

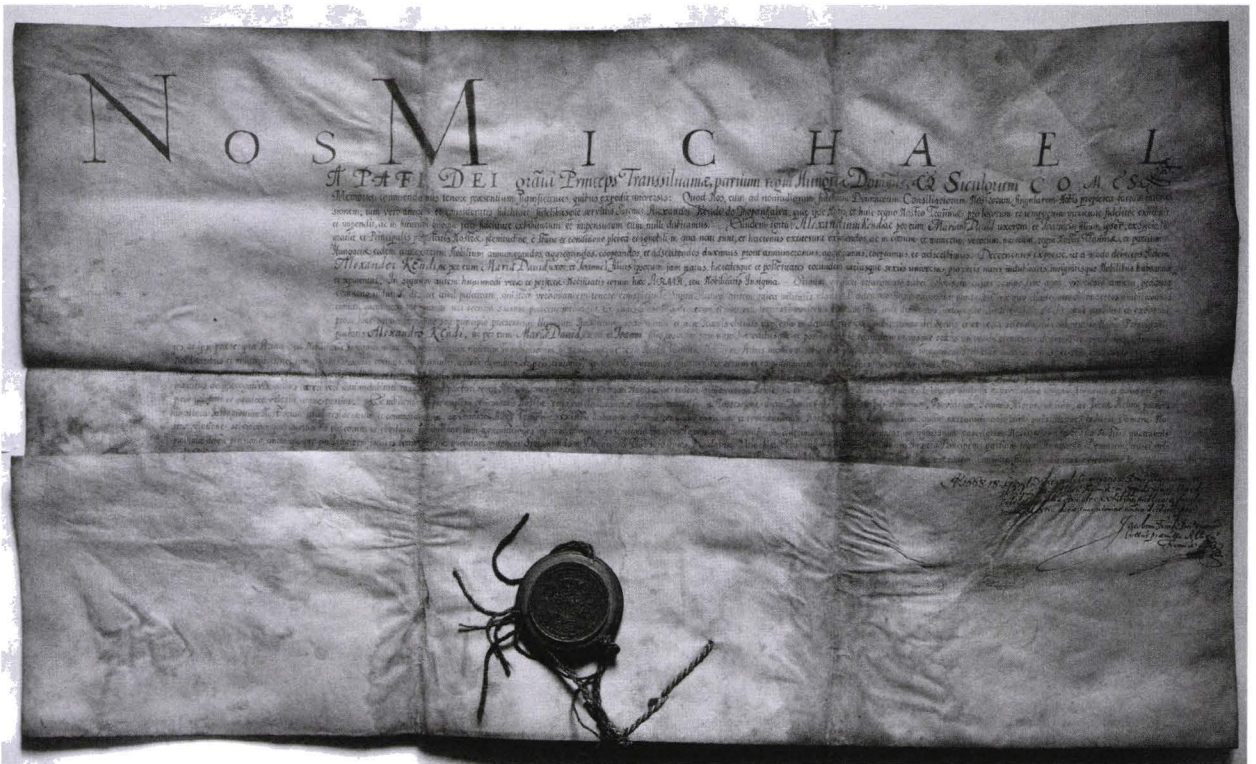
1685 die 16 mensis Februarii Mivel mü előnkben produ[...] ezen ő nagysága gratiaja helylyben hagyatott confir[...] [...] huzo vono terek viseléséktől abszolvaltattanak coram[...] commissariis ad id deputatis. Datum in possessione [...]

Michaele Teleki manu propria

Clemente Mikes manu propria

5. kép – Csíkszéki gyalogoknak. Stroești, 1655. július 7., II. Rákóczi György tömeges lőfői címadománya

6. kép. Topánfalvi Kendi Sándor. Radnót, 1668. június 25., Apafi Mihály nemesség és címeradomány

6.

1668. június 25.²⁸

Apafi Mihály fejedelem Kendi Sándornak és családjának (feleségének és fiának) nemesi címet és címert adományoz, továbbá felmenti őket minden adótól és szolgáltatástól, úgy a topánfalvi birtokukra vonatkozóan, mint városi házukat illetően. Az oklevél kelt Radnóton.

Eredeti, pergamen, függőpecséttel

Az oklevél méretei (cca.): 805x755 mm, pecsét (cca.): 50x50 mm.

Nos Michael Apafi dei gratia Princeps Transsilvaniae, Partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, quod Noscum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliariorum nostrorum singularem nobis propterea factam intercessionem, tum vero attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis strenui Alexandri Kendi de Thopánffalva, quae ipse nobis et huic regno nostro Transsilvaniae pro locorum et temporum varietate fideliter exhibuit impendit, ac in futurum quoque pari fidelitate exhibiturum et impensurum eum nulli dubitamus, eundem igitur Alexandrum Kendi, ac per eum Mariam David, uxorem, et Ioannem, filium ipsorum, ex speciali gratia et principalis potestatis nostrae plenitudine e statu et conditione plebea et ignobili, in qua nati sunt, et hactenus extiterunt, eximendos, ac in coetum et numerum verorum, natorum regni nostri Transsilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum nobilium annumerandos, aggregandos, cooptandos et adscribendos duximus, prout annumeramus, aggregamus, cooptamus et adscribimus. Decernentes expresse, ut a modo deinceps iidem Alexander Kendi, ac per eum Maria David, uxor, et Ioannes, filius ipsorum iam natus haeredesque et posteritates eorundem utriusque sexus universae pro veris, natis, indubitatis insignitisque nobilibus habeantur et reputentur. In signum autem huiusmodi verae et perfectae nobilitatis eorum haec arma seu nobilitatis insignia: Scutum videlicet triangulare rubei coloris, in cuius campo sive area vir caesio amictu pedibusque cothurno indutus, dextra auri palatram, sinistra vero bilancem

²⁸ CsSzM LGy 755.

tenere conspicitur. Supra scutum autem galea militaris clausa diademate regio exornata posita est, ex quo diademate monoceros umbilicotenuseminet, quem utrinque singula uri cornua sursum porrecta includunt, ex cuius quidem galeae cono teniae seu lemnisci variorum colorum hinc inde defluentes utramque scuti partem pulcherrime ambiunt et exornant, prout haec omnia in capite seu principio praesentium literarum nostrarum docta manu et arte pictoris clarius expressa et depicta esse cernuntur, animo deliberato et ex certa scientia liberalitateque nostra principali praefatis Alexandro Kendi, ac per eum Mariae David, uxori, et Ioanni, filio ipsorum iam nato haeredibusque et posteritatibus eorundem utriusque sexus universis clementer dedimus et contulimus. Annuentes, ut ipsi praescripta arma seu nobilitatis insignia, more aliorum verorum, natorum, indubitatorum insignitorumque regni nostri Transsilvaniae nobilium armis utentium, ubique in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis et aliis quibusvis exercitiis nobilitaribus et militaribus, nec non sigillis, vexillis, cortinis, velis, annulis, auleis, domibus, clypeis, tentoriis, sepulcris et generaliter quarumlibet rerum et expeditionum generibus, sub merae et syncerae nobilitatis titulo, quo eos ab universis et singulis cuiuscunque status, conditionis, gradus, honoris, ordinis, officii, dignitatis et praecminentiae homines existant insignitos dici, teneri, nominari et reputari volumus ferre et gestare omnibusque et singulis iis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, immunitatibus ac praerogativis, quibus caeteri veri, nati, indubitati insignitique praefati regni nostri Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum nobiles ac militares homines quomodocunque de iure et antiqua consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere valeant atque possint. Et nihilominus pro ampliori benignitatis nostrae erga eos declaratione, domum eorundem in possessione dicta Thopanffalva, in vicinitatibus domorum providorum Ioannis Motoro ab una, ac Petcae Achim partibus ab altera, iobbagionum nostrorum inibi residentium et commorantium, ac comitatu Albensi Transylvaniae existenti habitam, ab omni censuum, taxarum et contributionum nostrarum tam ordinarium, quam extraordinarium subsidii et lucri camerae nostrae solutione servitiorumque quorumvis plebeorum et civilium exhibitione, item agricolationes ipsorum quaslibet in territorio eiusdem possessionis Thopanffalva a decimarum, nonarum, quintarum, quartarum, capeciarum nobis et successoribus nostris quottannis provenire debentium pensione, antea quoque per principem foelicis reminiscetiae quondam videlicet Sigismundum Dei gratia Transylvaniae, Moldaviae, Valachiae Transalpinae etc. sacri Romani imperii principem, Partium regni Hungariae dominum, aurei velleris equitem et Siculorum comitem etc. anno millesimo quingentesimo nonagesimo octavo consideratis fidelitate fidelibusque servitiis nobilis quondam Philemonis Miklos de praefata Thopanffalva, pro eodem, consorte, filiis ac filiabus caeterisque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis exemptam ac nobilitatam, quam etiam nos denuo eximendam, supportandam ac nobilitandam duximus, prout eximimus, supportamus et nobilitamus praesentium per vigorem. Quocirca vobis magnificis, generosis, egregiis et nobilibus supremo et vice comitibus, viceiudicibusque quorumcunque comituum, dicatoribus et exactoribus contributionum nostrarum, arendatoribus et decimatoribus decimarum nostrarum in comitatu praedicto Albensi Transylvaniae, signanter vero Michaeli Vas, provisorio bonorum nostrorum Albensium, ac officialibus possessionis saepe fatae Thopanffalva, prudentibus item ac circumspectis iudici caeterisque iuratis civibus annotatae possessionis Thopanffalva, cunctis etiam aliis, quorum videlicet interest seu intererit, modernis scilicet et futuris, pro quovis tempore constitutis et constituendis, harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus vos quoque domum praescriptam annotatorum Alexandri Kendi, ac per eum Mariae David, consortis, ac Ioanni[!], ipsorum filii, ab omni censuum, taxarum et contributionum nostrarum tam ordinarium, quam extraordinarium subsidii et lucri camerae nostrae solutione servitiorumque quorumvis plebeorum et civilium exhibitione, decimarum, nonarum, quintarum, quartarum capeciarumque pensione in perpetuum exemptam, supportatam et nobilitatam habere, neque eosdem propterea aut haeredes et posteritates ipsorum utriusque sexus universus in personis, rebus et bonis ipsorum quibusvis impedire, turbare, molestare seu damnificare praesumatis, nec sitis ausi modo aliquali. Secus non facturi. Praesentibus perlectis exhibenti restituti. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes litteras nostras pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas memoratis Alexandro Kendi, ac per eum Mariae David, consorti, et Ioanni, filio ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis clementer dandas esse duximus et concedendas. Datum in castro nostro Radnoth die vigesima quinta mensis Iunii anno Domini millesimo sexcentesimo sexagesimo octavo.

Michael Apafi
Franciscus Lugasi secretarius manu propria

Ioannes Betlen cancellarius manu propria

Hátlapján:

Anno 1668 18 Septembris in generali congregatione dominorum magnatum et nobilium comitatus Albensis Transilvaniae in oppido Nagy-Enyed celebrata praesentes litterae armales exhibitae, publicatae, proclamatae et extradatae sunt nemine contradicente, per

Jacobum Terök, iuratum notarium comitatus praenotati Albensis Transilvaniae manu propria

7.

1671. december 21.²⁹

Apafi Mihály fejedelem csíkrákosi Filep Balázsnak lófői címet adományoz, és egyben mentesíti minden adó és szolgálat alól, cserébe a mindenkori uralkodót lóval, dárdával, sisakkal, mellvérttel, pajzsral, lándzsával, és más katonai felszerelésekkel (lófői szokás szerint) háború idején köteles szolgálni. Az oklevél kelt Gyulafehérváron, melyet függőpecséttel hitelesítettek.

Eredeti, pergamen, függőpecséttel.

Az oklevél méretei (cca.): 670x385 mm, pecsét (cca.): 50x50 mm.

Nos Michael Apafi Dei gratia Princeps Transylvaniae, Partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis, quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliariorum nostrorum singularem nobis propterea factam intercessionem, tum vero benigne attentis et consideratis fidelitate fidelibusque servitiis agilis Blasii Philep de Rákos sedeque Siculicali Fel Csik, quae ipse in omnibus rebus et negotiis fidei et industriae suae concreditus animo constanti exhibuisse et impendisse perhibetur, ac deinceps erga nos quoque omnia fidelitatis obsequia praestitutum se pollicetur, eundem igitur Blasium Philep e speciali gratia et principalis potestatis nostrae plenitudine ex numero reliquorum libertinorum Siculorum eximendum, ac in coetum et numerum verorum, natorum et indubitatorum primipilorum Siculorum annumerandum, aggregandum, cooptandum et adscribendum duximus, prout annumeramus, aggregamus, cooptamus et praesentium per vigorem adscribimus. Decernentes expresse, ut a modo deinceps successivis semper temporibus idem Blasius Philep haeredesque et posteritates ipsius utriusque sexus universis iam nati et deinceps nascituri, pro veris, natis et indubitatis primipilis habeantur et reputentur omnibusque et singulis iis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus ac immunitatibus et praerogativis, quibus caeteri veri, nati et indubitati primipili quomodocunque iure et antiqua consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere valeant atque possint. Ita tamen, ut idem Blasius Philep haeredesque et posteritates ipsius universi iam nati et deinceps nascituri bonis equis, frameis, galleis, loricis, hastis, clipeis ac aliis instrumentis militaribus, more aliorum primipilorum Siculorum, bene instructi omnibus bellicis expeditionibus tam generalibus, quam particularibus, pro necessitate regni suscipiendis, ad mandata nostra successorumque nostrorum semper interesse fidelemque patriae operam navare debeant et sint adstricti. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes litteras nostras pendentes et autentici sigilli nostri munimine roboratas memorato Blasio Philep haeredibusque et posteritatibus ipsius utriusque sexus universis iam natis et deinceps nascituris clementer gratiose dandas duximus et concedendas. Datum in civitate nostra Alba Iulia die vigesima mensis Decembris anno Domini millesimo sexcentesimo septuagesimo primo.

Michael Apafi
Franciscus Lugasi secretarius manu propria

Hátlapján:

Anno Domini millesimo sexcentesimo septuagesimo secundo die vigesima primamensis Aprilis, in

²⁹ CsSzM LGy 752.

communi congregatione sedium Siculicalium Csik, Gyergio et Kaszon in oppido Csikszereda celebrata, coram spectabilibus, generosis ac egregiis dominis Stephano Lazar de Száarhegy, iudicem[!], regium supremum[!], ittem vice iudicibus regiis ac iuratis assessoribus dictarum sedium Siculicalium Csik, Gyergio et Kaszon, exhibitae, lectae, praesentatae nemine contradicente.
Stephanus Lázár manu propria

7. kép. Csíkrákosi Filep Balázs. Gyulafehérvár, 1671. december 21., Apafi Mihály lófői címadomány

Csíki Székely Múzeum Levéltári Gyűjteménye

CsSzM LGy 754.	1598. Báthory Zsigmond oklevele
CsSzM LGy 761.	1614. Bethlen Gábor oklevele
CsSzM LGy 751.	1638. I. Rákóczi György oklevele
CsSzM LGy 753.	1650. II. Rákóczi György oklevele
CsSzM LGy 913.	1655. II. Rákóczi György oklevele
CsSzM LGy 755.	1668. Apafi Mihály oklevele
CsSzM LGy 752.	1671. Apafi Mihály oklevele

Irodalom

- BALOGH 2003 Balogh Judit, *Összetartó erők és leváló elemek a 17. századi székely társadalomban*. https://www.academia.edu/7927663/%C3%96sszetart%C3%B3_er%C5%91k_%C3%A9s_lev%C3%A1l%C3%B3_elemek_a_17._sz%C3%A1zadi_sz%C3%A9kely_t%C3%A1rsadalomban
- BÓNIA, VALENTINY 1947 Bónis György; Valentiny Antal, *Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve* (1602). (Jogtörténeti és Népi Jogi Tanulmányok, 2.), Kolozsvár.
- DEMÉNY 1998 Demény Lajos, *Székely oklevéltár IV.*, EME, Kolozsvár.
- DEMÉNY 2000 Demény Lajos, *Székely oklevéltár VI.*, EME, Kolozsvár.
- ENDES 1994 Endes Miklós, *Csik-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*, Akadémiai kiadó, Budapest.
- FONS VII. 2000 *A történeti források kiadásának módszertani kérdései*, IN Kenyeres István (Ed.), *FONS*, VII. évf., 1., Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány.
- KEMPELEN 1911-1932 Kempelen Béla, *Magyar nemes családok*, I-XI. – http://www.pechy-de-pechujfalu.hu/myfiles/htmls/kemp/k_eaa-fzzxw/k_eaa-fzzxw-Title.html.
- MAGYAR 2006 Magyar Anna, *I. Rákóczi György címeradományai*. http://tortenelemszak.uni-miskolc.hu/gesta/gesta200661/200661_45.pdf
- NAGY 1857-1868 Nagy Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*, I-XII. <http://mek.oszk.hu/09300/09379/>
- PÁLMAJ 2000 Pálmay József, *Háromszék vármegye nemes családjai I.*, Charta kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- PETRI 2003 Petri Mór, *Szilágy vármegye monográfiája*. <http://mek.oszk.hu/04700/04750/html/2180.html>
- TAGÁNYI 1886 Tagányi Károly, *Jegyzéke az Országos Levéltárban található nemesi okleveleknek*, Budapest.
- TÜDŐS 2013 Tüdős S. Kinga, *A székelyek írástudással-műveltséggel szerzett címeres levelei a 16-17. században*, IN Botár István; Muckenhaupt Erzsébet; Salló Szilárd (Eds.), *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2013*, Csíkszereda, 245–263.

Markaly Aranka

Csíki Székely Múzeum

Csíkszereda, Románia

E-mail: markalyaranka@csikimuzeum.ro

DIPLOME NOBILIARE DIN SECOLELE 16-17. DIN COLECȚIA MUZEULUI SECUIESC AL CIUCULUI

Rezumat

Diplomele nobiliare reprezintă cel mai semnificativ grup de documente surse, din epoca modernă timpurie, deoarece pe lângă informațiile istorice familiale, locale și culturale, prezintă posibilitățile de dezvoltare ale carierei, în perioada respectivă. Diplomele de înnobilire cu blazon, din Perioada Principatelor, au fost alocate, în primul rând, datorită meritelor militare și serviciilor de calitate, însă, puteau fi obținute și ca scrisori de privilegiu pentru cunoștință de carte la nivel superior. Diplomele nobiliare secuiești – ca și cele publicate în prezentul studiu – au fost eliberate, în special, în schimbul serviciilor militare. Locuitorii de pe teritoriul comitatului puteau primi diplomă de înnobilire și datorită meșteșugului, serviciilor alocate curții, respectiv pentru îndeplinirea sarcinilor militare.

Scopul prezentului studiu este, în primul rând, publicarea a șapte diplome de înnobilire din secolele 16-17., eliberate de către principii Transilvaniei, între anii 1598-1671, aflate în prezent în Colecția Veche a Muzeului Secuiesc al Ciucului. Aceste diplome pot fi înșirate în două categorii principale. Pe de o parte, putem vorbi despre diplome de înnobilire cu blazon de pe teritoriul comitatului, iar pe de altă parte, despre diplomele secuiești de primpilus. Diplomele studiate sunt în mare parte documente surse necunoscute și nepublicate până acum, care contribuie la cunoștințele noastre referitoare la diplomele de înnobilire, emise în perioada Principatului Transilvaniei, precum la cele despre politica crucială a principului.

16th AND 17th CENTURY NOBILITY DIPLOMA FROM THE COLLECTION OF THE SZEKLER MUSEUM OF CIUC

Abstract

Nobility diploma represent one of the most significant group of source materials from the Early Modern Age. These, besides familial, local and culture-historical data, provide us information about the possibilities of career-building during that period. The armorial diploma, from the Period of the Transylvanian Principality, were mainly gained as awards for military merits and good services, nevertheless, they could be granted as deed of gift for outstanding craft or literacy skills. The diploma given to Szeklers – as those published in the recent study – were mainly connected to military services. The people living on the territory of the county could be awarded in exchange for their military or court services.

The present study, first of all, aims to publish seven diploma engrossed by the Princes of Transylvania, between the years 1598–1671, which now belong to the Old Collection of the Szekler Museum of Ciuc. These diploma can be classified in two main categories. On the one hand, the nobile armorial letters released on the territory of the county, on the other hand, the Szekler primpilus charters, that were released on a large-scale. The study mainly presents unknown and unpublished sources, that expand our knowledge about the armorial letters and charters of the Transylvanian Principality and its political government, which defined that period.

A CSÍKSZENTGYÖRGYI EGYHÁZKÖZSÉG LAKOSSÁGA 1696-BAN

Pál-Antal Sándor

A helytörténeti kutatások jelentős forrásai közé tartoznak a 16–19. századi összeírások. Jellegük-nél fogva ezek lehetnek adóügyi-vagyoni, katonai, egyházi vagy más célból készült nyilvántartások. Tárgyukat tekintve ezek rendszerint előre meghatározott kérdésekre válaszadó kimutatások, mint pl.: adólajstromok, vagyonynyilvántartások, ingyen sóra jogosultak, katonai kötelezettséget teljesítők lajstromai, egyházi kimutatások és egyebek. Tartalmuknál fogva lehetnek egyszerűek vagy átfogók és adatgazdagok.

Az alább ismertetett és a mellékletben található összeírás a csíkszentgyörgyi egyházközség híveiről készült nyilvántartás 1696-ból. Közlésre méltónak azért tekintettük, mert ez az egyik legrégebbi egyházi összeírásunk, és népmozgalmi szempontból az egyik legteljesebb. Nemcsak a családfők nevét tartalmazza, hanem a feleségeket és a gyerekeket, valamint az egyes családoknál élő rokonokat (szülők, testvérek) és az alkalmazott személyzetét. A keresztnemek mellett nemcsak a férjek, hanem a feleségek esetében is (sok esetben) feltünteti azok családnevét. Csak azt hiányolhatjuk, hogy nem tüntették fel az összeírtak életkorát.

Az összeírást 1696 novemberében Illyés András, a több mint száz éves szünet után frissen kinevezett, csíkszentgyörgyi származású római katolikus püspök utasítására, Szebeléby Bartalis vikárius és Kari Péter csíki főesperes végeztette az egyházközséget alkotó két község – Csíkszentgyörgy és Csíkbánkfalva – egyházi előjáróival: Mártonffi István plébánossal, Keresztes János iskolamesterrel, Mihályffi János instruktórral, a csíkszentgyörgyi Tompos István és a kotormányi Mihály Péter Deák megyebírókkal, a csíkszentgyörgyi Kánya András

és Csiszer István, valamint a bánkfalvi János Péter és Tamás János egyháztanácsosokkal.

Ismert tény, hogy az összeírás tárgyát képező két településen a tízesek hagyománya ma is él. A lakosság kisebb közösségekbe, tízesekbe csoportosulása ezen a vidéken történelmi tény. A legtöbb helyen a tízesek nagyobb településsé, községé válása már rég megtörtént, Alcsíkon ez a folyamat máig tart. A legtöbb alcsíki községben a tízesek tág együttélési, önrendelkezési szokásjoggal bírnak. Mivel a csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tízesek története ismert,¹ csak megemlíjtük, hogy a lakosság külön közösségekbe csoportosulása részben az összeírásban is nyomon követhető. Az összeírók Csíkszentgyörgyön két különálló tízest tüntetnek fel, Egredet és Monyasdot, Csíkbánkfalván pedig négyet, Martonost, Patakfalvát, Ittkétfalvát és Kotormányt. Egred, ahol 1696-ban 45 család élt, ma mezőgazdasági terület Csíkszentgyörgy határában, és a helyiek emlékezetéből is eltűnt lakott helyként. A csupán három családot kitevő Monyasdra – mint tízesre – mivel lakóinak a községbe költözése nem volt eseménytelen, ma is emlékeznek.

A csíkbánkfalvi tízesek közül Martonos (23 család), Ittkétfalva (49 család) és Kotormány (15 család) máig fennmaradt. Patakfalva tízese a 95 családjával a legnépesebb volt, külön álló tízesként ma mégsem szerepel. Bárh János néprajzkutató szerint Martonos és Patakfalva ismeretlen időpontban egyesült. Tekintetbe véve azonban, hogy ez volt a legnépesebb csíkbánkfalvi község, és az összeírás sorrendjében Martonos és Ittkétfalva között szerepel, valószínűbbnek tűnik, hogy Patakfalva az 1700 körül alakult (leg-

¹ Lásd: Bárh János, *Az eleven székelly tízes. A csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tízesek működése a XVII–XX században*, Kecskemét, 2007, 41–53.

alább is ebből az évből ismert a két új tízes első említése) Simószege és Altíz elődje volt. Ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a későbbiek során Martonossal együtt emlegessék, azzal egynek vélik.

A két település népességi viszonyai általában

A népesség számbavétele során a két faluban összeírtak 1399 lelket, Csíkszentgyörgyön 670-et, Bánkfalván 729-et. Ezt az eredményt az összeírás közlésre előkészítése és adatainak többszöri összevetése alapján kaptuk. A többszöri összevetést azért tartottuk szükségesnek, mert a végösszeg jelentős különbséggel eltér az összeírás végén található összesítéstől. Ott ugyanis csak 1290 főt tüntettek fel. (Lásd az 1. táblázatot) A lajstromban még szerepel három csíkbánkfalvi név, amelyeket az összesítésből kihagytunk, mivel két kotormányi személy eltávozott szülőfalujából (Benedek Péter Csíksomlyóra ment, Kovács Mihály árváját pedig Csíkszentimrére vitték), egy patakfalvi asszonyt (Bene Istvánnét, Annát) pedig kétszer tüntettek fel.

A lakosság nemek szerinti összetétele eléggé eltérő a két településen. Csíkszentgyörgyön a férfiak száma 42 fővel megelőzi a nőket, vagyis arányuk több mint 6%-kal nagyobb. Csíkbánkfalván már a nők vannak többségben 23 fővel, vagyis 3%-kal. A két szomszédos és egyházilag egy közösséget alkotó település közötti eltérés a lakosság nemek szerinti megoszlása tekintetében szokatlannak tűnik, hiszen a kialakult helyzet nem külső beavatkozás vagy valamilyen természeti csapás következménye. Inkább biológiai tényezőkre kell gondolnunk, hiszen a férfiak nagy aránya – amint alább látni fogjuk – a gyerekek nemek szerinti megoszlásából származik. Ha külön vizsgáljuk a fiúk, leányok és unokák nélküli lakos-

ságot már egészen más képet kapunk, a felnőtt lakosságnál ugyanis nemcsak Bánkfalván, hanem Csíkszentgyörgyön is a nők vannak többségben (míg ez utóbbi esetében a 208 fiúra 153 leány jutott, a felnőtteknél 161 nőre 148 férfi).

A családi viszonyok

Az egyházközség két összetevőjében élő családok száma 330, ebből Csíkszentgyörgyön lakott 148 család, Bánkfalván 182. A családok átlag lélekszáma 4,19 fő. Ez a vártnál alacsonyabb, hiszen a népességtörténettel foglalkozók, erre az időszakra vonatkozóan, általában elfogadják az ötös szorzót, az 5 főből álló családi átlagot. Sőt, egyesek a 17. századra még a hatos szorzóval is számolnak. Ahhoz azonban, hogy eldöntsük kevés vagy nem ez az eredmény, alaposabb kutatásokat kellene végezzünk, amire – egyéb összehasonlító forrás hiányában – nincs lehetőségünk. Az azonban tény, hogy e téren a két település között elég jelentős eltérés tapasztalható, hiszen az előbbinél a családátlag 4,52 fő, az utóbbinál 3,98. Az eltérés főként az 1–3 fős családoknál észlelhető, mégpedig azért, mert Bánkfalván több a kiscsaládos, mint Csíkszentgyörgyön. Míg Bánkfalván arányuk eléri a 46,1%-ot, addig Csíkszentgyörgyön csak a 38,5%-ot, ugyanakkor a 4–6 és a 7–12 fős családok esetében a számbeli eltérés elenyésző, de az arányokat tekintve Csíkszentgyörgy helyzete kedvezőbb. Itt a 4-6 fős családok aránya 41,2%, a 7–12 fős családoké 20,2%, Bánkfalván pedig 37,9% és 15,9%. Vagyis Csíkszentgyörgyön erőteljesebb a nagy- és népes családok léte, mint Bánkfalván. A családok létszámbeli szóródását a 2. táblázatban szemléltetjük.

Egy család általában a szülőkből és a gyermekekből állt. Ugyanakkor elég jelentős számú kivétel is található. Egyes esetekben a családdal együtt

A község neve	A lakosság száma személyenként					
	férfi		nő		összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
Csíkszentgyörgy	356	53,1	314	46,9	670	100
Csíkbánkfalva	353	48,4	376	51,6	729	100
Összesen	709	50,7	690	49,3	1399	100

1. táblázat – A lakosság nemek szerinti megoszlása

A község neve	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	Családok száma
	személyből álló családok												
Csíkszentgyörgy	18	14	25	23	18	20	11	7	9	1	1	1	148
Csíkbankfalva	19	32	33	31	25	13	13	8	6	2	-	-	182
Összesen	37	46	58	54	43	33	24	15	15	3	1	1	330

2. táblázat – A családok megoszlása a családtagok száma szerint

élt valamelyik szülő, testvér, vej, unoka, valamint egy vagy több szolga. Így pl. a csíkszentgyörgyi Tompos János családjához tartozott a férj anyja, öccse, valamint három szolga és egy szolgáló. Hozó Péternél laktak feleségének előbbi férjétől származó gyerekei, anyósa, öt szolga és egy szolgáló. Bánkfalván Pongrácz János családjával együtt élt Mihály Deák, Karacsi Péternénél egy unoka, ugyanakkor Ferencz Péter Tamás az öccsével és húgával élt együtt, Okos János a vejével stb.

Elég sok a csonka család. Csíkszentgyörgyön öt családból hiányzik a feleség, 27-ből pedig a férj. A férfiaknál nem tüntették fel, hogy özvegyek, de a nők többségénél igen. Pl. Miklós István egyedül volt hét gyerekével, Szász Mihályné három fiával és négy leányával, Csedő Péterné három fiával, egy leányával, egy szolgálóval és egy szolgálóval, Imreh Annok egy fiával és három leányával. Szülő nélkül élt négy árva, Károly Erzsók és három testvére.

Csíkbankfalván három esetben hiányzott a feleség és 22 esetben a férj. Néhány példa: feleség nélkül élt Mánási István egy fiával és négy leányával, Máté István két fiával, két leányával és egy szolgálóval, özvegyként tartotta el családját Mihály Andrásné négy fiával és négy leányával, Okos Andrásné két fiával és négy leányával, János Benedekné két fiával és három leányával, Baconi Judit három leányával és egy árvával stb.

Visszatérve a családösszetételre, megállapítható, hogy az egy személyből álló háztartások a családok 11,3%-t képezik, a két személyből állók pedig 14,1%-át, ami a családok 25%-a. A 18 egyedül élő csíkszentgyörgyi lakos közül tizenegy özvegy, négy egyedülálló nő és három egyedülálló férfi. A bankfalvi 19 egyedül élő közül 13 özvegyasszony, két egyedül élő asszony, egy hajadon leány, két egyedül élő férfi és egy özvegyember. A két főből álló családok összetétele Csíkszentgyörgyön: kilenc férj-feleség, két anya-fia, két anya-leánya és egy özvegyasszony-szolga. A bankfalvi 32 eset megoszlása: 23 férj-feleség, két apa-fia, két apa-leánya, egy apa-unoka, három anya-fia, egy anya-leánya és egy testvér-testvér pár.

A háromfős családoknál általában található egy-egy gyerek, ritkábban kettő. Csíkszentgyörgyön a 25 család közül 16-nál egy gyerek van, négynél kettő (ezeknél csak az egyik szülő él). Bánkfalván a 32 háromfős család közül 29-nél van egy-egy gyerek, egynél pedig egy unoka.

A gyermeklétszám

Mivel az összeírás nem tüntette fel az összeírtak életkorát, nemcsak az átlag élettartamot nem állapíthattuk meg, de a lakosság korcsoportokként való megoszlását sem. A gyerekek létszámának és családonkénti megoszlásának a rövid vizsgálata is tanulságos demográfiai szempontból.

A két községben összeírt gyerekek száma 741, ami az összlakosság 52,9%-át (Lásd a 3. táblázat)

A község neve	A gyerekek száma nemenként					
	fiú		leány		összesen	
	fő	%	fő	%	fő	%
Csíkszentgyörgy	208	57,6	153	42,4	361	100
Csíkbankfalva	189	49,8	191	50,2	380	100
Összesen	397	50,7	344	49,3	741	100

3. táblázat – A gyermekek összlétszáma és nemek szerinti megoszlása

A község neve	A családok száma	A családok megoszlása a gyerekek száma szerint									Családonkénti átlag
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	
Csikszentgyörgy	148	40	21	15	27	21	9	5	9	1	2,44
Csikbámfalva	182	51	38	27	24	15	12	11	1	3	2,08
Összesen	330	91	59	42	51	36	21	17	9	4	2,25

4. táblázat – A gyermekek családonkénti megoszlása

tot) képezi. A gyerekek közé soroltuk a nagyszülők által nevelt unokákat és egy árvaként feltüntetettet is. Ezek száma elenyésző: Csikszentgyörgyön két unoka volt egy nagyszülőnél, Bámfalván négy helyen egy-egy unoka, valamint egy helyen egy árva, összesen hét fő.

Amint az 5. táblázatból is kitűnik, több a fiú, mint a leány. Ez különösen kihangsúlyozódik Csikszentgyörgynél, ahol a fiúk aránya 15,2%-kal (45 fővel) meghaladja a leányokét. Más a helyzet Bámfalván, ahol az arány sokkal kiegyensúlyozottabb, hiszen a leányok – ha kettővel is de – meghaladják a fiú létszámát. Megoszlásuk, amint az 4. táblázat is mutatja, családonként elég széles skálán – egytől nyolcig – mozog.

A családonkénti 2,25-ös átlag azt bizonyítja, hogy a két községben a népszaporulat biztosított, hiszen meghaladja a két főt. Sokkal kedvezőbb a helyzet Csikszentgyörgyön, ahol családokként jelentősen több gyerek van, mint Bámfalván, ugyanakkor megállapítható, hogy magas azoknak a családoknak a száma, ahol nincs gyermek. Ár-

nyuk eléri a családok 27,5%-át. A gyermekhiány azonban nem azt jelenti, hogy azok mind gyermektelenek voltak, hanem azt, hogy az összeírás idején a családban nem élt gyermek vagy unoka. Vagyis a táblázatban feltüntetett 91 gyermektelen család jelentős része idős házaspár, illetve özvegy (asszony és férfi), akiknek a gyermekeik külön családot alkotnak, valamint néhány egyedül élő férfi vagy nő. Ez utóbbiak bizonyosan magánosokként tengették életüket (nem nőültek meg vagy nem mentek férjhez). Ilyen egyedül élő személy összesen 11 volt, Csikszentgyörgyön négy nő és 3 férfi, Bámfalván két nő és két férfi.

Az egy-három gyermekes családok száma magas, a 46,1%-os arányukkal megközelítik a háztartások felét. Ugyanakkor jelentős a négy-nyolc gyermekes nagycsaládok aránya – 26,4%-nyi – vagyis meghaladja a családok ¼ részét. A sokgyermekes családok számát tekintve alig van eltérés a két község között. Mindkettőnél 15 hatnyolc gyermekes család él, a csikszentgyörgyiek 101 gyerekkel, a bámfalviak 89-cel (Lásd az 5.

Csikszentgyörgyön				Csikbámfalván			
A családfő neve	A gyerekek száma			A családfő neve	A gyerekek száma		
	Összesen	Fiú	Leány		Összesen	Fiú	Leány
Ambrus Mátyás	8	5	3	Albert István	8	2	6
András János	7	4	3	Mihály Andrásné	8	4	4
Csedő István	7	6	1	Szalai Tamás	8	3	5
Csiszer István	7	3	4	Bene János	7	5	2
Gál Imre	7	6	1	Antal Péter	6	3	3
Simó István	7	5	2	Bala Balázs	6	2	4
Kánya Ferenc	7	4	3	Cseke János	6	3	3
Szász Mihályné	7	3	4	Danel Mihály	6	5	1
Tamás Péter	7	5	2	Fic Péter	6	4	2
Miklós István	7	4	3	István Gergely	6	4	2
Kánya János	6	4	2	János Péter	6	4	2
Lac István	6	3	3	Máté Benedek	6	4	2
Márton István	6	1	5	Máté Gáspár	6	4	2
Oláhfalvi János	6	3	3	Máté János	6	5	1
Sepsi Pál	6	3	3	Okos Andrásné	6	2	4

5. táblázat – Sokgyermekes családok 1696-ban a két faluban

A község neve	A családnevek előfordulásának gyakorisága										Összesen
	1-szer	2-szer	3-szor	4-szer	5-ször	6-szor	7-szer	8-szor	9-szer	12-szer	
Csíkszentgyörgy	53	27	11	9	4	3	-	-	-	1	108
Csíkbánkfalva	44	20	8	5	5	5	4	-	2	-	93
Összesen	96	47	19	14	9	8	4	-	2	1	201

6. táblázat – A családnév-előfordulás megoszlása 1696-ban

táblázatot). A négy-öt gyermekes családok összetétele is hasonló. A csíkszentgyörgyi 30 családnak 129 gyermeke van, a 27 bánkfalvinak 120.

Az utóbbiaknál magasabb a családok száma a két település között az egy-három gyerekes családok és a gyermektelenek számát illetően, de ez alkalommal a bánkfalviak vannak többségben. Az utóbbiak esetében magasabb a családok száma, főként a gyermekteleneknél (11 család) és az egy-két gyermekeseknél (17, illetve 12 család), ami magyarázattal is szolgál az alacsonyabb (2,08) bánkfalvi átlag gyermek létszám okára.

A családnevek

A két településen az összeírás 454 felnőtt személy (családfő, feleség és családtag) családnévét rögzítette, amelyekből 308-at a férfiaknál, 147-et a nőknél (feleség, özvegyasszony és hajadon). Egyes nevek többször is előfordulnak, mások egyszer vagy kétszer. Az összesítés során 200 féle családnévet azonosítottunk: Csíkszentgyörgyön 225 családnévet találtunk, Csíkbánkfalván 229-et. Ezek közül, az előbbieknél a nők 90-et viseltek, az utóbbiaknál 57-et. Ezekből 50 mindkét településen használatos volt, mint pl. a János, István, Antal, Péter vagy a Gergely.² Vagyis a két településen ténylegesen 151 féle családnévet használtak. A mindkét helyen megtalálhatók mellett 57 név (37,3%) csak Csíkszentgyörgyön található, 44 (9,3%) pedig csak Bánkfalván.

A családnév használat megoszlását lásd a 6. táblázatban.

Az esetek jelentős részében – 48%-ban – családnév csak egyszer fordul elő, 23,5%-ban kétszer, 9,5%-ban 3-szor, 6,9%-ban négyszer stb. A 4-12-szer előforduló családnevek felsorolását lásd a 7. táblázatban.

Háromszor előforduló családnevek:

Csíkszentgyörgyön: *Benedek*, *Csiszer*, *Finna*, *Fülöp*, *Gál*, *Gyütő*, *István*, *Miklós*, *Táncos*, *Ványolós*, *Zoltán* – összesen 11 név.

Csíkbánkfalván: *Albert*, *Bocskor*, *Daró*, *György*, *Gyütő*, *Kasza*, *Szebeni*, *Török* – összesen 8 nyolc név.

Kétszer előforduló családnevek:

Csíkszentgyörgyön: *Bálint*, *Bándi*, *Béres*, *Bocskor*, *Boga*, *Cikó*, *Cirjék* (*Cirják*), *Császár*, *Csipán*, *Göte*, *Hideg*, *Imre*, *Kádár*, *Karacsi*, *Károly*, *Kasza*, *Keresztes*, *Magyar*, *Mártonfi*, *Mezei*, *Moldovai*, *Nyíró*, *Pál*, *Pető*, *Tamás*, *Varga* és *Vargyas* – összesen 27 név.

Csíkbánkfalván: *András*, *Bala*, *Benes*, *Boga*, *Cirják*, *Császár*, *Danel*, *Domokos*, *Fic*, *Finna*, *Koncsag*, *Kristály*, *Madar*, *Márton*, *Okos*, *Patkós*, *Sepsi*, *Szász*, *Tamás*, *Varga* – összesen 20 név.

Egyszer előforduló családnevek:

Csíkszentgyörgyön: *Albert*, *Ambrus*, *András*, *Bak*, *Bala*, *Barabás*, *Barla*, *Barta*, *Bence*, *Bene*, *Binis* (*Bonis*), *Borbát*, *Boros*, *Csaka*, *Cseke*, *Csintalan*, *Dandár*, *Dániel*, *Dávid*, *Dobondi*, *Dudar*, *Egri*, *Éltes*, *Farkas*, *Fic*, *Füstös*, *Gegő*, *Gus*, *Hozó*, *Jakab*, *József*, *Kalocsa*, *Kántor*, *Kelemen*, *Kovács*, *Lac*, *László*, *Lázár*, *Lengyel*, *Mátyus*, *Mézes*, *Molnár*, *Okos*, *Oláhfalvi*, *Pataki*, *Patkós*, *Sándor*, *Szakács*, *Szalai*, *Székely*, *Tót*, *Vata*, *Zöld* – összesen 53 név.

Csíkbánkfalván: *Baconi*, *Balázs*, *Bálint*, *Balog*, *Bartalis*, *Bence*, *Bodó*, *Bodor*, *Bordi*, *Csató*, *Cseke*, *Dakos*, *Dobos*, *Fazakas*, *Gábor*, *Gál*, *Gothár*, *Gyergyai*, *Hideg*, *Imre*, *Kacsó*, *Kánya*, *Karacsi*, *Karuly*, *Kósa*, *László*, *Lukács*, *Lestyán*, *Major*, *Mánási*, *Mánykosi* (?), *Molnár*, *Nagy*, *Ónodi*, *Ötves*, *Sánta*, *Simon*, *Szalai*, *Szócs*, *Táncos*, *Texe*, *Tompos*, *Tót*, *Vitos* – összesen 44 név.

A családnevek típusait (jelentését) tekintve szembevetendő a keresztnévből lett vezetéknev gyakorisága. Ezek többnyire egyházi (bibliai,

² A 7. számú táblázatban és az azután következő felsorolásban dőlt betűvel jelöltük azokat a családneveket, amelyek mindkét

településen megtalálhatók.

Csíkszentgyörgyön		Csíkbánkfalván	
Családnév	Eset	Családnév	Eset
János	12	János	9
Csedő	6	Miklós	9
Márton	6	Bene	7
Tompos	6	Gergely	7
Gergely	5	István	7
Kánya	5	Szőke	7
Koncsag	5	Benedek	6
Szász	5	Keresztes	6
Antal	4	Kovács	6
Bodor	4	Péter	6
György	4	Szabó	6
Illyés	4	Ferenc	5
Mihály	4	Füstös	5
Péter	4	Kelemen	5
Sepsi	4	Máté	5
Simó	4	Pál	5
Szabó	4	Antal	4
		Barabás	4
		Bíró	4
		Dobondi	4
		Pongrác	4

7. táblázat – A leggyakoribb családnevek 1696-ban

mártirológiai) személynevek, de jelen van több világi személynévből alakult családnév is. Jelen-tős számú még a foglalkozásra és a hely-, illetve származáshelyre utaló név. Elég gyakori a jellem-re és a testi tulajdonságokra vonatkozó családnév is, valamint gyakori a nevek becéző, illetve rövidített változata. Így a Bala-Balázs, Bence-Bene-Benedek, Barla-Barlabás-Barabás, Cikó-Cirjék, Csipán a Stephanusból, Danel-Dániel, Gegő-Gergely, Lac-László, Kacsó-Kálmán, Pető-Péter és egyéb személynevek. Beszédesek a más típusú nevek is, amelyeknek az elemzésétől eltekintünk, mivel tudományos elemzésüket már elvégezték.³

Csíkszentgyörgyön:

Egyházi személynevekből lett vezetéke nevek: Albert, Ambrus, András, Antal, Bala, Bálint, Barabás, Barla, Barta, Bence, Bene, Benedek, Cikó, Cirják (Cirjék), Csipán, Dániel, Dávid, Fülöp, Gál, Gegő, Gergely, György, Illyés, Imre, István, Jakab, János, József, Kelemen, Keresztes, Lac, László, Lázár, Márton, Mártonfi, Mátyus, Mihály, Miklós, Pál, Péter, Pető, Sándor, Simó, Tamás. Összesen 44 név.

Világi személynevek és becéző változataik: Bodor, Boga, Csaka, Császár, Csedő, Cseke, Dudar, Finna, Kalocsa, Koncsag, Vata, Zoltán. Összesen 12.

Foglalkozásnevek: Béres, Bocskor, Boros, Csiszer, Gus, Gyűtő, Hozó, Kádár, Kántor, Kassa, Kovács, Mézes, Molnár, Nyíró, Patkós, Szabó, Szakács, Ványolós, Varga. Összesen 19 név.

Helynév, származásnév: Bándi, Dobondi, Egri, Karacsi, Mezei, Moldovai, Oláhfalvi, Pataki, Sepsi, Szalai. Összesen 10 név.

Jellemet és testalkatot jelölő név: Borbát, Csintalan, Dandár, Éltés, Füstös, Hideg, Okos, Tancos, Tompos, Zöld. Összesen 10 név.

Állat- és növénynév: Bak, Farkas, Fic (a fűzfa után), Göte, Kánya, Karuly (Károly, ami állat, de világi és egyházi személynév is lehet), Vargyas. Összesen 7 név.

Népet, nemzetiséget jelölő név: Lengyel, Magyar, Szász, Székely, Tót. Összesen 5 név.

Csíkbánkfalván:

Egyházi személynevek: Albert, András, Antal, Bala, Balázs, Bálint, Barabás, Bartalis, Bence,

³ Lásd: Kázmér Miklós, *Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század*, Budapest, 1993.

Bene, Benedek, Benes Cirják, Dakos, Daró, Domokos, Ferenc, Gábor, Gergely, Gothár, György, Imre, István, János, Kacsó, Kelemen, Keresztes, Kristály, László, Lukács, Márton, Máté, Miklós, Pál, Péter, Pongrácz, Simon, Tamás, Vitos. Összesen 39 név.

Világi személynévek és becező változataik: Bodó, Bodor, Boga, Császár, Csató, Cseke, Danel, Finna, Koncsag, Kósa, Texe. Összesen 11 név.

Foglalkozásnevek: Bocskor, Bíró, Dobos, Fazakas, Gyűtő, Kasza, Kovács, Major, Molnár, Ötves, Patkós, Szabó, Szőcs, Varga. Összesen 14 név.

Helynév, származásnév: Baconi, Bordi, Dobondi, Gyergyai, Karacsi, Kerepeci, Mánási, Mánykosi (?), Ónodi, Sepsi, Szalai, Szebeni. Összesen 12 név.

Jellemet és testalkatot jelölő név: Balog, Füstös, Hideg, Nagy, Okos, Sánta, Szőke, Tancos, Tompos. Összesen 9 név.

Állat- és növénynév: Fic, Madar, Kánya, Karuly, Lestyán. Összesen 5 név.

Népet, nemzetiséget jelölő név: Szász, Tót, Török. Összesen 3 név.

Végül a családnevekkel kapcsolatosan megemlíjtük, hogy ekkorra használatuk állandósult, a gyerek az apa családnevét vitte tovább. De azért előfordul néhányszor a névváltoztatás, az a régi gyakorlat, amikor a fiú az apa keresztnévét használja vezetéknevként, az iskolát végzett pedig Deák nevet kap. Így a csíkszentgyörgyi György Mihály fia Mihályfi János (inspektor), a bánkfalvi Keresztes Ferenc egyik fia János Deák (iskolamester) lett, Gábor Mihályt Mihály Deáknak és Mihály Pétert Péter Deáknak hívták. Az utóbbi kettőnél pontosításként feltüntették a családnevet is.

A keresztnévek

Lényegesen teljesebb a keresztnévekre vonatkozó adat. Az 1399 esetből az összeírás 1341 személy keresztnévét közli: Csíkszentgyörgyről 634-et (ebből 356 férfinév, 278 női), Csíkbánkfalváról 707-et (ebből 344 férfinév, 363 női). A hiányzó 58 keresztnév többsége özvegyasszonyoké, akiknek a férje nevéhez csatolták a „né” birtokragot, nem jelezve az asszony nevét. Ezen kívül három esetben elmaradt a feleség nevének a feltüntetése,

két esetben a fiú, egy esetben az anya neve és egy esetben – a csíkszentgyörgyi Ványolós Lőrincnél – a szolga nevét csak egy N-nel jeölték.

A keresztnévek gyakorisága elég szűk körű, és majdnem teljes egészében egyházi (bibliai és mártírológia) eredetű. Csak a Piroskát tekinthetjük világinak. A férfiaknál Csíkszentgyörgyön 35 nevet használtak, a nőknél 19-et, Bánkfalván 34-et, illetve 25-öt. A női nevek választéka a feltüntetetté is szerényebb, hiszen azok egy része becező változat: Anna-Annók-Annus-Panna, Borka-Borbála, Erzsók-Erzsik-Erzsébet, Judit-Jutka, Kata-Katalin, Orsik-Orsolya, Zsuzska-Zsuzsanna. A bánkfalvi névsor gyakorlatilag azért hosszabb, mert ott több becenév változatot használtak, mint a csíkszentgyörgyiek. De azért található néhány olyan női név, amely csak az egyik településen használt. Ilyen Csíkszentgyörgyön az Eszter, Flóra, Mária és a Júlia, Bánkfalván pedig, az Éva, Márta, Orsolya, Pirokska és Rebeka. (Lásd a 8. táblázatot)

Csíkszentgyörgyön a férfiaknál nyolc keresztnév dominál: János, István, Mihály, Péter, András, Ferenc, György és Gergely. Ők a férfinevek több mint 75%-t képezik. Hasonló a helyzet Bánkfalván is, ahol a sorrend: János, István, Péter, Mihály, György, András, Ferenc és Márton. Itt az első nyolc név összege meghaladja az esetek 72%-át. Más oldalról tekintve az előbbinél minden hatodik férfit Jánosnak hívnak, minden hetediket Istvánnak, minden nyolcadikat Mihálynak és minden kilencediket Péternek. Az utóbbinál is hasonló a helyzet annyi eltéréssel, hogy a Mihály és a Péter helyet cserélt.

A nőknél leggyakrabban használt nevek köre rendkívül szegényes. Itt hat név a nevek 78%-át képezi, és ha tekintetbe vesszük, hogy a Kata és a Katalin tulajdonképpen egy név, de az Anna és Annok, és az Erzsi és Erzsébet is, ez az arány még nagyobb. Csíkszentgyörgyön minden negyedik nő Kata, minden ötödik Anna, minden kilencedik Erzsók és minden tizedik Erzsébet. Bánkfalván minden negyedik nőt Annának hívnak, minden ötödik Katának és minden nyolcadikat Margitnak. Ez a névhasználati gyakorlat nem tekinthető sem egyedinek, sem kirívónak. A későbbi összeírások és egyéb források is arra utalnak, hogy máshol is hasonló a helyzet, pl. Csíkmadarason. Ott a férfiaknál a János, István és Péter dominál, a nőknél

Férfi keresztnévek				Női keresztnévek			
Csíkszentgyörgyön		Csíkbánkfalván		Csíkszentgyörgyön		Csíkbánkfalván	
János	55	János	54	Kata	79	Anna	89
István	49	István	48	Anna	63	Kata	76
Mihály	42	Péter	41	Erzsók	30	Margit	45
Péter	38	Mihály	37	Erzsébet	27	Erzsébet	36
András	26	György	31	Margit	25	Erzsók	23
Ferenc	21	András	22	Judit	15	Judit	23
György	19	Ferenc	12	Katalin	10	Ilona	20
Gergely	15	Márton	10	Ilona	8	Borbára	13
Pál	9	Mátyás	8	Borka	6	Borka	5
Balázs	8	Bálint	7	Zsuzsanna	4	Katalin	5
Imre	7	Gergely	7	Klára	3	Klára	4
Kelemen	6	Tamás	7	Annok	3	Magdolna	4
Márton	6	Balázs	6	Borbára	2	Márta	3
Benedek	5	Kelemen	6	Zsófi(a)	2	Annok	2
József	4	Albert	5	Eszter	1	Annos	2
Mátyás	5	Bartalis	5	Flóra	1	Orsolya	2
Miklós	7	Benedek	5	Júlia	1	Zsuzsanna	2
Tamás	5	Pál	5	Magdolna	1	Zsuska	2
Lőrinc	3	Imre	4	Mária	1	Éva	1
Jakab	3	József	4			Erzsik	1
Bálint	2	Máté	4			Jutka	1
Domokos	2	Miklós	4			Orsik	1
Máté	2	Jakab	3			Panna	1
Antal	1	Lőrinc	3			Piroska	1
Barabás	1	Dániel	2			Rebeka	1
Bartalis	1	Dávid	2				
Dániel	1	Sámuel	2				
Dávid	1	Ádám	1				
Fülöp	1	Antal	1				
Gábor	1	Barabás	1				
Gáspár	1	Demeter	1				
Joakim	1	Gál	1				
László	1	Gáspár	1				
Sándor	1	László	1				
Zsigmond	1	Teodor	1				
Összesen	359		353		282		359

8. táblázat – A keresztnévek gyakorisága 1696-ban

pedig az Anna, Teréz, Kata és Erzsébet.⁴ Amint a fennebbi elemzésből is kitűnik, az 1696. évi csíkszentgyörgyi egyházközség népességének az összeírása élethű képet nyújt a felmérés tárgyát képező két település lakosságáról. Megtudtuk belőle a lakosság létszámát, nemi megoszlását, családi összetételét, a gyer-

mekszaporulat szóródását, valamint a családi és keresztnév használatot. Ennyire átfogó adatokat tartalmazó korabeli összeírással alig rendelkezünk.⁵ A számos katonai és adóügyi összeírás ugyanis csak részleges képet nyújt az összeírás tárgyát képező települések lakosságáról. A katonai összeírások csak a katona-rendű férfiakat

⁴ Pál-Antal Sándor et alii, *Csikmadaras. Egy felcsúki falu múltja és jelene*. Második bővített kiadás, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2006, 245–249.
⁵ Csíki viszonylatban – tudomásunk szerint – csak a csíkszentdomokosi maradt fenn 1713-ból és ugyancsak a

csíkszentgyörgyi 1717-ből. Lásd: *Az 1918/1919 előtti Erdélyre vonatkozó fondok és gyűjtemények jegyzékei. 9. Hargita megye*, Összeállította Bicsok Zoltán, Budapest – Bukarest, 2014, 138.

és esetleg fiú utódaikat vették nyilvántartásba, az adóügyiék pedig az adózó családfőket és vagyoni állapotukat. Átfogó adatgazdasága miatt tartottuk érdemesnek az 1696. évi csíkszentgyörgyi egyházi összeírásnak nemcsak tartalmi ismertetését, hanem – esetleges további tanulmányozás végett – az összeírás szövegének közzétételét is.

Az átírás folyamán a nevek betűhű reprodukálását tartottuk irányadónak. Egy-egy név különböző változatú írása esetén – mint pl. a György névnél (a Georgy, Georgj, György, György változatokat) – nem egységesítettünk, hanem minden esetben módosítatlanul hagytuk azokat. Nem

egységesítettük a következetlenül használt ékezeteket sem. Így az elemző nyomon követheti a korabeli helyesírási gyakorlatot is. Helyesírási javításokat csak a neveket elválasztó vessző kitévésére alkalmaztunk. Egy kiolvashatatlan részt szögletes zárójelbe tett három ponttal jeleztünk, a kiegészítéseket ugyancsak szögletes zárójelbe helyeztük, a néhány bizonytalan olvasatnál a név után zárójelbe kérdőjelet tettünk. Ahol elmaradt a keresztnév feltüntetése, azt gondolatjellel jeleztük.

Melléklet

A csíkszentgyörgyi egyházközség lakosságának összeírása 1696-ból

Eredeti, Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Hivatala, F 1. Egyházi anyakönyvek 111. sz. 179–183. lap.

*Liber Status Animarum conscriptus anno 1696 mense Novembris.
Deo Optimo Maximo Artista*

Catholicam Ecclesiam gubernante serenissimo domino n[ostro] Innocentio XII, episcopo reverendissimo domino domino Andrea Jlyes episcopo Transilvaniae, vicario domino Bartholomeo Szebeleby et archidiacono Csikiensi ad[ministratore] reverendo domino Petro Kari et parochi loci, reverendo domino Stephano Martonfi indigena, ludi magistro Joanne Keresztes, instructore Joannae Mihalyfi, iudicibus Ecclesiae generoso domino Stephano Tompos de Sz. György et generoso domino Petro Literati alias Mihaly de Bankfalva alias Kotormany, aedilibus existentibus Andrea Kanya, Stephano Csiszer de Sz. György, item Petro Janos et Joanne Tamas de Bankfalva etc.

Sequitur ordine infrascripto de Sz. György Superiore.

Tompos Janos, felesége Csedő Kata, edes anyja Tompos Istvanne, Barla Anna, testver eöcse Tompos Kelemen, fia Sigmond, szolgálai: Gergely, Benedek, Gergely, szolgáló anyja huga Marton Istvan leánya, Eszter.

Hozo Peter, felesége Ficz Margit, Bors Gabortól való fiai Mihaly, Janos, Kelemen, napa Ficz Balintne, Barta Kata, szolgálai Mihaly, Gaspar, Janos, Kelemen, Peter, szolgáló Erszebet.

Lacz Istvan, felesége Keresztes Margit, fiai Mihaly, Jmhre, Balas, leanyi Katalin, Erszebet, Clara, szolgálai Marton.

Benedek Mihaly, felesége Szasz Katalin, fia Ferencz, leanyi Kata, Anna

Bencze Andras, felesége Antal Margit, fia Janos, leanyi Kata, Erszebet, Anna

Szekely György, felesége Sepsi Jllona, fiai György, Istvan

Patkos Judith, leanyi Margit, Katalin, Anna

Jmrhe Annok, fia Janos, leanyi Katalin, Erszok, Jlona

Pataki Kata, fiai Ferencz, Peter, leánya Erszok

Mezes Peter, felesége Bala Kata, fiai Damokos, Miklos, leanyi Anna, Erszok

Mezei Janos, felesége Keszdi Kata, fiai Ferencz, Peter, leanyai Kata, Judith

Zoltan Jstvan, felesége Janos Kata
Zoltan Judith
Varga György, felesége Sepsi Kata, fia Janos, leányi Anna, Erszok
Gyűtő Ferencz, felesége Kovacz Kata, fia Mihaly, leánya Anna, szolgája Janos
Kantor Miklos, annya Kantor Palne, leánya Anna
Bandi Janos, felesége Marton Kata, fia Istvan
Janos Andras, felesége Daniel Anna, szolgálója Jmrhe
Mezei Mihaly, felesége Magyar Annok, fia Mihaly, Istvan, leányi Erszok, Susanna
Gyűtő Jstvan, felesége Vata Margit
Magyar Ferencz, felesége Gyűtő Jlona, fia Peter, Andras, leányi Erszok, Margit
Finna Kata, fia Jakab, Peter, leánya Anna
Zalany Borka, fia Mat, leánya Kata, Erszok
Zoltan Anna, fia Andras, Janos, Balas
Moldvai Janos, felesége Bak Ersok, Bak Kattja
Antal Mihaly, felesége Kata, fia Andras, Gergely, leányi Ersok, Borbara, Anna
Sepsi Pal, felesége Dobondi Kata, fia Tamas, Ferencz, Janos, leányi Anna, Kata, Ersok
Sepsi Ferenczne
Konczag Peterne, fia Jstvan, Mate, leányi Ersok, Kata
Tamas Martonne
Csiszer Jstvan, felesége Gus Ersok, fia Gergely, Pal, György, leányi Kata, Anna, Jllona, Ersok
Karoly Ersok arva leány, arvak ezek is Andras, Joseph, leány Kata
Karoly Mattyasne leánya Anna, fia Peter, Ferencz, Janos
Gal Balas, felesége Jakab Ersok, fia Peter, Ferencz, Tamas
Kelemen Jstvan, leányi Ersok, Katalin
Elthes Jstvanne, fia Peter, leányi Margit, Anna
Gal Jmrhe, felesége Karaczi Katalin, fia Peter, György, Joseph, Marton, Andras, Jstvan, leánya Clara,
szolga Janos, szolgája Kata
Gal Ferencz, felesége Okos Anna, fia Janos
Csedő György, felesége Barla Borka, fia Mihaly, szolgája Laszló, Jstvan
Peter Jstvan, felesége Kanya Margit, fia Mihaly, Miklos, Andras, Janos, leánya Ersok
Peteo Palne, fia Jakab
Gőte Ferencz, felesége Kanya Kata, annya Gőte Jstvanne, leányi Kata, Anna Ersok
Janos Mihaly, felesége Kasza Margit, fia Jstvan
Szasz Jstvan, felesége Czirjak Magdolna
Simo Jstvan, felesége Sepsi Margit, fia Janos, Ferencz, Marton, Mihaly, Andras, leányi Anna, Katalin
Vargyas Balas, felesége Szasz Borka, fia Janos
Kanya Benedek, felesége Pal Kata, fia Kelemen, Josep, leánya Anna
Kanya Ferenczne, fia Jstvan, Peter, leánya Kata
Bandi Janos, felesége Borbath Ersok, fia Tamas, Jstvan, Peter, filia Anna, Margit
Sandor Janos, Cziko Andrasne simul, filia Kata
Cziko Judith
Cziko Gergely, felesége Pal Ersok, fia Jstvan, leánya Kata
Bodor Janos, annya Bodor Janosne, eőcse Jstvan
Tamas Peter, felesége Jllyes Kata, fia Peter, Andras, Mattyas, Marton, Mihaly, leányi Flora, Anna
Kasza Jstvan, felesége Peter Anna, fia Mihaly, Janos, leányi Kata, Ersok, Margit
Kanya Janos, Boros Margit, fia Andras, Mihaly, Janos, Balas, leányi Ersok, Annok
Simo Peter, felesége Katalin
Miklos Pal, felesége Simo Kata, fia Janos, Peter, leánya Kata
Simo Ersok, fia Jstvan, leánya Margit
Kanya Andras, felesége Peteő Ersok, fia Mattyas, Balas, Joseph, Marton, Tamas

Kanya Ferencz, felesége Albert Anna, fiai Jstvan, Miklos, Janos, Jmrhe, leánya Kata, Margit, Borka
 Gegő Mihaly, felesége Bodor Anna, fia Janos, leanyi Margit Kata, Jlona
 Moldvai Jstvan, felesége Anna, fia Janos, leánya Kata
 Benedek Peter, felesége Mihaly Anna, fia Janos, leánya Kata
 Konczag Mihaly, felesége Fülöp Kata, fiai Jstvan, Andras, Benedek
 Barabas Janos, leanyi Anna, Ersok
 Andras Janos, felesége Gal Ersok, fiai Ferencz, Andras, Lörincz, Mihaly, leanyi Kata, Clara, Anna
 Vargyas Ferencz, felesége Zalani Ersok, fia Peter, leánya Margit
 Olafalvi Janos, felesége Jmrhe Kata, fiai Gergely, Ferencz, Andras, leanyi Kata, Anna Margit
 Gergely Peterne, leánya Kata
 Tompos Györgyne, fiai Peter, Andras, Ferencz, Janos, Jstvan⁶
 Tompos Jstvan felesége Kar[a]czi Erszebet, fiai Peter, Antal,⁷ leanyi Szuszanna, Kata, szolgája Mihaly,
 szolgáló Kata
 Tompos Mihaly, felesége Csiszer Erszebet, fiai Andras, Ferencz, Janos, Kelemen, eocze Barabas
 Keresztes Mihaly
 Fulop Lorincz, felesége Konczag Ersok, fiai Peter, Mihaly, Josep, leánya Kata
 Konczag Peter
 Finna Peterne, szolgája Ferencz, szolgája Kata
 Finna Palne
 Csaszar Benedek, felesége Anna
 Janos Domokos, felesége Csaszar Erszebet, fiai Balas, Mihaly, Balint, szolgája György
 Egri Jstvanne, fia Mihaly, Janos
 Janos mester, felesége –
 Jlyes Pal, felesége Binis Kata
 Kanya Mattyas, felesége Jlyes Ersok, fia Pal, szolgálja Andras, György, szolgáló Borbara
 Jlyes Peter, felesége Tompos Kata, leánya Kata
 Csedő Peterne, fiai Andras, Jstvan, Peter, leánya Ersok, szolgája Janos, szolgáló Anna
 Csedő Gergely, felesége Marton Anna, fiai Tamas, Peter, David, leánya Kata
 Csedő Miklos, felesége Szoke Erszebet, fiai György, Andras, leánya Anna, szolgálja Jmrhe
 Balint Pelne, fia Jstvan, leánya Kata, arva szolgája Mihaly
 Balint Deak, felesége Szuszanna, fiai György, Jstvan, leánya Suszanna
 Konczag Mihaly, felesége Laszlo Kata, fia Andras, Peter, leanyi Margit, Ersok
 Fülöp Marton, felesége Sophia, fiai Mihaly, Jstvan, leánya Katalin
 Benedek Jstvanne, fia György
 György Sandor, felesége Csintalan Kata, fiai Ferencz, Jstvan, Pal, Janos, leánya Anna
 György Pal, felesége Zöld Kata, fiai György, Peter, Jmreh, leanyi Ersebet, Margit
 Antal Gergely, felesége Keresztes Jlona, fiai Jstvan, györgy, leanyi Anna, Ersebeth
 Jstvan Gergely, felesége Farkas Kata, fia Peter, leánya Margit
 Gergely Jstvanne, Füstös Margit, fia Mihaly, leanyi Kata, Ersebet
 Gergely Andrasne, Karaczy Jlona, fiai Jmreh, György, Janos, leánya Kata
 Boga Peterne, Anna

Egredben

Szabo Janosne, Anna, fiú Balas, leánya Kata
 Dudar Peterne, Borka, fia Jstvan, leanyi Kata, Judith
 Csaka Peter, felesége David Ersebeth, fia Gergely, Janos, leanyi Judit, Anna
 Kalocza Kata

⁶ Utána áthúzza „leánya Susanna, Kata”

⁷ Utána áthúzza: „Peter”

Szabo Ferenczne, Nyirő Ersebeth
Nyirő Martonne, fia Mihaly, leanya Anna
Balas Peterne, Margit
Marton Sophi
Csiszer Janos, felesége Mihaly Anna, fiai Jstvan, Mihaly, Janos, leanya Kata, szolgaja Janos
Vanyolos Pal, felesége Ersebeth, fia Lőrincz, leanyi Kata, Anna
Janos Gergely, felesége Vanyolos Judith,
Vanyolos Lőrinczne vidua, szolgai⁸ Gabor, N.
Peter Bartalis, felesége Cseke Kata, fiai –, leanya Anna
Janos Györgyne, Ersebeth vidua
Janos Mihaly, felesége György Kata, fia György
Szalai Pal, felesége Szakacz Kata, szolgaja Jstvan, szolgáló –
Szasz Mihalyne, Tot Ersebeth, fiai Janos, Jstvan, Mihaly, leanyi Anna, Kata, Judit, Borka
Lengyel Janosne, Ersebeth, leanya Judith
Varga György, felesége Ersebeth, fia Peter, Janos, Jstvan, Andras, leanya Kata, item Varga Kata
Csipan Benedek, felesége Beres Julia
Csipan Mihaly, felesége Gergely Ersebeth, leanya Anna, szolgaja –
Marton Jstvan, felesége Marton Anna, fia Kelemen, leanyi Kata, Margit, Ersebeth, Judith, Anna
Joseph Ferenczne
Peter Jstvanne, szolgaja –
Tanczos Jstvan, felesége Göte Jlona
Tanczos Jakab, felesége Antal Kata, fia Ferencz
Tanczos György, felesége Bene Anna, szolga Sükösd Mihaly
Jstvan Martonne, Boczkor Katalin, szolga Gergely Mihaly, szolgáló Csobot Kata
Hoc [...] ⁹ D. Stephani Martonffi et fratris Joachimi Martonffi religiosi nec non Elizabethae rectorissae
et Annae Marton Jstvanne dictae
Molnar Janos, öcze Miklós, annya –
Kadar Jstvan, felesége Janos Kata, fia Mihally, leanyi Kata, Anna
Kadar Mihalyne, Ersebeth
Balas Mihaly, felesége Jlona, fiai Jstvan, Janos, leanya Anna
Lazar Andrasne, fia György, unokai Kata, Anna
Szasz Jstvan, felesége Anna, fiai Janos, Peter, leany Judith
Geörgy Pal
Mihaly Andras, felesége Szabo Kata, fiai Mihaly, Peter, leany Ersebeth, Anna
Szabo Jstvan calvinianus, felesége Anna, mostoha fia Gergely, leanya Kata
György Mihaly, felesége Mihaly Anna, fia Joannes Mihalyffi, szolgaja Janos, Anna
Janos Gergely, felesége Czirjek Anna, öcze Jstvan Janos, másik is Janos
Janos Mihaly, felesége Mattyus Anna, leanya Judith
Csedő Jstvan, felesége Boczkor Anna, fiai Janos, Peter, Mihaly, Andras, György, Gergely, leanya Kata
Hidegh Peter, felesége Boga Ersebeth, fiai Janos, Mattyas, Andras, leanya Anna
Hidegh Mihaly, felesége Judith, fuit calvina, fiai Janos, Ferencz, leanya Maria, Kata
Marton mesterne,¹⁰ fia Daniel, Jstvan, leanya Judith

Monyasd

Ambrus Mattyas, felesége Janos Anna, fiai Andras, Janos, Jstvan, Peter, Philöph, leany Kata, Anna,
Ersebeth

---

⁸ Utána áthúzza: „Janos, Mihaly”.

⁹ Nehezen olvasható két rövid szó.

¹⁰ Utána áthúzza: „conuerta ex calvin.”

Miklos Janos, felesége Dandar Ersebeth, fia Peter
 Miklos Jstvan, fiai Miklos, Janos, Peter, Jstvan, leány Kata, Ersok, Margit
Inferior Sz. György alias Bankfalva

Martonosban

Pall Marton özvegy, fiai Mattyas, leány Jutka, Kata
 Pal Marton fia Bartalis, felesége Mihaly Margit, fiai Mihaly, Peter, leány Ersabet, Magdolna, szolga egy:
 Mihaly Andras
 Pal Jstvanne, Szöke Annos
 Barabas Geörgj, felesége Balas Margit, fia Jmreh
 Barabas Andrasne, Jlona, fiai Antal, Peter, szolga Sepsi Ferencz, szolgáló Lukacz Kata
 Kelemen Andras, felesége Peter Kata, fiai Kelemen, Peter, Peter felesége Fodor Kata, leánya Ersebeth
 Mihaly Geörgy, felesége Tanczos Ersebet, fiai Andras, leánya Anna, mas arva Kata
 Kelemen Tamas, alias Andras Tamas, felesége Kelemen Anna, fia Janos, leánya Ersok
 Manasi Jstvan, fia Jmreh, leánya Anna, Margit, Borbara, Ersebeth
 Peter Andrasne, Denes Peter, Andras, Denes Jlona
 Bene Mihaly, felesége Manykosi(?) Ersebeth
 Madar Mihaly, felesége Bene Kata, fia Bartalis Janos, leánya Anna
 Deak Mate, felesége Füstös Ersebeth
 Szöke Mate, felesége Deak Ersebeth, fia Mihaly, leánya Anna, Margit
 Deak Janos, felesége Szöke Ersebeth
 Georgy Janos, felesége Janos Anna, fia Ferencz, leányi Margit, Ersebeth
 Finna Mihaly, felesége Gyüttő Anna
 Finna Albert, felesége Simon Kata, fia Janos
 Nagy Orsik
 Deak Ferencz, felesége Anna, fia Janos, leányi Kata, Clara
 Keresztes Ferencz major, Anna, fia Peter
 Keresztes Matyas, felesége Kelemen Kata, fiai Marton, Kelmen
 Janos Suska, fia Jstvan

Patakfalva

Keresztes Peter maj., felesége Borka, leányi Ersebeth, Orsolya
 Ferencz Janos Mihaly, felesége Jlona, fiai Jstvan, Peter
 Ferencz Janos major, felesége Anna
 Dobondi Jmreh, fia Peter
 Dobondi Benedekne, Kata, fiai Andras, Geörgy, Balas
 Patkos Janosne, Margit
 Marton Jstvanne, Judith
 Török Gasparne, Anna, leánya Margit
 Török Matyas, felesége Borka, fiai Janos, Gergely
 Danel Jstvanne, Kata, fiai Giorgy, Peter, leány Margit
 Gyüttő Jstvan, felesége Ersebet, leánya Kata
 Pal Janos Janos, felesége Anna, leánya Ersebeth
 Czirjak Balint, felesége Judit, fiai Andras es –
 Czirjak Mihaly, felesége Jlona
 Kosa Marton, felesége Ersebeth
 Szőcz Daniel, felesége Kata, leánya Judith
 Danel Mihaly, felesége Anna, fiai Janos, Jstvan, Geörgy, Pal, Mihaly, leány Anna
 Dobondi Jstvan, felesége Kata, fiai Janos, Tamas, leány Ersok, Anna
 Szekeres Andras, felesége Borbara, fiai Jstvan, György

Ötves Peterne, Margit
Mate Janos, felesége Kata
Mate Benedek, felesége Kata, fia Mihaly, Janos, Ferencz, Benedek, leánya Margit, Judith
Balas Janos, felesége Kata, fia Kelemen, leánya Ersebeth
Janos Balint, felesége Anna, fia Balas, György, leány Ersebeth, Borbara
Marton Mihaly, felesége Kata, fia Janos, leánya Borbara
Kovaczi Janos, felesége Anna, fia György, Mihaly, leánya Kata, Ersebeth, Margit
Csaszár Márton, felesége Kata, fia Peter
Benedek Marton, felesége Margit, leánya Judith, unokája Miklos
Füstös Andras, felesége Biro Ersebeth, fia Janos, Laszló, leánya Suska
Füstös Miklos, felesége Anna
Füstös Jstvan, felesége Boczkor Borbara, fia Pal, leánya Anna
Szabo Peter, felesége Kata, fia György, leánya Clara
Szabo Janos özvegy
Szabo Gyorgyne, Anna
Boczkor Janos, felesége Jlona, leány Ersok, Anna
Karaczy Jstvanne Ersebeth
Christoph Gergely, felesége Kata, fia Janos, vnokája Anna
Jstvan Peterne, Margith
Bene Janos felesége Kata, fia Pal, Benedek, Janos, Jacob, David, [leánya] Kata, Jlona
Jmreh Jstvan, felesége Margit, fia Janos
Bene Jstvan major, felesége Borbara, leány Borbara
Bene Mihaly, felesége Ersebeth, fia Joseph
Bene Jstvanne, Anna¹¹
Bene Jstvanne, Kata, fia Jstvan, leánya Ersebeth
Szasz Bartalis, felesége Anna, leánya Jlona
Texe Jstvan, felesége Kata, fia Marton, Andras, leány Ersebeth
Mihaly György, unokája György Mihaly
Gabor Peterne, Ersebeth, atyafia Phülöp Anna, item mas Kata
Pongracz Janos, felesége Kata, fia Jstvan, Györgj, Janos, leány Margit. Item Mihaly Deak alias Gabor
Pongracz Peter, felesége Anna
Keresztes Gáll, felesége Ersebet, fia Mattyas, leánya Clara, fia Jstvan
Mate Gaspar, felesége Borbara, fia Mate, Balint, Peter, Geörgy, leány Anna, Jlona
Pongracz Tamas, felesége Anna, fia Mihaly
Bencze Miklos, felesége Anna
Pongracz Gergely, felesége Kata, fia Mihaly, leánya Margit
Janos Peter, felesége Anna, fia Samuel, Mattyas, leánya Ersebeth
Janos Peter min., felesége Anna, fia Ferencz, Jstvan, Kelemen, Andras, leány Kata, Margit
Ferencz György, felesége Margit
Ferencz Janosne, Margit
Andras Peter, felesége Kata, fia Mihally, leány Jlona, Ersebeth, Anna, Kata
Jstvan Jacob, felesége Kata, fia Peter, Geörgy, leány Borbara, Anna
Jstvan Mihaly, felesége Anna, fia Janos, leánya Margit
Kovacz Giörgy, felesége Kata, leánya Kata
Kovacz Jstvan, felesége Anna, fia Joseph, Mihally, leánya Susanna
Kovacz Miklos, felesége Kata
Szebeny Mihallyne Szoke Kata, fia Györgj, Peter, leány Anna, Judith

---

¹¹ A név egymás után kétszer van feltüntetve.

Jstvan Gergely, felesége Marta, fiai Marton, Janos, Mihaly (Peter, ezt 1694. Febr. Sz. Mihallyon harangozó leven a tatarok a Gyimeslokan veletlenül kiütven elraboltak vala. A mely ketszeri executioban het ezernel több lelkeket keserves rabsagra vittek), leany Ersebeth, Anna

Cristoph Geörgy, felesége Anna

Mihally Geörgy, felesége Anna, fiai Barabas, Andras, Balas, Janos, leanya Kata

Onodi Janos, felesége Anna, fia Giörgy, leanya Ersebeth

Varga Jstvan, felesége Anna, fia Ferencz, leanya Anna, Annos

Santa Jstvan, felesége Kata

Dobondi Lörincz

Patkos Peterne

Daro Peter, felesége Margit, fiai Jstvan, Geörgy, Janos

Bodo Samuel, felesége Anna, fiai Adam, leanya Eva

Item Karaczi Peterne, Kelemen Anna, vnokaja Karaczi Judith

Benedek Janos, felesége Ersebeth, fiai Jstvan, leany Judit, Anna, Margit, Kata

Mihaly Benedekne Szöke Margit, szolgálja Madar Jstván

Peter Mihalyne, Kata, fia Mate, leanya Anna

Jstvan Jánosne, Judith, fiai Jstvan, leanya Anna

Daro Peter major, fia Peter

Geörgy Peter, felesége Kata, leanyi Ersebeth, Anna

Keresztes Györgyne, Ersebeth

Füstös Jmreh, felesége Biro Ersebeth, leanya Jlona

Domokos Tamas, felesége Borbara, fia Tamas

Szabo Jstvan, felesége Szöke Anna, fiai Geörgy, Mihaly, leanyi Judith, Jlona

Gyergyai Anna

Madar Benedek, felesége Ersebeth, fia György, Jstvan, Gergely, leanya Kata

Madar Andras, felesége Ersebeth, fia Peter

Gergely Benedekne, Kata, leanya Margit,

Varga Ferenczne, Margit, leanya Ersebeth

Lörinczné nevű asszony Orsolya, leánya Kata, Anna, fia Jstván

Kerepeczine, Anna, leanya Margit, Anna

Bordi Kata, fia Albert

Itt ket falva

Kasza Mihaly

Bala Balas, felesége Margit, fiai Mihaly, Mattyas, leanya Ersok, Kata, Anna, Judith

Mate Janos, felesége –, fiai Andras, Mattyas, Janos, György, Jstvan, Anna

Csato Benedekne. A –

Tamas Janos uxor Boczkor Ersok, leanya Anna

Tamas Andras, felesége Barabas Anna, fia Jstvan, leanya Kata, Judith, szolgálja Ferencz. Item Kasza Matyas et Janos, szolgáló Anna

Szebeny György, felesége Biro Kata

Gall Janos, felesége Anna, fia Peter, leanya Judith

Szebeny Peter, felesége Judith, szolgálja Janos Jstvan, szolgáló Kata

Janos Peter, felesége Kata, Fia Janos, Andras, leanya Magdolna, Ersebeth, Kata, Anna, szolgálja Janos

Peter Jstvan, felesége Janos Kata, szolgálja Janos, szolgáló Kata

Jstvan Andras, felesége Ersok, leanya Anna

Kovacz Peter, felesége Annók

Okos Andrasne, fia Ferencz, Mihaly, leany Margit, Kata, Ersok, Jlona

Varga Peter, felesége Margit, leany Kata, Anna

Sepsi Andras, felesége Annok, fia Janos

Sepsi Mihaly, leanya Kata
 Biro Mihaly, felesége Margit, fia Jakab, Benedek, leanya Jlona
 Benedek Peter, felesége Anna, fia Janos, Jstvan, leanya Anna
 Cseke Janos, felesége Margit, fia Andras, Mihaly, Peter, [leányai] Margit, Borbara, Ersok
 Kasza Peter, felesége Kata, leanya Margit
 Ferencz Peter Tamas, öcze Mihaly, huga Ersok
 Benedek Jstvan, felesége Kata
 Jstvan Balint, felesége Anna, fia Jstvan, [leány] Ersok
 Mate Jstvan, fia Joseph, Kelemen, leany Judith, Kata, szolgáló Lestyan Ersok
 Szőke Matyasne, Vitos Kata
 Molnar Kata virgo in nubta
 Keresztes Ferencz, felesége Jlona, fia Mihaly, Jstvan, Janos Deak ludi-rector
 Bartalis Andras, felesége Kata, leanya Anna, Kata, Borbara
 Benes Gergely, felesége Kata, leanya Margit
 Benes Janos, felesége Bodor Kata, fia Peter, Mihaly, leany Anna, Margit
 Boga Janos, felesége Piroška, leanya Jlona
 Hidegh Andras, felesége Szasz Kata, leanya Ersok
 Fazakas Mihaly, felesége Tot Anna
 Peter Jstvan, felesége Gergely Margit, fia Mihaly, Peter, leany Kata, Ersok
 Daro Jstvan, felesége Balogh Anna, fia Janos, Peter
 Ficiz Peter
 Antal Gergely, felesége Ficiz Ersok, fia Balas, Andras, Albert, György, leany Margit Borka
 Lestyan Balint, felesége Dakos Judit, leany Anna, Jlona, Magdolna, Kata, Margit
 Gothar Peterne, Anna
 Antal Peter, felesége Pall Anna, fia Andras, Janos, Jstvan, leany Anna, Kata, Ersok
 Benedek Peter, felesége Antal Jlona
 Kanya Pall, felesége Janos Anna, leanya Ersok, Judith, fia Ferencz
 Andras Gergely, felesége Laszlo Kata, fia Janos, Peter, Jstvan, leany Anna, Jlona
 Domokos Jstvan, felesége Biro Anna
 Csaszar Gergelyne, leanya Margit, fia Gyögy
 Okos Janos, felesége Kosa Ersik, leanya Judit, Marta, Magdolna, Anna, veje Mihaly Jstvan
 Kaczó Jstvan, felesége Tompos Anna, veje Andras Balint, felesége Borka, szolgáló Jstvan, Janos, szolgáló
 Kata
 Szalay Tamas, felesége Rebeka, fia Ferencz, Lörincz, Balas, leanya Judit, Ersok, Kata, Margit, Anna
 Gyüttő Janos, felesége Boga Kata, fia Mihaly, leanya Ersik, Jlona

Kotormany

Gergely Jstvan, felesége Konczag Anna, fia Marton, György, leany Ersok
 Baczany Judith, leany Judith, Ersok, Anna. Item arva Panna
 Török Jstvan, felesége –, unokaja Margit
 Mihaly Peter Deak, felesége Margit, fia Joseph, Kelemen, leany Katalin, Clara, servus Theodorus
 valachus, ancilla Anna
 Balint Peter, felesége Konczag Ersok, leanya Anna
 Peter Janos, felesége Albert Anna, fia Jstvan (leanya Kata), György, Albert
 Mihaly Andrasne, fia Balint, Jstvan, Bartalis, Marton, leany Katalin, Ersebeth, Margit, Anna
 Janos Benedekne, fia Janos, György, leany Anna, Ersok, Judith
 Albert Jstvan, felesége Kata, fia Bartalis, Lörincz, leany Margit, Borbara, Judith, Susanna, Martha,
 Jlona
 Gergely Miklósne, Gergely Janosne
 Gergely Mihaly, felesége Bala Borka, szolgáló Daniel, Mihaly, Mihaly, szolgáló Anna

Albert György, felesége Ersebeth, fiai¹² Janos, leánya Katalin, Anna, Margit
György Albertné, fia Albert
Szabo Pal, felesége Dobos Anna, fiai Demeter, Peter, leány Ersok
Szabo György, felesége Katalin, fiai David, Jstvan, leány Ersok, Katalin, Anna
Benedek Peter, Somolyora költözött
Kovacz Mihaly arvaját a Sz. Jmrehi Tamas Deak mostan vice tiszttartó tutor tarja
Animae 83 in Kotormany
Summa animarum in parochia Sz. György facit: 1290

dr. Pál-Antal Sándor
a MTA külső tagja
Marosvásárhely, Románia
E-mail: pal.antal.sandor@gmail.com

---

¹² Áthúzva az Albert név.

CONSCRIPTIA SUFLETELOR DIN PAROHIA CIUCSÂNGEORGIU DIN ANUL 1696

Rezumat

Două localități aparțin de Parohia Romano-Catolică din Ciucsângeorgiu: Ciucsângeorgiu și Bancu, din actualul județ Harghita. Conscripția bisericească cuprinde nominal populația ambelor localități. Materialul în cauză furnizează informații complexe despre situația demografică a populației. Astfel s-a constatat că localitățile au avut o populație numeroasă, pentru acea vreme, depășind media generală, din fostul Scaun secuiesc Ciuc. Numărul total al sufletelor era de 1399 persoane, Ciucsângeorgiul având 670 de

locuitori, Bancu 729 care formau 320 de familii. În medie, o familie consta din 4,19 suflete. Ponderea bărbaților era de 50,7%, față de 49,3% a femeilor; numărul copiilor era de 745 (370 la Ciucsângeorgiu și 375 la Bancu), dintre care 393 erau băieți, iar 352 fete. Conscripția este un izvor bogat și pentru cercetarea numelor și prenumelor, din punct de vedere onomastic, atât pentru bărbați, cât și pentru femei etc. Conscripția este publicată, în întregime, în anexă.

THE CONSCRIPTION OF THE CIUCSÂNGEORGIU PARISH FROM 1696

Abstract

The Ciucsângeorgiu Parish covers two villages: Ciucsângeorgiu and Bancu, found in what is known today as Harghita County. The parish conscription records the population of both settlements. It provides complex information on the demographic situation of the population. It is shown, that the villages had a large, over the average, population in the respective period, in Ciuc Chair. The total number of the inhabitants from Ciucsângeorgiu was 670, while 729 people

lived in Bancu, in 320 families. On the average, a family had 4.19 members. Men's ratio was 50.7%, women's 49.3%, the number of children reaching 745 (370 in Ciucsângeorgiu and 375 in Bancu), out of which 393 boys and 352 girls. This conscription is a rich source to research both family- and surnames, in the case of men and women alike. The copy of the conscription is published in the appendix.

NE UTÁLD MEG AZ ARANYAT, AZÉRT MERT SZURKOS ERSZÉNYBEN VAGYON (MENDA GRAVIOIRA SIC CORRIGENDA)

Róth András Lajos

Mottó:

„A könyvnyomtató betűk noha némák, de mégis hangosabban kiálthatnak az Isten népének füleiben a leghangosabban kiáltó tanítóknál.”

Köleséri Sámuel, 1673

Csak, aki nem dolgozik, az nem hibázik – mondja egy közmondás, utalva arra, hogy ilyen vagy olyan okból kifolyólag az emberi tevékenységben előfordul(hat)nak hibák. Így van ez a könyvnyomtatás terén is, csak európai mércével mérve immár közel 600 éve: „amint életünk, úgy írásunk valami vétek nélkül igen ritkán találtatik.”¹

A nyomdászat lehet terhes munka – Heltai Gáspár szerint is „igen nehéz dolog”², de lehet művészet is. Lehet felelősségteljesen, de felületesen is végezni. Teljesen sajtóhibamentes kiadványt szerkeszteni még a mai fejlett korszakunkban is elég nehéz, pedig egyre inkább továbbfejlesztett, szótárak tömkelegét maguk mögött tudó szövegfelismerő, szövegelemző szoftverekkel rendelkezünk. Hát még a régi korokban, amikor egyenként kellett minden betűt egymás mellé helyezni, sorokba, oldalakba tördelni, ívekre kilőni. Nem csoda, hogy a régi nyomdatermekbe becsúsz(hat)ott sok hiba. Ennek akkor, akárcsak ma is, csak az igényesség szabhatott gátat.

A Magyar Grafika állandó melléklete magyar nyelvhelyességi és helyesírási kérdések megvitatására, a Nyelvművelő 1931-es száma foglalkozik a hibák természetével. A szerző (Schwartz Ármin?)

arról értekezik, hogy a nyomdahibák lehetőségének száma egyenes arányban van a nyomtatványban használt karakterek/betűk számával, azaz „minden egyes betű oka lehet egy-egy nyomtatásbeli hibának”. Azt is állítja, hogy a hibák „nem annyira a szedő és korrektor szakmai fölkészültségének, műveltségének, figyelmének, nyelvkészségének vagy lelkiismeretességének hiánya miatt, mint inkább a mesterség természetrajzához tartozó kifürkészhetetlen esetlegességek miatt keletkeztek”. A hibák, már azért sem emberi mulasztás eredményei, mert már kialakulásakor is, a félig művészet, a félig tudós munka jellegzetességével bíró mesterség, a nyomdászat képviselői „tanult emberek, kiváló tudósok, nyelvészek, bibliafordítók, neves hittudósok és buzgó reformátorok voltak”. A cikk írója szerint „a sajtóhibát megölni nem lehet, mert a sajtóhiba csak okozat, az ok mi magunk vagyunk”.

A szerző különbséget tesz a hibák (nyomtatásbeli helytelenségek) és a tulajdonképpeni sajtóhibák (a szedéstechnikai okok miatt keletkező betű- és sorcserék) között. Háromfajta különféle természetrajzú hibát különböztet meg: értelmi hibákat, helyesírási hibákat és nyelvbeli hibákat.³

A korabeli kritika szerint „a könyvészeti adatok

¹ KÁSZONI 1647.; Mivel a régi könyvek járulékos részei többnyire lap-/oldalszámozás nélkül csatlakoznak a művek fő részeihez, lapalji jegyzeteinkben sem adunk meg számozást esetükben. Az idézetek visszakeresését az könnyíti meg, hogy ezek az egy, vagy netán többoldalas megjegyzések általában a

munkák utolsó oldalain találhatóak. Az Irodalom-ban megőriztük az eredeti címléírásokat. A tanulmány szövegében a régi helyesírást a ma alkalmazotthoz idomítottuk.

² HELTAI 1571.

³ SCHWARTZ 1931.

szellemtörténeti hasznosítására” törekvő Máté Károly, az 1930-ban megjelent, *A könyv morfológiája* című munkájában „a könyvnyomtatónak a szellemi részbe való befolyását” és „az olvasóval törődés kezdeti jeleit” tárgyalva, különösen a 18. században kiadott könyvekben előforduló nyomdahiákról is szól.⁴

A sajtóhibák főbb előfordulásairól és orvoslási módjairól értekezik Trócsányi Zoltán, a Magyar Könyvszemlében 1937-ben napvilágot látott, *A sajtóhibák történetéhez* című pár oldalas kisebb közleményében.⁵

Szabó András, *a vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke* elemzése során világít rá – igaz kézíratról van szó – a korrektúra bonyolult és nehéz próbára tevő munkájára.⁶

Az ellenőrizetlen sajtóhibák különösen a tudományos munkák esetében hatnak mind a mai napig zavaróan. Nem csoda, ha Böződi György 1969-ben, a Székely Nemzeti Múzeum *Aluta* című évkönyvének üdvözlésekor nem állhatta meg, hogy Székely Zoltán igazgató barátjához intézett levelében ne tegye szövé: „*A sajtóhibák hemzsegő garmadáját nem mentheti az olvasó előtt az a körülmény, hogy hat nap alatt nyomták ki: roppant bosszantó és a kiadvány tekintélyét nagyon rontja. A jövőben feltétlenül vigyázzatok, hogy hasonló eset meg ne ismétlődjék. És ugyancsak sokkal nagyobb gondot fordítsatok a magyar nyelvű kivonatokra, mert e kötetben némelyik hajmeresztő stílusban látott napvilágot (ez pedig nem a nyomda hibája).*”⁷

Csapody István egy növényhatározó ismertetése során felhánytorgatva, hogy „*könyvkiadásunk újabb kori történetében szinte példátlanul álló, a szerkesztők és a nyomda által ki nem javított sajtóhibák garmada*”, epésen jegyzi meg: „*Úgy véljük, hogy a fennállásának tizedik évét ünneplő Tankönyvkiadó mind önmagának, mind a nagyközönségnek, de legfőképpen a könyvet forgató tanulóifjúságnak, továbbá a három kimagasló magyar botanikus tudományos reputációjának jó szolgálatot tenne, ha a hibákról pótlólag és ingyenesen, az ország botanikusai között már körözött hibajegyzékek egyesítése útján teljes hibajegyzéket jelentetne meg s ezt nem bízna a nehezen megszerezhető szakfolyóiratok alacsony példányszámára.*”⁸ Hozzá hasonló véleményen van Kis-Halas Judit is, aki egy

recenziójában ezt írja: „*A Pócs Éva által szerkesztett kötet mind tematikájában, mind színvonalában a nemzetközi boszorkányságtudomány legújabb trendjeibe illeszkedik. Ugyanakkor a szinte mostoha szöveggondozás szembeszökő. Terjedelmes nyomdai hibajegyzék állítható össze; Számos helyen pontatlanul, láthatóan elírva szerepelnek az évszámok, gyakoriak a sorközi elválasztójelek, a nevek és helyek helyesírása időnként egyenesen botrányos, és az ábrák használhatósága is veszélybe került a rosszul megválasztott tipográfia következtében.*”⁹

A magyar helyesírás alapvető szabályainak és a ma is elfogadott betű-/karakter használatának (kettős mássalhangzók: cs, gy, ly, ny, sz, ty; rövid és hosszú ékezetes betűk: i, í, o, ó, ö, ő, ü, ű) kidolgozásához hozzájáruló egyes nyomdászok – pl. Heltai Gáspár – szerepét kiemelő *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története* című munkájában Fitz József említést tesz a hibákat nagy hatékonysággal termelő nyomdászról, a debreceni Komlós Andrásról, illetve arról is, hogy hibajegyzékekbe bekerülhettek gyakran olyanok is, amelyek tulajdonképpen nem is sajtóhibák, hanem csak az archaikus nyelvi formák megváltoztatását célozták. Fitz fogalmazza meg, hogy a sajtóhibákon sokszor az újranyomás, új kiadás sem segített. Példaként a Vizsolyi Bibliát említi, amelynek újranyomásakor 1596-ban „*Az eredeti – Károli féle – félreszedéseiből később Szenczi Molnár sokat kijavított, de sokat is bennfelejtett, sőt számukat újabakkal szaporította.*”¹⁰ De hát ez nem volt egyedi eset. Luther is megjárta, akinek kéziratát ellopva más városban eltorzítottan, hibákkal tele nyomtatták ki, kiváltva ezzel a szerző felháborodását. Volt oly nyomdász kinek nevéből gúnyszó is született a gondatlan és önkényeskedő, torzító kiadások következtében. A lübecki Johann Ballhorn nyomdászról van szó. Az ő által is képviselt hamis és hibás kiadványokat illették kortársai a „verbalhornen” (elbalhornítani) igével.¹¹ A hemzsegő sajtóhibák egy-egy kiadványra végérvényesen rányomták bélyegüket. Jellemző példa rá az angol nyomdászatból John Baskett „Ecet-Bibliá”-ja, mely nevét egy sajnálatos elírásnak köszönheti: szőlőskert (Vineyard) helyett az ecet (Vinegar)

⁴ H. G. 1930.

⁵ TRÓCSÁNYI 1937.

⁶ SZABÓ 1983.

⁷ SZÉKELY 2014.

⁸ CSAPODY 1968.

⁹ KIS-HALAS 2001.

¹⁰ FITZ 1959.

¹¹ VÁRKONYI 2001, 358.

jelent meg a nyomtatásban a szőlőskertről szóló példabeszéd címében. Köszönetképpen nevét gúnyos szójátékba foglalták: „»teledézsza sajtóhiba« (*a Baskettfull of printer's errors; baskett = dézsza*)”.¹² A jellegzetesen ismétlődő sajtóhibákból, szóelválasztásból, bizonyos rövidítések rendszeres használatából vagy éppen mellőzéséből, és számtalan hasonló, csak tüzetes és aprólékos megfigyeléssel összegyűjthető szedőszokásokból lehet a szedő személyére következtetni.¹³

Jászberényi József egy régi könyv újrakiadásának ismertetőjében emlékeztet arra, hogy annak következtében, hogy a korabeli helyesírásban általánosan használatos aposztrófeleket egyszerűen elhagyták, de ezt nem követte a régies szóalakok jelenlegi helyesírásra váltó átírása, a szöveg anyaga „helyesírás-történetileg problematikus: korkeverővé vált.”¹⁴

Muckenhaupt Erzsébet, a Csíki Székely Múzeum kutatója egy 1683-ban készült, reneszánsz-barokk stílusban díszített, tipikus csíksomlyói kötés táblájában talált rá Haller János *Pajzs, a békességes türesnek pajzsa* című fordításának négy oldalára (tulajdonképpen korrektúrázott nyomtatványrészletekre, makulaturákra), amely újra élő bizonyítéka Kájoni János könyvkiadói igényességének, hisz bizonyítottan a nyomdaalapító csíksomlyói guardian korrektúrázó kézjegyei ismerhetők fel az 1682-ben Csíksomlyón nyomtatott lapokon. Tárgyalt témánk szempontjából azért is érdekesek és értékesek ezek a lapok, mert nagyon ritkák lévén – fennmaradásuk esélye csekély – rávilágítanak a könyvsajtolás folyamatára is.¹⁵ Borsa Gedeon, akire tárgyalásunk során többször is hivatkozunk, egy, a Heltai Gáspár műhelyében történő korrektúrázási gyakorlatról (1566) írt, szintén kötetstáblából kiáztatott korrektúraívekre támaszkodó elemzésében kiemeli ezen ritka forrásoknak nyomda- és irodalomtörténeti fontosságát.¹⁶ Ráth-Végh István több kiadást is megért mulatságos könyve, *A könyv komédiája* külön fejezetben foglalkozik

a nyomdahibákkal nemzetközi áttekintésben. A könyv sikerét mi sem magyarázza jobban, mint az a tény, hogy több nyelvre is lefordították és idézik is. A témát behatóbban tárgyalók is említésre érdemesnek tartották.¹⁷ Ráth alapos ismeretekről adva tanúbizonyságot, az anekdota szintjén tárgyalta a különböző nyomdahibák közül a legkirívóbbakat. Egy lapalji jegyzetében írja Várkonyi Nándor: „*Itt eszünkbe jut, hogy ideje volna megírni a sajtóhibák oknyomozó történetét, kacagtató, szellemes és tanulságos könyv lenne, főként pszichológusok számára. Egy régi mondás szerint a sajtóhibáknak külön öröögük van, s az a természetük, hogy ha száz közül kiirtunk kétszázat, még mindig marad háromszáz a szedésben. V. N.*”¹⁸

Napjainkban a számítógépes szövegszerkesztés, a mindenki által elérhető világháló eluralkodásának korában sem mentesülünk a hibáktól. Erről vallanak Kampis György és Mund Katalin szerkesztők is, amikor a www.typotex.hu című honlapjuk felkeresésére buzdítják olvasóikat, mondván, hogy „*honlapunkon megtalálhatja az egyes könyvekhez tartozó hibajegyzéket is, mert sajnos hibák olykor előfordulnak.*”¹⁹

Érdemes beolvasni Határ Győző *Szeretve tisztelt Főszerkesztő Úr!*²⁰ és *Mi fáj nekem?*²¹ című „belekönyvelkedései”-be is a Kortárs folyóiratban. Cikkük, melyek a komputervilág sajtóhibáira koncentrálnak. Úgy néz ki ma se jobb a helyzet ezen a téren.

Az eddigiekből kitűnik, hogy mindazok, akik régi könyvekkel foglalkoznak nagy valószínűséggel megkerülhetetlenül szembesülnek az elkövetett nyomda- vagy sajtóhibákkal. Az alábbiakban a Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárában található, valamint az interneten digitálisan elérhető több régi magyar kiadvány segítségével próbáljuk bevezetni az olvasót e téma elemzésébe.

A hiba (poena, mendum typographicum, error, vétek, fogyatkozás, gáncs, szemét, botlás, megvesztegetés, a modernebb időkben: csizma²²) lehetett

¹² VÁRKONYI 2001, 405.

¹³ ERDŐDY 1973.

¹⁴ JÁSZBERÉNYI 1999.

¹⁵ MUCKENHAUPT 2012, 371–384.

¹⁶ BORSA 1964, 79–83.

¹⁷ BEYER 2012.

¹⁸ VÁRKONYI 2001, 405.

¹⁹ MUND, KAMPIS 2007.

²⁰ HATÁR 2000.

²¹ HATÁR 2005.

²² *A hogy kerül a csizma az asztalra* mintájára. Martincsevics Károly csomai nyomdász írta: „*Sokféle ám ez a csizma: van piciny csizma, nagyobb csizma, nagy csizma és irtóztató csizma! – Ha pedig eredetét tekintjük, van szórakozottságból eredő csizma, félreértésből származott csizma, túlzott okoskodásból következő csizma, de van bizony értelmetlenségből, sőt butaságból eredő csizma is, mégpedig nem kis számban.*” Ld: MARTINCSEVICS 2006.

kisebb, világosabb, aprókébb, darabosabb vagy derekasabb, nevezetesebb vagy terhesebb, de mindeképp a szöveg megherélését²³ jelentette mivel a *sensust* elfordítaná²⁴, amely ez által késleltethette, késedelmeztethette, háboríthatta, megbotlatta az olvasót, akadékoszt szerezhetett neki, okot teremtett a balra magyarázásra.

A hibák számtalan formában fordulnak elő, születési körülményeik sokfélék lehetnek. Az eperjesi magyar eklézsia lelki pásztora, Madarász Márton midőn Lőcsén, 1635-ben magyar nyelven ajándékozta meg olvasóit, Meisner Boldisar Sz. elmélkedésinek a vasárnapi evangéliumokba című munkájának fordításával, a nyomtatásban esett fogyatkozásokról beszélve említi a *betűk transpositioját és elváltoztatását*.²⁵ Ez utóbbi gyakorta használt kifejezés, ezt találjuk Keresszegi Herman Istvánnál is, ő még hozzáteszi a *szóknak elszaggatását*.²⁶ A betűk elváltoztatása kapcsán sorolja fel az esetleges hibákat Melius Juhász Péter.²⁷ Kászoni János *virgulák, punctomok, syllabák* fölös voltát vagy összezavarását hozza szóba.²⁸ Aegidius Hunnius „az *accentusoknak elhagyásában, az igéknek megszaggyatásában, nihol kettőnek özve foglálásában, parentesiseknek elmulatásában, hanem ugyan az bötűknek megváltoztatásában és az locusoknak citálásában*” láttatja a hibák forrását²⁹, Balassi Bálint „egy néhány *igének elváltoztatásában és elhagyásában*.”³⁰ Vásárhelyi Gergely szerint 1618-ban „*nehul egész szententiákat is elhattanak, nehul változtatták az igéket, nehul többet töttenek hozza, sok helyen egy bötűt másért töttenek, mód nélkül distingváltattanak*.”³¹ Brewer Sámuel lőcsei nyomdász a korábbi kiadásokban előforduló *accentusok tudatlan meghányásáról* beszél Debreceni Péter *Tizenket idvösséges elmelkedések...* című imádságos könyvének új, 1685-ös kiadása kapcsán: „*mert melyet ember ha a magyar írásokban jól nem observál, tehát mind a sensust, mind pedig a szólásnak mivoltát megrútittya írásában*.”³² „*Egyéb hibák is elegyedtenek e könyvecskében szélyel* – írja

Borosnyai Nagy Sigmond 1736-ban –, *úm. Az accentusoknak kimaradások, vagy szükségtelen feltételek: a vocalisoknak s egyéb betűknek egymással való helytelen megcseréltetések. A syllabáknak illetlen öszvefoglaltatások, vagy egymástól való elszaggatások stb.*”³³ Dengelegi Bíró Péter szerint „*sok illetlen interrogatiok, hamis orthograph, helytelen commák és több effélék*” szerepelnek a hibák között.

Másfajta hibák eshettek pl. „*az nyomtatásban való fogyatkozások az könyv karaján jegyzett locusokba, mind helyheztesztetésébe s mind számába*.”³⁴

A hiba lehetett betű- vagy értelmezési hiba. Ez adódhatott az egyes betűk formai hasonlatosságából pl. *g–q, k–h, b–p, t–r, f–f* is. Zvonarics Mihály szerint hiba keletkezhet „*az accentusoknak megváltoztatásában, az igéknek megszaggyatásában, vagy kettőnek öszvefoglálásában és hasonló esetekben, hanem még az bötűkben is, ahol t helyet r bötűt találssz ő helyett o bötűt, u helyet n bötűt és egyebet*.”³⁵ Melius Juhász Péter 1568-ban ezt így fogalmazza meg: „*Az könnynyomtató vétket az könyűnek rendibe mivel hogy az bötűk között hasonlatosság vagy on úgy mint az f, j, l, megmutattya az olvasásban, kedig az d és t, g és k, p és b, a és o, i és e, e és o, u, az németek szájában és felföldiek és alföldiek szájában nem egyaránt zengnek. Az n és u gyakorta megfordul. Ezekből történt hogy egy betű a másikért irattatott*.”³⁶ Körösi Mihály, Debrecenben Margitai János által 1739-ben nyomtatott, *Az új Testamentomra mutató tábla...* című munkájához rendelt hibajegyzékében a számok sokaságára hivatkozva menti magát: „*Nem lehet csudálkozni rajta, hogy ilyen sok hibák estek ezen munkában, mert semmiben is nem tévelyedik el az ember hamarább, mint a sok számoknak feljegyzésében*.”³⁷ Pázmány Péter véleménye különleges ezen a területen. Az ilyen nemű fogyatkozásokért „*tudom hogy könnyen bocsánatot nyerek azoktól – írja –, kik valaha a nyomtatás-körülforgódtak, mert, oly szemes nem lehet ember, hogy néha által ne ugorgyék a nyomtatás vétken, kiváltképpen*

²³ CZEGLÉDI 1664.

²⁴ BARTHA 1660.

²⁵ MADARÁSZ 1635.

²⁶ KERESSZEGI 1640.

²⁷ MELIUS 1568.

²⁸ KÁSZONI 1647.

²⁹ HUNNIUS 1602.

³⁰ BALASSI 1606.

³¹ VÁSÁRHELYI 1618.

³² DEBRECENI 1685.

³³ BORSONYAI 1736.

³⁴ ALVINCI 1633.

³⁵ ZVONARICS M. 1628.

³⁶ MELIUS 1568.

³⁷ KÖRÖSI 1739.

a marginalis számokban, több fogyatkozások estek, melyeket nem szükség lajstromba írunk, mivel a tudomány széki és veleje nem áll azokban.”³⁸

Bornemissza Péter is a számokba, tulajdonképpen a számozásokba bonyolódik bele. Az *Énekek három rendbe...* 1582-es kiadásának regiszterében írja: „*nihol ennyi hamar munka közt, nem óhattuk hogy vétek nem esett volna az levél számnak jegyzésiben. Mindazáltal az reá vigyázó kevés fáradsággal meglölheti ez registrombnól*” – írja Érts meg az levélszám vétkéről című hibajegyzékben.³⁹

A magyar könyv- és nyomdatörténet kutatás nagy doyenjétől, Borsa Gedeontól tudjuk viszont erre vonatkozóan, hogy a levelek számozását a korabeli nyomdászok főleg az olvasó számára tüntették fel, ők maguk viszont a füzetjel/kolláció után tájékozódtak. Ezért kerülhetett be sok ilyen jellegű hiba a kiadványokba.⁴⁰ Vadai István, *Szövegkritika-kritika* című tanulmányában említi az öröklődő (azaz a korábbi kiadásokból automatikusan, ellenőrzés nélkül átvett) sajtóhibát⁴¹ Vladár Zsuzsa szerint⁴² „*egy régi nyomtatvány újbóli kiadása a leggondosabb munka mellett is irdatlan sok hibalehetőséget rejt*” (szavak kimaradása, szavak betoldása, igekötők megcserélése, pontatlan másolás, egybeírás–különírás figyelmen kívül hagyása, a kötőjel mellőzése), köztük értelmetlen, de akár értelmes hibákat is. Fekete Csaba *Az 1817-es öszvér énekeskönyv* című írásában, a lehetséges nyomdai hibák tárházát bővíti, amikor egy, 1817-ben Tóth Ferentz által nyomtatott *Közönséges Isteni Tiszteletre Rendeltetett Énekes Könyv* elemzésekor olyan zenei sajtóhiba létre hívja fel a figyelmet, amely egyben dallamhiba is, ugyanis kimutathatóan nem tekinthető „*sem helyi változatnak, sem népi variálás gyümölcsének*.”⁴³

A hibás szedés (a betűk egymás mellé helyezése) eredete sokrétű. Lehet, hogy szövegértési nehézségekkel küzdött valamely nyomdász/betűszedő, de az is lehetséges, hogy a helyes olvasat szerint szedte ki a betűket, azaz a szerző valóban

úgy írta. Az is lehet, hogy helytelenül olvasta, az is lehet, hogy a kiolvashatatlan, vagy rosszul olvasott szót saját értelme szerint alakította át, vagy kihagyta. „*Egy helyen – közli Kászoni János 1647-ben –, mindazáltal, a nyomtatást az inasára bízván a nyomtató, meg nem tudhatok mi gondolattayából az inas ím ez szót* (Curialisnak) *kivetette, és ezt tette helyébe* (Christusnak) *Azonba, midőn nyomtatná, bé találván jönnöm megcorigaltatám velle, csakhogy már közel két száz árkost aszerint kinyomtatott vala. Azokáért, ha kinek affélében talál jutni kérem szeretettel ne neheztelje, paginam 56. versu ultimo, pro,* (Christusnak) *Curialisnak, odajegyezni. Azonképpen egyéb fogyatkozásokat, úgy mint, ahol Négy helyett Nagyot, Gratianus helyett Grasiánust, reáhivatal helyett Reáhuintalt, Igaz-ért Agazt, Agai helyett Igáit etc nyomtattak, és ahova vagy virgulát, avagy punctomot, syllabát, avagy egyebet valamit kellete felet avagy öszvezavarva vétkesen találtak tenni.*”⁴⁴

Czeglédi István Kassán 1664-ben megjelentetett *Idős Noe becsületit oltalmazó Japhetke*⁴⁵ című, a hitviták sorába illeszkedő munkájában írja: „*Csak a potrohos könyvnek nyomtatásakor is megtetszék a jó akarat. Mert vallástok szerető typographus legény munkálkodván könyvemen, úgy megjádzottata*”⁴⁶, *hogy mikor már harmadik próbámat prés alá kel vala venni, kivévé a K betűt, s az H-át tévé belé. E syllabát is, NEM, kicsipé a betűk közül, honnan így nyomtatta: b) A Cálvinisták közönséges vallása ez, hogy hét (pro két) sacramentum vagyon. Ismét: A Cálvinisták hiti ez : Szabad (innen ellopta a Nem-et) azon kérni a szenteket, hogy érettiünk esedezzenek. Mit tudok egyebet itt mondani, hanem talám csinált lelkű Operariusom volt. Mint régen egy articulus megherlésében, melyben a Maritidák felől szörnyű poena végezteték; de a Tenyér-kenés így compilálá ezt: Matricidae etc.*” Borsa Gedeon kiadás és nyomdatörténeti kutatásai arra is rámutatnak, hogy a betűcserék adódhatnak egy-egy nyomtatóműhely betűkészletének hiányosságaiából is, és ebben az

³⁸ PÁZMÁNY 1637 [Itt és a továbbiakban a félkövérrel szedett szavak/sorok mindenhol Róth András Lajos kiemelései.]

³⁹ BORNEMISSZA 1582.

⁴⁰ BORSA 1997, 73.

⁴¹ VADAI 2012, 450, 3. jegyzet.

⁴² VLADÁR 2012, 5.

⁴³ FEKETE 2009.

⁴⁴ KÁSZONI 1647.

⁴⁵ CZEGLÉDI 1664.

⁴⁶ GALLI, PAVERCSEK 1983, 359. szerint Johann David Türsch lehetett a nyomdász, aki meg is haragudott a szerzőre az írtak miatt. Czeglédi ugyanis, meg nem nevezve de őt gyanúsította azzal, hogy „megjádzottatta” a nyomtatást, azaz szándékosan (sajtó)hibázott.

esetben akár helymeghatározó szereppel is bírnak. Példának az ékezetes nagybetűk hiányát, a magyar nyelvben nagyobb gyakorisággal használt *sz* és *zs* betűk *z* elemének más típusú betűcsaládból való kölcsönzését, illetve a magyarban szintén sűrű előfordulását *k* és *y* betűknek (a *gy*, *ny*, *ty* esetében) elhagyását vagy mással való helyettesítését említi a szándékosan Lőcse helynév feltüntetéssel, de tulajdonképpen Endter Martin által Nürnbergben kiadott könyvek esetében.⁴⁷ A nyomtatvány és kézirat közül pontosság tekintetében az előbbi bizonyult jobbnak. A törvények nyomtatásánál nagy fontosságú volt a hibamentesség. Erre is Borsa Gedeon hívja fel a figyelmet: „*A törvények szövege hiteles volta miatt meglehetősen érzékeny a javítgatásokkal szemben. Ezért is bizonyult igen megbízhatónak a számos hibaforrást magában rejtő kézíratos másolás helyett a nyomtatás. Ha azonban abban mégis sajtóhiba fordul elő, akkor javítása csak igényes megoldásban fogadható el. Ez történt a harmadik levél verzóján [Az erdélyi diéta 1748. évi, Bécsben nyomtatott törvénycikkéről van szó.], ahol alulról a kilencedik sorban a kimaradt „Thesaurarium” szó helyére kézzel egy csillagot nyomtak be a szövegbe. A lap aljára pedig kis papírcsíkra nyomtatva – az utaló csillaggal bevezetve – ezt a szót ragasztották pótlásként.*”⁴⁸

A hiba oka lehetett a *figyelmetlenség*⁴⁹ *vigyázásban való restség*, a felkészületlenség, a fegyelmezetlenség („*és noha én megjegyzem, hogy az jegyzés szerént megigazítanák, de azért ugyan nem művelik és abból esik a vétség*”)⁵⁰, *gondviséletlenség*⁵¹, netán a lustaság, a *tunyáság*⁵², de akár a fáradtság is, főleg ha valamelyik műhely nem rendelkezett a kellő számú szakemberrel, segéddel. Utóbbira hadd idézzük Keresszegi Herman Istvánt: „*Mely igen nehéz, sőt majd lehetetlen legyen, a nyomtatás közben minden aprólék fogyatkozásokat eltávoztatni, kiváltképpen akik kevés magokkal forgolódnak valami derekas munka környűl, csak azok tudják azt voltaképpen, akik ebben valaha fáradoztanak.*”⁵³

Egyik vagy másik nyelv ismeretének hiánya fontos tényező lehetett/volt a nyomdahiba születésében. Gyakori a hivatkozás az idegen nyelvű nyomdászra vagy betűszedőre. Ez főleg a külföldön nyomtatott magyar nyelvű, illetve magyarországi, de más anyanyelvű nyomdászoktól szedett kiadványoknál volt a jellemző⁵⁴: „*A nyomtató szolgák nem értik a dolgot, sem a nyelveket. Ezért csak kordéra rakják a betűket*” írja Heltai 1571-ben.⁵⁵ Balassi Bálint szerint „*Az minémű fogyatkozások estek ez könyvecske nyomtatásába, az német nyomtató miatt, ki sem magyarul, sem dejákul nem tud.*”⁵⁶ Hozzá hasonlóan nyilatkozik Balásfy Tamás boszniai püspök is egy 1616-ban kiadott vitairatában.⁵⁷ Borosnyai Nagy Sigmond, 1736-ban Amszterdamban kiadott „*könyörgésnek tudományáról írt rövid traktát*”-jában írja: „*Minthogy a könyvnyomtató a mi nyelvünket nem tudta, magamis Trájektumban mulatván reá nem vigyázhattom, estenek azért némely hibák a szokás szerint e munkácskában is.*”⁵⁸

Még a 19. században is hivatkoztak erre. Egészen anekdotába illő Gyarmathi Sámuel magyarázata, miszerint „*ily színű sok nyelvből öszveszedett munkákba az apróság hibák elkerülhetetlenek*”, majd hozzáteszi, „*aki pedig a betűket szedte egy nyelven se beszél, mert néma.*”⁵⁹

Trócsányi idézett cikkéből viszont tudjuk, hogy a Magyar Sajtó 1864. évfolyamának december 5-i számában Petheő Dénes a sajtóhibák kapcsán éppen arról értekezik, hogy az ügyes szedő oly nyelven is képes dolgozni, melyen nem tud. Ezt megcáfolandó egy pár héttel későbbi számban egy öreg nyomdász a sok hiba kiküszöbölése érdekében mégis „*grammatikát végzett magyar fiúkat*” javasol betűszedő tanítványnak fölfogadni.⁶⁰

A hibázáshoz hozzájárulhatott mind az aktuális gazdasági, mind a politikai helyzet alakulása, egészségügyi probléma, betegség, járvány (döghalál). „*Nem tagadhatom – tudatja Prágai András –, hogy az fordításban és egyszersmind az nyomtatásban is sűrű fogyatkozások nem találtatnának. De mentségemnek elhitére*

⁴⁷ Borsa 1981, 398.

⁴⁸ Borsa 1987.

⁴⁹ VÁSÁRHELYI 1618.

⁵⁰ HELTAI 1571.

⁵¹ KEGEL, DESELVITS 1639.

⁵² KERESSZEGI 1640.

⁵³ KERESSZEGI 1640.

⁵⁴ HELTAI 1591.; BALASSI 1606.; BALÁSFY 1616.; MELOTAI 1622., Vö.: CSÜRÖS 1911.

⁵⁵ HELTAI 1571.

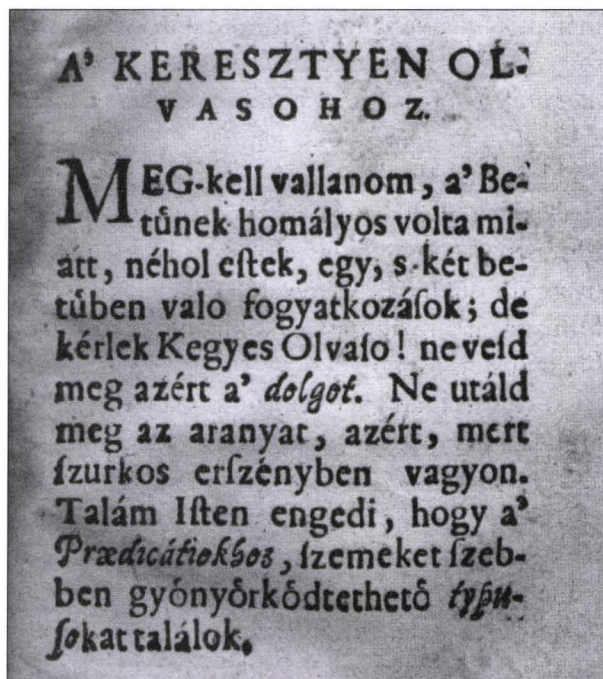
⁵⁶ BALASSI 1606.

⁵⁷ BALÁSFY 1616.

⁵⁸ BORSONYAI 1736.

⁵⁹ GYARMATHI 1816.

⁶⁰ TRÓCSÁNYI 1937, 165.

1. kép – Czeglédi István, Barátságai dorgálás, az az: az iga-
zi Calvinista..., [Türsch], Kassa, 1663.

bizonyosan fedeztető palástot nem támaszthatok szemem eleibe nagyobb, az súlyos betegségnél, az sietségnél és az én elmémnek gyengeségénél és ez fele dolgokban való gyakorlatlanságnál.”⁶¹ Kászoni János ekként írja le ezt 1647-ben: „A nyomtatásban gyakor helyen estek fogyatkozások, amiatt kiváltképpen, hogy mikor ennek nyomtatásához kezdünk, szinte akkor hatalmazék el köztiünk a dög-halál, és elsőben is a nyomtatók közé esék bé, azután, mikor már itt a környékben jó részét megszünt volna, nekem is annyira megrablá kicsin cselédemet, hogy csak igen kevesed magammal maradék.”⁶² 1657-ben Gyöngyösi László is betegséget említ, midőn a becsúszott hibáinak javítását az értelmes olvasó okosságára bízta, mivel „magam az írásra alkalmatlan voltam és erőtelenségem miatt a dolognak kívánsága szerint hozzá nem láthattam.”⁶³ Köleséri Sámuel is 1652-ben a *Josué* szent maga-eltökéllése... című csekély traktátskájának ajánló levelében a nyomdahi-
bákra mentségül betegségére hivatkozik: „Mivel az author akkor is ágyban fekiüttébire, mikor ez az munka nyomtatott estenek.”⁶⁴

Egész egyszerűen az életvitelmód is befolyásol-

ta a művek születési körülményeit. Ebben. Ilosvai Selymes Péter e szavakkal erősít meg bennünket: „Lön ennek írása az nemes Szakmárban, egy jámbor lakatgyártónak házában. Nem csoda ha vétek vagy az írásban. Sok reszelő fűró kárt tett nekem írásban. Ezer ötszáz és az hatvan négy esztendőben...”⁶⁵

Erre utalnak Kászoni János szavai is: „S azt is meg kell gondolni, hogy amint életünk, úgy írásunk valami vétek nélkül igen ritkán találhatik, és amiképpen életünket sok fogyatkozások követik, úgy gyakor helyen papírosunkat vétkes írások töltik, melyet nem hogy én, de még a mindennapi cselédes munkáktól üresedettnek sem távoztathatnak el mindenestől, kiváltképpen nekem ez ilyen munkán való mulatozásra, életemnek mind módgya s mind rendi igen alkalmatlan lévén.”⁶⁶

Az elhalálozás is szóba jön a nyomdahibák magyarázataként. A Giorgio Blandrata és esetleg Dávid Ferenc szerkesztette 1568-as *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo...* című Gyulafehérvárt megjelenő kiadványban a hibákat Raffael Hoffhalter nyomdász halálának tulajdonítják.⁶⁷ Félegyházi Tamás szintén említi az okok között Raffael Hoffhalter halálát: „de az könnyomtatónak Rodolphusnak halála után meg fogyatkozván jó corrector nélkül, nem óhattuk valami kevés fogyatkozástul.”⁶⁸

A nyomdászatnak nem kedvezett a költözködés, viszálykodás, háború, fosztogatás, menekülés sem. Erre való utalással gyakran találkozunk.⁶⁹ Jellemző példa erre az esetre Aegidius Hunniusé, aki a sárvári nyomtatás elhúzódnása és a hibák miatt 1602-ben e szavakkal védekezik: „ez a munka tartott is három ízbe lőt bontakoztatása az typografiának, hol pogány ellenség rablásátul való félelem miatt, hol idegen hadakozó népek kártétele miatt...”⁷⁰

Nem feledkezhetünk meg magáról a nyomdai felszerelés, a használatban levő kopott, elgyötört, elvászott, kicsorbult betűkészlet (typusok) állapotáról a betűnek homályos voltáról.⁷¹ Karancsi György debreceni nyomdájában nyomtatott

⁶¹ PRÁGAI 1628.

⁶² KÁSZONI 1647.

⁶³ GYÖNGYÖSI 1657.

⁶⁴ KÖLESÉRI 1682.

⁶⁵ ILOSVAI [1569–70].

⁶⁶ KÁSZONI 1647.

⁶⁷ FITZ 1959.

⁶⁸ FÉLEGYHÁZI 1586.

⁶⁹ BALASSI 1606; WERBŐCZY, VERES 1565

⁷⁰ HUNNIUS 1602.

⁷¹ KÖLESÉRI 1673.

⁷² BÁTHORI 1664.

prédikációs könyve valóban annyira gyenge nyomással jelent meg, hogy az olvasókkal is tudatták „... a bötűknek elkopása miatt nem mindenütt látszik meg az a, e, l, r.”⁷² Czeglédi István 1663-ban rója fel hibaként az elmosódott betűket. Amint írja: „meg kell vallanom a betűnek homályos volta miatt néhol estek egy s két betűben való fogyatkozások, de kérlek kegyes olvasó! Ne vesd meg azért a dolgot. Ne utáld meg az aranyat, azért, mert szurkos erszényben vagyon. Talám Isten engedi, hogy a Prédikációkhoz, szemeket szebben gyönyörködtető typusokat találjak.”⁷³ (1. kép) Kitetszik, hogy tőle kölcsönöztük írásunk címét is. Schwartz János frankfurti nyomdász 1722-ben bevallja, hogy „Az elsőbbségű árkosokban az i betű körül nem voltunk eléggé vigyázók: az ő és ü betűknek is a pontocskáik, azoknak alkalmatlan voltok miatt nem mindenütt látszanak elég világosan.”⁷⁴ Persze akadt olyasvalaki is, aki a saját szemének sem hitt, de mások éleslátásában igen. „Osztan nem oly homályos, hogy az kinek jó két látó szemei vadnak, el ne olvashatná” írja Köleséri Sámuel 1673-ban.⁷⁵

A nyomtatáshoz szükséges betűmennyiség szűkös volta is okozhatott gondot. Ezen utóbbira gondol Szenci Kertész Ábrahám, amikor hibáit próbálja magyarázni: „Sietvén más munkára, melyet ugyanezen betűvel kellett nyomtatnunk, estek e könyvben⁷⁶ aprólék fogyatkozások.” Pázmány Péter 1605-ben szintén a betűk hiányára hivatkozik: „Némely bötűk fogyatkozása lön oka, hogy az o, u, k, sz helyébe eo, ü vagy eu c főképpen a szók végén ß vette a nyomtató.”⁷⁷ V. Ecsedy Judit, Az eperjesi nyomdászat kezdetei című írásában említi Andreas Horváth, *Disputatio adversus pontificios de Scripturae Sacrae Veteris Testamenti canone...* című, Eperjesen 1656-ban megjelent műve kapcsán Thomas Scholtz nyomdászt, aki a hibák mentségéül azt hozza fel, hogy „hiányoznak bizonyos ékezetes betűk és a görög szavakat sem tudták görög betűkkel nyomtatni, mert ezek hiányoznak a tipográfiaiból. Mentségül felhossa, hogy a tipográfia csak nemrég létesült.”⁷⁸ Itt jegyezzük meg, hogy a görög betűkkel ma is gondunk van. Az *Irodalomtörténet* című folyóirat 2007-es 38. (88.) évfolya-

mának 3. számában, a 446. oldalon ez olvasható: „Korábbi számunkban levilágítási hibából az alábbi néhány görög szó helytelen szedéssel szerepelt: 210. oldal 2. bekezdés 2. sor: ...”

Hiba keletkezhetett a helytelen szótagolás, elválasztás következtében. Borsa Gedeon könyvtörténeti kutatásaiban, többször is kiemeli az ilyen típusú hibák összevetésének, elemzésének fontosságát a nyomdák(szo)k, kiadók, kiadványok beazonosítása során.⁷⁹

A kiforratlan helyesírási szabályok⁸⁰ is jó táptalajt képeztek a hibák gyarapodásának. (Az „ortographiát sem mindenütt szokásom szerint ejtették” – tudatja velünk Pázmány Péter 1627-ben, aki már korábban is (1605) hivatkozik erre a hiányosságra, mondván: „a magyar ortográfiába nincs a mi nemzetünknek valami közönséges regulája és preceptoma.” Példálózik is: „Kiből a következők – írja –, hogy nem minnyájan egy formán írják ugyanazon szót is. Így látjuk hogy némelyek esmerem, egyebek ismerem, ki künnien, ki pedig keonnien, némelyek chiak, egyebek csak, avagy csak, etc. Az y pedig es h, gyakran iratik némelyektől a magyar írásba, némelyek pedig ritkán élnek ezekkel. Én efféle aprólékra nem viseltem nagy gondot, jöllehet nem csak a Z. bötűnek szűk voltáért, de egyéb okokból is, mindenkor cs [vel] írtam a csakot, csudát, csupát és a több efféle szokat, melyeknek, hasonló sonussa vagyon. A czéért pedig, czigánt, teczik, laczik, halhacza, Custanczinapolt és a több hasonló képen hangoskodó szokat cz vel írtam.”⁸¹

„Ha-kinek valamely szónak írása nem fog tetszeni, amint önéki legjobbnak tetszik, úgy gondolja. Én amely írást leghelyesebbnek lenni ítéltem, azt követtem. Éljen más is a maga szabadságával. Némely szokat kétféle módon is írtam, mindeniket egyaránt jó és helyes írásnak ítélvén” – írja Marosvásárhelyi Baba Ferenc 1722-ben.⁸²

Misztótfalusi Kis Miklós 1685-ös, amszterdami kiadású magyar nyelvű Bibliájában nyelvhelyesség szempontjából példaképnek állítható elődeit követi: „Az orthographiában, vagy írásnak módjában – írja –, ha miket követtünk különös formákat, vittének arra bennünket mind fontos okok,

⁷³ CZEGLÉDI 1663.

⁷⁴ VITRINGA, BABA 1722.

⁷⁵ KÖLESÉRI SÁMUEL 1673.

⁷⁶ SZENCI KERTÉSZ 1654.

⁷⁷ PÁZMÁNY 1605.

⁷⁸ ECSÉDY 2002.

⁷⁹ BORSA 1981, 398.

⁸⁰ PÁZMÁNY 1627.

⁸¹ PÁZMÁNY 1605.

⁸² VITRINGA, BABA 1722.

Errataknak meg corrigálása.

Minemű terhes munka legyen Istent-felő kegyes Olvasó az Kőnyv-nyomtatás, csak az tudgya érdemleken meg itilni, à ki az Typographiában forgódott. Mert helyessen annyiszor az bötűket egyen egyen fel szedegetni, értelmessen lerakogatni, és szép rendel helyheztetni, hogy tisztan és kedvesen kellyen szem eleiben az olvasásta, oly gondos és fáradsagos, mintha nagy bölcs mesterséggel valamit hozhatna ki az semmiből vagyokra, avagy mintha elmed szélne az sok bötűkből álló ekes nyomtatást az Papyrosra. Engemet-is az Úr Isten ingyen való kegyelméből ez terhes munkára szentelt, hogy az en időzött Atyámnak Lipfiai Rheda Pálnak nyomdokat követnem, mind az Istennek tisztességet ez szent munka által terjesztetem, mind az Magyar nemzetet ez által ekcsitnem. Kezdem el pedig ez szent munkát az Szent Haromság egy Istenről való derekas tudomannak ki nyomtatásan azon Szent Haromság egy Istennek Neveben: melyben való munkámra noha kiváltképen való vigyázásom volt, hogy mind az sententiák, mind az szók tisztan minden változás nélkül kellyenek ki, hogy az Olvasóknak elmeje meg ne kesleltessék, De mind azonnal, estenek nehol nehol fogyatkozások, mind azért hogy az Exemplar igen illegibilis volt; mind azért, hogy az Mester Legények, à kik ebben az szent munkában velem együtt fáradoztanak, mayd job részre mind idegen nemzetből valók voltak, kik Magyar nyelvenigen keveset, vagy semmit nem értenek. Correctora-is peniglen magammal egyéb senki nem volt, kitzorgalmatosképen revidcalta, és az errorokat medcalta estollalta volna. Magam sem lathartam pedig mindenkos úgy hozza, à mint kevantatott volna, mivelhogy az Úr Isten jóvelrából gyakorta sok es hosszú ideiglen való súlyos betegségekkel látogatott meg: Az mely miatt is ez Kőnyvnek ki nyomtatásának vegben virele ennyi hosszú időre haladott. Az fogyatkozások között azért némelyeket im meg jegyzem, hogy azokhoz kepest az többit az Keresztýen Olvasómagatul észbe vehesse és megjobbíthassa.

Pag. 1, minden benne, tedd után. való. pa. 10, Uy Isteneknek, olv. Uy Istenüknek. p. 11, Es ol. Ez. Ibidem, Az dele. pag. 14, Sine olv, Sive. pa. 15, Et ol, ex. pag. 16, Enitentur olv, evitentur. Ibid,

2. kép – Melotai Nyilas István, Speculum Trinitatis: az az Szent Haromság ..., Rheda Péter, Debrecen, 1622.

mind pedig tudós és nagy embereknek, kik az írásban való igaz magyarságokról dicsértetnek példájok. Effélékről való éretlen ítéllettel nem méltó utálatba hoznod az Isten beszédét, sem azokat, akik azt most néked kezdedbe adják...⁸³ Gyöngyösi István közel egy évtizedre rá, 1693-ban konkrét példával is él, saját helyesírását igazolandó: „amely szóknak az accusativus casusinak mat, dat, kat syllabákon kellene az szólásnak jobb rende szerint termináltatni, azok nagyobb részről a versekben mot, dot, kot syllabákon végződnek, úgy mint a többi között Fol: 17. Vers 15. magamot. Fol. 24. v. 20. magadot, Fol. 73. v. 27. magokot, akinek jobb renddel magamat, magadat, magokat kellene lenni, s úgy az több hasonló desinentiájú szóknak is, amelyek gyakran occurálnak azon versekben (ezek pedig eshetek leginkább annak vigyázatlanságából, az ki a typus alá leírta a verseket.) Noha minthogy némelyek úgy is szoktak azon szókkal élni, a magyar szónak kiváltképpen való regulaia pedig az usus az szokás azon desinentia-is meghálhatna amellet az olyan szókban.”⁸⁴

Göböl Gáspár pedig 1789-ben utal finoman nyelvünk esetleges változásaira, melyek előidézhetnek nyomtatásbeli hibákat: „Olyan sok különös szólásoknak formáival és új szókkal fordulnak ma fel némely magyar könyvek, hogy még a nyomtatásban esett hibákról is sokszor kételkedni kell, vajon azok nem olyan új örökségeké, melyeknek birtokába most lép először a magyar nyelv, valamely jó szívű fiának ajándékából. Ennek elhárítására, imé én feltésem a nyomtatásban esett hibákat, melyeknek megoldását annyiival szükségesebbnek látom, hogy ha az olvasó ezeket nem tudja, sokszor éppen ellenkezőt olvas a nyomtatásba, azzal ami én írtam.”⁸⁵ Vele ellentétben Balia Sámuel az egységes nyelvtani szabályok hiányára hivatkozva odázza el a törvényszerző hatalomról szóló könyve hibáinak jegyzését: „A könyv nyomtatása iránt pedig illik tudni, hogy a dolgok értelmét rendeletlenségbe hozható hibák a munka végire kiegyeztettek, de amelyek csak a nyomtatás módjában tartatnak némelyektől hibáknak, azokat jegyzésbe foglalni nem volt szükség annál inkább, hogy a déák nyelvnek (mely any-

⁸³ MISZTÓTFALUSI 1685.

⁸⁴ GYÖNGYÖSI 1693.

⁸⁵ GÖBÖL 1789.

nyi esztendőktől fogva miveltetik) mestereiről is azt írják: *Grammatici certant, et adhuc sub iudice lis est; a magyar nyelv csak most indulván szorgalmatosabb művelés alá, némelyektől állított hibái annak ellenvetések között nem ok nélkül forognak. Mert hibát törvény nélkül nem lehet ítélni; a magyar beszéd és írás törvényei pedig egy formában még nem állítottak meg.*⁸⁶

Melotai Nyilas István 1622-ben bő szavakban nyilatkozik a nyomdászat mesterségének nehézségeiről, amikor az errataknak megcorrigálásáról beszél egy fontos munkájában.⁸⁷ Amint írja: „*Minemű terhes munka légyen Istent felő kegyes olvasó az könyvnyomtatás csak az tudgya érdemletképpen megítélni, aki az typographiában forgo[ló]dott. Mert helyesen annyiszor az bötűket egyen egyen felszedezetni, értelmesen lerakogatni és szép renddel helyheztetni, hogy tisztán és kedvesen keljen szem eleiben az olvasásra, oly gondos és fáradságos, mint-ha nagy bölcs mesterséggel valamit hozhatná ki az semmiből vagyonna, avagy mintha elméd szülne az sok bötűkből álló ékes nyomtatást az papírosra. Engemet is az Úristen ingyen való kegyelméből ez terhes munkára szentelt, hogy az én idvözült atyámnak lipsiai Rheda Pálnak nyomdokát követném, mind az Istennek tisztességét ez szent munka által terjeszteném, mind az magyar nemzetet ezáltal ékesíteném. Kezdem el pedig ez szent munkát az Szentháromság egy Istenről való derekas tudománnak kinyomtatásán azon Szentháromság egy Istennek nevében, melyben való munkámra noha kiváltképpen való vigyázásom volt, hogy mind a sententiák, mind az szók tisztán minden változás nélkül kelljenek ki, hogy az olvasóknak elméje meg ne késleltessék. De mindazonáltal estenek néhol fogyatkozások, mind azért hogy az exemplar igen illegibilis volt, mind azért, hogy a mesterlegények, akik ebben a szent munkában velem együtt fáradoztanak majd jobb része mind idegen nemzetből valók voltak, kik magyar nyelven igen keveset, vagy semmit nem érttenek. Correctora is peniglen magamnál egyéb senki nem volt, ki szorgalmatosképpen revideálta és az errorokat medeálhatta és tollálta volna. Magam sem láthattam penig mindenkor úgy hozzá, amint kívántató volna, mivelhogy az Úristen jóvoltából gyakorta sok és hosszú ideiglen való súlyos betegségekkel látogatott meg. Amely miatt is ez könyvnek*

KEGYES OLVASÓ !

Estének ezen munkátskában némelly nevezetes hibák, melyek az Auctor-nak távoly-léte miatt idejében meg-nem jobbítottak; azért.

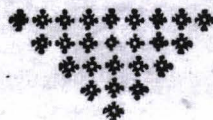
A IV-dik Ének 5-dik Verse után add hozzá, e' verset :

E' vezély a' miként eredett,
Jaj! én reám is ki terjedett,
'S el-vette minden erőmet :
Már nyavalyám fzaporodik,
A' bűn rajtam uralkodik,
Terheli fzegény fejemet.

A XV-dik Ének, 2-dik Versének 8-dik sorja után add im' ez rendet :

Óh melly fzegénységben

Egyéb aprólékosabbakat a' K. O. magától kegyefenn jobbitson meg.

3. kép – Melotai Nyilas István, Speculum Trinitatis: az az Szent Haromság ..., Rheda

nyomtatásának végben vitele ennyi hosszú időre haladott. Az fogyatkozások közül azért némelyeket im megjegyzém, hogy azokhoz képest a többi az keresztyén olvasó magától eszébe vehesse és megjobbíthassa.” (2. kép)

Az sem volt ritka, hogy kisebb vagy nagyobb részek kimaradtak a nyomtatásból. Ezeket is pótolni kellett: Példa legyen rá Losontzi István zoltáros énekkönyve 1754-ből, melyben a szerző távolléte miatt, a kimaradt versrészletet csak utólag lehetett jelezni.⁸⁸ (3. kép) De találhatunk sokkal nagyobb összefüggő kimaradt szövegrészeket is.

Ezen hibának egy másik változata az, amikor bizonyos szöveget vagy szövegrészt nem a megfelelő helyre nyomtattak. Pl. erre Tordai Sámuelnek a megtérés halogatásának veszedelmes voltáról való elmélkedései 1767-ből, mely Kolozsvárt

⁸⁶ BALIA 1791.

⁸⁷ MELOTAI 1622.

⁸⁸ LOSONCZI 1754.

jelent meg Páldi Istvánnál. Erre így inti az olvasót: „NB. A 187. levélen nagy hiba esett, mert ami a 20-dik rendnek közepitől fogva egészen a II-dik cikkelyig vagy, annak nem benn a textusban kellett volna lenni, hanem alól, ahol a Sz. Írásbeli jegyzések vagynak.”⁸⁹

Az említett Balia Sámuel, Erdélyre vonatkozó nemzeti törvények 1791-es kiadásakor technikai malórt is említ megjegyzésében: „NB: Ha még ezen kívül más aprólékos hibák a nyomtatás közben, némely szókban egy, avagy más betűnek vagy elváltoztatása, vagy megfordítása vagy a formának a sajtóba való tétele alkalmatosságakor, annak kiesésétől lett elhagyása miatt történnének, azokat az érdemes olvasó a maga figyelmettségével kipótolni és jósága szerint megjobbitani méltóztatik.”⁹⁰

A szorító határidők, a nemkívánatos nyomdacserék is ide sorolhatóak. Kecskeméti Alexis János prédikációs könyvének kibocsátása során Margitai Péter a nyomtatás közben esett fogatkozások magyarázatokor említi az illendő korrektor hiánya mellett azt is, hogy „ennek kibocsátása egyik nyomtatóról másikra szállott”.⁹¹

A nyomda székhelye valamint a szerző lakhelye közti távolság⁹², „typographiának tőlünk való távul léte”⁹³ következő lehetséges oka a hibának. Vásárhelyi Gergely írja 1618-ban, a Bécsben megjelentetett *Esztendő által az anyaszentegyháztól rendeltetett Vasárnapokra és Innepekre Évangéliumok és Epistolák és ezekre való lelki elmélkedések* előszavában, melyet a keresztyén olvasóhoz intézett: „A nyomtatásba sok aprólék vétkek estek, esnek is jól tudom távollétembe, azokat az kegyes olvasó magába könnyen megigazíthat.” Majd munkája végén ismét a kegyes olvasóhoz fordul, mondván: „Távul létemben felette sok fogatkozás eset az nyomtatásba, ugyanynira, hogy csak egy levél sem találtatik, kibe betűknek változtatása, elhagyása és fogatkozása ne találtatnék, kiknek megigazítását egyéb képpen nem lehet, hanem penna által, kit én magam sok foglalatos utaim miát nem corrigálhatok. Magától az keresztyén olvasó megemendálhattya.”⁹⁴ Geleji

Katona István egyik 1645-ös művében, a *Valtság-titka... első volumenjében* miközben felállítja a könyvből kisépertetett betűszedés, korrigálás és nyomtatásbéli vétségek lajstromát, mentségül a láthatáron túli távolságát hozza fel mentségül: a „kegyes olvasó ... meg is engedheti pedig a béli vétséget, annyival könnyebben, hogy ez a munka nem hon helyemben mellettem nyomtattatott ki, hogy a magam szemei foroghattanak volna rajta, hanem távolydadon látásomon küvöl”, majd hozzáteszi rigmusban:

*Ha akaratlan a vétség
hathatós lehet a mentség
Jeltől ha ki jól mívelni
akarván, vétket fog ejtini.*⁹⁵

Nánási Lovász István saját bevallása szerint sem kevés fogatkozásainak oka – „melyek estenek részszerént a leírásban, részszerént pedig a nyomtatásban ... a correctoroknak is változások és az authornak távolyléte.”⁹⁶

A korrektor (maga a szerző, esetleg a nyomdász, vagy egy ezzel megbízott valaki, „e kis forgolódásban engemet segítő atyámfia”⁹⁷) is tévedhetett⁹⁸. S ha kevesen voltak („Correctornak egy volta és sok egyéb gondjai s szorgalmatossági miatt”⁹⁹) még váltogatták is őket, akkor csak súlyosbodhatott a helyzet. Czeglédi István „csinált lelkű operarius”-ról beszél egy helyt.¹⁰⁰ Hieronymus Hornschuch lipcsei orvos már 1608-ban kiadott egy rövid oktatást mindazoknak, akik a nyomtatványok korrektúrázására vállalkoztak *Orthotypographia. Das ist ein kurzer Unterricht für die jenigen die gedruckte Werck corrigiren vollen...* címen. Ez volt az első korrektori kézikönyv, melynek alapján a leadott kéziratoknak a korrektorok értelmezhető és szedhető formát kölcsönözhettek. Átvitt értelemben a mai olvasószerkesztőnek megfelelő professzionális szakembert is javasolt.¹⁰¹ Farkas Imre nyomdász az 1631-es csepregi perikópáskönyvében utal a korrektor, Lethenyi István szerepére, mondván, hogy az evangéliumos és epistolaris, illetve imád-

⁸⁹ TORDAI 1767.

⁹⁰ BALIA 1791.

⁹¹ KECSKEMÉTI 1621.

⁹² BALÁSFY 1616; KÁSZONI 1647.

⁹³ KEGEL, DESELVITS 1639.

⁹⁴ VÁSÁRHELYI 1618.

⁹⁵ GELEJI 1645.

⁹⁶ NÁNÁSI 1670.

⁹⁷ GYÖNGYÖSI 1657.

⁹⁸ KECSKEMÉTI 1621.

⁹⁹ KAROLI, MISZTÓTFALUSI 1685.

¹⁰⁰ CZEGLÉDI 1664.

¹⁰¹ KECSKEMÉTI 2012, 23. Eredetileg latin nyelven jelent meg.

ságos könyv újabb kiadása „correctio avagy igazítás”-a nélkül nem jelenhetett volna meg: „*Mert ökegyelme az előbbeni Evangelios könyvekben való fogyatkozásokat megjobbította, az nyomtatásban tudatlanságból esett hibákat kitisztította, az szóban való akcentusokat consignálta.*”¹⁰²

A hibákért századok múltával is a korrektort szidták. A 19. század utolsó évtizedeiben Tanay Ödön¹⁰³ ezt Bűnbak¹⁰⁴ című humoros versében így fogalmazta meg:

„Kész a hasáb levonásra,
Lesi már a javítnok;
Pizkálgatja, firkálgatja —
Van javítani való sok.

Jön a szedő s alig látja,
Az arcát elfintorítja
És fejedre átkot szór...
Szegény korrektor!

Nyomva a lap. A szerkesztő
Csak rápillant s ehol la,
Nincs mutálva itt a dátum;
Amott meg egy más hiba.

Olvas tovább – s lel több hibát,
Rikolt: »Kicsavarom nyakát!«
És a vére csak úgy forr...
»Reszkess korrektor! «

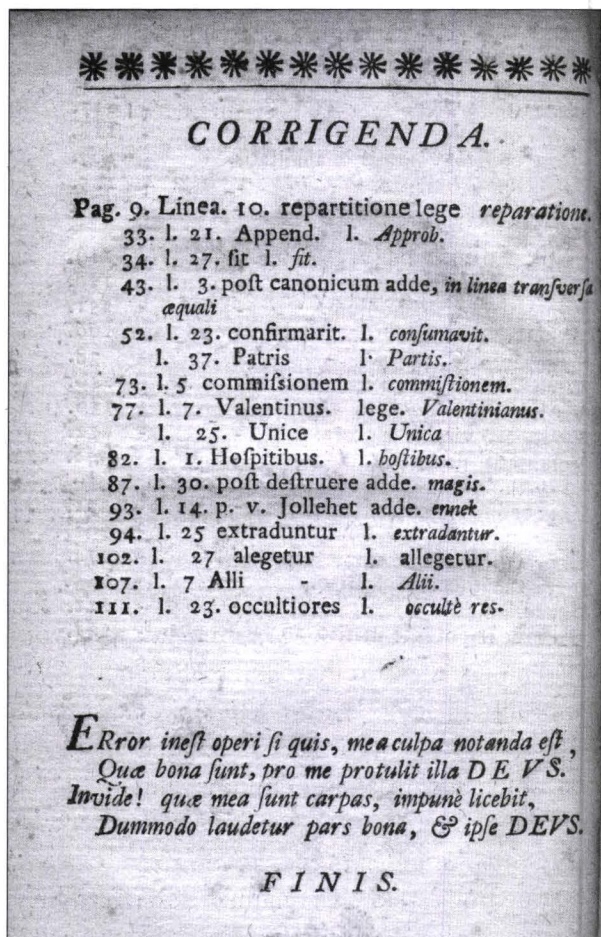
A kávéház törzsvendége,
Balog bácsi olvasgat;
Hibát talál, eltűnődik...
»Úgy kell lenni tán annak«.

De nyomban rá egy »Errata.
...Korrektorunk hanyagsága...«
S ím így szól Balog ekkor:
Szamár korrektor!«

Író hibáz: »Csak tollhiba,
A javítnok azért van«.
Szedő álmos, bolondot szed:
Majd jó lesz a hasábban.

¹⁰² LETHENYEI [1631].

¹⁰³ TANAY ÖDÖN (1846-1882) nyomdász Gyulán és Aradon, Pesten az államnyomdában javító/javítnok/korrektor/mettőr, az Ellenőr című napilap főszerzője, szerkesztője

4. kép – Bod Petrus, Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum..., Sámuel Sárdi, Szeben, 1763

Bárki hibáz, te vagy oka,
»Minek a lap javítnoka?!«
Es fejedre átkot szór...
Szegény korrektor!”

Egy valami tény: bárhogy is igyekeztek „a nyomtatók keze szennye néhult a könyvben” maradt.¹⁰⁵

Amint látható régi könyveinkben számtalan példáját találjuk a különböző típusú sajtó-/nyomdahibáknak és a hozzájuk fűződő magyarázatoknak, magyarázkodásoknak, melyekben a szerzők, nyomdászok, kiadók igazolni, vagy másokra áthárítani próbálták mulasztásaikat. Régóta ismeretes kifejezésként, szakkörökben elegánsan rá lehetett kenni a nyomtatásba került hibákat „a nyomda ördögére”, de egyben illetl is megbánást tanúsí-

tagja, ezen lap újévi tréfás – „en miniature Ellenőr”(1878-1882) – kiadásának kiadója, szerkesztője.

¹⁰⁴ FARAGÓ 1896, 63.

¹⁰⁵ PÁZMÁNY 1637.

tani, bocsánatot kérni: „Ha valahol az nyomásban való vitékre találssz, abból én tüled bocsánatot kirek” – írja Abádi Benedek 1541-ben.¹⁰⁶ Kulcsár György 1574-es Postillájában Istennek kedvét és békességet kívánva hű olvasójának a feltüntetett hibákon túl a következő szavakkal él: „ha pedig valamit ezeknek fölötte találándasz, abból bocsánatot kérünk töled atyámfia körösztyén, valaki ez könyvet olvasod.”¹⁰⁷ Ez néha önérzetességet is feltételezett. Bod Péter a szebeni Sárdi Sámuelnél latinul nyomtatott házassági törvénykönyve végén más kiadványokból is ismert verses formulában vállalja magára a hibákat az irigyek ellenében. (4. kép)

*Error inest operi si quis, mea culpa notanda est,
Quae bona sunt, pro me protulit illa Deus.
Invide! quae mea sunt carpas, impune licebit,
Dummodo laudetur pars bona, et ipse Deus.*¹⁰⁸

Természetesen ebben az Isten dicsőségét is szolgáló mű erényei mellett, általánosságban utal a hibákra, de beleérthetjük a tartalmi hibákon túl a sajtóhibákat is. Melotai Nyilas István egy halotti beszéde végén a hibákra utalva elismeri „Noha szorgalmasan igyekeztünk, kegyes olvasó, az nyomtatásban való fogyatkozásokat kitörlni, maradtak mindazáltal némelyek, melyeket **vagy mi nem vöttünk eszünkbe, vagy az typographus...**”¹⁰⁹

Azt nem tudjuk bizonyosan, hogy a hibák számának hol lehetett a tűréshatára, amely még elfogadható volt, de kellett lennie, legalább is erre enged következtetni Félegyházi Tamás vagy nyomdásza Hoffhalter Rudolf 1579-ben, aki szerint „felette az bizonságoknak jegyzésében is némely heljeken eset valami vétek, de mindazáltal **ez tűrhető.**”¹¹⁰ És ezt állítja Pécsváradi Péter is 1629-ben: „Az nyomtatás közben nemely fogyatkozások estek, de tűrhetőek. Oka az volt, mert magunk távol voltunk, es correctorok nem lehetünk.”¹¹¹ Egyébként több helyen olvashatjuk, hogy

„az többit az kegyes olvasó **békével szenvedje.**”¹¹² Van, aki olvasóját bizalmasan felszólítja: „Annak okáért ha valami fogyatkozásokat ebben találssz, az **szeretettelnek palástyával befedezzed.**”¹¹³ „Ezeket kívül ha mi olyassak találtatmának – kéri Deselvits István –, a kegyes olvasó **keresztyéni szeretettől viseltetvén, önnön maga megigazítván, mindazokról énnékem bocsánatot adgyon.**”¹¹⁴

Zvonarics Mihály örökösei, István és György, illetve könyvének sajtó alá rendezője Lethenyi István a hit felől közelítik meg a problémát. Amint megfogalmazzák „Annak okáért az kegyes és értelmes olvasót kérjük szeretettel, hogy az nyomtatás és az corrigálás közben esett hibák és **fogyatkozások felől keresztyéni ítéletben legyen** és azokat ő maga corrigálja, jobbiccsa és helyére hozza. Az Momus természetit pedig (ki maga semmit nem szerevén, az másak csinálmányiban mindgyárt gáncot talált) ne kövesse.”¹¹⁵

Igyekeztek is a nyomdászok, a kiadók, meg a szerzők is, hogy minőségi munkát adjanak ki kezükből, s ha ez nem mindig sikerült, akkor az utólag észrevett hibákat a hibajegyzékekben közölték majdani olvasójukkal, általában a kiadvány végén, de előfordult, hogy már az elején feltüntették azokat, számítva az olvasó (vásárló) jóindulatára.¹¹⁶ Ez többnyire szerkesztői/szerzői utasítás eredménye is, de nagy ritkán a könyvkötő is dönthetett elhelyezésének helyéről, akárcsak a képek, melléletek esetében. A régi nyomdahibáknak, na meg a hibajegyzékeknek meg van a magukon túlmutató szerepük is. Nem ritkán ezen jellegzetes hibák alapján tudunk beazonosítani kiadásokat, a javításokra utaló szövegrészek tartalmaz(hat)nak akár gazdaság-, politika-, művelődéstörténeti információkat is. Régi nyomtatású könyveket lapozók gyakran találkozhatnak a hibajegyzékek szűkebb szavú vagy éppenséggel beszédesebb, pár sorra, vagy akár több oldalra is kiterjedő változataival. Az egyszerűbbek a hibák felsorolására (betűk, kifejezések, mondatrészek) és azok javított formáinak

¹⁰⁶ SYLVESTER 1541; Margitai Istvánnál, debreceni nyomdásznál találunk ettől eltérő véleményt is. Ő úgy ítélte, hogy a hibákért „nem szükség sok beszéddel bocsánatot kérnünk” Ld: MARÓTHI 1782.

¹⁰⁷ KULCSÁR 1574.

¹⁰⁸ BOD 1763; Egy szó különbséggel (protulit / contulit) máshol is előforduló vers. Ld: BESOLD, GUNDLING, HEESER 1729.

¹⁰⁹ MELOTAI 1624.

¹¹⁰ FÉLEGYHÁZI 1579.

¹¹¹ PÉCSVÁRADI 1629.

¹¹² MARGITAI 1617.

¹¹³ KECSKEMÉTI 1621.

¹¹⁴ KEGEL, DESELVITS 1639.

¹¹⁵ ZVONARICS 1628.

¹¹⁶ VERES 1565.

feltüntetésére szorítkoznak. Viszont sok esetben a hosszas magyarázkodás, indoklás mellett igazi nyomda-, nyelv- és művelődéstörténeti adatokkal sietnek a kutatók segítségére. Rámutatnak az éppen dívó, a szerző/kiadó/nyomdász által képviselt/használt alakulóban lévő ortográfiára, helyesírára, a különböző különleges karakterek ((ä, ę, ë, ÿ, ij, œ, o^e ſz, Π, β, Ƶ, u^e Ẃ, 3) hangértékére

Érdemes e helyt Medgyes Pál korabeli idevágó szövegét az eredeti szedésmódban idéznünk:

„Ezekén kívül-is vannak hol mi aprólékossok; ennekfelette hel'telen virgulak, accentusok, punctok. Végezetre az y-nal én az régi mag'ar írásnak állapotja szerint nem akarván élni, tsak horgas vonétással jeg'zettem meg fenn az nég' lág' betöket, az gy, ly, ny, ty, íg: g', l', n', r', amint a' régi n'omtatásokban-is vag'on mell'et a' n'omtató vag' nem vévén jól eszében, vag' az a' hoz alkalmatlan betömiat nem követhetvén, ol'an hell'en szakasztásokat ejtet azon eg' szókban, mell'el igen meg disztelenöltek s-nehezebb olvasókká löttek azok.”¹¹⁷

Ugyanakkor nyomtatástörténeti utalásokat is felfedezhetünk: Tussai János *A reformata ekklesianak apologyiaja-ban*¹¹⁸, melyet latinból fordít az olvasót informálva utal a nyomdahibás példányok esetleges számára, ezáltal jelezve a nyomtatás folyamatában bekövetkezett változást is: „Noha azon igyekeztünk, hogy minden hiba nélkül jöne ki e munkácska, mégis mindazonáltal, kiváltképpen azért, hogy nyelvünket nem értő idegen nemzetbéli tipográfus nyomtatta csakugyan estenek benne némely hibák. Melyek közül az hol egy keresztjegyet látsz, azok az hibák mintegy száz exemplárban, az hol pedig kettőt, azok mintegy ezerben talál-tatnak meg. A deákos neveket s szokat pedig a magyar grammátika vagy írásnak módja szerint önként nyomtattattuk” (5. kép)

Természetesen ezekre a hibákra már nyomtatás közben, a kefelevonatok korrektúrázásakor is fény derülhetett, és ekkor volt esély még időbeni javításokra, de az is előfordul(hatot)t, hogy csak a teljes mű kinyomtatása után vették észre őket. Ekkor vált szükségessé a hibajegyzék, tulajdonképpen az olvasókat eligazító, a mű értelmezéséhez keretet nyújtó, tudóskodóan „liminaria”-nak nevezett, a főszöveget övező, járulékos részek (ajánlás, előszó, üdvözlőversek, mutatók, sajtóhibajegyzék stb.)

Kegyes Olvasó.

NOha azon igyekeztünk, hogy minden hiba nélkül jöne ki e' Munkácska; még is mindazonáltal, kiváltképpen azért, hogy Nyelvünket nem-értő idegen nemzetbéli Tipográfus nyomtatta, tsak ugyan estenek benne némely hibák. Melyek között, az hol egy kereszt-jegyet látz, azok az hibák, mintegy száz exemplárban; az hol pedig kettőt, azok mintegy ezerben talál-tatnak meg. A' deákos Neveket 's szokat pedig, a' magyar Grammátika, vagy írásnak módja szerént önként nyomtattattuk. Az hibákat meg-jobbitani eképen kell:

Level. Rend.

2- 7-	allenkezők	olvad, ellenkezők.
8- 10-	Kitoda	olv. Kitfoda.
- 26-	KTISTUS	olv. KRISTUS.
11- 10-	valálát	olv. vallálát.
14- 2-	fel-ültetettek	olv. fel-ültettek.
- 24-	által	olv. által.
†108- 6-	Ambár légyen egy	Ambár légyen úgy.
††122- 5-	halagatáfara	olv. halgatáfara.
172- 15-	azoknak	olv. Uraknak.
182- 16-	vetkezhetik	olv. vétkezhetik.
27-	Köllzzül	olv. közzül.
††191- 9-	ás	olv. és.
181- 9-	Papfa okat	olv. Papfagokat.

5. kép – Tussai János, *A reformata ekklesianak apologyiaja* vagy maga mentsége, [K. n., H. n.], 1748.

egyike.¹¹⁹ Akadt viszont olyan szerző is, aki fontosabbnak ítélte tartalmi megfontolásból eltekintett a hibajegyzék feltüntetésétől: „Hogy üresen ez levelek ne maradnának, – írta Magyarai István 1604-ben – az nyomtatásbeli vétkeknek meg igazítását magadra hagyom, hanem az helyet akarám ez bizonságot ide nyomtatni, az végre, hogy ezből kereszttyén ember megtanolnád melyik legyen az igaz régi hit...”¹²⁰

Jelen sorok írója szerint a hibák feltüntetése elodázásának legfrappánsabb megfogalmazása Tolnai Pap Istváné, Rákóczi György udvari prédikátoráé, aki 1632-ben elegánsan hárítja át a hibák felfedezését és javítását az olvasóra: „Végezetre, az mint minden kézi munkában szokott esni, vannak ez könyben is az nyomtatásközben esek bötüök változásai, kik közül némelyeket olvasásod között való megjobbításodra hattunk, némelyeket az szokás szerint az könyvnek az utolján

¹¹⁷ MEDGYESI 1658.

¹¹⁸ TUSSAI 1748.

¹¹⁹ KECSKEMÉTI, TASI 2012, 9.

¹²⁰ MAGYARI 1604.

megjelentettünk. Ha kegyes olvasó valamit ennél jobbat tudsz közölni velem keresztyéni szeretettel.”¹²¹

Több száz kiadvány átnézése után kimondhatjuk, hogy a szerzőknek, kiadóknak a hibákra és javításukra vonatkozó megjegyzései sok hasonlóságot, néha azonosságot mutatnak és a nemzetközi gyakorlatban talált szófordulatok fordításaival élnek nagyon szívesen. Szokásos formula, hogy a hibákért az olvasó a nyomdásznak meg kell bocsátania, főleg ha az nem volt magyar: „A nyomtató ha valami vétket tőrt a nyomásba, meg kell neki bocsátani, mert nem tud magyarul.”¹²² „Az több vétkeknek, tudni illik, melyek a bötükben vadnak te magad légy kegyes bírója” – írja a nyomdász Hoffhalter Raphael, Werböczy István 1565-ös Magyar decretumában.¹²³

Pósaaházi is az olvasót kéri, hogy legyen engedékenyebb a betűszedő iránt, mondván „Az aprólékosabb fogyatkozásokat maga a jó olvasó vagy igazítsa el, vagy engedje meg”¹²⁴ a betűszedőknek.” Abádi Benedek úgy próbálja elnyerni olvasói engedékenységet, hogy jobb felkészülésre tesz ígéretet soron következő munkája esetén: „Azirt mondtam atyámfia, hogy ha én tereád való tekintetből ez munkát fel vüttem te is kevés vitket megengegy mostan, és az első munkánkat jó néven vegyed, ennek utána kegiglen [pediglen] meglátod hogy az kegyelmes Istennek akarataból jobban hozzá készülök, hogy jó módon szolgálhassák a kereszténeknek ez féle dologban.”¹²⁵

A hibajegyzék megnevezése Európában többnyire latinosan az *errata/corrigenda* szavakkal történt, mondanunk sem kell, hogy a latin kultúra előtti fejhajtásként. A magyar nyelvben is ezt a formulát használták sokáig. Találkozunk néhol a σφάλμάτᾱ (sphalmata) ógörög formával is, de ez kevésbé terjedt el.

Az olvasót ebben – a megigazításról való jegyzésben¹²⁶ – kellett inteni a megmaradt hibákra, itt lehetett jelezni, megjegyezni, megmutatni, lajstromba, katalógusba¹²⁷ foglalni, dombocskába¹²⁸, rakásba gyűjteni,¹²⁹ aminek alapján kijavíthatta,

megigazíthatta, hely(é)re hozhatta, corrigálhatta, megemendálhatta, jó végre magyarázhatta a keresztyén olvasó „az több aprólék dolgokkal egyetemben”.¹³⁰ Ezek segítségével megjavíthatta saját példányát, kisépregetve a hibákat tovább már akadéknél olvashatott.

A helyesbítés tehát, szerzői, nyomdászai segítségével történt, hol kérő, hol utasító, hol felszólító hangnemben. Heltai a „Te magad atyámfia, keresztyén olvasó egy **téntás pennával megigazíthatod a vétket**” szavakkal utasítja az olvasót a korrektúrára.¹³¹ „Aki olvassa s eszébe vészi – kéri Kászoni János 1647-ben –, **ne neheztelje pennájával megjavítani, mivel most, hogy azokat egy rendbe leírtam, sem a nyomtatók nem várhatták, sem énnekem időm s alkalmatosságom hozzá nincsen.**”¹³²

Nógrádi Mátyás 1672-ben az *utolszori intés*-ben, melyet az *Idvösség kapuja* című művéhez csatol, a hibák korrigálásában szintén az olvasó jóindulatára számít. Amint írja „A betűfordítás, elhagyás, Szentírásbéli versnek nem jól nyomtatása, többítése valahol találtatik e munkában és más aprólék dolgocskák is, **eligazíthatják a kegyes olvasók maguktól is, csak legyen hitek és jó lelkiismeretek.**”¹³³

Az olvasó szövegértésére való hivatkozás is több helyen előfordul. Balassi Bálintnál: „noha nem minden aprólék fogyatkozást jedzettem fel, tudván, hogy azfélét kiki mind magától is **aki magyar eszébe vehet.**”¹³⁴ Majdnem azonos szavakkal utal erre Draskovich János is pl. a *Horologii principum, az az feiedelmek oraianak masodik keonyve* című fordításában.¹³⁵ „Nincs oly derekas vétek benne, melyen az olvasó felettébb megakadgyn, kiváltképpen ha a környül levő **dolgok értelmével**, az olyan véteken nyomtatott **igiket összeveti**” – állítja szintén Kászoni.¹³⁶ András Sámuel, *Elmes és mulatságos rövid anekdoták...* című művében, nem is tartotta fontosnak a sajtóhibákat kijavítani, mondván „mert akármely É[rdemes]. Olvasó is azokat intés nélkül igen könnyen megjavíthatja, és **úgy olvashatja, amint**

¹²¹ TOLNAI 1632.

¹²² TELEGDI 1577.

¹²³ VERES 1565.

¹²⁴ Azaz engedje meg a nyomdásznak, hogy hibázhasson.

Ld: PÓSAHÁZI 1669.

¹²⁵ SYLVESTER 1541.

¹²⁶ TELEGDI 1577.

¹²⁷ *Erratorum catalogus* Ld: HUNNIUS 1602.

¹²⁸ GELEJI 1649.

¹²⁹ SZATTHMÁRI 1650.

¹³⁰ MARGITAI 1616.

¹³¹ HELTAI 1571.

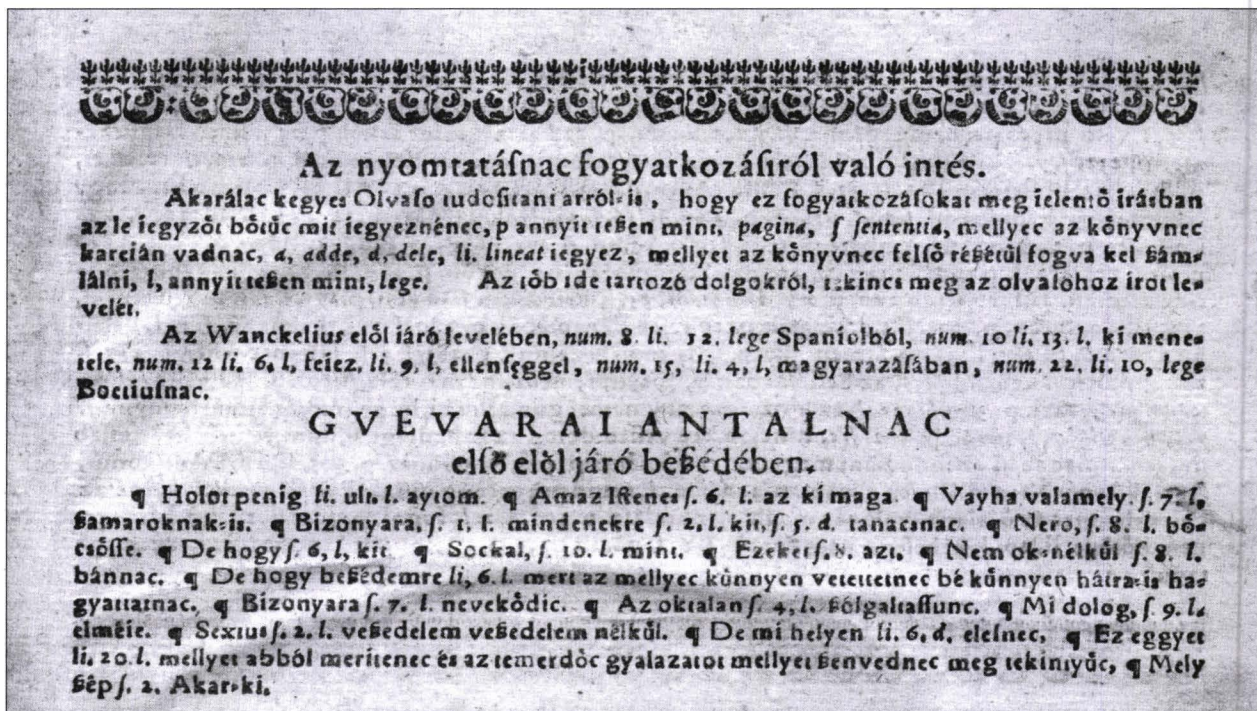
¹³² KÁSZONI 1647.

¹³³ NOGRÁDI 1672.

¹³⁴ BALASSI 1606.

¹³⁵ DRASKOVICH 1610.

¹³⁶ KÁSZONI 1647.

6. kép – Prágai András, *Feiedelmeknek serkentő orádia az az Marcus Aurelius császárnak életéről...*, [Klöz Jakab által], Bátfán, 1628.

nyomtatni kellett volna.¹³⁷ Torockai Máté 1619-es bibliamagyarázatában elvárásaként fogalmazza meg: „Ezokáért az jóakaró olvasó, ha hol egy vagy két bötűből való fogyatkozást lát ez könyvben, ne azoknak állásit vagy nemléteit, hanem jó elmésen az ő általok magyarázni akaró dolgokat vizsgálja.”¹³⁸ Avagy Kismarjai Veszelin Pál szerint „hihető, hogy több fogyatkozások is vannak, melyeket az jó olvasó balra nem magyaráz.”¹³⁹

Az olvasó a javítás mikéntjére is talál szerzői javaslatokat. Pázmány Péternél a fogyatkozások igazítására vonatkozó részben utasítja olvasóját, hogy hová írja javításait: „Aki olvasni akarja ez írásocskát, kérem, hogy eléb igazítsa el a könyv karéján ezeket.”¹⁴⁰ Nánási Lovász István említett művének helyes értelmezéséhez így utasítja az olvasót: „Ha ki azért valamely prédikációt el akar olvasni, itt olvassa meg előszer a megjobbítást.”¹⁴¹

Ezek után már a sorba, hasábokba, táblázatokba foglalt helyesbítési jegyzékek következnek rávezetve az olvasót a rövidítések értelmére, feloldására. A megoldások közt számtalan variáció fedezhető fel. Vannak teljesen egyszerűek és van-

nak részletesebb magyarázatot igénylők is. Ezekből sorakoztatunk fel egy pár esetet:

– „Az első szám jegyző bötű, a levélre mutat, azután az a, a levélnek első részére, az b. másíkra, a következő szám jegyző bötű kedig Versre.

3. levélen, az b. részén a levélnek 14. versen, fodad hely[y]et olvass: fogadd.”¹⁴²

– „Akaralak kegyes olvasó tudósítani arról is, hogy ez fogyatkozásokat megjelentő írásban az lejegyzött bötűk mit jegyeznének, p annyit teszen mint pagina, s sententia, melyek az könyvnek karéján vadnak a, adde, d, dele, li, lineát jegyez, melyet az könyvnek felső részétől fogva kell számlálni, l, annyit teszen mint lege. Az több ide tartozó dolgokról tekints meg az olvasóhoz írott levelét.”¹⁴³ (6. kép)

– Az nyomtatásban esett fogyatkozásokat így állasd helyére – közli Margitai Láni Péter 1616-ban.

Pagina 4 Facie A. linea 30 [...] Itt a *Facie A/B* a folió recto illetve verso oldalára való utalás.¹⁴⁴

– Zvonarics Imre 1614-ben kiadott munkájában az *Intés ez könyben való erratomokrul* című

¹³⁷ ANDRÁD 1789, Xxix.

¹³⁸ ENYEDI, TOROCKAI 1619.

¹³⁹ KISMARJAI 1633.

¹⁴⁰ PÁZMÁNY 1630.

¹⁴¹ NÁNÁSI 1670.

¹⁴² KULCSÁR 1574.

¹⁴³ PRÁGAI 1628.

¹⁴⁴ MARGITAI 1616.

részben az alábbiak szerint vezeti az olvasót a jobbítás irányába: „Hogy azért az köröszjtén olvasók hollet az vétek az nyomtatásból, könnyebben eszekben vehessék, azoknak kivalképpen valóit megjedzettek, foliumját, kérdését, lineáját, errorját megmutatván: melyek fölkeresésében ilyen móddal procedálhat: Az F. ez jedzésben mutatja az folyamot, az K az kérdést, az L az kérdésre való feleletnek lineáját az o mutatja mint köl az erratom helét olvasni.”¹⁴⁵

– Kulcsár György 1574-es Postillájának eligazító magyarázata: „az első szám jegyzőbötű, a levélre mutat, azután az a. a levélnek első részére, az b. másokra, a következő számiagyó bötű kedig versre [...]”¹⁴⁶

– Melius Juhász Péter javaslata: „Ahol azért efélet találsz és meg nem értheted, másszor is reja térűly és megolvasd. Ha pedig ugyan nem érthetné meg, ide alá ilyen renddel keresd igazítását.

Minden árkus papírusban négy négy levél legyen, kiket megjegyzettek ABC. Azért az mely levélen olvasni fogsz és ilyen ígére találsz, alat az alsó szélén lásd meg micsoda betű, ez táblában megint olyant találsz, kin ha semmi számzó betű nincs, az első levelet jegyzi, azután való számzó betű az levélen

való verset jegyzi. Ha pedig for. avagy csak f. lészen mellette, tehát fordíts az levelet.

A f. fordítván az levelet 5. lin. az ötödig linnian tette helyébe olvas tett...”¹⁴⁷

– Tolnai Pap István 1632-ben bő útmutatót ad a javításhoz: „Az egyéb fogyatkozásoknak megjobbítását az te olvasásodra hagyom; hanem azt is eszedben vegyed, hogy az dedicatoria levélben ahol találd fol. Foliumot, ahol fac. Faciest érts rajta, ahol pedig ilyen kegyet, 1.2. az első az balfelől való színét, az másodikon az jobbfelől valót értsed. Egyébütt a p, paginát, az l, lineát, az o. ol. Olvasd, az a. adh. Adhózzá, a t. töröld el annyit téssen. Mivel a nyomtatás közben nemcsak az bötükben esett hiba, hanem toldás nélkül elhagyás is lött.”¹⁴⁸

Végzőként. A hibák végigkövetik a nyomda-termékeket a nyomtatás feltalálása óta, egészen napjainkig, hiszen amint jeleztük, a hiba nem a betűben, hanem bennünk van. Hogy hogyan lehetne őket elkerülni, arra tökéletes válasz még nem adódott. Ahogyan a régiek megfogalmazták százszemű Argus-nak¹⁴⁹, világos szemű lectornak és correctornak¹⁵⁰, hiúzi szemmel rendelkezőnek¹⁵¹ kellene lennünk, melyhez angyal elme kívántatnék.¹⁵²

¹⁴⁵ ZVONARICS I. 1614.

¹⁴⁶ KULCSÁR 1574.

¹⁴⁷ MELIUS 1568.

¹⁴⁸ TOLNAI 1632.

¹⁴⁹ ZVONARICS M. 1628.

¹⁵⁰ ZVONARICS M. 1628.

¹⁵¹ KEGEL, DESELVITS 1639.

¹⁵² HUNNIUS 1602.

Irodalom

- ALVINCI 1633 Alvinci Péter [1570–1634], *Postilla, azaz egymás után következő praedikativok [!] az urnapi szent evangeliumok szerint rövid magyarázatokkal és világos tanúságokkal, melyek az nemes szabad kiralyi városban, Cassaban praedikáltattak*, Schulcz Danielne tipographiájába, Cassan [Kassa].
- ANDRÁD 1789 Andrád Sámuel [Kb. 1751–1807], *Elmés és mulatságos rövid anekdoták, melyeket iminnen amonnnan vállogatva egybe-gyűjtött és magyar nyelven kiadott...*, Béts.
- BALASSI 1606 Balassi Bálint [1554–1594], *Campianus Edmundnac, Iesus neve alatt vitezkedet theologusnak es ... martyromsaggal koronazotnac tiz magyarul irot okai, kikben azt aggia tuttokra ..., hogy egiedül az eghéz Angliaban lakozo Cáluinniaknac az hitnec dolgaban bayt méért legien küldeni*, [Margaretha Formica], [Bécs].
- BALÁSFY 1616 Balásfy Tamás [1580–1625], *Csepregi iskola, kiben az lvtheranus es calvinista praedikatoroknak tanusagokra... Pázmány Péterre való hazugságiértis az igazságnak ióra tanító ostarúal iskolázza*, [typ. archiepiscopalis], Posonban.
- BALIA 1791 Balia Sámuel [1744–1796], *Erdély Ország' közönséges nemzeti törvényneinek első része...* Kolosváratt.
- BARTHA 1666 Bartha Boldizsár [1623?-1690?], *Rövid chronica, avagy oly beszélgetes, mely az közelb el mult száz esztendőök alatt Debreczenben esett emlekezeteseb dolgokrul, ... lakossinak, felső, közép, also rendeknek viselt dolgairul irattatott...*, [Karancsi] [Debrecen].
- BÁTHORI 1664 Báthori G. Mihály [1631–1669], *Hangos trombita, az az olyan predikaciok, melyekben Erdely és Magyar ország romlásának és pusztulásának okait a' Szász Meggyesi gyűlésben ... predikállott es ki jelentet...*, Karancsi György, Debreczenben.
- BESOLD, GUNDLING HEESER 1729 Besold, Christoph; Gundling, Nicolaus Hieronymus; Heeser, Johann Heinrich [1688–1729], *Selecti tractatus juridici de actis extrahendis, perlegendis, referendis ac transmittendis diversorum celebrium authorum...*, Winckler, Wetzlav.
- BEYER 2012 Beyer, Jürgen, Errata und Korrigenda, IN *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte*, 37, 27–39.
- BOD 1763 Bod Petrus [1712–1769], *Synopsis iuris connubialis seu tractatus de iure connubiorum ... incidentes referentur, examinantur...determinantur*, Sámuel Sárdi, Cibinii [Szeben].
- BORNEMISZA 1582 Bornemisza Péter [1535–1585], *Enekec három rendbe: külömb külömb felec...* typ. Bornemisza, Detrekoe [Detrekő].
- BOROSNYAI 1736 Borosnyai Nagy Sigmond [1704–1774], *Az igaz keresztyén embernek papi tisztiről, annak pedig legnemesebb részéről úgy mint a könyörgésnek tudományáról írt rövid trakta...*, Amstelodámban [Amszterdam], 271–272.
- BORSA 1964 Borsa Gedeon, *Hogyan korrigáltak 1566-ban a kolozsvári Heltai-nyomdában?*, IN *Magyar Könyvszemle*, 80, 79–83.
- BORSA 1981 Borsa Gedeon, *18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőköteté Münchenben (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)*, IN Németh Mária (Ed.), *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981*, Budapest, 379–409.
- BORSA 1987 Borsa Gedeon, *A 18. századi erdélyi törvénykiadások nyomdai vizsgálata*, IN *Magyar könyvszemle*, 103, 265–277.
- BORSA 1997 Borsa Gedeon, *Makulatúrából felismert szedésváltozat Manlius nyomdájából*, IN *Magyar Könyvszemle*, 113, 73–75.
- CZEGLÉDI 1663 Czeglédi István [1619/20–1671], *Barátságghi dorgálás, az az: az igazi Calvinista...*, [Türsch] Kassa.
- CZEGLÉDI 1664 Czeglédi István, *Idős Noe becsületit oltalmazó Japhet-ke...*, Marcus Severinus, Kassa.

- CSAPODY 1968 Dr. Csapody István [1930–2002], *Soó Rezső-Kárpáti Zoltán: Magyar flóra. (Növényhatározó, 4. kiadás II. kötete: Harasztok - Virágos növények.)* Tankönyvkiadó, Budapest, 1968, IN *Erdészeti Lapok [Az Erdő]*, XVIII (104), 10. füzet, 478-479.
- DÁVID 1571 Dávid Ferenc [kb. 1520–1579], *Az egy Attya Istennec, es az ő aldót szent fianac, az Iesus Christusnac istenségekről igaz vallástéttel, a prophetác és apostoloknac irássinac igaz folyássa szerént*, [Heltai Gásápár], [Kolozsvár].
- DEBRECENI 1685 Debreceni Péter [1608–1671 u.], *Tizenket idvösséges elmelkedések, mellyekben szép ahitatos és buzgóságos könyörgések vadnak foglaltatván, minden hiveknek*, Brewer Samuel, Lötsen [Lőcse]. Brewer, Samuel (?-1699) (nyomdász)
- DENGELEGI 1630 Dengelegi Bíró Péter [1597/98–1647], *Roevid anatomia, mellyel a nagy szombati Kaldi György papnak a Szent Biblia felől valo oktato intese, ... megh vizgaltatik, es egyczersmind Karolyi Gaspar es Szenczi Molnár Albert ... fel szabadittatnak*, Effmurdt Iacab, Feier-Varat [Gyulafehérvár].
- DRASKOVICH 1610 Draskovich János [1550–1613], *Horologii principum, az az az feiedelmek oraianak masodik keonyve. Elsőbe az böcsülletes Gvevara Antaltvl, ... spaniol nyeluen irat-tatot, mostan pedig ... uyonna magyar nyelvre fordittatot...*, Widmanstadius Görgey, Greczbe [Graz].
- ECSEDY 2002 V. Ecsedy Judit, *Az eperjesi nyomdászat kezdetei*, IN *Magyar Könyvszemle*, 118, 1. sz., 11.
- ENYEDI,
TOROCKAI 1619 Enyedi György [1555–1597], *Az ó es uy testamentum-beli helyeknek, mellyekből az Háromsagról való tudománt szokták állatni, magyarazattyok Enyedi Gyeorgy ... által deák nyelven iratott ... Torozkai Mátetól [1553–1615/1616] ... magyar nyelve fordittatott*, Heltai-Hoffgreff-nyomda, Colosvarban [Kolozsvár].
- ERDŐDY 1973 Erdődy János [1909–1966], *Így élt Gutenberg*, Móra, Budapest. Ld: <http://mek.oszk.hu/03100/03184/03184.htm> (2016-01-29)
- FARAGÓ 1895 Faragó, *Életkép a közelmúltból*, IN Gelléri Mihály (Ed.), *Magyar Nyomdászok Évkönyve*, 11 (Milléniumi), Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság.
- FEKETE 2009 Fekete Csaba, *Az 1817-es öszvér énekeskönyv*, IN *Magyar Könyvszemle*, 125, 2. sz. Ld: http://epa.oszk.hu/00000/00021/00382/MKszle_2009_2_kozlemenyek4.htm (2016-01-28)
- FÉLEGYHÁZI 1579 Félegyházi Tamás [kb.1540–1586], *Az keresztieni igaz hitnek reszeiről valo tanitas: kerdésekkel es feleletekkel, ellenvetesekkel es azoknak meg feítésivel, az hiveknek eppueletekre*, Rodolphus Hoffhalter, Debreczembe.
- FÉLEGYHÁZI 1586 Félegyházi Tamás, *Az mi vronc Iesus Christusnac Vy Testamentoma auuagi frigie görögből magiar nielure fordittatot es nilvan valo ertelemvel nemeli nehez helieken röuididen megh magiaraztatot...*, Rodolphus Hofhalter által, Debrecembe [Debrecen].
- FITZ 1959 Fitz József [1888–1964], *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története, 1.: A mohácsi vész előtt*, Akad. K., Budapest.
- GALLI,
PAVERCSIK 1983 Galli Katalin; Pavercsik Ilona, *Fejezetek a kassai könyvnyomtatás történetéből*, IN Németh Mária (Ed.), *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981*, Budapest, 309–377.
- GELEJI 1645 Geleji Katona István [1589–1649], *Valtság-titka: azaz az örök Igenek a megváltó Messiás Christus Jesusnak... meg-testesülese, születése, ... felől valo keresztényi titkos tudomány...*, Szenci K. Ábrahám által, Varadon [Váradi].
- GELEJI 1649 Geleji Katona István, *A valtság-titkanak harmadik volumenje...*, melylyben ... Christusnak győzedelmes menybemenetele ... megmagyaráztatnak..., Szenczi Kertész Ábrahám, Váradi.
- GÖBÖL 1789 Göböl Gáspár [1745–1818], *Az első embernek el-esése és az azt követő mind szomorú, mind öröndetes dolgok hét énekekre foglaltattva Dúránd Dávid ... által*, Trattner Mátyás betűivel, Pesten.

- GYARMATHI 1816 Gyarmathi Sámuel [1751–1830], *Vocabularium ... Szótár, mellyben sok magyar szókhoz hasonló hangú idegen nyelvbeli szókat rendre szedett*, Zweck Bertalan be-tüivel, Bétsben.
- GYÖNGYÖSI 1693 Gyöngyösi István [1629–1704], *Porábúl meg-éledett phoenix, avagy a nehai Gyerő Mo-nostori Kemény Janos erdéli fejedelemnek Lonyai Anna Aszszonnyal lévő házaságának, ... magyar versekkel... irt vólt...*, Brewer Samuel, Lötsén [Lőcse].
- GYÖNGYÖSI 1657 Gyöngyösi László [?–?], *A keresztyeni vallásnak fundamentumi, az az az igaz hitnek kiválképpen való agázatinak egymás-között való beszélgetésnek formájában rövid, de igen világos megmagyarázása...*, Dreunen Meinard, Ultrajectomban [Utrecht].
- H. G. 1930 H[alász]. G[ábor]. [1901–1945], *Máté Károly: A könyv morfológiája...*, IN *Magyar Könyvszemle*, Ú. f., 37, 3-4., 370.
- HATÁR 2000 Határ Győző, *Szeretve tisztelt Főszerkesztő Úr!*, IN *Kortárs*, 44, 8., Ld: <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00039/hatar.htm> (2016-01-28)
- HATÁR 2005 Határ Győző, *Mi fáj nekem?*, IN *Kortárs*, 49, 12., Ld: <http://epa.oszk.hu/00300/00381/00100/hatar.htm> (2016-01-28)
- HELTAI 1571 Heltai Gáspár [1490/1510–1574], *Az egy attya Istennek es az ő aldot szent fianac, az Iesus Christusnac istenségekről igaz vallástétel ...* Colosvarot.
- HELTAI 1591 Heltai Gáspár, *Magyar arithmetica, az az számvetesnek tudománya...*, [typ. Heltai], Colosvarat [Kolozsvar].
- HUNNIUS 1602 Hunnius, Aegidius [1550–1603], *Az igaz aniaszentegyhazrol es ennec fejerol az Christusrol...*, *az romai paparol valo articulus...* Illyeshazi Istvan költségén, Sarvarat [Sárvár].
- ILOSVAI [1569–70] Ilosvai Selymes Péter [16. sz.], *Az nagy Szent Pál apostolnak életéről es haláláról szép história*, [Komlós András], [Debrecen].
- JÁSZBERÉNYI 1999 Jászberényi József, *Báróczy Sándor, Banga Ferenc, Szemethy Imre: A mostani adeptus vagyis a szabadkőművesek valóságos titka*, IN *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103, 1-2. füzet. Ld: <http://epa.oszk.hu/00000/00001/00008/szemle.htm#jaszberenyi> (2016-01-28)
- KÁROLYI, TÓTFALUSI 1685 Károl(y)i Gáspár [kb. 1529–1591]; Tótfalusi Kis Miklós [1650–1702], *Szent Biblia. Az-az Istennek Ó és Új Testamentomokban Foglaltatott egész szent Iras...*, Tótfalusi Kis Miklós, Amstelodámban [Amsterdam].
- KÁSZONI 1647 Kászoni János [17. sz.], *Rövid igazgatas a nemes Magyar Országának és hozzá tartozo részeknek szokott teorveny folyasirol...*, Ciko Mihály költségén, (Brassai Major Márton nyomdász), Gyula-Fejér-Váratt [Gyulafehérvár].
- KECSKEMÉTI 1621 Kecskeméti Alexis János [1570?–1618?], *Az Daniel propheta ... könyvenek az Szent Iras szerint valo igaz magyarazattya, mellyet rövid praedicatiokban foglalt volt...*, Rheda Peter, Debreczenben.
- KECSKEMÉTI 2012 Kecskeméti Gábor, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország*, IN Kecskeméti Gábor; Tasi Réka 2012 (Eds.), *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc. Ld: http://www.iti.mta.hu/2011_0525_0528_Miskolc/Filologia_textologia_2012.pdf (2016-02-02)
- KECSKEMÉTI, TASI 2012 Kecskeméti Gábor; Tasi Réka (Eds.), *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc. Ld: http://www.iti.mta.hu/2011_0525_0528_Miskolc/Filologia_textologia_2012.pdf (2016-02-02)
- KEGEL, DESELVITS 1639 Kegel, Philipp [16/17. sz.]; Deselvits István [1635–1670 körül], *Tizenkét idvösseges elmelkedesek, mellyekben igen szép áhítatos buzgosággal és vigasztalásokkal tellyes könyörgések foglaltatván, ... mostan pedig ... meg jobbértatakt Deselvits Istvántól*, Brever Lörintz, Lötsén, 1639.

- KERESSZEGI 1640 Keresszegi Herman István [?-1641], *A keresztyeni hitnek agazatiról való praedicatiooknak tár-háza...*, Fekete István költségén, Szenci K. Ábrahám által, Váradon, 1640.
- KIS-HALAS 2003 Kis-Halas Judit, *Demonológia és boszorkányság Európában*, IN *BUKSZ*, 15, 4. sz., 418.
- KISMARJAI 1633 Kismarjai Veszelin Pál (id.) [?-1645/1646], *Kegyes es istenes beszélgetések, mellyekben az Ur Christus, amaz hűseges es jó pasztor, Adamnak egy le tévelyedet fiat meg akarja téríteni, ... Az eggyigyi híveknek megh erősítésekre es az el-tévelyedteknek meg térítésekre kibocsattattak...*, Fodorik Menyhart, Debreczenben.
- KÖLESÉRI 1673 Köleséri Sámuel [1629–1683], *Arany alma, avagy alkalmatos időben mondott ige, az az, olly XXX. predikatio, mellyeket nagyobb részre szomorú (ritkán örömdetes) alkalmatosságokkal, ... predikált; mostan pedig, azon Isten nepe s egyebek lelki hasznáért, ki-bocsátott*, Karancsi György, Debreczenben.
- KÖRÖSI 1739 Körösi Mihály [1706?-1775], *Az Új Testamentomra mutató tábla, mellyben az Új Testamentomi Írásokban meg-írt dolgok ... az ABC-ének rendi szerént elintéztetvén feltaláltatnak...*, Margitai János által, Debreczenben.
- KULCSÁR 1574 Kulcsár György [?-1577], *Postilla, az az evangeliomoknak, mellyeket esztendő által a keresztyének gyölközetibe szoktat olvasni es hirdetni, predicatio szerint való magyarázattia...*, Rodolphus Hoffhalter, Also Lyndvan [Alsólyndva].
- LETHENYEI [1631] Lethenyi István [?-1647 után], *Az egész esztendő által való vasárnapokra és innepekre rendeltetett evangeliomoc es epistolac, az evangeliomokból szeresztetett imádságokkal egyetemben*, [Lethenyi István], [Csepreg].
- LOSONTZI 1754 Losontzi István [1709-1780], *Éneklésben tanító-mester: az az a keresztyén hitnek fő-ágazatit magokban foglaló idvességes énekek, mellyek a frantziai rendes nótákra szabattatván az istenes éneklésben gyönyörködő magyar nemzetnek kedvére és hasznára rendeltetik*. [K. n., H. n.]
- MADARÁSZ 1635 Madarász Márton [?-1653 után], *A B. E. D. Boldisar Meisner Sz. elmelkedesinek a vasarnapi evangeliomokba magyar nyelvel való meg-ajándékozása*, Brever Lőrinc, Löcsén.
- MAGYARI 1604 Magyar István, *Az tekintetes, nemzetes, nevezetes vitez vrnac, az nagysagos Nadasdi Ferentznec, ..., teste felet es temetesekeor löt ket praedikatioia*, Madaraz Miklos költségével, Manlius Janos által, Kereszturat [Kersztúr].
- MARGITAI 1616 Margitai Láni Péter [?-1629], *Az midennapi könyörgő imádsagnak magyarázattya, mellyet rövid praedikatioakra osztot...* Lipsiai Pal, Debreczenben.
- MARGITAI 1617 Margitai Láni Péter, *Az Isten törvényenek az Szent Iras szerint való magyarázattya, mellyet az egy-ügyű híveknek épületekre rövid prédikatioakra osztott, es szem eleiben ki bocsátott*, Lipsiai Pál, Rheda Pál, Debreczenben.
- MARÓTHI 1782 Maróthi György [1715–1744], *Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége, mellyet írt...*, [K. n., H. n.].
- MARTINCSEVICS 2006 Martincsevics Károly, *A nyomda ördöge. Nyomdahibák a múlt század elejéről*, IN *Magyar Grafika*, 50, 3., 92.
- MEDGYESI 1658 Medgyesi Pál, *Sok jajjokban s' bánatos szível ejtett könnyhullatásokban merült és feneklett szegény igaz magyaroknak egy-néhány keserő siralmi*, Rosnyai János, S. Patakon [Sárospatak].
- MELIUS 1568 Melius Juhász Péter [1532–1572], *Az Szent Ianosnac tött ielenesnecc igaz es iras szerint, a iambor bölcz es tudos emberek irasabol szeresztetett Melius Peter által*. Váradon [Várad]
- MELOTAI 1622 Melotai Nyilas István [1571–1623], *Speculum Trinitatis: az az Szent Haromsag egy bizony orok Istennek az Bibliában az sido bolcseknek es az patereknek tanu-bizonysag-tetelekben...*, Nyomtatta Rheda Péter, Debreczenben.

- MELOTAI 1624 Melotai Nyilas István, *Exequiarum Caeremonialium az az halotti pompa, mellyel az Istenfelő, kegyes természetű felseges Károlyi Susannanak... , földben takaríttatasakor utolsó tisztesseg tetetet 1622. esztendőben...*, Valaszuti Andreas és Mezleni Márton, Feier-Varat [Gyulafehérvár].
- MUCKENHAUPT 2012 Muckenhaupt Erzsébet, *Makulatúrából felismert szedés- és szövegváltozat 1676-ból, Csíksomlyóról*, IN Szalay Olga (Ed.), *Tükröződések, Ünnepi tanulmánykötet Domokos Mária népzene kutató-zene történetész tiszteletére*, L'Harmattan Könyvpont Kiadó, Budapest, 371–384.
- MUND, KAMPIS 2007 Mund Katalin; Kampis György (Eds.), *Tudat és elme. A XIV. magyar kognitív tudományi konferencia előadásai*. Typotex, Budapest, 4.
- NÁNÁSI 1670 Nánási Lovász István [1624–1682/1684], *Szü titka, az az az ember szívének természet szerint való romlottságából és annak követéséből származott ezer csalárdságának ki-nyilatkoztatása és orvoslása. Mellyet ... prédikatio formára rendelt és ki adott... , sok helyeken interpolált, ujjitgatot, világositot és öregbitet ...*, Vereasegyhazi Szentyel Mihály, Kolosvaratt.
- NÓGRÁDI 1672 Nógrádi Mátyás [1611–1681], *Idvösség kapuja, sőt a menyország csallhatatlan uta...*, Vereasegyhazi Szentyel Mihály, Colosvarat [Kolozsvar].
- PÁZMÁNY 1605 Pázmány Péter [1570–1637], *Az mostan tamat uy tvdomaniok hamissaganak tiiz nilvan valo bizonisaga ... per Georgium Widmanstadium, Graecii Styriae [Graz]*.
- PÁZMÁNY 1627 Pázmány Péter, *A setet haynal-csillag-utan budoso luteristak vezetője, mely utba igazíttya a vittebergai academianak Fridericus Balduinus-által ki-bocsátot feleletit a Kalaúzra*, Formica Mate, Bechben [Bécs].
- PÁZMÁNY 1630 Pázmány Péter, *Io nemes Varadnak gyenge orvoslása, mellyel Sallai Istvan pap, püspöki plebanos, gyógyitgattya farkasmarásból esett sebeit Bihar vármegyének, es óltalmazza a Szent Irásról és ecclesiáról írt könyvét az esztergami erseknek*, Pozsonyi Jezsuita Kollégiumi Nyomda, Posonban [Pozsony].
- PÁZMÁNY 1637 Pázmány Péter, *Hodoegus. Igazsagra-vezerlö kalavz, mellyet irt es most sok helyen jobbitván ki-bocsátott...*, [Jezsuita Kollégiumi Nyomda], Posonban.
- PÉCSVÁRADI 1629 Pécsváradi Péter [?–1645] *Pecs-Varadi Peternek, varadi lelki pasztornak feleletit Pazmany Peternek, esztergami erseknek ket könyvetskeire, mellyeket az Szent Irasrol es az Anyaszent-egyhazrol irt...*, Rheda Peter, Debreczenben [Debrecen].
- PÓSAHÁZI 1669 Pósa-házi János [1628–1686], *Igazság istápja avagy olly catechismusi tanítás, mellyben a keresztyén reformata vallás böven meg-magyaráztatik...*, Rosnyai János által, Sárospatakon.
- PRÁGAI 1628 Prágai András [?–1636], *Feiedelmeknec serkentő oráia az az Marcus Aurelius csaszarnac életéről...*, [Klősz Jakab által], Bártfán.
- RÁTH-VÉGH 1982 Ráth-Végh István, *A könyv komédiája*, Gondolat Kiadó, Budapest.
- SCHWARTZ 1931 Schwartz Ármín, *Adalékok a hibák élettanához*, IN *Nyelvűvelő*, 2, 1 (3). sz., 29–32. hasáb.
- SZABÓ 1983 Szabó András, *A vizsolyi Biblia nyomdai kéziratának töredéke*, IN *Irodalomtörténeti Közlemények*, 87, 5. füzet 523–527.
- SZATMÁRI 1650 Szatmári Ötvös István [?–1668], *A keresztyéni vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanito catechesis...*, Jansonius János költséggel, Amsterdam.
- SZENCI KERTÉSZ 1654 *A Sz. David profetának ékes rytmsu soltarival es a soltárokból szerezetett dicseretekkel s egyéb istenes enekkel es hymnusokkal tellyes könyv*, Szenci Abraham, Váradon.
- SZÉKELY 2014 Székely Zsolt, *Két székely tudós legendás barátsága. Böződi György születésének 100. évfordulójára*, IN *Erdélyi Múzeum*, 76, 1., 130–135.
- SYLVESTER 1541 *Uy Testamentum mag(y)ar n(y)elwen(n) mell(y)et az Görög és Diak n(y)elvből uyonna fordíjtank, az Mag(y)ar nípnek Kereszt(y)en hűtben valo ippülsire*, [Sylvester János ford.] [1504?–1551 után], Abádi Benedek [16. sz.], Vyszighetben [Sárvár-Újsziget].

- TELEGDI 1577 Telegdi Miklós [1535–1586], *Az evangeliomoknak, melyeket vasarnapokon és egyéb innepeken esztendőe által az anyaszentegyházba olvasni és predicalni szoktanac, magyarazattyanac elseo része...*, Apaffi Mihály, Bechbe [Bécs]
- TOLNAI 1632 Tolnai Pap István [?–1642], *Az witebergai academianak az evangelika religio-ert szam ki-vetést szenvedő csehökhöz és morvaiakhoz küldet vigasztalása, melyet az magyar nemzet üdvösségére magyarul fordított Tolnai Istvan...*, Lignicei Effmurt Iacob, Feier-Varat [Gyulafehérvár].
- TORDAI 1767 Tordai Sámuel [1731–1801], *A megtérés halogatásának veszedelmes voltáról való elmélekdedések ...*, Páldi István által, Kolosváratt.
- TRÓCSÁNYI 1937 Trócsányi Zoltán, *A sajtóhibák történetéhez*, IN *Magyar Könyvszemle*, LXI, II. füzet, 162–165.
- TUSSAI 1748 Tussai János [?–1748], *A reformatata ekklesianak apologyiaja vagy maga mentsége* [K. n., H. n.].
- VADAI 2012 Vadai István, *Szövegkritika-kritika*, IN Kecskeméti Gábor; Tasi Réka (Eds.), *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc. Ld: http://www.iti.mta.hu/2011_0525_0528_Miskolc/Filologia_textologia_2012.pdf (2016-02-02)
- VÁRKONYI 2001 Várkonyi Nándor [1896–1975], *Az írás és a könyv története*, Széphalom Könyvműhely, Budapest, Ld: <http://mek.oszk.hu/01600/01653/html/07.htm> (2016-01-29)
- VÁSÁRHELYI 1604 Vásárhelyi Gergely [1561–1623], *Catechismus, az az Canisius Petertől iratot keresztyeni tudomannac rövid summája...* Typis Leonhardi Formicae, Viennae Austriae [Bécs].
- VÁSÁRHELYI 1618 Vásárhelyi Gergely, *Eztendoe által az aniazentegyházról rendeltetett vasarnapokra, és innep napokra epistolák, és azoknak summaia...*, Gelbhaar Gergely, Gelbhaar Gregor, Beczbe [Bécs].
- VLADÁR 2012 C. Vladár Zsuzsa, *A régi magyar grammatikák*, Habilitációs értekezés. Kézirat, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest. Ld: https://www.academia.edu/7562811/A_korai_magyar_grammatikák (2016-02-10)
- WERBŐCZY, VERES 1565 Werbőczy István [1458–1541], *Magyar Decretum, kyt a deakból tudni illyk a Werbewczy Istwan decretomabol melyet tripartitomnak neweznek magyarra fordított*, Raphael Hoffhalter, Debrecen.
- VITRINGA, BABA 1722 Vitringa, Campegius [1659–1722]; Baba Ferenc (ford.) [kb. 1690–1740], *Lelki élet, az-az az Úr Jézus Krisztusban igaz hit által béoltatott és ő benne élő embernek leleki állapotjának rövid leírása...*, Schwartz János által, Frankfurt.
- ZVONARICS I. 1614 Zvonarics Imre [1575–1621], *Az szent irasbeli hitvntk againak bizonyos moddal es rendel három könyvekre való osztása, melyek ... magyar nyelvre fordítottak... Hafenreffer Matheas irasabol*, Farkas Imre által, Kereszturat [Sopronkeresztúr].
- ZVONARICS M. 1628 Zvonarics Mihály [1570–1625], *Magyar postilla, az az az Szentharomsag vasarnaptul fogva koevetkoezendoe vasarnapi evangeliomoknak második részben foglaltatott világos és értelmes magyarázattya...* Farkas Imre, Csepregben.

Róth András Lajos

Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára

Székelyudvarhely, Románia

E-mail: tudkvt_1670@yahoo.co.uk

„NU DISPREȚUI AURUL, PROVENIT DIN PUNGĂ MURDARĂ” (MENDA GRAVIOIRA SIC CORRIGENDA)

Rezumat

Studiul analizează paginile de erată ale edițiilor și tipăriturilor vechi maghiare. Autorii și tipograful înșiră, în câteva rânduri sau chiar în mai multe pagini, erorile de tipar pe care n-au reușit să le depisteze în timpul tipăririi. Enumerarea tipurilor de greșeli tipografice, explicarea cauzelor acestora, scuzele față de cititori, urmate apoi de

propunerile privind corectarea, promisiunile pentru viitor pentru un tipar lipsit de greșeli, oferirea unei interactivități virtuale între autori și cititori, toate acestea formează scopul studiului. O bibliografie de specialitate largă îl ajută pe autorul lucrării în efortul său de cercetare.

”DO NOT HATE THE GOLD JUST BECAUSE IT IS IN A DIRTY BAG!” (MENDA GRAVIOIRA SIC CORRIGENDA)

Abstract

The study analyzes old Hungarian books and printings from the special point of view of the errata. The authors and printers enumerate in a few lines or even on a few pages the mistakes they did not observe in time, during printing. The enumeration of mistakes, the description of their causes, the seeking of excuses, the apologies

in front of the readers, then the correction procedures and the promises of avoiding future mistakes, basically create a virtual interactivity between the author and its reader, in the framework of this kind of written summary. A selection of specialized literature guided the author of the present study during his research.

FORRÁSOK CSÍKSZÉK ÉS HÁROMSZÉK HADIIPARÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ (1848-49)

Süli Attila

Bözödi György emlékére, aki egész életében „Gábor Áron hűséges árnyéka” volt

A 2014-ben megrendezett Gábor Áron emlékévkapcsán kevés szó esett egy másik évfordulóról: 25 évvel ezelőtt, 1989. november 25-én hunyt el a Gábor Áron kutatás egyik, némi túlzással talán legnagyobb egyénisége, Bözödi György író, történész, szociográfus. Bözödi György 1913. március 9-én született Bözödön. A kolozsvári unitárius kollégiumban érettségizett, két évig teológiát, majd a kolozsvári egyetemen jogot és bölcsészett hallgatott. Újságíróként, az *Ellenzék* és a *Keleti Újság* című lapoknál tevékenykedett, később a marosvásárhelyi *Székely Szó* felelős szerkesztője lett, ezt követően a kolozsvári *Hitel* főmunkatársa (1935), majd a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tisztviselője volt.

A második világháború kitöréséig a *Pásztor-tűz*, *Ellenzék*, *Erdélyi Helikon*, *Korunk* hasábjain publikált; 1934-35-ben a marosvásárhelyi *Tűz* című hetilapban, 1941-ben Móricz Zsigmond lapjában, a *Kelet Népeben* cikkezett, majd egyik alapítója és szerkesztője lett a *Termés* című kolozsvári folyóiratnak (1942-44). A második világháború után az 1848-49-es Történelmi Ereklye Múzeum öre, majd egy ideig könyvelőként dolgozott egy állami vállalatnál, 1957-től nyugdíjazásáig (1975) a Román Tudományos Akadémia Marosvásárhelyi Fiókinstitutának kutatója, majd főkutatója volt. Budakeszin érte a halál, de kívánságára falujában, Bözödön temették el.

1939-ben a *Székely bánja* című regényéért a Baumgarten-díj jutalmában részesült, amely a

kor legrangosabb irodalmi elismerése volt.

Mint az erdélyi múlt elmélyült kutatóját, a szombatosság története és Petőfi Sándor élete, valamint a népi lázadások problematikája foglalkoztatta: az 1562. évi székely felkelés éppen úgy, akárcsak az 1848-49-es forradalom és szabadságharc erdélyi eseményei, gazdasági és társadalmi vonatkozásban egyaránt. A kutató eredményeit szépíróként is hasznosította: Gábor Áronnak és társainak életét és tevékenységét dolgozta fel törtédekben megjelent regényes korrajzában (*Tűzpróba, Igaz Szó*, 1969/3). A Gábor Áron-témára újra meg újra visszatért.

Tanulmányt írt az ágyúöntőről a Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve, az *Aluta* számára (1969), *Gábor Áron és hűséges árnyéka* címmel feleségéről közölt új adatokat az *Utunk Évkönyvében* (1970). Cikkét ír a máramarosi 1848-49-es fegyvergyártásról (*Studii de Istorie, Filologie si Istoria Artei*, 1972), *1848 márciusa Marosvásárhelyen* című forrásértékű írását a *Magyar történetírók Avram Iancuról* című kötetben (1972) közölték. Az *1848. Arcok, eszmék, tettek* című kötetben Gábor Áron tevékenységéről s Petőfi egy napjáról írt tanulmányaival szerepelt. Részt vett a Román Tudományos Akadémiai kiadásban megjelent *Revoluția de la 1848-1849 din Transilvania* című sorozat (I. 1977; II. 1979) munkaközösségében¹.

Élete során a romániai kommunista államhatalom részéről számos üldöztetésben volt része.

¹ ROMÁNIAI MAGYAR IRODALMI LEXIKON. I-IV. k. Az elektronikus kiadás a Kriterion Könyvkiadó és az Erdélyi Múzeum Egyesület közreműködésével készült 2006-ban.

<http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/b.htm#BözödiGyörgy>

1948-53 között először Békásra, majd a Duna-delta vidékére kényszermunka céljából deportálták. Az 1970-es évek második felétől ismét „kegyvesztett” lett, a román rendőrség számos esetben zaklatta, házkutatásokat tartva nála. Egyik legnagyobb aggodalma az volt, hogy cédulagyűjteménye, amelyet az általa kutatott források regesztáiból állított, össze megmaradjon a jövő történésznemzedéke számára. A hagyatékot, amely az Erdélyi Múzeum Egyesület Levéltárához került, Gálfalvi György újságíró mentette meg az utókor számára.²

Bözödi György a történeti kutatásai során szembesült azzal a ténnyel, hogy a valóság számos esetben nem fedi a székely ágyúöntőről kialakított mítoszt. Pedig Bözödi – a *Székely bánja* szerint – a kezdetekben maga is vallotta a Gábor Áron legenda alapján létrejött heroizált képet.³ A halála előtti interjúban azonban már így fogalmazott: „Tovább kutattam Gábor Áron után s olyan adatokra bukkantam, amelyek egészen más színben mutatják, mint ahogy a köztudatban élt. Idevágó dolgozataimban ezeknek az adatoknak csak egy töredékét közöltem. Például a közhittel ellentétben ágyút már Gábor Áron előtt is öntöttek a Székelyföldön, sőt Háromszéken is; a ledöndült székely harangok nagy része sohasem került beolvasztásra, 1849-ben sértetlenül visszaadták őket a templomoknak, az ágyúöntéshez elsősorban a balánbányai vasércet⁴ használták fel; a rakétagyártásban és a lyukasöntésben Gábor Áronnak nem volt akkora szerepe, mint ahogy azt eddig vélték.”⁵

Bözödi György a haláláig Gábor Áron őszinte csodálója volt. Nem kísérletezett a „trónfosztásával”, mint ahogyan azt napjainkban egyesek vélik. Ő történészként a forrásfeltárás és kritika módszerével a valóságot kívánta megírni. Még

akkor is, ha a feltárt tények új megvilágításba helyezték a székely ágyúöntő tevékenységét. Az itt közölt források jelentős részét Bözödi már feldolgozta a Gábor Áron 1849-es tevékenységét bemutató tanulmányában, teljes közlésüket azonban azért tartjuk indokoltnak, mert ebben a formában még számos értékes adattal szolgálnak a további kutatásokhoz.⁶

A 7. pont alatt szereplő „Számolat” közlésével pontot tehetünk a 140 éve tartó, Bodor Ferenc személyéhez köthető vitára.⁷ Az utóbbi ugyanis már 1843 óta a bodvaji vaskohót üzemeltető Csíkszentdomokosi Rézbánya Hivatal vezetője volt. (lásd: 29. számú irat) A magyarhermányi ágyúöntésben – bár ennek részletei még mindig nincsenek teljesen feltárva – fontos szerepet játszott Zakariás Antal, a bányavállalat tulajdonosa és Bodor Ferenc üzemvezető. Erről tanúskodik az idézett „Számolat”, amely szerint Háromszék törvényhatósága 1848 novemberében megrendelte az ágyúk és ágyúgolyók öntését Zakariástól, aki az ellentételezésről lemondott a haza javára. Bodor szerepét, aki bányavezetőként a legmagasabb szintű fémöntési ismeretekkel rendelkezett, nem a jegyzőkönyvének állítólagos „tintaszín eltérése”, hanem az eredeti, 1848-49-ből származó kútfők támasztják alá.⁸ Bodor jegyzőkönyve után egyébként Bözödi György is kutatott, azonban a révkomáromi Jókai Emlékmúzeumban kiállított okmány a város második világháborús bombázása során megsemmisült.⁹ Ugyanakkor átírta Gál Sándor ezredesnek az 1861-ben Nápolyban olasz nyelven megjelent visszaemlékezését és a Bodor Ferencnek a székely ágyúk öntésében játszott szerepére utaló rész után egy felkiáltó jelet helyezett el.¹⁰ Azaz Bözödi György hitelesnek fogadta el

² GÁLFALVI 1990, 12.

³ BÖZÖDI é.n., 86.

⁴ Az utóbbi elírás lehet. Balánbányáról rezes, míg Bodvajról vasat szállítottak Kézdivásárhelyre. Mindkét bányaiüzem a Bodor Ferenc vezette Csíkszentdomokosi Rézbánya Hivatalhoz tartozott.

⁵ GÁLFALVI 1990, 12–13.

⁶ BÖZÖDI 1974, 234–257.

⁷ Ismerteti: SÜLI 2014, 139–147.

⁸ A jegyzőkönyv 1848-ra vonatkozó részének hamisítvány voltát hangsúlyozza: EGYED 2014, 57.

⁹ Komán János szíves közlése. Ugyanezt állítja Egyed Ákos is. (Hol marad a forráskritika? Hét, 1976, 7., 9.) A Történeti

Lapok 1892. 4-5. száma szerint (41. oldal) a jegyzőkönyvet Kanyaró Ferenc tanár lemásolta, a kútfőt az Ereklyemúzeum ettől függetlenül is hitelesnek tartotta. Azaz Kolozsváron az 1970-es években legfeljebb a Kanyaró-féle másolat létezhetett. Ebben az esetben jogosan merülhet fel a kérdés, hogy egy másolat esetében nem mindegy, hogy az egyes lapokat milyen színű tintával írták? Azonban ha Bodor ténylegesen utólag írta a kritizált részt, ez automatikusan azt jelenti, hogy a leírtaknak nem lehet valóságtartalma? A válaszuk nemleges.

¹⁰ Magyar fordítása: Gál Sándor ezredes, avagy a székely ezredes, ki nem engedett a 48-ból. Fordította: Zágonyi Zsolt, Csíkszereda, 2006, 24–25.

Bodor szerepét a bodvaji ágyúöntésben. Ismételt hangsúlyozzuk: nem mítoszrombolás vagy trónfosztás céljaiból, hanem az egykori források adatai alapján.

Szintén fontos szerepet játszott Bodor a Székelyföld 1849-es hadiiparában, erre szintén Bözödi György világított rá. Gál Sándor ezredes ugyanis be akarta vonni a Csíkszentdomokosi Rézbánya Hivatalt az ágyúöntésbe és a löpor-készítésbe. Ez kizárólag Gál döntése volt, amelyet a háromszéki katonai parancsnoksághoz 1849. március 2-án, Csíkszeredáról írt rendele-
te támasztja alá. E szerint: „*III. Hadikészületekre nézve akép intézkedtem, hogy a k[ézdi]vásárhelyi gyárokon kívül – Cs[ik]sz[ent]domokoson is ágyú-öntő, golyóöntő s löporgyárok állitassanak, mihez a megkívántató anyagokat részint Bem tábornok úr, részint magam is megrendeltem, valamint a szükséges pénzsözveg megküldéséről is intézkedtem.*”¹¹

Fontos adatokhoz juthatunk Gábor Áron csíkszeredai tevékenységéhez és a helyi ágyúfelszerelő részleg működéséről (6. és 13. irat), a magyarhermányi kohó helyreállításáról (2, 4-5. iratok) Az utóbbi munkálatait a nyugták szerint szintén Bodor Ferenc irányította. A helyreállítást, amely 2000 forintba került az államnak, a csíkszeredai katonai parancsnokság azzal indokolta, hogy az ágyúk gyártására és felszerelésére nagyobb mennyiségű rézre és vásra van szükség, így a balánbányai, magyarhermányi és lövétei bányákat be kell vonni az ellátásba. A fentiek alapján javasolták a bodvaji hámor helyreállítását, illetve egy löporgyár felállítását Csíkszentdomokoson.¹² 1849. február 16-án ugyanis a katonai parancsnokság képviselői tárgyalásokat folytattak Bíró Sándor rétyi és tábori lelkész bevonásával Zakariás Antallal és Bodor Ferencel. Ennek eredményéről tájékoztatta Bíró Németh László háromszéki kormánybiztost. (2. irat) A csíkszéki katonai pa-

rancsnokságnak a háromszékihez február 17-én írt leveléből az is kiderült, hogy amikor August Heydte br., őrnagy a bodvaji kohót felgyújtatta, a helyi lakosok 30 mázsa vasat rejtettek el. (1849. január 7.) Ugyanakkor az ellenséges parancsnok Kőhalom székbe 60 mázsát vitt el, ennek a viszszerzését szintén javasolták. A Hivatalnak ekkor 200 mázsa reze volt raktáron, melyet ellentételezés fejében hajlandóak voltak átadni, illetve kértek 1 mázsa durva löport Kézdivásárhelyről, melyre a bányászathoz volt szükségük.¹³

A Csíkszentdomokosi Rézbánya Hivatal és a Gál ezredes közötti együttműködés mindvégig gördülékeny volt. A rendelkezésünkre álló adatok alapján a Hivatal kb. 300 mázsa reze és 103,5 vasat bocsátott a kézdivásárhelyi üzem rendelkezésére. (1., 7., 9., 11., 16., 24., 27. számú iratok) Emellett Bodvajról 1849 áprilisában 2400 háromfontos, 725 hatfontos ágyúgolyót szállítottak Csíkszeredára. (10., 14-15., 17-21., 25. számú iratok) Néhány okmány a csíkmadarasi löporgyár felállítására és működésére vonatkozik, (8., 12. és 22-23, 27. számú iratok) egy nyugta pedig Gábor Áron kolozsvári látogatásához szolgált adatot. (27. irat) Az itt közölt kútfők jelentős részét Bözödi György kéziratot hagyatékából rendeztük sajtó alá. Hét forrásnak az erdélyi teljhatalmú országos biztosok anyagát őrző Csány-levéltár, egynek pedig a Hargita Megyei Levéltár a lelőhelye. Ezek logikailag illeszkednek a Bözödi-hagyatékban lévőkhöz, így közlésüket indokoltnak tartottam. A Bözödi-hagyatékban lévő gépelt másolatokat ebben a formában, míg az eredeti iratokat a jelenlegi központosítás szabályai szerint, az eltérő alakok megtartásával közöltem. Ez alól csak a 7. pont alatti „Számolat” a kivétel, ahol az elszámolásnál csak a teljes összeget tüntettem fel. Az iratoknak csak a szövegtestét közöltem, kivéve, ha az adott levélnek utóírata is van.

¹¹ HL CSÁNY-LT. 231. d. Szn. Gál Sándor ezredes rendelete a háromszéki katonai parancsnoksághoz, Csíkszereda, 1849. március 2. Másolat. Szám:12. Közli: NÉMETH, 2008, 150–153.

¹² HL CSÁNY-LT. 15. d. 1849: 409. Tamás András őrnagy

és Bialis Ferenc polgári biztos levele Mikó Mihály csíkszéki kormánybiztoshoz, Csíkszereda, 1849. február 18.

¹³ Uo. A csíkszeredai katonai parancsnokság levele a háromszékihez, Csíkszereda, 1849. február 17.

Források

1.

A Kézdivásárhelyre rezet szállító csíkszentdomokosi fuvarosok útlevele

Ezredes Gál Sándortól

Úti levél

Mely szerint Kedves László – Kurkó Ferenc, Kedves Péter s több társai 12 szekérrel Kézdivásárhelyre ágyúk öntésére némű rezeket szállítván – hogy menő s jövő útyokban senki által ne akadályoztassanak – minden törvényhatóságok kéretnek. –

Csíkszereda, január 26-án 1849-be.

Gál Sándor

Ezredes

Hátán: ad. 55. (Nyugtaszám)

Gévelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.
Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

2.

Bíró Sándor¹⁴ református lelkész levele Németh László háromszéki kormánybiztoshoz. Beszámol a Csíkszentdomokoson folytatott tárgyalásairól.

Németh László kormánybiztos úrnak tisztelettel! Sepsiszentgyörgy

Tisztelt Kormánybiztos Úr!

A Csíkszentdomokosi Rézbánya Hivatal 14 napok alatt egy mindenféle szükséges gépekkel ellátandó löpörgyárt s ugyanezen Hivatal Magyarhermánba, az ottani vashámoren egy vaságyú és golyógyárt állít föl 7 napok alatt. A löpörgyár oly nagyszerű léjend, mekkorára a Hon kívánja, naponta 5-6, sőt 10 mázsa löport is fog gyártani. Az ágyú- és golyógyárban 12-18 sőt 18 fontos ágyú is gyártathatnak.

Mikről önt azért kívánom jó előre tudósítani, miszerént méltóztasson eszközölni az országos kormánybiztosnál, hogy figyelmét ezen tárgyra fordítani szíveskedjen.

Réty, 21^{ik} febr[uár] 1849.

Bíró Sándor

rétyi és tábori lelkész

Magyar nyelvű sk. tisztázat. Lelőhely: HL Csány-lt. 18. d. 1849:720.

Kivonatossan közli: Bözödi, 1974. 241. o.

¹⁴ Bíró Sándor (1818-1877) református tábori lelkész, később honvéd százados.

3.

Bodor Ferenc bányaművezető nyugtája

Nyugtatvány

Ezer pftórl, melyeket kormánybiztos n[a]g[y]ságos Mikó Mihály úrtól a m[agyar]hermányi vasgyár felállítására, mint előlegezést felvettem. – Visszafizetendőik onnan a haza szükségeire adandó vert- és öntöttvasakkal, ezzel nyugtatom.

Költ Csíkmadarason, február 23^{án} 1849.

azaz 1000 pftot.

Bodor Ferenc

bányaművezető

Magyar nyelvű sk. tisztázat. Lelőhely: HL Csány-lt. 228. d. Szn.

4.

Csány László teljhatalmú országos biztos levele Mikó Mihály csíkszéki kormánybiztoshoz.

Kolozsvár, 1849. február 27.

296.

Mikó Mihály csíkszéki kormánybiztos úrnak!

Febr[uár] 20-k Alfaluból költ levelét, melyből az azon vidéki állapotokról értesít ön, méltánylattal vettem. Ami a muszka intervetió¹⁵ kérdését illeti, ez aligha megtörténhetik – ez európai kérdéssé válnék azonnal – hanem mindenesetre innét fognak diplomaticai lépések tétetni – addig önök óvakodjanak a legszigorúbban – hogy a moldvai határra belépjenek – azon tiszteteknek az eltávolítása iránt akkor intézkedvén, hogy ezen diplomaticai eljárás sikerebben történhessék – tegye ön magát érintkezésbe a háttárszéli parancsnokoskodó muszka tiszttel – s tudja meg, ki Moldovában a főparancsnok muszka – és ki a török részről – s eziránt úgy Moldova s Oláhország mostani polgári állapotáról mielőbb értesíteni szíveskedjék.

Vasbányagyárra tett előlegezését önnek nemcsak, hogy helyben hagyom, de köszönettel veszem a haza nevében – adjon ön a keze alatt lévő pénzből annyit, amennyi megkívántatik, s ha pénzre lesz önnek szüksége, küldjön ide Kolozsvárra, rögtön fogok pénzt küldeni. – A puskapormalom fölállítására innét semmi szabadalom nem kívántatik. – Állítasson ott, hol szükségesnek tartja. – A rézbányák művelését indíttassa meg – ha ólom volna valahol található, ennek művelése s termelése igen nagy szolgálatot hozna a hazának.

Mindezek iránti rendelkezés és teljesítés sikeréről nyugodt biztossággal vagyok, azon erélyes és hazafiúi érzésnél fogva, amelyet ön szegény hazánk érdekében kifejtett s tanúsított.

Febr[uár] 27-én

Szélén: Futár Lázár¹⁶ segédtiszt visszaértiben. [vitte]

Gépelte másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó. Eredeti leelőhely: Fogalmazvány. Aradi Állami Levéltár. Csány László levelezési könyve. 296. sz.

¹⁵ Katonai beavatkozás.

¹⁶ Feltehetőleg dálnoki Lázár Mihály (1820-1904), segédtiszt.

5.

Bodor Ferenc bányaművezető nyugtája

Nyugtatvány

Egyezer pftokról, melyeket ezredes Gál Sándor úrtól a magyarhermányi vasgyár felállítására – az áladalomnak adandó – vas és ágyúgolyók stb. által visszafizetendő lesz, mai napon készpénzül felvettem és a bányatulajdonos Zachariás Antal úr nevében, mint felhatalmazottja ezennel nyugtázom.

Csíkszereda, martius 7^{én} [1]849.
azaz 1000 pftot.
bányaművezető

Bodor Ferenc

Fizetessék ki!
Gál Sándor ezredes

Magyar nyelvű sk. tisztázat. Lelőhely: HL Csány-lt. 229. d. Szn.

6.

Nyugta a Csíkszeredába tervezett ágyúöntő kemencéről

Nyugtatvány

300, azaz 300 pengő forintokról - melyeket alatt írt – itten a csíkszeredai várban föllállítandó álgúöntő kemence megkésztetésére - anyagok beszerzésére sti., hogy az Ezred pénztárából tisztán kivettem légyen /: errőli pontos számadásom beadásával :/ hitelesen elesmerem.

Csíkszereda, szerda 21-ik marti[us] 1849.
azaz 300 f. pp.
Gábor Áron
tüzér százados
Fizetessék ki!
Gál Sándor ezredes

Hátán: 17. (Nyugtaszám)
Végig sk. Gál Sándor utalványozása is sk.

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Böződi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelt nyugták.

7.

Bodor Ferenc bányaművezető levele Gál Sándor ezredeshez. Tájékoztatja, hogy pénzhíány miatt rövidesen le kell állítani a kitermelést. Egyben kéri az elmaradt kifizetések teljesítését.

Csíkszentdomokos, 1849. március 24. 26.

A Tisztelt Főtérparancsnokságnak

Csíkszeredába

A bányászat kezelése, 800 száz naponkénti élelmezése mellett, a bevétel tökéletes megszűnése, kényszerít a T. Főtérparancsnokságot az ide zárt számlát megküldésével terhelni. Hogy az abba ki-mutatott összeget 3601 F 8 ½ krt. pp. Kifizettetni annál is inkább szíves legyen: mivel pénztárunk egy fillér birtokába sincs; rezünk igaz vagyon elég és bár addig, míg az ágyúk öntéséhez vagy 1000 mázsá-rezet elvinnének, ennek fejébe legalább is 10.000 pft. előlegezést elintézni kegyeskedne; különben a bányászatot nem csak megszorítani, hanem megszüntetni s a bányász személyzetet elbocsájtani leszünk kénytelenek.

A kincs[tári] társ Bánya és Kohó Tisztségtől
Cs[ík]sz[ent]domokos, 24-k mart[ius] [1]849.
Bodor Ferenc
bányaművezető

Rivnák György ellenőr
Hátán: Ad. 29.
Bejött: mart[ius] 27-én [1]849.
Sz. 103.

A számvevő tiszti hivatalnak azon megjegyzéssel, hogy mihelyt a pénzek megérkeznek a bennírt ké-relem tárgya azonnal az Ezredes Úr elébe terjesztendő.

Cseh Sándor őrnagy¹⁷.

Mellette az említett Számlát és nyugta 1000 forintról. (1849. április 4.)

Számlát

Azon anyagok – réz, öntött- és vert- vasmennyiségekről, melyeket a cs[ík]sz[ent]domokosi k[incs] t[ári] rézbánya és a m[agyar]hermányi vasgyár az Álladalomnak több részletben adott; u.m (sz. m. táb-lázat a következő oldalon):

¹⁷ Cseh Sándor őrnagy (1805-1880), Csíkszék katonai parancsnoka.

Fsz.	Adtunk	Ára	Fsz.	Kaptunk	Pénzérték
1.	A m[agyar]hermányi vasgyártól 3 hatfontos ágyú s a hozzá való golyók ¹ , összesen 30 m 73 font	215 Ft 62 krt.	1.	A túl felszámolt összevekre kaptunk kormány biztos Mikó Mihály úrtól	1000 Ft.
2.	Különféle rendvas ugyanonnan 31 m 19 font	301 Ft. 30 krt.	2.	A székely tábor főparancsnoka Gál Sándor ezredes úrtól	1000 Ft.
3.	Golyókra adott nyersvas, mit Fülére vitettek 41 m	653 Ft. 162 krt.	3.	Háromszéki kormánybiztos Németh László úrtól	400 Ft.
4.	a cs[ík]sz[ent]domokosi k[incs]t[ári] bányától 90 m réz	4575 Ft	4.	A m[agyar]hermányi vasgyáron öntött 3 hatfontos ágyúk s golyók árát tulajdonos Zachariás Antal úr azon feltétellel, hogy az egyik ágyú Erdővidékéé leend: ingyen odaengedi a Hazának s ezt lehúzáván	215 Ft 62 krt.
5.	Sepsisz[ent]györgyről elvettek egy 10 mázsányi réz küldeményünkől az ágyúöntéshez 280 fontot	142 Ft 20 krt.	-	Összesen:	2615 Ft 62 krt.
6.	Udvarhelyről elküldötték egy 573 font nehézségű ócska harangunkat az ágyúöntéshez K[ézdi] vásárhelyre	474 Ft 24 krt.	-	-	-
7.	Ugyanonnan 600 font rezet	350 Ft.	-	-	-
8.	A m[agyar]hermányi közönségtől exegvált ² s ágyú felszerelésére Háromszékre küldött 219 ¾ font vert vas	21 Ft 142 krt	-	-	-
-	Öszves tartozás	6216 Ft. 14 krt.	-	-	-
-	Levonván a túlfelőli fizetést	2615 Ft. 62 krt.	-	-	-
-	Van kikapni valónk	3601 Ft. 82 krt.	-	-	-

A kincstári társ. Bánya és Kohó Tiztségtől
Cs[ík]sz[ent]domokos, 24-k mart[ius] [1]849.
bányaművezető
Rivnák György ellenőr
1000 Ft azaz! Ezer pengő

Bodor Ferenc

A követelés fejében kifizetendő.
Csíkszereda, april[is] 3-án [1]849.

Gál Sándor ezredes

Hátán: ad. 29. (nyugtaszám)

Nyugtatvány

Egyezer pftől, melyeket a cs[ík]sz[ent]domokosi rézbányától ágyúöntésre adott és számadásilag bémutat 3 ezer pfton feljüli összeg feljibe a Székelyhad pénztárából, hogy hiány nélkül fölvettem légyen bizonyítom.

Cs[ík]szereda, április 4-én [1]849.
Bodor Ferenc
bányaművezető

Hátán: f. sz. 29. (Nyugtaszám)

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.
Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

8.

Nyugta a csíkmadarasi löporgyár felszereléséről

Nyugtatvány

Háromszáz pftől, melyeket előlegesen a Löporgyár fölállítására a Székelyhad Főparancsnokságától, hogy hiány nélkül fölvettem légyen ezzel megösmérem.

Cs[ík]szereda, április 4-én [1]849.

azaz 300 pft.
Bodor Ferenc
igazgató
Fizetessék ki!
Gál Sándor ezredes

Hátán: 28. (Nyugtaszám)

Végig Bodor Ferenc sk., Gál Sándor utalványozása is sk.

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.
Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

9.

Nyugta az 1849. január 26-án Csíkszentdomokosról Kézdivásárhelyre szállított réz fuvarköltségéről

Nyugtatvány

Harmincöt Rforint és 48 krokról ezüstpénzben, melyeket alatt írt – maga s több részesei számokra – 89 mázsa és 64 font réznek a Sz.[ent]domokosi bányáról K[ézdi]vásárhelyig az álladalom számára lett fuvarozásáért minden mázsától egy váltóforintot véve – a Székelyhad Főparancsnokság pénztárából mai napon pontosan és minden hiány nélkül kezéhez vett.

Csíkszereda, április 12-én [1]849.
csíkszentdomokosi Kedves Péter
azaz 35 Rfr. 48 kr. pp
Fizetessék ki! Gál Sándor ezredes

Hátán: 55. (Nyugtaszám)
Mellette: útlevel január 26-ról és igazoló irat január 29-ről.
Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

10.

Nyugta a Magyarhermányból Csíkszeredába szállított ágyúgolyókról

Nyugtatvány

Hogy mai napon alolírt egy forintot és 40 kroat pengő pénzben, mint fuvarbért Magyarhermányból ide Csíkszeredába szállított 100 darab 3 fontos és 50 darab 6 fontos ágyúgolyókért a Székelyhad pénztárából átvett legyen, ezennel megüszmerem. –

Csíkszereda, április hó 17-én 1849.

Azaz 1/40 pengőben.

Németh József
magyarhermányi polgár

Fizetessék ki
Gál Sándor ezredes.

én előttem fizetett ki
Csekme százados¹⁸

Hátán: 95. (Nyugtaszám)

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

---

¹⁸ Csekme Ádám százados (1804-1884).

11.

Nyugtatvány

Kétezer hatszázegy Rft, 8 ½ kr. pp: melyeket az álladalomnak adott réz és vasak árába, mint még hátra lévő restantiát¹⁹ ezennel, hogy hiány nélkül a Székelyhad pénztárából kezemhez vettem legyen – és hogy a 24-ik márciusi f.e. számolatba kimutatott követelése a bányának egészen lefizetve van – nyugtatom.

Csíkszereda, április 18-án [1]849.

azaz 2601 f ½ xpp

Bodor Ferenc

bányaművezető

Fizetessék ki!

Gál Sándor ezredes

Hátán: 97. (Nyugtaszám)

Végig Bodor Ferenc saját kezű írása.

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

12.

Nyugta a csíkmadarasi löporgyár részére átvett pénzösszegekről

Nyugtatvány

Kétszáz rpftől, melyeket a Madarason felállítandó álladalmi löporgyár felépítésére a székelyhad pénztárából, hogy hiány nélkül kézhez vettem legyen, ezzel nyugtatom.

Csíkszereda, április 18-án [1]849.

Azaz 200 f pp.

Bodor Ferenc

Igazgató

Fizetessék ki

Gál Sándor ezredes

Hátán: 99. (Nyugtaszám)

Végig Bodor Ferenc saját kezű írása.

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

¹⁹ Tartozást.

13.

Nyugta a Csíkszeredán tevékenykedő ágyúfelszerelő mesteremberek fizetéséről

Nyugtatvány

Negyvennyolc pengőforintokról, melyet alolírt az ágyúk s munitiós szekereket készítő 5 egyének számára 12-dik áprilistól bezárólag 30-áig a Székely Főhadipénztárból a mai napon igazán kezéhez vett, ezennel nyugtatványozza.

Csíkszereda, április 18-án 1849.

Azaz 48 p. forint.

Balás Antal²⁰

utász hadnagy

Fizetessék ki

Gál Sándor ezredes

Hátán: 98. (nyugtaszám)

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

14.

Nyugta a Magyarhermányból Csíkszeredába szállított ágyúgolyókról

Nyugtatvány

Két forint és 40 krról pengő pénzben, melyeket alatt írt 75 darab 6 fontos és 175 darab 3 fontos algyú golyók Magyarhermánytól Csíkszeredáig való szállítási bérül, hogy mai napon a Székelyhad fő-pénztárából átvettem légyen, ezennel megismeri. –

Csíkszereda, április hó 19-én 1849.

Azaz 2 f 40 kr p.p.

Németh Sámuel

magyarhermányi polgár

Fizetessék ki

Gál Sándor ezredes.

én előttem

Csekme százados

Hátán: 105. (Nyugtaszám)

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

---

²⁰ Balázs Antal (1827-?) utász hadnagy.

15.

Nyugta a Magyarhermányból Csíkszeredába szállított ágyúgolyókról

Nyugtatvány

Két forint és 40 krról pengő pénzben, melyeket alatt írt 100 darab 6 fontos és 150 darab 3 fontos ágyúgolyók Magyarhermánytól Csíkszeredáig való szállítási bérül, hogy mai napon a Székelyhad főpénztárából átvettem légyen, ezennel megüsmérem. –

Csíkszereda, április hó 19-én 1849.

Azaz 2 f 40 kr p.p.

Bogyor János
magyarhermányi polgár
Fizetessék ki
Gál Sándor ezredes.
Hátán: 106.

én előttem
Csekme százados

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Böződi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.
Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelt nyugták.

16.

Nyugta a Csíkszentdomokosról Kézdivásárhelyre fuvarozott réz szállítási költségéről

Nyugtatvány

50, azaz 50 forintokról pengő pénzbe, melyeket a székelyhad főparancsnokság pénztárából a csíkszentdomokosi rézbányáról egy 100 mázsa rezek Kézdivásárhelyre leendő leszállítása költségei fedezésére átvettem légyen, ezennel nyugtatványozom.

Csíkszereda, április 20. 1849.

Azaz 50 f. pp.

Bartók László²¹

Hadnagy

Fizetessék ki

Gál Sándor ezredes

Hátán: 112. (Nyugtaszám)

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Böződi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.
Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelt nyugták.

²¹ Feltehetőleg Bartók László, a 6. határvéd zászlóalj későbbi hadnagya. (Bona, 1998. I. 106. o.)

17.

Nyugta a Magyarhermányból Csíkszeredába szállított ágyúgolyókról

Nyugtatvány

Két forint és 40 kr-ról pengő pénzben, melyeket alatt írt ide 100 darab 6 fontos és 200 darab 3 fontos ágyúgolyók Magyarhermányból Csíkszeredáig való szállítási bérül, hogy mai napon a Székely had főpénztárából átvettem légyen, ezennel megismeri.

Csíkszereda, április hó 21-dikén [1]849.

Azaz 2 fr és 40 kr pengő pénzbe.

Dávid László

bodosi fuvaros

Én előttem Blénesy István²² hadnagy.

Fizettség ki!

Gál Sándor ezredes,

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

18.

Nyugta a Magyarhermányból Csíkszeredába szállított ágyúgolyókról

Nyugtatvány

2 fr. 40 kr., azaz kettő krft. 40 krt. pp., melyet alólírtak 100 hatfontos és 100 háromfontos ágyúgolyóknak Magyarhermányból Csíkszeredáig való felhozásáért a székely főhadparancsnok pénztárából kezünkhez vettünk, ezennel bizonyítjuk.

Csíkszereda, április 24-én 1849.

Herman Lőrintz

Józsa János

szárazajtai polgárok

Én előttem Berzevitz²³ hadibiztos, mint megkért névű Simon János főhadnagy.

A fennírt ágyúgolyókat átvettem a nevezett napon

Simon János főhadnagy

raktári tiszt

Hátán: 145. (Nyugtaszám)

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

²² Blénesy István hadnagy (1802-1857), az 1. határvéd zászlóaljban és raktárparancsnok.

²³ Berzevitz József (1820-1867) a székelyföldi hadosztály számvevő századosa.

19.

Nyugta a Magyarhermányból Csíkszeredába szállított ágyúgolyókról

Nyugtatvány

3 fr. 20 kr., azaz három krft. 20 krt. pp., melyet alólírtak 100 hatfontos és kétszáz háromfontos ágyúgolyóknak Magyarhermányból Csíkszeredáig való felszállításáért a székely főhadparancsnok pénztárából kezünkhez vettünk, ezennel bizonyítjuk.

Csíkszereda, április 25-én 1849.

Bardótz Lajos

Székely Elek

nagybatzoni polgárok

Én előttem Berzevitzy hadibiztos, mint megkért néviro Simon János főhadnagy.

A fennírt ágyúgolyókat átvettem a nevezett napon

Simon János főhadnagy

raktári tiszt

Hátán: 142. (Nyugtaszám)

Gévelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

20.

Nyugta a Magyarhermányból Csíkszeredába szállított ágyúgolyókról

Nyugtatvány

6 for. 40 kr. azaz hat rft. és 40 kr. p.p., melyet alólírtak 300 hatfontos és 550 háromfontos ágyúgolyóknak Magyarhermányból Csíkszeredába való felszállításáért a székely hadfőparancsnok pénztárából kezünkhez vettük, ezennel bizonyítjuk.

Csíkszereda, április 26-án 1849.

Mihály András,

Benedek Sámuel,

Barta Sámuel,

Bardótz Sámuel,

Keresztes Josef

mind nagybatzoni polgárok

Én előttem Berzevitzy hadibiztos, mint megkért néviro Simon János főhadnagy.

A fennírt ágyúgolyókat átvettem a nevezett napon

Simon János főhadnagy

raktári tiszt

Hátán: 144. (Nyugtaszám)

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.
Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

21.

A székely hadipénztár elszámolása

[1]849. IV. 30. Götz Lajosnak ágyúgolyók hozataláért Magyarhermányból Csíkszeredába 1 frt. 40. kr. (A nyugtája hiányzik)

Gál Sándor ezredes elszámolása a hadipénztárról, 1849. április 4-től május 4-ig. 143. o.

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.
Eredeti Lelőhely: Csány-lt. A Székely Hadfőparancsnokság pénztári kimutatása 1849. április 4-től május 7-ig és a hozzá mellékelte nyugták.

22.

Nyugta a csíkszékelyi löpőgyár építésére felvett pénzüsszegeiről

Nyugtátvány

Kétszáz Rfotkról építészeti – ezen kívül 301 Rftot folyó havi költségekre s így összesen ötszázegy Rftról, melyeket a csíkszékelyi álladalmi löpőgyár felépítésére és folytatására május havára a székely-had főparancsnokságtól, hogy hiány nélkül kézhez vettem legyen – ezennel megösmérem.

Csíkszereda, május 2^{án} [1]849.

Bodor Ferenc

igazgató

azaz 501 Rft. fizetessék ki. Gál Sándor ezredes.

Lelőhely: HL Csány-lt. 233. d. Szn.

23.

Nyugta a csíkszékelyi löpőgyár építésére felvett pénzüsszegeiről

Nyugtátvány

Kilencszáz Rftokról, melyeket a székelyhad főpénztárából az álladalmi löpőgyár folytatására készpénzü, hiánytalanul, hogy fölvettem legyen, ezennel nyugtatom.

Cs[í]kszereda, május 18^{ik} [1]849.

azaz 900 ft.

Bodor Ferenc

igazgató

Kilencszáz ezüstforint teendő számadás alatt kifizetendő. Berzevitzy hadbiztos.

Látta: Gál Sándor ezredes.

Lelőhely: HL Csány-lt. 233. d. Szn.

24.

A balánbányáról rendelt réz elszámolása

Csíksz[en]tdomokosi Rézbánya Hivataltól

Nyugtatvány

1000 forintokról pengő pénzbe, azaz egyezer forintokról, mely összeget a székhad főparancsnokság pénztárából ágyúöntésre adott 100 mázsa réz árából által vettem legyen, ezennel nyugtatványozom.

Csíkszereda, május 24^{ikén} 1849^{ik} évbe.

Lázár Jakab

pénztáros

Látta: Gál Sándor ezredes.

Egyezer ezüstforint kifizetendő. Berzevitzy hadbiztos.

Lelőhely: HL Csány-lt. 233. d. Szn.

25.

Nyugtatvány

6, azaz hat Rft. pengő pénzben, melyet 1075 darab háromfontos ágyúgolyók Magyarhermányból Csíkszeredába való felszállításáért a székhad főparancsnokság pénztárából a mai nap kezünkhöz vet-tük, ezennel megnyugtatják.

Csíkszereda, május 25^{én} 1849.

Gáspár János

Csók Mihály

Nemes Mihály

Sigmond István

Nagy Samu

Borhi András

alsórákosi polgárok

mint megkért néviro

Simon János főhadnagy

Én előttem: Berzevitzy hadbiztos

Látta: Gál Sándor ezredes.

Lelőhely: HL Csány-lt. 233. d. Szn.

26.

Gábor Áron tüzér őrnagy elismervénye a Kolozsváron átvett anyagokról

Alatt írt Kolozsvár városa polgármestere tek[intetes] Groisz Gusztáv urat – itteni szíjgyártók Dávid Elek, Hadadi András, Szathmári György és asztalos Rauch Andrásnál maradt 300, azaz háromszáz pengő forintoknak – a netalán nálok megkezdett és kárukra eső munkájuk fölpo-tlása fejiben – úgy az begyűlt haranganyagok K[ézdí]vásárhelyre szállítása bérében tetszése szerénti gazdálkodására az emlí-tett 300 f. annál is inkább átadva, megbízom s fölhatalmazom – mivel ezek elintézése hivatása köriből esnőnek ki.

Kolozsvárt, máj[us] 28-k 1849.

Gábor Áron

tüz[ér] őrn[agy]

/Gábor Áron sajátkezű írása/

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

27.

Nyugtatvány

500 azaz ötszáz font vörösrézről, mely anyagot a cs[ík]sz[ent]domokosi rézgyárból salétromtermesztő részüstök kikészítésőkre az ottani gyár tulajdonosa ti[szteletes] Zachariás Antal úrtól, mint álladalmi részletet, hogy hiánytalan kivettem legyen, elesmerem.

K[ézdi]vásárhelyt, 7-ik júni[us] 1849.

Gábor Áron

tüzér őrnagy

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Gábor Áron sajátkezű írása. Eredetije 1945-ben megsemmisült. Fényképmásolata a Székely Nemzeti Múzeumban.

Megjelent: Székely Nép, 1943. 273. sz. 5. o.

28.

Nyugtatvány

800, azaz 800 forintokról pengőbe, melyeket a Csíkmadarasi Lőporgyár folyó havi szükségéi fedezésére, a Székely Hadipénztárból számadás mellett kezemhez vettem.

Csíksereda, július 8-án [1]849.

Székely Antal²⁴ puskaporgyári főhadnagy

Nyolcszáz forint ezüstpénzben kifizetendő.

Berzevitzy hadbiztos

Látta: Szabó alezredes.²⁵

Kívül: 24. (Nyugtaszám)

Gépelt másolat. Lelőhely: EME Bözödi-hagyaték. Jegyzetek, adatgyűjtés Gábor Áronról. 4 csomó.

Eredeti lelőhely: Ereklyemúzeum. (Kolozsvár)

²⁴ Székely Antal főhadnagy (1820-?) lőporgyári felügyelő.

²⁵ Szabó Nándor alezredes (1820-1853) a székelyföldi hadosztály dandárparancsnoka.

29.

Bodor Ferenc levele Zakariás Antalhoz. Tiltakozik a rágalmak ellen és kéri, hogy helyezze vissza bányaművezetői hivatalába.

Te[kin]t[e]tes Tulajdonos Úr!

Úgy látszik, hogy a te[kin]t[e]tes úr nem követi szíve-lelke sugallatját, mert akkor ösmért jószívűségénél fogva bizonyosan vasárnapi kérésemre máig hajthatlan nem marad vala, ez megint olyan ember tanácsára történik, ki a te[kin]t[e]tes úr javát őszintén nem kívánja, különben hogy tehetné azt, hogy olyan egy emberitől, ki szinte 6 évig szolgálta, kárára nem volt, abeli kérését, hogy szolgálatjába visszafogadná, megtagadja? Melyet csak azért hagyott el, hogy a te[kin]t[e]tes rossz néven vette, hogy a lőporgyár ide építéséről lebeszéltem, s valék kéntelen felvállalni egy hivatalt, melyet sem nem kértem, sem kerestem s melyhez, mint bányász hajlamom sem volt soha.

Emlékezzen a te[kin]t[e]tes úr az írás azon szavaira – „aki kövel hajít, azt kenyérrel dobod vissza” – ha szinte rosszat tettem volna is, mégis felejtetni kellene, de hát így, hogy soká a jónál s hasznosnál egyebet nem tettem, kénytelen vagyok eszibe juttatni: valljon, hogy ha a te[kin]t[e]tes úrnak jelen év február 16^{án} a csíki térparancsnoksághoz benyújtott kérésére a Lőporgyár, mint sajátja ideépül, mi lesz most a sz[ent]domokosi bányából, de mi a te[kin]t[e]tes úrból? Pedig, hogy e szerencsétlenség nem érte, csak egyedül nekem köszönheti, ámbár akkor igen is haragudott reám, azért hogy lebeszéltem a Lőporgyár ideépítéséről – Feiser Josinál még azt is mondotta, hogy én, kit kenyerin hízlalt, okoztam kárára és rávettem arra, hogy a Lőporgyár nem épült ide, továbbá, hogy ha nem én, hanem egy más lesz azon a lőporgyáron, kapott volna é löport? Bizonyosan nem. Én azt is eszközöltem, küldöttem csupa jóindulatból, mégpedig anélkül, hogy valaki arra kért volna, ami jól gazdálkodva a bánya szükségét fedezni fogja, s ha nem küldök, ez is odaég Madarason, mint a többi és akkor ezen háborús világba, honnan kap löport, hogy folytassa a bányászatot? Mennyi kára lesz önnek, a felséges Kincstárnak és mi lesz szegény bányászokkal, ha dolog nélkül lesznek kéntelenek ülni?

De ha mindezt nem is teszem vala, mégis mint volt tisztje és hét gyermekek apja, keresztényi felebaráti kötelességből vártam volna, hogy kérés nélkül is, és annál is inkább állomásomba helyezzen, mivel a te[kin]t[e]tes úr és ama tanácsadója által ide építeni tervezett Lőporgyárnak lettem áldozatja – lettem kéntelen bányász hivatalomat elhagyni – noha előbb ezt minden erőltetés mellett is csak úgy vállaltam el, hogy azt is megtarthassam. –

És így végtére rajtam bételik, „tégy jót, várj rosszat érte”, hogyha isten és ember előtt mondhatom, de mondani is fogom, hogy jónál s hasznosnál egyebet nem tettem, amit jólélekkel és becsületes érzéssel tettem, soha senki meg sem is tagadhat, mégis anélkül, hogy oka legyek, most télire hivatal és hajlék nélkül utcára kerültem a világ csúfságára ott, azon a helyen, ahol felebarátaim boldogságán működtem 6 évek alatt, hanem jó az isten és könyörületes. Végtére

Nagyon fáj szívemnek, hogy a te[kin]t[e]tes úrnak ezt meg kellett írnom így, de minekutánna tett kérésemre három napig hívába vártan, kéntelenítve érzém magamat e kétes világba meg tudni azt: mi vár reám? Már most tegye a te[kin]t[e]tes úr kezét a szívére és amit az sügni fog úgy tegyen. Ki egyébaránt

Balán, szeptember 5° [1]849.

[Bodor Ferenc]

Magyar nyelvű sk. tisztázat. Lelőhely: Hargita Megyei Levéltár. F 68 Csíkszeredai alkerületi biztosság. CLVII/23/2. Bicsok Zoltán szíves közlése.

Irodalom

- BÖZÖDI 1974 Bözödi György, *Gábor Áron 1849-ben*, IN *Arcok, eszmék, tettek*, Bukarest, 234–257.
- BÖZÖDI é.n. Bözödi György, *Székely bánja*, 2. kiadás, Budapest, 86.
- GÁLFALVI 1990 Gálfalvi György, *Bözödi György galibái*, IN Bözödi György, *Halott-világítás*. Novellák, Bukarest, 5–15.
- EGYED 2014 Egyed Ákos, *Háromszék önvédelmi harcának kibontakozása. Gábor Áron szerepe*, IN Hermann Róbert; Benkő Levente (Eds.), *Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára*, Barót–Sepsiszentgyörgy, 32–66.
- EME LEVÉLTÁR Erdélyi Múzeum Egyesület Levéltára, Kolozsvár, Bözödi György hagyatéka.
- HL CSÁNY-LT. Hadtörténelmi Levéltár, Budapest, VII. 203; Csány-levéltár, mikrofilmgyűjtemény.
- SÜLI 2014 Süli Attila, *Erdély hadiipara 1848-49-ben*, IN Hermann Róbert; Benkő Levente (Eds.), *Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára* Barót–Sepsiszentgyörgy, 122–188.
- SZÉKELY NÉP é.n. Szathmáry Lajos (Ed.), *Székely Nép*, Sepsiszentgyörgy.

Süli Attila PhD

HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum

Budapest, Magyarország

E-mail: suli.attila73@gmail.com

URSE ISTORICE PRIVIND ISTORIA MILITARĂ A SCAUNULUI CIUC ȘI TREI SCAUNE (1848–49)

Rezumat

Prezenta publicație onorează numele renumitului polihistor Transilvănean Bözödi György (1913-1889) care a cercetat întreaga lui viață traiectoria și activitatea lui Gábor Áron, dar a reușit să publice doar o parte minimală din materialele colectate. Documentele surse publicate, în cadrul acestui studiu, sunt selectate din moștenirea manuscrisă a lui Bözödi György. Șapte surse

provin din Arhiva Csány care păstrează materialul comisarilor atotputernici Transilvăneni, iar o sursă se află în Arhivele Județului Harghita. Bözödi György a prelucrat o parte dintre aceste surse, în studiul său prezentând activitatea lui Gábor Áron, în 1849, însă, considerăm necesară publicarea lor completă, deoarece, astfel, pot contribui cu noi date semnificative pentru cercetări ulterioare.

SOURCES ON THE MILITARY INDUSTRY OF CIUC SEAT AND THREE SEATS DURING THE HUNGARIAN WAR OF INDEPENDENCE (1848–49)

Abstract

This source publication was compiled to commemorate György Bözödi (1913–1889), the famous Hungarian polymath from Transylvania. Bözödi researched the life of Áron Gábor (an artilleryman and legendary Hungarian national hero) for a long time, but published his findings only partly. The herein presented sources mostly come from Bözödi's manuscript legacy. Seven documents originate from the Csányi Archive

(Military History Archive, Budapest), which preserves the written materials of the Transylvanian plenipotentiary commissars, while one comes from the Archive of Harghita County (National Archives of Romania). Although, most of the documents were elaborated by Bözödi within his paper on Áron Gábor, we considered necessary the publication of the whole material, as it could serve interesting information for future research.

NÉPRAJZ
ETNOGRAFIE
ETHNOGRAPHY

GYERGYÓI ESZTENÁK MA¹

Bardócz-Tódor Enikő

A gazdasági változásokkal járó életmódváltozások alapvetően alakítják át egy-egy táj gazdálkodási szokásait. A Gyergyói-medencének egészen a múlt század elejéig jellegzetes gazdasági tevékenysége volt a legeltető állattartás. Már a 17. század elejéről van adatunk a tejtermékek gazdasági szerepéről, főleg túró kereskedelméről. A fejlődő állatkereskedelem következtében Moldvában vásárolt állatok tömeges legeltetése folyt a gyergyói havasokban. Az állattartás virágzása fellendítette az egyéb állati eredetű termékek (gyapjú, bőr) feldolgozását is. A legelőterület iránti megnövekedett igény miatt nagy területeken irtották ki az erdőt. Mára az egykori havasi esztenák nagy része elhagyatott. A még működő vagy újabban létesült esztenák jobbára egyéni gazdálkodók kezén vannak, a „szeresztenák” rendszerének csak az emléke maradt fenn. A hagyományos állattartás és a mai állapot összehasonlító elemzése meghaladná írásom kereteit. Ekkora feladatra csak helyi kutatók vállalkozhatnak, hiszen ezek leírásához nagy helyismeret, kiterjedt kapcsolatrendszer és sok terepen töltött munkaóra kellene. Ehhez a munkához én csak annyival tudok hozzájárulni, hogy bemutatok három gyergyói „eszténát” úgy, ahogy azokat 2015 nyarán láttam. Elsődleges feladatul a legáltalánosabb adatgyűjtést tűztem magam elé, hogy a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban a készülő erdélyi tájegységben bemutatandó eszténa kiválasztásához és áttelepítéséhez kellő információt gyűjtsék össze. Egy hetet töltöttem Gyergyószentmiklóson, ebből a rossz időjárási viszonyok miatt csak négy napot lehettem a környékbeli esztenákon. Két alkalommal önállóan jutottam el a helyszínre, míg három alkalommal a tulajdonosok vittek oda saját

terepjáró járműveiken. Ezeknek az utazásoknak a lehetőségét Csergő Tibor múzeumigazgató úr szervezte meg számomra, amiért ezúton is köszönetet mondok neki. Ugyancsak ő mutatta be a Tarisznyás Márton Múzeumot (benne egy havasi esztenaházzal) és adott bevezető tájékoztatást a gyergyói esztenákra vonatkozóan. Ennek a tájékoztatásnak emlékezetem szerinti rövid összefoglalása ez: a gyergyói havasi esztenák jelentősen különböznek a középhegységi (pl. Homoród menti) esztenáktól, mert az utóbbiak ideiglenesebb jellegű, kisebb, könnyen mozgatható építmények, többnyire juhtartásra szolgálnak, míg a gyergyói havasi esztenák főként marhatartásra, esetenként vegyes állattartásra szolgáló, nagyobb, kevésbé mobil, többnyire inkább állandó épületek.²

A korabeli gyergyói legelőhasználatról Tarisznyás Mártontól tudhatunk meg további részleteket.³ A legelőhasználatnak az 1950-es évekig szokásban lévő módja még a 16. század második felétől ered. Az akkori szabályozásnak a legelőjog feletti viták megelőzése volt a célja. A 16. századi legelőjog az egyes legelőtesteket a tízesek közös használatába adta. A területek különböző minősége miatt azok használata a tízesek közt folyamatosan cserélődött. A 17. század közepén a legelők „illetlen”, (kaszálásra történő) elkerítése ellen kellett szabályt alkotni. A 18. században a gyapjúsövet iránt megnövekedett az igény, ami a juhok számának növekedését eredményezte. Akkorra párhuzamosan már a marhatenyésztés is lendületesen fejlődött, így mind a földesúri, mind a községi legelő területek kiterjedése jelentősen növekedett. Ennek során a szárhegyi Lázár család például Tekerőpatak és Kilyénfalva havasaiból foglalt jelentős területeket, de súlyos jogvitáik

¹ Gyergyói gyűjtésem a K105556 számú, „Tradíció és modernizáció Erdély néprajzi képének változásában a 19–21. században. Alap kutatás folytatása a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély

épületegyütteséhez” című OTKA kutatás keretében zajlott.

² Csergő Tibor szóbeli közlése

³ TARISZNYÁS 1982, 63–69., 76–80., 84–90.

voltak terület ügyben a ditróiakkal is. Az egyes legelőterületeket a kétfordulós rendszer idején az egyik település kaszálta, míg a másik legeltette. Az egyes községek legelőbirtokainak mérete nagyon eltérő volt, és nem követte az állatállomány méretét. A legelőterülethez jutás tehát így vagy úgy, konfliktusokhoz vezetett. A 19. században a legelőgazdálkodásban szinte mindenütt bekövetkezett változás itt sajátosan jelentkezett. Míg máshol az erdőket védték, itt a legelőterülethez jutásért irtották azokat. Erdélyben az erdei legeltetést általában tiltják, a rendeletek különösen a kecskéket akarják távol tartani az erdei irtásoktól, hogy az újulást el ne pusztítsák. Az állatállomány iránti megnövekedett igény, a szinte hihetetlen mértéket öltő állatkereskedelem Gyergyóban viszont felértékelte az erdei legelőket, ami az erdővédelemmel ellentétes érdeket jelentett. A perlekedések, határviták általánosak voltak. A tőkés gazdálkodás igényelte tagosítások nyomán a földművelés jelentős területeket hódít el az állattartástól, így erdőirtással kénytelenek a csökkenő legelőterületeket kiegészíteni. Az úrbérrendezés és arányosítás után alakulnak meg a közbirtokosságok. Eleinte a juhok, majd a marhák is egyre távolabbi havasi legelőkre kerülnek, ahol gyakran januárig maradnak a bérelt legelőkön. Még a 19. század második felében is voltak irtások. Az esztenákon a pásztorok kicsiben magashegyi földműveléssel is foglalkoztak, zöldséget, káposztát, *pityókát* termesztettek gyakran pár négyzetméternyi, meredek helyeken. Tarisznyás említést tesz az egykor itt folyó illegális dohánytermesztésről is. Az 1870-es évektől jelentek meg azok a havasi tanyák, ahol az állatokat már teletették is. Ezeket állatkereskedők tartották fenn, fizetett személyzettel. A tanyák körül földművelésbe is fogtak, amit az állatok jelenléte tett lehetővé, hiszen a trágyát messziről hordani lehetetlen lett volna. Tarisznyás egyik ilyen tanyaként a Vártuskertet, későbbi nevén Ávéd-tanyát említi, a Pritske-tető alatt, 1300-1400 méter magasságban, ahol szarvasmarhát tartottak, amellet néhány holdon kalászosokat, pityókát, zöldséget, gyümölcsöt is termesztettek. A szomszédos falvakból áttelepülő állattenyésztők falvaira példa Berszán-telep és Szurduk. Hasonló tanyáik vannak a Gyimesből fokozatosan áttelepült csángóknak, akik eleinte bérelték, majd megvették a helyet, végül eladták gyimesi területüket. Idővel tehát a csángók ele-

inte ideiglenes, bérelt szálláshelyei is állandó tanyákká, szinte kisebb településekké váltak.

Tarisznyás beszámol a májusi tejtermékek rendszeréről, és az esztenatársaságok működéséről is. Az esztenaközösségek (eltekinve a szereszténáktól) pásztorokat fogadtak, ezért meg kellett egyezniük azok fizetésében és a tejtermékek elosztásának módjában is. A főgazda a főpásztorral állt közvetlen kapcsolatban, ő hajtotta végre a közös döntéseket. Próbafejéssel állapították meg, hogy mely juhokra adjanak a pásztorok sajtot, ordát, melyik kerüljön a „meddük” közé. A pásztorok bére attól is függött, hogy ki biztosította az esztenán szükséges felszereléseket, kellékeket. Gyergyóban az esztenaközösségek tízesek szerint szerveződtek, másutt alszeg-felszeg szerint, ritkán családi alapon jöttek létre. A tejtermékeket (fejési próbákat) májusban tartották, a juhokra 9 kiló sajtot és 1 kiló ordát adtak. Míg a 18. század végén két tízes használt egy esztenát, a 20. század közepére már egy tízesnek volt 2-3 esztenája is. Az esztenatársaságok lakóterületi egységek szerint szerveződtek, adott számú állatot ingyen küldhettek a gazdák a legelőre, a többletért nekik is és a kívülállóknak is fizetniük kellett.

Gyergyóban tehénesztenák is voltak, ezek a juheszténák mintájára keletkeztek. Jellemzőjük, hogy korábban sem voltak szereszténák, esztenaközösségek, mert állatkereskedők, vagy csak pásztorokodással foglalkozó bácsok kezén voltak, akik egyénileg alkudtak meg az egyes gazdák teheneinek nyári legeltetésére.

Gyergyói esztenák 2015-ben

B. A. esztenája a településtől négy kilométerre található, a Csobot-hegyi Szent Anna kápolna alatt. Az esztenán tehén- és juhtartás, valamint tejfeldolgozás folyik. Víz nincs az esztenán, így az állatok itatására sincsen vályú készítve, a legelőterületen lévő patakok elég vizet adnak. Az esztenára az ivóvizet kannákban viszik a településről.

B. A. családjában nem voltak pásztorok, ő maga három éve fogott a pásztorokodáshoz. Akkor a családnak 90 juha volt, s azokat tavasszal nem vállalta el egyetlen pásztor sem. Így B. A. kezdetben a bátyjával, „muzájból” fogott neki a pásztorokodásnak. *„En elvégeztem a 9-12-öt. Kijártam az egyetemet (a topográfia földmérnököt).*

Nem kaptam munkát. Ezt szeretem csinálni. Ha az ember szereti, akkor nincsen baj” mondja a fiatal gazda, aki az első év végétől már önállóan vezeti az esztenáját.

A 25 éves gyergyói fiatalember saját állatai mellett más gazdákéit is legelteti. 2015-ben 86 juhos és 34 tehenes gazda állatainak legeltetését vállalta. Saját állománya a nagycsaláddal közösen 150 db. A teljes állatállomány az esztenán így 350 juh és 80 körüli szarvasmarha. A területet többektől bérlí, kinek pénzben, kinek tejtermékben fizet a használatért. Egy hektárra 2 kiló sajtot, vagy annak az árát adja egy évre. Külön legelőrészeket járnak a fejős juhosok, a „meddű” juhosok, és a tehenek. A kosokat húsvét időpontjától függően engedik a fejős juhosok közé, figyelembe véve, hogy a vemhességi idő 5 hónap, ugyanis húsvétra kellenek a három hónapos körüli bányák. 2015-ben ez július közepén történt. A gazdától elvállalt juhosok legeltetéséért juhonként egy idényre (Szent György naptól október tizedikéig) 40 lejt kap, ha nincs apaállata a gazdának. Ha van, akkor 36 lejt kér juhonként, és az apaállatra nem kell fizetni. Egy fejősjuhra 6 kiló sajtot és egy kiló ordát ad a juh gazdájának. Október 10. után egy hétre 5 lejt kér, amíg lehavaz, azután már nem fejk az állatokat.

A teheneknél egy fejőstehén bére 250 lejt, a nem fejős marháé 200 lejt május 1-től (vagy 10-től az időjárástól függően) október 10-ig, ekkor hajtják haza őket. Akkor már hidegek az éjszakák és nem jó az állatot kinn „hálalni”. Ahány liter tejet fejnek, annyi 10 kg sajtot kap a gazda a nyáron. Például, ha egy tehén 6 liter tejet ad egy nap, akkor a gazda kap 60 kg sajtot és 6 kg ordát az idényre. A tehenek tejérése június 10 körül történik, a juhoké májusban. „Akkor áll helyre a tej.”

Azt, hogy melyik juh meddű, (vagy nem ad annyi tejet, hogy a gazda részesülhessen belőle) a következőképpen állapítják meg: amelyik juh nem ad legalább egy decit, az „bűnös”, annak a fejét a pásztor festékekkel megjelöli, és azokat különítse. A juhos gazdák azután május 20-a előtt kimennek az esztenára, és ott maguk látják a meddűként megjelölt juhaik fejését, vagy személyesen fejk meg azokat. Így ellenőrzik a besorolást. Ezt nevezik „tejmérésnek”. A legutóbbi tejméréskor 24 meddűnek jelölt juh közül 2 került vissza a fejősök közé. A „bűnösökről” azután a

gazdájuk dönti el, hogy a meddűk közé tegye-e a pásztor vagy a fejősökkel járjon. Ha a meddűk közé teszik, akkor jobban hízik, de hamarabb lesz bányája. A kisbányát esetleg haza kell vigye a gazda a juhval együtt, de ugyanakkor az is előfordulhat, hogy így kétszer is lesz bányája egy évben. Az is lehet, hogy a gazda úgy látja, hogy rossz a juh, ezért a meddűk között hízni hagyja, és nyáron levágja.

Itt említtem meg, hogy annak idején nyár elején nyírták a juhokat, míg manapság a juhos gazdák egy része már januárban nyírja őket, hogy ne kelljen ezért nyáron az esztenára kimennie. Ebben az is szerepet játszik, hogy a gyapjúnak már nincs akkora értéke. A januári nyírás hátránya a gyengébb minőségű gyapjú és az, hogy a nyírott állatnak több takarmányra van szüksége. Problémát jelenthet az is, hogy januárban a juhosok már előrehaladott vemhesek, így akár bányavesztés is előfordulhat.

Az egész nyáj „utaja” (minden állat hátsó fele) meg van festve kékekkel azért, hogy ha véletlenül összefutnak egy másik nyájjal, ne kelljen a fülszármokot nézegetni, hogy szétválogathassák őket.

A pásztor szerint 40 juhhoz kell egy berbéc (kos), amely általában két éves korától kezd „berregni”, de majd csak 3-4 évesen kezd „hajtani”. A seregben 350 juh és 17 berbéc van. A fejősök ottlétemkor (2015. augusztus 19-én) egyszeri fejésre 30 liter tejet adtak. (Ez tavasszal még ötven volt.) (1. kép)

Az esztenán öt alkalmazott dolgozik. A juhosokat naponta háromszor, a teheneket reggel és este fejk. Hajnalban fejk először az állatokat, háromszor a juhokat, ketten a marhákat. Egyes juhosok mindig hátramaradnak, (rosszfélék) nehezen állnak meg a fejésnél, mások, ha tehetik, átszöknek a fejőlyukon. Az ilyenekre is tesznek kolompot, mert ha két-háromszori fejés elmarad, már csak nyegedannyi tejet adnak.

Egy-egy sereggel egy pásztor jár. Külön járnak a meddűk, külön a fejősök és külön a marhák. Az a pásztor, aki a sajtot csinálja egy segítővel az esztenán marad. A fejős sereg délre visszajön fejésre, és délután négy óráig a kosárban marad. Ez idő alatt a pásztorok esznek és keveset pihennek. Négy után újra kihajtják a juhokat legelni, majd sötétedés előtt mintegy másfél órával a juhok és a tehenek visszatérnek az esztenára. Az esti fejés után elszűrik a tejet, megoltják és vacsoráznak. Azután akik az állatokkal

1. kép – Déli fejes az esztenán,
Bardócz-Tódor Enikő felvétele, 2015

jártak, nyugovóra térnek, ketten pedig elkészítik a sajtot és kifőzik az ordát.

Az esztana építményei: két fenyőfadeszkából összeállított ház, amelyeknek fedele is deszkából van és kátránypapírral borított. Az egyik építményben a bejárattól balra a sarokban nyílt tűzhely áll, ezen főzik az ordát. A ház külső- és belső oldalán tárolják a használati eszközöket. Kívül van az alvadék összetörésére használt „törő”, a sajt összegyűjtéséhez használt „falapocka” (gyűjtögető) és a tejszűrők. A juhok „kosarát” az időjárástól függően forgatják, rendszeren kéthetente, de esős időben gyakrabban. A kosár két részre van osztva, hátul engedik be a fejősöket, amelyek a fejéssel előre kerülnek, éjjel hátul tartózkodnak a meddük.

A juhok részben vegyesek (parasztjuhok), de van köztük *szulfok*, tejelő *cigája*, kelet-*fríz*, *belice*, ezek a fajták általában keverednek. A berbécsek inkább a fajjuhok, bár az igazi apaállat, a *fajtiszta* kos nagyon drága. B. A.-nak kilenc apaállata van, ezek mind suták (nincs szarvuk). Más gazdaktól is vannak még kosok a nyájban, azok szarvasok, és dominánsabbak, hiszen verekedéskor előnyben vannak.

C.J. készíti a sajtot, főzi az ordát és fejeskor ő hajtja a juhokat a lyukra. C.N. a fejős juhokat legelteti és feji. N.E. a meddüsereget őrzi, ő is fej. S.Z. és H.J. a teheneket legelteti és feji. A tehenek és a juhok mellett van egy-egy hálóhely fenyőfadeszkából, amelyet a pásztorok *kuptornak* hívnak. (2. kép)

Ez egy, az elején felnyitható láda, amelynek a teteje hátrafelé 45°-os szögben lejt, be van borítva nejlonnal vagy kátránypapírral. Ezen a hordozható hálóhelyen egy pásztor alszik, a többiek az esztenán található faházakban éjszakáznak.

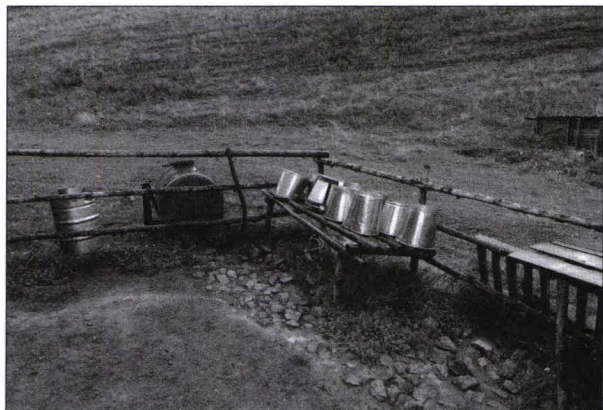
2. kép – A „kuptor” (háló hely),
Bardócz-Tódor Enikő felvétele, 2015

Fejés után a tejet beviszik a tejfeldolgozásra szolgáló építménybe, ahol megsűrítik azt. A szűrésre egy négyszög alakú, fakeretes szűrőt használnak, amelyre ráterítenek egy pelenkaanyag-szerű vásznat, és szűréskor még egy tésztaszűrőt is tartanak fölé, hogy a nagyobb szennyeződések kifogják. (3. kép)

A megaludt tejet a sajttörővel összetörik, majd ezt követően a fából készített összegyűjtő falapocka segítségével összegyűjtik a sajtalvadékot. Ezt a sajtalvadékot egy vászon segítségével kiemelik a „klintába” (ez a helyi neve) és ott elkezdik ki-

3. kép – A tej szűrése a cseberbe,
Bardócz-Tódor Enikő felvétele, 2015

4. kép – Az edények tárolása,
Bardócz-Tódor Enikő felvétele, 2015.

nyomni a benne lévő folyadékot. A jó alaposan kinyomkodott anyagot szétterítik és jól átgyúrák, majd újra visszatekerik a vászonba, újra kinyomják, mindaddig, amíg a folyadék egész tejszerű nem lesz. Az már a „zsírja”, azt már nem nyomják tovább. Belerakják egy „kávába” és megcsíptetik, így hagyják 6 órán át. Ezután kiszedik a formából és száradni teszik a szellős helyiség polcára. A káva itt egy lyukacsos hajlított rozsdamentes lemez, ami az oldalán összekapcsolható. Ebbe helyezik bele a sajtruhában lévő friss sajtot. Tetejére fadeszkát és egy nagy márványkövet helyeznek. Ez nyomja, préseli ki a maradék folyadékot. A visszamaradt sajttejből nyílt tűzön, folyamatos kavargatás mellett főzik az ordát.

A fejőedények rozsdamentes anyagból készült vödörök, amelyek az aljuktól felfelé enyhén szűkülnek és ferdeszájúak. Ezeket a reggeli sajtkészítésből visszamaradt forró savóval mossák ki. Fejéskor a fülhöz kötött madzag segítségével egy zománczott csuprot kötnek a vödör közepére, ami arra szolgál, hogy fejéskor a tej ne fröcsköljön szét. Ezeket az edényeket a fejőpakulárok a fejés és tejszűrés után azonnal megmossák forró savóval, és hidegvízzel leöblítik. A megmosott edényeket az esztana előtt lévő asztalon szájukkal lefordítva tárolják. (4. kép)

Tavasszal körülbelül egy hónapig, amíg a marhák ki nem mennek, külön juhsajtot készítenek, később a juhtejet és a tehéntejet összeöntik, a déli juhtejhez a reggeli tehéntejből is tesznek. Ezt a tejet akkor már fel kell melegíteni testhőmérsékletűre. Ezt úgy csinálják, hogy a forró savóba beleállítják a tehéntejes kannát és úgy melegszik át olyan hőmérsékletűre, mint a kifejt tej (kb. 35 fokosra). Ebből tehát vegyes sajt lesz, a juhos

gazdák általában ilyen sajtot a tehenes gazdák pedig tisztán tehénsajtot kapnak. Tavasszal, amikor mind a kétféle sajt van, választhatnak. Van olyan juhos gazda is, aki inkább a tehénsajtot választja.

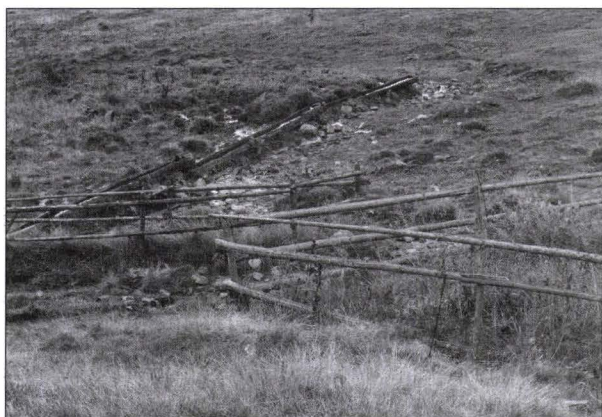
A sajtkészítő pásztor körülbelül 50 liter tejet olt meg műoltóval, amiből 8 kg sajt lesz. A tej alvadási ideje 1–1,5 óra. Akkor van a tej jól megaludva, ha az alvadékba beledugják az ujjukat és azon nem marad semmi. Ha az ujjuk tejes marad, akkor még nincsen jól megaludva. El lehet a sajtot így is készíteni, de akkor kevesebb és soványabb lesz a sajt és több lesz az orda. Ha viszont a tej jól megalszik, akkor jó a sajt minősége, és kevesebb az orda. Az erre használt edényeket is a ház előtti asztalon tárolják, leborogatva.

A tejet az oltóanyaggal egy cseberben megoltják, majd nagy fakanállal nagyon alaposan összekeverik. Lefedik a cseberre illő fafedővel és pokrócokkal jól betakargatják. Az ordafőző üstöt súrló kefével súrolják ki (az üst 80 literes). Amikor elkészült a sajt utána megmarad a sajttej, ezt kifőzik ordának, a megmaradt savót a disznóknak és a kutyáknak adják. Az esztenákon mindenütt tartanak disznókat, hiszen a savót jobbra úgy hasznosítják, hogy korpás lisztre öntve disznókat hízlalnak vele.

A pásztor egyik legfőbb jövedelemforrása a sajt, amelynek kilója 17 lej, hogyha meg kell vágni. Ha egyben adják el, akkor 15 lej. Egy-egy sajt 7–8 kg. A túró kilója 18 lej. Tavasszal egy kiló sajthoz tehéntejből kell 10 liter, augusztusban már elég 9, mert ősz felé más a fű minősége és sűrűbb a tej. A tehenek teje is sűrűbb a tejelési szezon vége felé, mint tavasszal. A juhtejből tavasszal 7 liter szükséges egy kg sajthoz, míg késő ősszel már elég 5 liter is, abból is lesz 1 kg sajt. Tavasszal a jó juh háromszori fejéssel fél liter tejet ad, ősszel ennek a mennyiségnek csak a felét. Tavasszal körülbelül három hétig a tej mennyisége stabil, utána kezd csökkenni.

Az egyik esztenaház afféle konyhának van berendezve, gázrezsó is van benne. A polcokon cukor, kávé, olaj, poharak, súrlókefe, mosogatószer található stb. A „kerenta” itt négyyszögletes, fenyőfadeszkából készült.

A másik deszkaépítményben a bejárati ajtótól jobbra van egy külön elválasztott (a sajtok és az ételkészítés tárolására szolgáló) polcos helyiség (kamra). A szembelevő falon található a napelem áramátalakító egysége, alatta a földön kapott he-

5. kép – Vályú a havason,
Bardócz-Tódor Enikő felvétele, 2015.

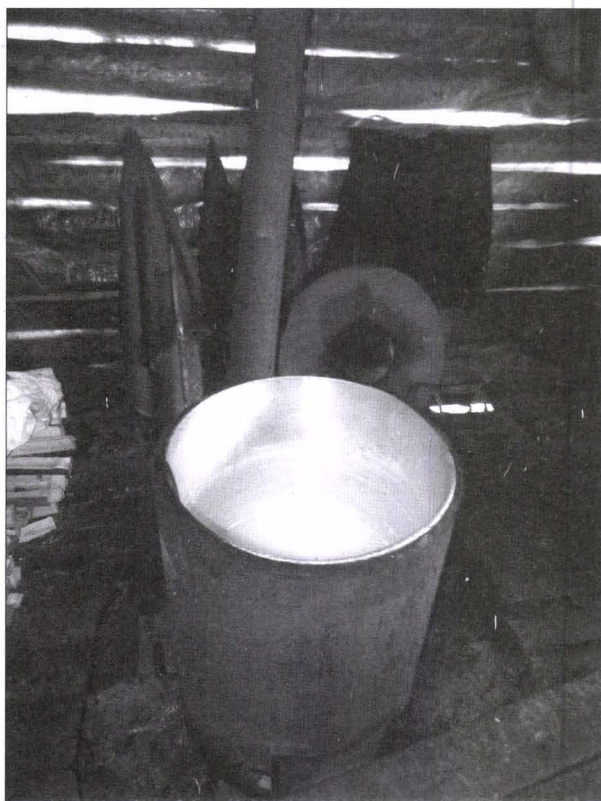
lyet az akkumulátor. Az ajtó melletti jobboldali falon, a szögeken lógnak a ruhák, a fal mellett asztal áll. Az ajtóval szemben lévő falon egy ablak található (6 db kis ablakszem), alatta egy szekrény, zárható lakattal, a szekrénytől balra egy széles, két személyes heverő, a falon, a szögeken ruhák. Az ajtótól balra is egy fekhely található. Ebben a helyiségben három ember szokott aludni. A deszkázat belülről vastag kartonpapírral van körbeszőgezve.

Marhaesztena

P. L. esztenája a településtől huszonöt kilométerre, a Pricske tetőn, 1500 m magasan fekszik, itt marhalegeltetéssel és tejfeldolgozással foglalkoznak. Az állatok itatására – nem messze a háztól, a közeli forrásnál – vályú van készítve, innen hordják a vizet a házba is. (5. kép)

A tulajdonos középkorú házasember, saját állatállománya 16 db szarvasmarha, ezek mellé vállalt még marhákat és lovakat őrzésre. Összesen 84 db állatért felel, közülük ott jártamkor 43 tehenet fejték.

A legelőt ő is bérli, ez a terület csak marhák legeltetésre alkalmas. Az esztenaház itt egy kétosztatú, nagyméretű boronafalú ház. A ház jobboldali részében készítik a sajtot, főzik az ordát és tárolják az elkészült sajtokat. A baloldali részben találhatók a fekhelyek, a szekrények, a ládák, az asztal székekkel és egy csikótűzhely. A ház le van padolva deszkával, de csak a sajtkészítés helyszínén, ahol a tűztér van, ott nincs padolva. A tűz egy üstházban ég, ezen van az üst, amikor nincs rajta, akkor rátehető egy tető, hogy a füst a kályhacsövön menjen ki a házból. A füst tehát egy kürtön távozik, így ez nem

6. kép – Ordafőző üst és a tűzhely,
Bardócz-Tódor Enikő felvétele, 2015.

teljesen szabadtüzelésű füstös helyiség. (6. kép)

A sajtkészítés eszközeinek egy része rozsdamentes fémből készült. Ilyen itt a kerenta is, valamint a káva, amelyben a sajtot préselik. A gerendák köze nincsen betapasztva, tehát szellős. Ez és a füst kivezetésének megoldása teszi lehetővé, hogy a sajtokat is itt tudják tárolni. A ház másik felében, ahol a szálláshely van, a gerendák köze kívülről mohával van betömökve, belülről viaszosvászonnal van körberakva. Felülről a mennyezet is deszkával padolt. A lakótérben három fekhely van. (10. kép)

Az esztenán négy ember dolgozik. Mind a négyen fejnek, de közülük csak hárman járnak az állatokkal, egyszerre ketten-ketten. O.J. készíti (naponta kétszer) a sajtot, az ordát és ő főz az embereknek. Reggelire általában puliszkát esznek túróval, ordával, tejjel, „hagymarántékkal” (hagymás tojásrántotta), alkalmasszerűen ordával. „*Jobbat eszünk puliszkával, mint kenyérrel*” mondja O.J. Ott jártunkkor krumplipaprikához hasonló ételt főzött tésztaival, ordával és kaporral ízesítve, mindez egy üstben, jó bő lére volt hagyva. A főétel egyértelműen a puliszka és a tejtermékek. A gazda hetente egyszer megy fel az esztenára, akkor visz utánpótlás élelmiszert, amire éppen szükség van. A tejet a karámtól a házhoz húsliteres kondérok-

7. kép – Tejesedények a lovasszekéren,
Bardócz-Tódor Enikő felvétele, 2015.

ban lovasszekérrel hozzák be. (7. kép) A tehene-
ket fémből készült, rozsdamentes vödrökbe fejk.
Mindennap ketten mennek a csordával és ketten
maradnak a háznál ellátni a teendőket. Az állatok
90 százalékanak nyakára csengő, vagy harang van
kötve, hiszen olyanok itt a terepviszonyok, a kör-
nyezet, hogy e nélkül nem lehetne megőrizni a
csordát. Éjszakára az állatok villanypásztorral kör-
bekerített, karámban vannak, de a karám mellett
is alszik egy ember, aki az előző esztenánál leírt,
deszkából készített – itt „búrdéjnak” nevezett –
alvóhelyen alszik. Az ilyen jellegű esztenákat száz
évvél ezelőtt nyári szállásoknak nevezték. Több ál-
lattal rendelkező gazda családotól felköltözött ide
nyárra, és csak ősszel tért haza a faluba telelni.

Juhesztana

A gyergyóújfalusi gazdák juhait N. M. legelte-
ti a Nagy Libán nevű helyen. Neki már az apja is
juhász volt. Négyszáz juh van a kezén, ebből 150

9. kép – A disznók etetése,
Bardócz-Tódor Enikő felvétele, 2015.

8. kép – Esztana a Libánon,
Bardócz-Tódor Enikő felvétele, 2015

a sajátja. Az esztenát három deszkaépület alkotja.
(8. kép)

A tisztaeszténának nevezett épületben laknak,
főznek. Középen a sajttartó esztenaház található,
mellette a füstös sajtkészítő-ordafőző épület. A
juhosgazdák április 24-től október 30-ig 80 lejt
fizetnek egy juhra. A nyáját hét kutya őrzi, az
eszténán – mint minden esztenán – disznókat is
tartanak. (9. kép)

A kosárnak itt hallottam részletesebb elneve-
zését: „uszturunga”, amelybe a fejős juhokat fejés
előtt behajtják, onnan pedig a fejő lukon keresz-
tül jutnak át a „fogó kosárba”. A kosár melletti
egyszemélyes deszka hálóhelyet itt „kalibának”
nevezik.

A három típusú esztana közös vonásai közé tar-
tozik a sajtkészítés és ordafőzés módja, valamint
az is, hogy mindenütt kézzel fejnek. A tejet min-
denütt faedényben oltják meg. A fejés mindenütt
rozsdamentes fémedényekbe történik. A szarvas-
marháknál már villanypásztort használnak, amely-

10. kép – Esztenaház a havason, Bardócz-Tódor Enikő
felvétele, 2015.

nek az akkumulátorát napelemről töltik. A kosár melletti kis fekvőhely megnevezései kb. ötven kilométeres körzeten belül „kaliba” (csíkban „verebesnek” nevezik), „kuptor, búrdj”. A „kerentát” is „kelentának”, vagy „klentának” nevezik. A magángazdálkodók lehetőség szerint a település közelében levő felhagyott kaszálókat, a téhéntartók értelemszerűen a távolabbi, erdei legelőket, míg az egyre fogyó esztenaközösségek egykori legelőterületeiket használják. A változás mind a tulajdoni viszonyok, mind az alkalmazott eszközök, módszerek, mind pedig az életmód és értékesítés tekintetében nagyon gyors. Az esztenák sürgős felmérésére lenne szükség, mielőtt a gazdálkodásnak

ez a hagyományos formája a gazdasági fejlődés és az uniós követelmények hatására néprajzi szempontból jellegtelenné válik.

Ezúton mondok köszönetet az általam meglátogatott öt esztana tulajdonosainak és az ott dolgozó pásztoroknak a szívélyes fogadtatásért, és segítőkészségükért, valamint a Tarisznás Márton Múzeum munkatársainak, akik meglévő anyagai-
kat, információikat a rendelkezésemre bocsátották és mindenben a segítségemre voltak. Az általam gyűjtött anyag messze meghaladja e tanulmány kereteit, az érdeklődők Szentendrén, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum adattárában bőséges adatokat találnak a részletesebb tájékozódáshoz.

Irodalom

KÓSA 1998	Kósa Lajos, <i>Juhtenyésztés</i> , Budapest.
RODICZKY 1896	Rodiczky Jenő, <i>Juhtenyésztés. Magyarország földművelése</i> , Budapest, 269–301.
TARISZNYÁS 1982	Tarisznás Márton, <i>Gyergyó történeti néprajza. Tíz tanulmány</i> , Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 63–90.
TÓDOR 2013	Tódor Enikő, <i>Juhászat Homoródalmáson</i> , IN <i>Ház és ember 25.</i> , Szentendre, 231–248.

Bardócz-Tódor Enikő

Szabadtéri Néprajzi Múzeum

Szentendre, Magyarország

E-mail: 66teni@gmail.com

STÂNE DIN GHEORGHENI ÎN PREZENT

Rezumat

Colectarea de date, efectuată în Gheorgheni, am făcut-o cu scopul de a avea informații suficiente, pentru prezentarea stânei, din regiunea Ardealului, în cadrul Muzeului Național al Satului din Szentendre, Ungaria. Stânele din Munții Gheorgheni sunt total diferite față de cele aflate la o altitudine medie (de exemplu cele de-a lungul râului Homorod). Cele din urmă, sunt de tip provizoriu, mai mici și portabile, construcții

care pot fi ușor mutate, ridicate în mare majoritate cu scopul de a crește oi; spre deosebire, cele din Munții Gheorgheni sunt, în general, construcții permanente, mari și mai puțin mobile, folosite la creșterea bovinelor ori a mai multor feluri de animale. În acest studiu, voi prezenta trei stâne din Gheorgheni așa cum le-am văzut în vara anului 2015.

SHEEPFOLDS IN GHEORGHENI TODAY

Abstract

The aim of my data collection in Gheorgheni was to get enough information that could be used in setting up a Transylvanian sheepfold, as a part of the new Transylvanian unit, in the Hungarian Open Air Museum from Szentendre, Hungary.

The sheepfolds from the high mountain regions of Gheorgheni County are different from those found at medium altitudes, as for example the ones from around the Homoród region.

The latter are smaller, easily movable temporary buildings suitable for keeping sheep, while the sheepfolds from Gheorgheni are larger, mostly permanent, hard to move buildings that are used to house cattle or sheep as well, in some cases.

In my paper are described three sheepfolds from the Gheorgheni region as I saw them in the summer of 2015.

„BITANGJA VAN ENNEK A LEÁNYNAK...” ADALÉKOK A MEGESETT LÁNY KÉRDÉSÉHEZ A HÉTFALUSI CSÁNGÓK KÖRÉBEN

Bódán Zsolt

Bár a magyar nyelvterület archaikusabb csoportjai iránti néprajzi érdeklődés az elmúlt évtizedekben a csángók irányába terelte a szakma figyelmét, ez leginkább Moldva, s kisebb mértékben Gyimes néprajzi kutatásának fellendülését eredményezte, míg a harmadik, csángók lakta terület, Hétfalu csak szerényebb kutatói érdeklődést vonzott.¹ Igaz ez akkor is, ha az 1990-es évek vége és a 2000-es évek eleje számos fontos, a térséggel foglalkozó néprajzi munka – köztük monografikus igényű feldolgozások – megszületését eredményezte, nagyban gazdagítva a hétfalusi csángókról meglévő ismereteinket.² Az öröndetes eredmények ellenére azonban még jó pár olyan terület maradt, amelyről csak viszonylag keveset tudunk. Ilyennek számít a jelen tanulmány témájául választott megesett lány kérdésköre is.³

A tanulmány alapjául szolgáló gyűjtés 2000 nyarán történt Tatrangon. Az interjúk elkészítésnek célja a Gyimesben folyó kutatásokhoz kap-

csolódóan összehasonlító adatok gyűjtése volt. Az eredeti szándéktól eltérően azonban az anyag nem épült be a gyimesi kutatások eredményeibe és mindezidáig feldolgozatlan maradt. A gyűjtés a recens anyaggal elérhető legkorábbi állapot feltárására és rekonstruálásra irányult, így adatai az 1930–40-es évek időszakára vonatkoznak.

Az eredeti kutatás jellegéből fakadóan⁴ a gyűjtött anyag nem teszi lehetővé egy összefoglaló kép megrajzolását, az adatok csak adalékként szolgálhatnak a megesett lány kérdéséhez a hétfalusi csángók körében. Ennek ellenére hasznosnak ígérkezik az összefoglalásuk egyrészt a meglévő ismeretek csekély volta miatt, másrészt a témára való figyelemfelhívás céljával, bízva abban, hogy további kutatások – úgy a recens néprajzi anyagra, mint a fellelhető írott forrásokra, mindenekelőtt anyakönyvekre, egyházi és világi hatóságok irataira támaszkodva – egy teljesebb kép megrajzolásához vezethetnek a későbbiekben.

¹ Szemléletes példája ennek, hogy míg a Magyar Néprajzi Bibliográfia 1995 utáni adatai között a moldvai csángók tárgyszó alatt több mint 500, a gyimesi csángók alatt 65, addig a hétfalusi csángók alatt mindössze 33 tételt találhatunk. <http://biblio.neprajz.hu> (2016. január 20-i letöltés)

² Csak néhány példa: JAKAB 2003; KÖNCZEI 2009; VERES 2014.

³ A népi etikához, a magyar parasztság szerelmi életéhez, az emberélet fordulóihoz több szálon kapcsolódó megesett lány kérdésköre iránti érdeklődés szintén az utóbbi évtizedek eredménye. A téma első, mintáértékű néprajzi feldolgozását Kapros Mártának köszönhetjük az 1980-as évekből (KAPROS 1984), míg a törvénytelen gyermekről Vajda

Mária készített összegző jellegű tanulmányt egy évtizeddel később (VAJDA 1995). Az ezredforduló éveiben több – egy-egy tájegységre fókuszáló – munka is született (BALÁZS 2000; BÓDÁN 2001, 2003; ILYÉS 2005), és elkészült a téma addigi néprajzi eredményeinek összefoglalása is (BÓDÁN 2008).

⁴ Mindenekelőtt gondolhatunk itt az eredeti kutatási célokhoz igazodva (összehasonlító adatok gyűjtése egy más tájegységen folyó kutatásához) a kiegészítő gyűjtések elmaradására, az interjúk alacsony számára (4 db), az adatközlők egyetlen településhez való kötődésére stb. melyek együttesen eredményezik a gyűjtött anyag általánosíthatóságának nehézségeit.

A megesett lány

Bár a magyar nyelvterület különböző pontjaiban más-más gyakorlattal számolhatunk, a házasság előtti nemi élet legalább elvi szinten mindenhol elítélendőnek, bűnnek számított. Jávor Kata szavaival élve a szüzesség „a paraszti erkölcs egyik legfontosabb normája volt”.⁵ Az eltérő gyakorlatú tájegységek kapcsán általánosságban azt mondhatjuk, hogy a fiatalok ártatlansága elvárásként a legtöbb helyen élt, amit lehetőleg a gyakorlatban is igyekeztek érvényre juttatni. Ha valaki áthágta ezt a normát, számolhatott a közösség ítéletével, már ha az eset kitudódott, hiszen ezt a vétséget nagyon nehéz volt bizonyítani. Ebből a szempontból egyértelműnek számított, amikor egy lányról kiderült, hogy gyermeket vár. Ezzel a biztos tudással kapcsolható össze az, hogy a megesett lányokat a magyar nyelvterület minden részén elítélték, a különbözőség csak a büntetés szigorúságában mutatkozott meg, de az elmarasztaló hozzáállás egységes volt.⁶

⁵ JÁVOR 2000, 660.

⁶ A megesett lánnyal kapcsolatos általános kérdésekről: BÓDÁN 2008.

⁷ „Az nagyon meg volt bélyegezve, még mai napig is, mert hát így mondták akkor, hogy bitangja született. Ezt így mondták akkor, szerelemgyerek, vagy így falusiasan, hogy bitangja született.” (N 76) „Az megvolt jegyezve aztán már örökké” (F 77) „Hát nem nézték jó szemmel. A legények sem, s rosszul került neki azután férj. Az már meg volt jegyezve. Születtek akkor is, születtek... Volt több, aki szerelem gyermek lett.” (F 81) A gyűjtésből származó idézetek után zárójelben az adatközlők nemének rövidítése, és életkora szerepel.

⁸ „Nem vették meg, mert ő sem volt a hibás, ugye honnan tudta, hogy hát... ugye annak idején nem voltak ilyen dolgok, mint mai napság, hogy olyan könnyen elteszik a gyermeket ugye. Vagy védekezés. Az nem volt. Olyan hirtelen úgy maradt a lány, hogy csak akkor vette észre, hogy már valami nincs rendbe, s akkor...” (N 76)

⁹ „Nem volt annyira kiközösítve a falu közösségiből, mint más helyeken. Itt nálunk helyileg nem volt éppen annyira, mert ha becsületes volt, azután... ha megtörtént ez a baj, de azután végezte a dolgát és nem ismétlődött meg, és rendesen viselkedett, akkor nem voltak ilyen... tényleg úgy kiközösítve az emberekől.” (N 76) „Hát amelyik rendes lány volt, tisztességes, az nemigen vegyült az ilyenekkel. Akkor a leánytársaság, ha ment valahova, úgy olyan hátat fordítottak, hátat fordítottak. [A legények] volt eset, hogy nemigen táncoltatták.” (F 81)

Hétfalu esetében is érvényesnek tekinthetjük az eddig elmondottakat. A megesett lányoknak itt is kijutott a közösség ítéletéből⁷, bár a visszaemlékezések alapján emellett a sajnálat és szánakozás is élt irányukban.⁸ A bajba jutott lány helyzete mindenesetre megváltozott a közösségben, leánytársai, ha nem is közösítették ki maguk közül, elfordultak tőle.⁹ Megváltozott státuszát jól mutatja templomi helyének változása is: többé már nem ülhetett a templomban a külön helyet elfoglaló lányok közé, hanem csak hátul az asszonyok mellett húzhatta meg magát. Új helyére az anyja vagy a rokonság valamelyik tagja kísérte a megesettet.¹⁰ A megesett lányt sújtó, más vidékekről ismert megkülönböztetésekre – például a hajviselet megváltozása, kendő viselése stb. – azonban nem emlékeznek az adatközlők.¹¹ A közösség ítéletén túl családja rosszállásával is számolnia kellett: noha olyan esetről az adatközlők nem tudtak, hogy a megesett lányt elkergették volna a háztól, a szülői szigor egyéb megnyilvánulása-

¹⁰ „Templomba mehetett. A tiszteletes abba nem szólott bele, de nem ült a lányok közé, inkább az asszonyok közé, ugye a hátulsabb padokon. Meg egy kicsit meg volt vetve...” (F 81) „Az asszonyok közé kellett menjen oda. Akkor vagy az anyja mellett, vagy a rokona elvezette oda az ő padjába ahon, mert mindenkinek itt falun megvan az ő padja ahova ülnek, s akkor odaült. Az anyja vagy rokona, vagy valamelyik akkor elvitte oda, s oda kellett menjen. Többet a lányoknál nem volt mit keresen. A lányok külön vannak mai napig is a templomban.” (F 77) A templomi hely megváltozás más vidékekhez hasonlóan nem csak a megesettek, a vénlányokra is vonatkozott, mint arra az egyik adatközlő fel is hívta a figyelmet: „Meg ha már idősebb is volt a lány, akkor, s nem volt semmilyen probléma, akkor sem a lányok közé ült, hanem az asszonyoknak a székibe odaült. Ő maga ment oda, mer ő magát mondta, hogy ő nem a fiatalok közé való. Tehát ha a 30 évet meghaladta, akkor ő már tudta, hogy ő nem a fiatalok közé való, ugye már alkalmazkodott az ő korabeliekhez.” (N 76)

¹¹ „Nem volt ilyesmi, itt nem volt nálunk ilyen szokás. A székelyeknél volt, de itt nem volt nálunk. Itt nem volt az a szokás. Amikor mondjuk én, az én koromban, azt tudom, hogy mikor már férjhez mentem, akkor persze ugye abban az időben még fejkendőben mentünk a templomba. Most már nem. De így, hogy különleges hajviselet vagy ilyesmi nem volt. Nem, nem volt ilyen semmi. Hogy az ilyen hajviselet, vagy hogy kendősen, vagy... nem volt ez meg.” (N 76)

író – a szidásról, verésről – mindannyian beszámoltak.¹² Ezek után nem meglepő, hogy a leány, ameddig lehetett – hasának leszorításával – igyekezett titkolni állapotát, így az is előfordulhatott, hogy a gyermek megszületése mindenki számára meglepetés volt.¹³ Sőt a szegény a magzatelhajtás valamilyen formájának a megkísérlésére is rávihette a lányokat, mellyel súlyosabb esetben saját egészségüket, akár életüket is kockáztathatták. Ez utóbbi eseteket inkább a gazdagabb családoknak tulajdonították, akik megengedhették maguknak a beavatkozás költségeit.¹⁴ Ezzel is magyarázták azt a véleményt, hogy inkább a szegényebb családok gyermekei közül kerültek ki a megesettek, mivel ők kénytelenek voltak megszülni gyermekeiket.¹⁵ Másik indokképpen pedig azt hozták fel, hogy a gazdagabb családoknak módjukban állt a leánynak férjet szerezni, ha esetleg a legény nem

vette el, s így titokban maradhatott az eset, s a leány nem jutott a megesettek sorsára.¹⁶ Mindez persze fordítva nem volt igaz, hiszen a leány elhagyásának leggyakoribb okaként éppen azt hozták fel, hogy a gazdagabb legény szülei nem engedték a szegény lánnyal való házasságkötést.¹⁷

Ritkán ugyan, de az is előfordult, hogy tragédiához vezetett a leány elhagyása: a megesett más kiutat nem találva szorult helyzetéből önkézzel vetett véget életének. Ilyen esetekben, bár a közösség az öngyilkosságot bűnnek tartotta, inkább a vétkes legénynek szólt az ítélet.¹⁸

A leány tettének legsúlyosabb következménye az volt, hogy általa romlottak férjhez menési esélyei. Bár ez is, mint láthattuk a vagyoni helyzettől függően változhatott. A vagyonosabb családok esetében könnyebben rendeződött a kérdés.¹⁹ Rendszerint a szegényebb leányoknak is

¹² „Hogy elkergették? Nálunk nem volt ilyesmi. Esetleg megverte az apja, a szülei megverték, hogy hát miért nem... de, hogy elkergetni, nem emlékszem, hogy lett volna itten a mi falunkban. Megverni tudom, hogy megverték, hogy miért nem ügyelt, vagy miért kellett ezt csinálja, de aztán ugye a szülő csak megbocsájtott neki, s visszafogadta, mint gyermeke volt ugye. De nem kergette, úgyse kergette el.” (F 77) „Hát volt olyan édesapa, hogy azután bizony rítt utána [a leány]. Nem ment éppen jó sorsa. Még az édesanya lebeszélte a férjét, hogy hadd el, mert megtörtént, így van...” (F 81)

¹³ „Na, ilyen volt itt, ilyen volt, persze, hogy leszorította jól magát, szegény lány nyolc hónapos állapotos volt, és esküvő előtt állott, és persze nem is gondolta senki, csak rosszul lett, mikor volt az esküvője. Aztán egy hónap múlva meg is született a gyermek.” (N 76)

¹⁴ „Azt hiszem még az időbe is voltak annyira tapasztaltak a gazdagabb családok, hogy tudtak valamit rendezni, hogyha észrevették, hogy a lánnyal baj van, akkor valamit csináltak, hogy ne szülessen meg a gyermek. S ha kitudódott is, akkor úgy elfelejtődött, feledésbe jött. [...] Hát ebbe mi nem vagyunk úgy tudatosak. A másik az, hogy biztos az életével s az egészségével játszott, ha ilyesmivel foglalkozott. A faluba volt egy nő, aki azt rendezte. Nem voltak ilyen tapasztaltak, hogy ilyen... mondjuk így mindenfélét kitalálnak, de volt ilyen aki már ebben jártas volt, de nem akárki merete volna rábízni az életét, s azért született annyi ilyen, mert elég sok ilyen szerelemgyerek született.” (F 76)

¹⁵ „Úgyhogy ezért a szegényebb sorsú lányoknál meg kellett szülessen a gyermek. Nem volt tehetsége, hogy eltegye a gyermeket, s akkor...” (F 77)

¹⁶ „Ha gazdag volt is [a leány], akkor már elengedték, hogy vigyék, akkor már nem számított, csak hogy szabaduljon meg a szüleitől, úgyhogy akkor már engedték” (F 81)

¹⁷ „Ez volt az egyik legnagyobb ok, ha egy... hiába volt az ügyes lány, hogy ha a férfi gazdagabb volt, addig a szülők sem szóltak bele, mert ügyes lány volt, de mikor megtörtént a baj, akkor persze hogy elleneztek, akkor elleneztek. A legtöbb ilyen volt, ami ott maradt, hogy szegényebb volt a lány. [...] Nem éppen túl szegény, de ilyen közép szegény lány, de legtöbb ügyes volt azért, mert csak az ügyesekkel történhetik ez is meg. Úgyhogy ezek nagyon ügyes lányok voltak, akikről mi emlékszünk, igaz-e, de mégis megtörtént s gazdag volt a fiú, s ezért nem vette el.” (N 76)

¹⁸ „Volt olyan is, hogy vegyült a fiúval, s a fiú nem akarta elvenni, s még fölakasztotta magát a lány.” (F 81) „Volt ez is, volt. Még a háború előtt. Itt a szomszédba, ni e. Nem mondom a nevet, hogy a lány osztán lúgkövet ivott s aztán meg is halt. Marószódát.” (F 77) „Állapotos volt, s akkor a fiú ment egy másik lánnyal, s akkor ez bánatában, pedig nagyon ügyes, csinos volt, és a második, amelyiket elvett, még olyan sem volt, s ez aztán bánatába megtette. Az egész falu gyászolta ezt a lányt, igazán nem vették meg. Hamarabb a fiú volt megvetve, még akkor is, ha megnősült és sokáig úgy tartották, hogy valakinek a vétkit viseli. Aztán olyan züllött is lett a férfiember, hogy rendes családja volt neki, de...” (N 76)

¹⁹ „Aztán, aztán annak került egy ilyen szegényebb fiú, ha a leány gazdag volt akinek gyereke született, s aztán összeházasodtak. Akkor meg özvegy ember is vett el belőlük, úgyhogy na, annyira férjhez mentek na...” (F 81)

sikerült férjet találniuk, bár gyakran vénlegény, özvegy vagy elvált ember kérte csak meg őket.²⁰ Javította valamelyest a helyzetüket, ha egyébként dolgos leány hírében állottak: erre adott esetben a leányok tudatosan figyeltek is, igyekezve legalább szorgalmukkal ellensúlyozni a jó hírükön esett foltot.²¹

Ha sikerült is férjhez mennie a leálynak csak csendes esküvőre és szűk családi körben lezajló lakodalomra kerülhetett sor. A megesett már nem öltöztetett menyasszonyi ruhába, csak egyszerű ünneplőben járult a lelkész elé, s maga az esketési szertartásra sem feltétlenül a templomban, hanem csak a lelkészi hivatalban történt.²² Házaságkötésével azonban rendeződött a helyzete, s leánykori botlása feledésbe merült, bár személyes konfliktusok esetén, rosszindulatból még esetleg a fejére olvashatták egykori vétkét.

A legény helyzete

Látszólag csak a megesett leányt érte a közösség ítélete, valójában azonban a vétkes legénynek is viselnie kellett tette következményeit. Annak ellenére igaz ez, hogy a paraszti (nemi) erkölcs hagyományos férfiközpontúsága²³ ebben az esetben is, és Hétfalun is érvényesült. Szemléletes példája ennek a felelősség kérdése, vagyis az, hogy a közösség kit hibáztatott, amikor kiderült, hogy egy leány gyermeket vár. Más vidékekhez hasonlóan itt is elsősorban a leányt tartották a felelősnek, úgy ítélve meg, hogy neki kellett volna inkább vigyáznia. Az országosan ismert mondással élve: „Ha tó nincs, béka sincs”, vagyis ha a leány nem engedi, a legény hiába próbálkozik. Emellett persze a legény felelőségének is hangot adtak a visszaemlékezők, de ezt inkább csak a leányé mellett említették meg.²⁴

A közösség ítélete tehát – ha nem is a leánynyal egyező mértékben – a vétkes legényt is érte: megjegyezték a tettét, s a jó hírükre adó lányok

²⁰ „Hát egyszerűen ott hagyta, s akkor a szegény lány ottmaradt egyedül, ha nem igyekezett azon, hogy... kapott volna ő egy más fiatal embert, mondjuk, hogy egy özvegyembert, vagy akár egy öreg legényt.” (N 76) „Ritka volt, hogy úgy megöregedjen, sőt... Kapott persze. Ha nem mindjárt, de mindegyik rendesen jól férjhez ment, sőt még lehet jobban is járt, mint az elsővel.” (N 76) „Az embernek ugye, az özvegy embernek meghalt a felesége, s akkor elvettek egy ilyen.” (F 81)

²¹ „Jó dolgosok voltak, itt a csángó nép nagyon dolgos nép volt. Itt nem kellett, hogy mondják nagyon, gyere menjünk, vagy menni kell, itt mindenki tudta a dolgát hogy menni az erdőre, vagy a mezőre menés. Ezekkel a dolgokkal... Mindenki tudta ezeket. Aztán még jobban igyekezett az ilyen, akinek volt szerelemgyermek, hogy jól dolgozzon, hogy mégis kapjon becsületet a többi után.” (F 77)

²² „Kendővel s rendes ruhában, nem menyasszonyi ruhába, úgy volt felöltözve, akkor menyasszonynak nem mehetett, ha úgy történt, hogy gyerek született, de most még olyan is van, hogy bizony nagy hassal van és na, még az oltár elejébe áll. [...] Nemigen csináltak lakodalmat. Ott a háznál valamit csak. Nem lett menyasszony... s más rend is, úgyhogy a háznál ott a rokonság, szülők s annyi” (F 81) „Lakodalmat az nem csinálhatott. Akinek már gyermeke volt, az már nem csinált akkor lakodalmat. Úgy elmentek, megesküdtek az irodába, a községházába, a kezüket megfogták s végezték

a dolgukat. Nem, annak már nem volt lakodalma. Akinek már gyermeke volt, annak nem csináltak lakodalmat. Nem törvény volt, de meg volt jegyezve.” (F 77) „Meg volt egy kicsit bélyegezve. S akkor persze, hogy az ilyen meg is szolták, hogyha az oltár elejébe állott. Vagy menyasszonynak, hogy felöltözzön. Elmentek a paphoz, a lelkészhez, esetleg nem is a templomba, hanem a lelkészi hivatalba, és ott megesküdtek. Persze törvényesen meg kellett, hogy esküdjenek a községházán is. És akkor ha akarták, hogy egyházilag is legyenek megesküdve, akkor a lelkészi hivatalnál is egy egyszerű imádsággal. De ritka volt az, hogy az ilyen lány férjhez menjen, úgy hogy lakodalmat csináljon s ilyesmi.” (N 76)

²³ JÁVOR 2000, 659–663.

²⁴ „A leányt [hibáztatták], mert ha a leány nem enged, akkor a legény hiába. [...] Hát aztán mind a kettő hibás volt, mert... Sokszor volt, a legény is annyit dumált, hogy előre, ha nem is, de aztán levette a lábáról a leányt.” (F 81) „Egy olyan közmondást mondtak, azt is el lehet mondani, azt mondták, hogy ha tó nincs, béka sincs. Úgy mondták ehhez, hogy ha a lány nem volt hajlandó, akkor a fiú hiába akarta, hogy baj legyen, és ez egy közmondás volt így a faluba. Tehát elsősorban a lánytól függött, így mondom.” (F 76) „Hát ez, ez... Kettős a dolog, hát volt egyszer-e egyszer volt a lány is hibás, máskor a férfi, Ezt nem lehetett tökéletesen megtudni aztán. Mert volt esetleg, a lány is hibás volt.” (F 77)

húzódozhattak tőle, a kiközösítéstől, vagy attól, hogy ne kapna feleséget azonban mégsem kellett tartania.²⁵ Ha volt is olyan lány, aki elutasította ajánlatát, biztos került olyan is, aki elfogadta, különösen, ha módosabb volt a legény. Végző esetben pedig, ha saját falujában nem talált volna megfelelőt, akkor a szomszédos falvakból hozhatott valakit, s nem maradt asszony nélkül.²⁶ Annak ellenére sem, hogy tettének esetleg hosszabb távon kiható anyagi következményei is lehettek, hiszen ha nem vette el a leányt, a legénynek számolnia kellett azzal, hogy annak családja perre viszi a dolgot, s ha bizonyítani tudják az apaságát, akkor tartásdíjat kell fizetnie a gyermek 18 éves koráig.²⁷

A gyermek helyzete

A házasságon kívüli kapcsolatból származó gyermeket életének első pillanatától érték hát-

rányos megkülönböztetések: a származásnak törvénytelen voltára utalt, hogy – ha csak természetes apja valamilyen oknál fogva nem vette a nevére – anyja nevére anyakönyvezték. A népnyelv az ilyen gyermeket „bitangnak” nevezte Hétfalun, de emellett, a már magában is negatív értékítéletet hordozó kifejezés mellett használatos volt a semlegesebb hangzású „szerelemgyermek” elnevezés is.²⁸

A gyermek helyzetét, sorsának alakulását alapvetően az anyjának a sorsa határozta meg: férjhez tudott-e menni, és ha igen, vihette-e a magával a gyermeket házasságába. Minden változatra került példa. Ha a leánynak nem sikerült senkit találnia, gyakori esetnek számított, hogy a nevelési költségeket előteremtendő városban – Brassóban, Bukarestben – vállalt munkát²⁹, miközben maga a gyermek a nagyszülőkre maradt, ténylegesen az ő kezeik alatt nevelkedett. Abban az esetben is a leány szülei vállalták a gyermek nevelését, ha a leánynak sikerült

²⁵ „Kicsit meg voltak jegyezve az ilyen leányok. Meg a férfiak is. Egy nő, amelyik tisztességes volt, az nem ment egy olyan férfihoz. [...] Egy ügyesebb nő nem folytatott vele már, aztán lett...” (F 81) „Azért csak meg volt jegyezve az a férfi, akár hogy volt, de úgy is megvolt már jegyezve, ennek már bitangja van. Úgy mondták nálunk, hogy bitangja van. Úgyhogy meg volt csak jegyezve ezér a dologér.” (F 77) „Volt eset, hogy még jobban szaladtak a lányok utána. Ha ügyes volt a fiú, akkor bizony a lányok mentek. Olyan fiú is volt.” (N 76)

²⁶ „[Ha nem kapott feleséget] akkor elment a más falúba, a szomszéd faluba s akkor onnan hozott asszonyt. Megnősült oda, vagy odament. Voltak itt ezek a három falú. Össze volt erősen állva ez a három falú. Ha ez nem, akkor ment oda, akkor onnan ide jöttek. Úgyhogy itt erősen össze voltunk vegyülve ezzel a Zajzon, Pürkeres s Tatrang. Tatrang volt a központ.” (F 77)

²⁷ „Hát volt olyan édesapja s nagyapja annak [a legénynek], hogy azt mondta, hogy ha felcsináltad, akkor vedd is el. [Hiába gazdagabb volt] akkor igen... Akkor na, engedték az ilyesmiket, de aztán voltak ilyen nagyfejű férfiak, hogy törvényre kerültek s minden, s kiszabták nekik, hogy 18 évesig, míg felnőtt, fizesse a gyereket.” (F 81) „Ha egy leánynak gyereke született, akkor azt el kellett, hogy vegye feleségül, hogy elvegye feleségül, s hogyha nem vette el, akkor törvénybe adta a nő, hogy gyermektartást fizessen. Emiatt akkor gyűlölet is került, hogyha nem vette el, s örökrékké baj volt ezekért.” (F 77) „Meg volt olyan eset, hogy a fiú letagadta volna, és nem volt ez a lehetőség, hogy orvosi...”

hogy felfedezzék, hogy tényleg tőle van-e. Ha jószántából elvállalta, akkor igen, de másképpen nem volt. Törvényre mentek, még úgy is történt, hogy a gyermek annyira hasonlított az édesapára, hogy amikor törvénybe mentek, persze még más fiúkat is vittek a férfi, akkor az persze, hogy állította, mint tanú, hogy én is voltam a lánnyal. Annyira hasonlított az édesapára, hogy nem lehetett eltagadni. Hát éppen itt a szomszédba történt. Persze akkor megijedtet az a fiú, hogy nem, nem, nem, én nem voltam. Hát persze akkor már késő volt, mert a törvény előtt...” (N 76)

²⁸ „Úgy mondták, hogy ennek a leánynak bitangja lett, igen azt használták, igen azt a szót. Úgy mondták szerelemgyerek, a másik meg amelyik egy kicsit olyan izébb volt, hogy bitangja lett ennek a leánynak ettől s ettől.” (F 81) „Így mondták akkor, hogy bitangja született. Ezt így mondták akkor, szerelemgyerek, vagy így falusiasan, hogy bitangja született.” (N 76) „Falusi népiesen mondták, hogy na bitangja van ennek a leánynak is.” (F 77)

²⁹ „Elment aztán szolgálni így a városra, így a gazdához beszélgetett, dolgozott, s a pénzt akkor küldte haza. Elmentek még Bukarestig is, s akkor onnat küldték a pénzt, hogy a szülei neveljék a gyermeket.” (F 77) „A nagyszülők vállalták és fölnevelték, s a gyerekek az édesanyja az ment munkába. Úgyhogy ez volt. Hogyha voltak jó szülei a leánynak, akkor nem volt olyan nagy probléma. Hogy kapott ő szemrehányást a szüleitől, az biztos, de a gyerek azt nem is érezte meg.” (N 76)

férjet találnia, de csak a bitangja nélkül mehetett a házasságba³⁰, és persze árvaházba is kerülhetett a törvénytelen gyermek, ha neveléséről sem a leány, sem annak szülei nem tudtak gondoskodni. A legtöbb esetben azonban, mint arra fentebb már utaltunk, a leányanyáknak végül sikerült férjhez menniük, és általában gyermeküket is vihették a házasságba, sőt arra is került példa, hogy az új férj azt a nevére is véve sajátjaként nevelte.³¹ Ez utóbbi azonban inkább ritka eset lehetett, s az új családban a törvénytelen származású gyermek helyzete – különösen ha további, közös gyermekek is születtek a házasságból – mostohaapja hozzáállásától függően igen nehéz is lehetett.³²

Bár a közösség ítélete a gyermeket nem érte, úgy tartották, hogy ő nem tehet a származásáról, ennek ellenére annak negatív következményeit gyakran közvetlenül is megtapasztalhatta: könnyen a fejére olvashatták, hogy bitang, és gyermektársai csúfolhatták miatta.³³ Felnőve azonban inkább már csak rosszindulatból, személyes konfliktusok kapcsán hánytorgatták fel születésnek körülményeit, és noha szüleinek vétke akár egész életén át végigkísérhette a törvénytelen gyermeket a „bitang” ragadványnév formájában, vagy azáltal, hogy még időskorában is úgy hivatkozhattak rá, mint ennek, vagy annak az embernek a bitangja, ennek gyakorlati jelentősége már nem volt.³⁴ Ekkor már személyes tulajdonságai, és nem származása alapján ítélte róla a közösség. Párvalasztás szempontjából is esetleg annyival indulhatott hátrányosabb helyzetből, hogy törvénytelen gyermek lévén rendszerint a szegényebb réteghez tartozott, aki

még apai örökségével sem számolhatott. Ennek ellenére házassági esélyei nem voltak rosszabbak hasonló vagyoni helyzetben lévő társaiénál.³⁵

Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy a megesett lány a hétfalusi csángók körében is számolhatott a közösség ítéletével, hiszen állapota nyilvánvaló bizonyítéka volt annak, hogy áthágta a házasság előtti nemi élet tilalmának normáját. Tettének legsúlyosabb következménye az volt, hogy romlottak férjhez menési esélyei. Bár rendszerint sikerült férjet találnia, gyakran csak vénlegény, özvegy, vagy elvált ember vehette el. Esküvőjén nem ölthetett menyasszonyi ruhát, s lakodalma is csak szerényebb lehetett.

A vétkes legényt is megszólta a közösség, bár az eset kapcsán inkább a lányt hibáztatták. Tettének konkrét következménye lehetett a tartásdíj fizetésének kötelezettsége, ennek ellenére nem kellett attól tartania, hogy ne kapna magának feleséget.

A népnyelvben bitangnak nevezett gyermek helyzetét is meghatározta származása, bár a közösség nem hibáztatta szülei botlásáért, élete során gyakran szembesülhetett annak következményeivel. Anyja sorsának alakulásától függően ki lehetett szolgáltatva mostohaapja akaratának, esetleg nagyszülei nevelték fel, vagy árvaházba kerülhetett. Míg gyermekként könnyen fejére olvasták bitang voltát, felnőtt korában már nem kellett számolnia vele: a közösség személyes tulajdonságai alapján ítélte meg, bár ragadványnévként akár élete végéig elkísérhette származása.

³⁰ „Hát volt még olyan, hogy aztán az apák, amelyik olyan volt, hogy elveszlek, de a gyereket nem, a gyerek nem jöhet velem. Aztán az ott maradt a szüleinél. Az útra nem dobhatták ki.” (F 81)

³¹ „Olyan is volt, hogy az a nevére vette a gyermeket. Azonnal a nevére vette a gyermeket, s legényember volt, de annyira rendes volt a lány, habár megtörtént is vele, hogy a gyerek mikor már 3–4 éves volt, akkor került ez a fiú, férjhez ment, s akkor az a jó hosszú házasságon kívüli gyerek a mostohaapjának a nevét viselte.” (N 76)

³² „Minden esetre [a gyereket] hát vihette, mert ugye a férfi elfogadta, aki megvette a lányt. Mostoha apa lett, úgy mondják. [...] Hát minden esetre egy ilyen gyereknek nem volt olyan jó sorsa, mint egy másiknak, akik rendszeren házasodtak, úgy született gyerek. Ez a mai nap is így van.” (F 81)

³³ „Hát sokszor játszadoztak a gyerekek s akkor mondták, menj el te bitang, az volt, az ilyen kisebb gyerekek, amelyik így fogta fel. Azt mondták neki, ha összevesztek, menj el bitang.” 232

(F 81) „A gyerekek között, mikor összevesztek, az első volt, hogy menj el te bitang, az volt az első szó. Mint gyerekek, de aztán felnőtt korba...” (F 77)

³⁴ „Aztán van eset, hogy akkor el is nevezték, hogy na az a bitang, az az s ez ennek ez... s tudták, hogy ki az a bitang... Nem mondom ki a nevüket, mert ha megmondom... mindjárt mondják, hogy ez a bitangnak a fia, ennek ni, még mai napig is mondják.” (F 77) „Van olyan eset, így a faluba, hogy már az öreg meghalt már rég, rég, mert nagyon öreg volt, de azért még a gyermeknek is azt mondják, ennek a bitangnak a fia. Pedig ez már nem az. Ilyen neveződések itt faluhelyen vannak.” (N 76)

³⁵ „Nem kapott nehezebben feleséget, nem, nem. Sőt mondhatom, hogy sokszor volt szó arról, hogy úgy látszik, hogy nem várt gyermek, és mégis egy jó szerencséje volt. Az ilyen nem várt gyermekeknek mindig jobb szerencséjük volt, legalább így mondták, s így mondjuk, hogy nem várt gyermeknek nagyobb a szerencséje.” (N 76)

Irodalom

- BALÁZS 2000 Balázs Kovács Sándor, *A megesett lányok és a házasságon kívül született gyermekek helyzete a Sárközben*, IN *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXII*, Szekszárd, 253–276.
- BÓDÁN 2001 Bódán Zsolt, *A megesett lány Gyimesben*, IN *Néprajzi Látóhatár X*, 1–4., 333–343.
- BÓDÁN 2003 Bódán Zsolt, *A bitangos legény és a bitang. A törvénytelen gyermek apjának helyzete s a gyermek megítélése Gyimesben*, IN Schoblocher Judit (Ed.), *Mi leszünk a jövő kultúrákutatói? Öndefiníció az új évezred küszöbén. A Kárpát-medence néprajz és kulturális antropológia szakos hallgatóinak konferenciája. Domaszék, 2001, szeptember 27–30*, Fiala Kultúrákutatók Szervezete, Budapest-Pécs, 13–27.
- BÓDÁN 2008 Bódán Zsolt, *Erkölc, szerelem, szexualitás. A megesett lány a régi falusi társadalmakban*, IN Bakó Boglárka; Tóth Eszter Zsófia (Eds.), *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 316–337.
- ILYÉS 2005 Ilyés Sándor, *A megesett leány büntetörtései Moldvában*, IN Kinda István; Pozsony Ferenc (Eds.), *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 56–91.
- JAKAB 2003 Jakab András, *Hétfalu és csángó-magyar népe*, Pro Minoritate, Budapest.
- JÁVOR 2000 Jávora Kata, *A magyar paraszti erkölcs és magatartás*, IN Paládi-Kovács Attila (Ed.), *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*, Akadémia Kiadó, Budapest, 601–692.
- KAPROS 1984 Kapros Márta, *Megesett lányok az Ipoly menti falvak társadalmába*, IN *Nógrád megyei Múzeumok évkönyve X*, Balassagyarmat, 319–341.
- KÖNCZEI 2009 Könczei Csilla, *Kulturális identitás, rítus és reprezentáció a Brassó megyei Háromfaluban: A borica*, Kriterion Könyvkiadó – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- VAJDA 1995 Vajda Mária, *A házasságon kívüli kapcsolatból származó gyermek helyzete a parasztközösségekben*, IN T. Bereczki Ibolya (Ed.), *Gyermekevilág a régi magyar falun*, Damjanich János Múzeum, Szolnok, 187–225.
- VERES 2014 Veres Emese Gyöngyvér, *Ma leszek először házadban vendéged: felnőtté válás a barcasági csángóknál*, Cédrus Művészeti Alapítvány, Budapest.

Bódán Zsolt

MNL Békés Megyei Levéltára

Gyula, Magyarország

E-mail: bozsooo@freemail.hu

„FATA ASTA ARE COPIL DIN FLORI” CONTRIBUȚII LA TEMA FETEI RĂMASĂ ÎNSĂRCINATĂ ÎNAINTE DE CĂSĂTORIE ÎN CERCUL CEANGĂILOR DIN ȘAPTE SATE

Rezumat

Fata rămasă însărcinată în afara căsătoriei avea de suferit prejudecăți și din partea comunității ceangăilor din Șapte Sate, deoarece a încălcat interdicția privind viața sexuală înaintea căsătoriei. Cea mai gravă consecință a faptei sale era reducerea șanselor sale de măritiş. Chiar dacă reușea să-și găsească soț, de obicei, putea fi luată doar de un burlac, văduv sau bărbat divorțat. Nu putea purta rochie de mireasă precum avea dreptul doar la o nuntă modestă.

Flăcăul păcătos în cauză era și el vorbit de rău de către comunitate, însă, mai ales fata era socotită vinovată pentru cele întâmplate. Consecința faptei flăcăului putea consta în datoria de a plăti întreținerea copilului, dar acesta nu avea motiv de îngrijorare, în ceea ce privește găsirea unei neveste.

Situația copilului, numit bastard în limbajul popular, era și ea determinată de împrejurările nașterii, chiar dacă el/ea nu era considerat culpabil(ă) pentru greșeala părinților, adesea, era nevoit(ă) să se confrunte, de-a lungul vieții, cu consecințele faptei acestora. În funcție de soarta mamei, copilul putea fi expus voinței tatălui vitreg, putea fi crescut de către bunici sau trimis la orfelinat. Pe când, în perioada copilăriei, era deseori confruntat cu originea lui de bastard, nu avea de-a face cu această stigmatizare ca adult, deoarece comunitatea îl/o aprecia după caracteristicile sale personale. Oricum, originea îl/o putea însoți, în formă de poreclă, pe parcursul întregii vieți.

„THIS GIRL’S GOT A CHILD...” DATA ABOUT THE QUESTION OF THE UNMARRIED MOTHER AMONGST THE CEANGOS OF ȘAPTE SATE

Abstract

An unmarried pregnant girl had to face the judgment of the community amongst the Ceangos of Șapte Sate as well, as her pregnancy was an obvious proof that she had broken the taboo of premarital sexual life. The most serious consequence of her act was that her chances for a good marriage were ruined. Although, she was usually able to find a husband, often he could only be an old lad, a divorced or a widower. She was not allowed to dress as a bride on her wedding and was only entitled to a modest wedding-feast.

The guilty boy was judged by the community too, although, not as much as the girl. He might had been obliged to pay allowance, but he still

got the chance of a good marriage. The position of the illegitimate child, called “bitang” by the Ceangos of Șapte Sate, was determined by the circumstances of his/her birth. Although, the child was not blamed for the parents’ sin, he/she often had to face its consequences during his/her life. He/she might have had hard time under his/her stepfather’s hands or was brought up by his/her grandparents or even sent into an orphanage. While as a child he/she was easily troubled by his/her ancestry, he/she was mainly judged by his/her personality as an adult, however a nickname referring to his/her birth might have followed him/her through a lifetime.

A 20. SZÁZADI CSÍKI NÉPI ÉLET KÉPEI. ANDORY ALADICS ZOLTÁN (1899–1990) VIZUÁLIS REPRESENTÁCIÓI

Kedves Anett

Bevezetés

Kutatásom Andory Aladics Zoltán csíkszeredai fényképész hagyatékának egybegyűjtésére és feldolgozására irányul. Vizsgálatom központi kérdése az, hogy a fényképész milyen társadalmi jelenségeket, sztereotípiákat alkalmazva alkotta meg a 20. századi csíki népi élet képi reprezentációit.

A fényképész: Andory Aladics Zoltán (1899–1990)

Andory Aladics Zoltán élete

A fényképész élettörténetének utólagos rekonstruálását írott források vizsgálata tette lehetővé. Három különböző műfajú írás állt a rendelkezésemre: Andory Aladics Zoltán gyászjelentője, egy 1991-ben közzétett nekrológ és egy 1998-ban megjelent újságcikk.

Különböző műfajú írott forrásokon keresztül az egyéni élet különböző aspektusai kerültek előtérbe. A tömör, informatív jellegű gyászjelentő esetében a fényképész társadalmi státusa, elhalálozásának oka és a temetés körülményei kapnak hangsúlyos és kizárólagos jelentőséget. A nekrológban szerepet kap az író, Sonnevend Imre személyes véleménye és utólagos értékítélete a fényképész életének történéseivel kapcsolatban. A heroizáló, emelkedett hangvételű megemlékezés mindenek előtt a fényképész életének nehéz pillanatait, a sokrétű egyéni karrier kibontakozásának folyamatát domborítja ki. Oláh István újságcikke Andory Aladics Zoltán fotográfiai tevékenységéről emlékezik meg kitüntetett figyelmességgel. Az Aladiccsal készült beszélgetés részleteinek ismertetése magát a fényképészt hozza közel az olvasóhoz.

A bemutatottak együttes olvasata a fényképész születésének, tanulmányainak, karrierjének és elhalálozásának körülményeit ismertetik. Az írott források szerint körvonalazódik, hogy Andory Aladics Zoltán sokféle szakmája, munkahelye és szenvedélye mellett igazi „pályájának” a fényképezetet tekintette. Ez volt életében az anyagi jólétet biztosító forrás. A nekrológ szerint az életben és a karrierben való érvényesülését többször is megerősítette a hatalommal való szembenállása.

Az írott források vizsgálata azonban nem bizonyult informatívnak a fényképész karrieren kívül eső életének tekintetében. Nem esik szó például a két feleségről, a Vicának becézett Bartha Veronikáról (1902–1959) és a Matának becézett Farkas Margitról (1913–1987). Például Foto Electric műterme első felesége, Bartha Veronika néven futott mindaddig, amíg erdőmérnöki szakmájából nyugdíjba nem vonult. Az ismertetett és az ezekhez hasonló információk a Gál Bencével készült interjúból derülnek ki. Az egyéni emlékezés tehát az írott forrásoktól eltérően az életpálya személyes vonatkozásait, a fényképész mindennapjait tartja fontosnak. Az írott források esetében pedig a kiemelkedő, a karrier tekintetében fontos események bizonyulnak emlékezetre méltónak az utókor számára.

A fényképész 1899. január 7-én született Fogarason. Édesapja selmeci, édesanyja csíkszépvízi örmény származású. Első fényképezőgépét édesapja német nyelven írt megrendelése segítségével szerezte be egy cseh cégtől. A fényképezőgéppel használati útmutatót is küldött a cég, amelyből saját maga szórakoztatására lassan sajátította el a fényképezés tudományát. 1917-

ben érettségizett a fogarasi gimnáziumban, ahol egy évig tanára volt Babits Mihály is. A selmeci akadémián folytatta tanulmányait, azonban az első világháború és az impériumváltozás miatt csak késve, 1927-ben Sopronban kapta meg erdőmérnöki diplomáját.

Teljes jogú erdőmérnökként nem tudott elhelyezkedni, ezért fiatalkori szenvedélyét továbbfejlesztve fényképész mesterlevelet szerzett és műtermet nyitott 1930-ban. Fotó-műtermét 1930-ban nyitotta meg *Foto Electric* néven, feltételezhetően éppen a kenyérkereset kiegészítése céljából. Csíkszeredai szinten az első modern műteremnek számított, amely a helyi konkurenciával ellentétben nem függött a tetővilágítástól és a naptól, természetes fényviszonyoktól, hiszen reflektorokkal dolgozott. Az átlagos árak háromszorosát is kérhette, mindig volt kuncsaftja. A beszélgetés szerint a harmincas években volt pályája csúcán. Ekkor kapott országos első díjat lágyrajzú székely férfiportréjáért.

1930-tól szisztematikusan kezdte el a csíki népi élet fényképezését, de a népi életképek megörökítése céljából történő kiszállás nem volt állandósult gyakorlat a fényképész életében. A felvételek képeslap formában történő sokszorosítása mögött anyagi megfontolás (is) húzódik: az eladott képeslapok a kenyérkereset kiegészítői voltak. A képeslapokat maga árusította a műteremben.

Lemezes Linhof géppel dolgozott, amely 24 lemezzel 15 kg-ot nyomott. A műterem ekkor felesége, a Vicának becézett Bartha Veronika (1902-1959) nevén futott, akit egyébként megtanított a fényképész műtermi munkára, így ketten dolgoztak a stúdióban.

1940 őszétől kinevezték a csíkszépvízi erdőfelügyelőség vezetőjévé. 1942-1944 között a csíkszeredai erdőigazgatóság főerdőmérnöke, Csík vármegye vadászati és halászati felügyelője. Ebben az időben is folytatta fényképezési tevékenységét, és ekkor szerezte be az abban az időben a legmodernebbnek számító Leica gépeket.

1944-ben a bevonuló csapatok feldúlták a műtermét, a raktárban felhalmozott munkáit az udvarra hányták. A második világháborút követően felhagyott eredeti szakmájával és megélhetési forrása kizárólag a fényképezés lett.

1949-től egy évig szaktanár volt a csíkszeredai erdészeti iskolában. 1950-től már csak mint erdei

vasútépítő tudott elhelyezkedni a Gyimesekben, majd 1952-től egy erdőkitermelő vállalat alkalmazta gépolajozóként. Ebben a minőségben ment nyugdíjba 1956-ban. 1977-ben a számára Sopronból diplomáciai úton elküldött aranydiplomának csak a másolatát kapta kézbe. 1959-ben hunyt el első felesége, majd rá egy évre újránősült. A Matának becézett Farkas Margitot vette feleségül (1913–1987).

Műtermét 1988-ig üzemeltette, amikor is kénytelen volt bezárnia, mivel ugyanazon ház földszintjén nyitottak egy állami fotóműhelyt.

Ezek mellett szenvedélyes vadász, a régi hegedűk kutatója és retusálója volt, üres óráiban pontozó technikájú akvarelleket készített a Kárpátok erdeiről és élővilágáról.

Gyermeke nem született, hagyatéka szétszóródott. 1990. november 1-jén hunyt el Csíkszeredában, és november 5-én helyezték örök nyugalomra a csíkszeredai régi temetőben felesége mellé.

Andory Aladics Zoltán életműve

Andory Aladics Zoltánnak nem maradt fenn egységes hagyatéka. Nem született örököse, aki az életművét megőrizhette volna. A magánlakás és a fotóműhely többszöri költöztetése következtében munkái egy része szétszórva, az ismerősök, barátok, rokonok, vásárlók tulajdonában maradt fenn. A gazdátlan anyagokat halála után intézmények vették gondozásba. Így került a Csíki Székely Múzeumhoz több doboznyi üvegnegatív.

Az összegyűjtött anyag két fő mediális hordozó mentén határolható el: üvegnegatívak és képeslapok mentén. Az üvegnegatívak további kategóriák szerint csoportosíthatóak. Találkozunk különféle csoportképekkel (családi, egyházi, iskolai stb.), kiállításokat megörökítő felvételekkel (Háziipari kiállítás, Vámszer-kiállítás, Csíkszentkirály kincsei), különböző neves alkalmakkor készült felvételekkel (Ezer Székely Leány Napja 1931–1934, csíksomlyói pünkösdi búcsú), esküvői felvételekkel, katonai és más portrékkal, népviseleti felvételekkel, sport illetve színház témában készült felvételekkel, utca- és tájképekkel, valamint állatokról, lakásbelsőkről, épületekről készült felvételekkel. Az üvegnegatívak között egyaránt találkozunk szabadtéren készült és stúdiófelvételekkel.

Aladics képeslapjait három korszakra tagolhatjuk a formai kivitelezést és a címadási technikát tekintve. Elkülöníthetők az 1940 előtti, 1940–1944 közötti, és az 1944 utáni képeslapok. A kezdő és záró korszak határai azért bizonytalanok, mert nem tudni pontosan, mikor adta ki a fényképész az első képeslapját, ahogy azt sem, mikor az utolsót. Az biztos, hogy az 1918-as impériumváltás tette lehetővé a képeslapok számának felduzzadását, a piaci igény és az eladhatóság növekedését. A képeslapok fekete-fehér üvegnegatívumok alapján készültek. Ez a mediális hordozó a fényképész munkásságának csak egy jól behatárolható korszakát jellemzi. A közismert képviselők sorában – mint Balog Rudolf, Vadas Ernő, Kankovszky Ervin stb. – Andory Aladics Zoltán csíkszeredai fényképészt a stílus utóélete képviselőjének tekinthetjük, hiszen hozzá kévsze, az 1940-es évek táján jutott el a stílusirányzat és főként az 1940–1944 között kiadott képeslapokat jellemzi. Az 1940-es éveket megelőző korszakból is találkozunk néhány Aladics-képeslappal. Ezek a magyaros stílusjegyeket hordozó felvételek arra engednek következtetni, hogy bár a fényképész tudott a kor népszerű fotográfiai gyakorlatáról, annak formanyelvéről, formajegyeiről, a stílus kibontakozásához szükséges kedvező feltételeket erdélyi közegben a „kis magyar világ” hozta el, amikor az 1940-es II. bécsi döntés értelmében visszacsatolták Észak-Erdélyt Magyarországhoz. Ezzel magyarázható, hogy Aladics felvételeinek tervszerű sokszorosítása az 1940–1944-es éveket jellemzi. Minden jel arra mutat, hogy a II. világháború után a fényképész felhagyott a piaci forgalomba történő képeslapok sokszorosításával. Egyrészt az új politikai kontextus nem kedvezett többé, másrészt az oly népszerű magyaros stílus ekkorra nemcsak a tágabb magyar, hanem az erdélyi kontextusban és lecsengeni látszott. A stílus többé nem volt népszerű és elfogadható, eladható, elismerést és sikert hozó a fotográfia területén.

Andory Aladics Zoltán életpályájának tehát

több szakasza volt. Az általam vizsgált képeslapok az 1940–1944 közötti szakasz emlékei, amely kiindulópont lehet az életmű még feldolgozatlan részének a vizsgálatához.

Andory Aladics Zoltán munkáival első ízben 2014 februárjában találkoztam a Csíki Székely Múzeumban végzett szakmai gyakorlatom alkalmával.¹ A felújított raktár átrendezésében, leltározásában és digitalizálásában nyújtott segítségem alatt kezembe került néhány Aladics felvétel, és innentől kezdve foglalkoztatott a gondolat, hogy valamilyen formában foglalkozni szeretnék ezekkel a felvételekkel. Időközben kiderült, hogy a múzeum fotótárában számos Aladics üvegnegatív található.

A Csíki Székely Múzeum fotótárának felelőse, Gál Bence magángyűjtőhöz irányított. Gál Bencét személyes kapcsolat fűzte a fényképészhez, aki az Aladics-képeslapok, illetve a fényképészről szóló sajtóanyag gyűjtője. Gál Bencétől származik a kutatás alapját adó képeslapok legjelentősebb része.

Az online elérhető képeslapok nagy része a székelyhon.ro weboldalhoz vezetett. A Csíki Hírlap, és a Székelyhon.ro *Olvasóink képeslapjai* című rovatban rendszeresen mutattak be régi képeslapokat. Az Aladicstól származó képeslapokat Erőss Vilmos helytörténész vitte be időnként a szerkesztőségbe. Egy másik internetes forrás, az Országos Széchényi Könyvtár digitalizált archívuma is tartalmazott néhány Aladics-felvételt.

A budapesti Néprajzi Múzeum fotó-, valamint képeslap és nyomat gyűjteményből származnak az összehasonlítás alapját adó képeslapok, melyek nemcsak a műfaj fejlődéstörténetére, hanem a stílus előzményeire is rávilágítanak. Ez az anyag segít abban, hogy Aladics tevékenységét és stílusát el tudjuk helyezni egy tágabb diskurzusba és kontextusba.²

¹ Utólag visszagondolva már első éves egyetemi tanulmányaim alatt találkoztam egy Andory Aladics Zoltán felvétellel, ugyanis a *Magyar népi kultúra. Alapfogalmak. Folklor. Anyagi kultúra* című tankönyv (Keszeg Vilmos [szerk.]) borítóján Aladics felvétel látható.

² Köszönettel tartozom Gyarmati Zsoltnak, a Csíki Székely Múzeum igazgatójának a múzeum fotótárában található Aladics-felvételek közrebocsátásáért; Rédei Attilának,

a Csíki Hírlap főszerkesztőjének és Dobos Lászlónak, a Csíki Hírlap munkatársának az *Olvasóink képeslapjai* című rovat képi anyagának közrebocsátásáért; valamint Tasnádi Zsuzsannának és Gebauer Hangának, a budapesti Néprajzi Múzeum munkatársainak a múzeum fotó- valamint képeslap és nyomat gyűjteményéből származó – a kutatáshoz felhasznált – képeslapok közrebocsátásáért.

Felhasznált források

A gyűjtés kezdete óta tehát képeslapok és üveg-negatívak digitalizált formái kerültek hozzám. Fontosnak tartom azonban kiemelni, hogy a kutatás első fázisában a képeslapok feldolgozásának egy része valósult meg. Az üvegnegatívak feldolgozására a teljes képeslapkorpusz vizsgálata után kerülhet sor.

Tanulmányom alapját összesen 50 képeslap képezi, melyből 42 Gál Bence magángyűjtőtől, négy az Országos Széchényi Könyvtár digitalizált archívumából, egy a Csíki Székely Múzeumból, egy a Néprajzi Múzeumból és kettő a Csíki Hírlaptól/szekelyhon.ro-tól származik.

Sokáig kerestem egy logikus magyarázatot a képeslapok címdoldalán megjelenő sorszámozásra. Azt reméltem, hogy ha átlátom a képeslapok számozását, világosság válik, hogy körülbelül hány féle Aladics-képeslap volt forgalomban, és ehhez képest az én gyűjteményem mennyire teljes vagy hiányos. A különböző források egymáshoz való viszonyát tekintve azonban az mondható el, hogy ugyan azt a képet eltérő időpontokban más sorszám és más cím alatt újra kiadták. Sőt ugyan abból a korszakból származó képeslap egymástól eltérő számmal, és adott esetben eltérő címmel is megjelent. Ennek fényében elemzésem alapját a legerjedelmesebb forrás, Gál Bence magángyűjtőtől származó képeslapok adják. Ehhez az alaphoz hozzá kerültek azok a más forrásból származó képeslapok, amelyek ebből hiányoztak.

A képeslapok kiválasztásakor nem tartottam szem előtt a mennyiséget, számszerűséget. A véletlen eredményeként kerekedett ki egy ilyen pontos szám, mint az ötven.

A képeslapokra vonatkozó felsorolt számadatok kizárólag az emberábrázolásokra vonatkoznak. Ezeken kívül számos más témát megjelenítő Aladics-lap van a birtokomban, melyeknek elemzésére ezúttal nem törekszem. A feldolgozás kiindulópontjaként azért választottam az emberi alakot/alakokat ábrázoló képeslapokat, mert ezek egyértelműen kategorizálhatóak voltak. Volt bennünk legalább egy olyan közös pont, ami alapján elindulhattam a feldolgozás útján. Az egybegyűlt hatalmas anyagot ugyanis csak hosszabb idő alatt,

több munkafázisra osztva lehet feldolgozni. Kutatásom első munkafázisaként dolgozatomban tehát Andory Aladics Zoltán emberábrázolásait igyekeztem elemezni, és kimondottan a képeslap médiummal foglalkoztam. A más témát megjelenítő képeslapok, illetve a további médiumokba sorolható üvegnegatívak vizsgálatát és elemzését jövőbeli céloknak tekintem.

Módszertani megfontolások

Amennyiben a vizuális képet egyfajta olvasható, dekódolható szöveggént fogjuk fel, kutatására alkalmasnak bizonyul a diskurzuselemzés módszere.³ A képek tartalmának megértése, keletkezésük nyomon követése elvezethet a történelmi, társadalmi és kulturális összefüggések megértéséhez, sőt a rejtett, közvetlenül nem hozzáférhető tartalmak rekonstruálásához. Ezek a képek a vizuális nyelvezet által felépülő világ empirikusan megragadható dokumentumai.

Az ember társadalomban létező egyénként a nyelv segítségével jelentéseket hoz létre, ezáltal alakítja a valóságot. Ezt az elgondolást követve a valóság értelmezések eredménye,⁴ s ennek a szövegvalóság-nak sajátos struktúrái, belső logikája, szerveződési szabályszerűségei, funkciói vannak.⁵ A diskurzus tehát ebben a megközelítésben valóságteremtő gyakorlat.⁶ A diskurzusok egyik alapvető szervezőelve a jelentésadás, hiszen a diskurzus témája, tárgya sohasem objektív és nem eleve adott, mindig a jelentésalkotó nyelvi gyakorlatok során jönnek létre.⁷

A diskurzuselemzés módszerével Aladics képi beszédmódjának megragadására törekedtem azáltal, hogy intertextuális kapcsolatokat kerestem Aladics képi beszédmódja, az erdélyi kontextus, a tágabb magyar kontextus és a nemzetközi kontextus között. A Néprajzi Múzeum képeslap archívumának vizsgálata során éreztem azt, hogy Aladics tevékenysége nem egyedi a korszak, a médium, a látásmód és a stílus tekintetében, hiszen a képeslapok tulajdonságaikban megegyeznek a korszak hasonló szemléletű fényképészeinek munkáival. Ezért Aladics fő témái mentén néhány példát a szélesebb kontextusból beemeltem az elemzés menetébe.

³ DELL 1967, 1970.

⁴ VÖ.: GEERTZ 1994.

⁵ SZABÓ 1998, 282.

⁶ CARVER 2004, 144.

⁷ FOUCAULT 1998.

A rejtett tartalmak rekonstruálására különböző tartalomelemző módszerek alkalmasak. Jennifer Mason kvalitatív kutatásról szóló könyvében az adatfeldolgozás három szintjét különíti el.⁸ Az első szinten az adatok szó szerinti értelmezése történik. A kutatás tárgyát képező adatok formája, tartalma, stílusa kerekedik ki, ami szükséges az adatok megértéséhez.

A második szinten az adatok interpretív olvasatát végezzük el, azaz értelmezzük a képi szöveget. Ezen a szinten a kutató is szerepet kap a jelentés megkonstruálásában, hiszen amellett, hogy az interjúalany értelmezését befolyásoló normák, diskurzusok, társadalmi interakciók a felszínre kerülnek, az is kiderül, hogy a kutató külső nézőpontból hogyan értelmezi a beszélgetés egyes részeit. A két értelmezést azonban nem szabad egybeemosni, összekeverni.

A harmadik szinten az adatok reflexív olvasata történik meg. Ebben a szakaszban a kutató önmagát értelmezi, arra próbál rálátást nyerni, hogy mit miért gondol a szöveggel kapcsolatban, és mi a szerepe az értelmezés folyamatában. Végeredményben három különböző olvasatát különíthetjük el az adatoknak.

A jelentés-generálás egyik gyakorlati módszere az indexálás. Ennek értelmében a szöveget olyan részekre kell tagolni, amelyek később bizonyos szempontok szerint visszakereshetők. A részeken belül különböző kategóriákat állítunk fel, amelyek szintén nem változhatnak a visszakereshetőség érdekében. A kategóriák különböző szintűek lehetnek. Tulajdonképpen címkékkel látjuk el a szöveget, ami egy praktikus cél érdekében könnyíti a későbbi elemzést is.

Ez a módszer kiválóan alkalmazhatónak bizonyult vizuális témakörben is. Esetemben az adatgenerálás tárgya 50 képeslap. Ez a korpusz részekre tagolható, az egyes képek pedig egységes kategóriák mentén címkézhetők. A végeredmény tulajdonképpen egy tartalomelemzés.

Az adatok feldolgozásának szintjeit tekintve párhuzam vonható a verbális és vizuális szöveg között, különös tekintettel a második és harmadik szintre. Mivel kutatásom nem a képekről való beszélést vizsgálja, különösen fontos szem előtt tartani, hogy a kutatónak milyen szerepe van a jelentés megkonstruálásában. Elemzésem so-

rán azt mutatom be, hogy számomra mit mondanak a képek, azaz egyetlen értelmezést ismer meg az olvasó, a kutató értelmezését, hozzáátve azt, hogy a személyes nézőpont érvényesítése és az önreflexivitas nem jelenti azt, hogy csak és kizárólag a saját érzéseimre alapoznék, bár ezeket természetesen nem lehet teljes mértékben kiküszöbölni. Egy kigondolt módszer következetes alkalmazása mellett érvényesítem a saját értelmezésemet.

Aladics képi reprezentációi

Kutatásom során Andory Aladics Zoltán képeslapjait a tulajdonképpeni terepnek tekintettem. Ebben a kontextusban a fénykép nem vizsgálati tárgy, hanem maga a vizsgálat tárgya. Abduktív módon, a képekből kiindulva próbáltam következtetésekre jutni. A fényképet/képeslapot kordokumentumként, társadalmi tényként, reprezentációs kérdésként vizsgáltam. Nem az egyéni képeslaphasználat, hanem a képeslapok képi dokumentációs értékének feltérképezésére törekedtem. Ebből a megfontolásból elemzésemben hangsúlyos figyelmet a képeslapok képdalára fektettem. Arra igyekeztem választ adni ezáltal, hogy milyen képi világból érkeznek Aladics képeslapjainak illusztrációi, és miért kerülhetett egy-egy fénykép a sokszorosított képeslapokra, valamint a század hasonló szemléltető képeslapjai körében hol helyezkednek el az Aladics-képeslapok, és Aladics képi beszédmódja milyen tágabb diskurzushoz igazodik.

Kunt Ernő alapján „a fényképek [...] rendszeresen megörökítik – azaz vizuálisan memorizálják – a közösség, illetve az egyén életének egy-egy fontosabb pillanatát, valamint a mindennapi élet egy-egy mozzanatát”. Christopher Musello szerint az egyén azért készít/készített fényképet, mert valami rendkívüli történik vele, rendkívüli állapotban van, mert emlékezetesnek tartja az adott eseményt.⁹ Aladics képeinek esetében azonban nem elsősorban a képek szereplői, hanem maga a fényképész tart valamit fontosnak és emlékeztet méltónak a mindennapi életből. Tehát nem a fényképezés alanya, hanem a fényképész, a specialista közöl és/vagy dokumentál. A megélt mindennapi élet feltérképezése ilyenképpen nem

⁸ MASON 2005, 49–144.

⁹ MUSELLO 1984, 54.

a képek szereplőinek, hanem a fényképész nézőpontján keresztül keresendő.

Aladics a saját világlátásán keresztül ragadja meg a csíki népi életet. Ennek az egyéni világlátásnak a logikáját, a kategóriáit és a kánonjait a művészettől kölcsönzi.¹⁰ A fénykép tehát ebben az esetben is egy konvencionális rendszer, amely a természetesség látszatát kelti. A végeredményt azért tartja a köztudat a látható világ objektív és realista rögzítésének, mert a készítőik és a szemlélők kezdettől fogva objektív és realista társadalmi rendeltetéseket jelöltek ki a fénykép számára.¹¹ Pedig a fénykép mindig csupán egy aspektusát rögzíti a valóságnak, amely a fényképész önkényes szelekciójának az eredménye.

A felvétel készítésekor a fényképész egy pillanatnyi keresztmetszetet készít a látható világról. A pillanat rögzítésével pedig minden egyes alkalommal kiszakít valamit az idő áramlásából. Amikor a fényképen kirajzolódik valami, az mindig mozdulatlan. Ez a mozdulatlanság pedig – Pierre Bourdieu szavaival élve – „egy örök gesztus egyensúlyává lesz, mely örök, mint a társadalmi jelentés, melyet megtestesít”.¹² A fényképeken tehát társadalmi jelentések válnak láthatóvá.

Aladics képei arra engednek következtetni, hogy a korszak bevett gyakorlatához híven, más fényképészekhez hasonlóan a festők tevékenységének mintájára egy kidolgozott, megkomponált elképzeléssel áll a fényképész az emberek elé. A fényképen látható jelenet gyakran megrendezett, még akkor is, ha a természetesség látszatát kelti. Az a „természetesség” ugyanis, ami a képen láthatóvá válik, nem más, mint egy olyan kulturális esemény, amit a rögzítése előtt meg kell rendezni.¹³

Vegyük például azokat a képeket, ahol férfi és nő párt alkotva szerepel a képen. Jellemző, hogy a férfi egyik keze a nő vállán pihen, vagy átka-rolja párja derekát, a másik kezével pedig a nő kezét fogja, miközben egymásra vagy a kamerába néznek. A póz tehát tökéletesen konvencionális. Ellenkező esetben, azaz ha a kép nem lenne beállított és egy olyan pillanatot rögzítene, ahol a férfi és nő egymástól távol, esetlegesen helyezkednek el a térben, a pár közötti gyenge kohéziót

tenné kiolvashatóvá (ld. 4a-4b, 5a-5b, 6a-6b számú képeket).

A természetesség esztétikája minden esetben kulturális modelleknek engedelmeskedik.¹⁴ A fényképész és a kép szereplőinek nem tudatosított közös célja az, hogy természetesen tűnjön olyannak a kép, amilyennek látszania kell egy olyan társadalomban, ahol minden percben számolni kell a közösség pillantásával.

A fényképezéshez felvett modor szintén konvencionális, és olyan társadalmi berendezkedésre utal, ahol a viselkedés és az erkölcs közösség által szabályozott normái erőteljesebbek, mint az egyén érzelmei, gondolatai és akarata.

Andory Aladics Zoltán és képeslapjainak szereplői a társadalmi berendezkedésben különböző helyet foglalnak el. A fényképész fogarasi születésből és középosztálybeli státuszából adódóan külső nézőpontból tekint a csíki székelységre. Végzettsége és foglalkozása elismertté teszi, az utóbbi pedig a társadalmi hierarchia olyan pontján helyezi el, ahonnan több lehetősége van megalkotni mások reprezentációját, mint más embereknek. Előnyös társadalmi helyzetéből kifolyólag hatalmában áll úgy alakítani és megőrizni a világot, mint ahogy azt ő látja és elképze- li. A fényképész tehát maga a társadalmilag pozicionált diskurzusteremtő, aki a képek vizuális elemeivel (öntudatlanul) teremt jelentéseket. Aladics képeslapjai kapcsán érvényesülő társadalmi normák a megmutatható és a nem-megmutatható közötti megkülönböztetést szabályozzák. Az egyéni élet aspektusai helyett a közösségi életre általánosítható aspektusok lesznek megjeleníthetőek. A képeslapok szereplői pedig társadalmi szereplőkként jelennek meg, miközben az egyéniség, személyiség a háttérbe szorul. Aladics képeslapjai tehát társadalmi reprezentációként viselkednek.

A képeslapok címadási és feliratozási technikája alapján a képeslapok három korszakra oszthatók. Az 1940 előtti képeslapok felirata román, az 1940–1944 közötti képeslapok felirata magyar, az 1944 utáni képeslapok felirata pedig kétnyelvű (román, magyar). A képeslapok impozáns magyaros stílusú része az 1940–1944 közötti korszakba sorolható. A vizsgálat során a

¹⁰ BOURDIEU 1982, 226.

¹¹ BOURDIEU 1982, 226.

¹² BOURDIEU 1982, 228.

¹³ BOURDIEU 1982, 231.

¹⁴ BOURDIEU 1982, 231.

tartalomelemzés módszerét használva megállapítottam a tulajdonképpeni címet tartalmazó felirat leghangsúlyosabb elemét és ez alapján különböző kategóriákba soroltam a címeket. Körvonalazódott, hogy a regionális csoport, cselekvés, táj, vi-selet, és tárgy domináns szempontjai a címnek. Megállapítható, hogy a képeslapok címei nem minden esetben tükrözik a megjelenített témának.

A tér szimbolikus erőforrásként tételeződik fel a képeslapok általi reprezentációs folyamatban, a régió számára fontossá válik az önmegjelenítés olyan formája, amely a nemzetihez igazodik. Aladics képei egy olyan csoportmegjelenítést tükröznek, ahol a fontosnak minősülő reprezentációs toposzok nyomai más csoportok vizuális megjelenítéséhez mérhetőek. A fényképész a teret előfeltevéseivel, értékeivel és vágyaival tölti fel, ezáltal a kép legalább annyira szól a teret szemlélő kulturális horizontjáról, mint amennyire híven tükrözi azt. Ebben az értelmezésben a képeslap értelemadó, jelentésadó műfaj.

Aladics a képek szereplői által kijelöli az emlékezetre méltóbb és kevésbé méltó helyeket, eseményeket, alkalmakat, azaz az emlékezés okait. A fényképész tevékenysége a 20. századi csíki népi élet emlékezési alakzataként is értelmezhető. Aladics képein keresztül a polgári értékrend egyfajta megjelenítése is megtörténik. Saját társadalmi miliőjének mintegy iskolapéldájaként, mintaértékű megtestesítőjeként látja és láttatja a régiót. Olyan jellemvonásokat jelenít meg Aladics, amelyek tipikusan egyetlen társadalmi csoportba tartozókként azonosítják a székelységet. Ilyen jellemvonások a felekezeti elkötelezettség, az értékekhez és közösséghez való lojalitás, a takarékoság, a szorgalmasság, a munkás természet és a munkabírási.

A képeslapok szereplőinek vizsgálata arra világít rá, hogy a fényképész gyakran öntudatlanul alkalmaz, ezáltal megerősít bizonyos sztereotípiákat, hiszen a képi reprezentáció társadalmi reprezentációként működik. A szereplőket életkor és nem függvényében bizonyos tevékenységekhez kapcsolja a fényképész. Jellemző, hogy a népi élet esztétikus, látványos, archaikusságot és ősiséget sugárzó, idilli hangulatot idéző jelenetei kerülnek a képeslapokra. Ezáltal egy átszerkesztett vizuális rendszert épít ki a csíki székelység köré. Életkortól és nemtől függetlenül, a szereplőket nem látjuk olyan hétköznapi helyzetekben, amely megtörné a fényképész által felépített idilli hangulatot.

A tágabb erdélyi, a tágabb magyar és a nemzetközi kontextus között megállapítható intertextuális kapcsolatok összefüggései kapcsán körvonalazódik egy 20. századi képi beszédmód, amely a népi életképek képeslapokon történő ábrázolására irányult. Ez a képi beszédmód megteremtette saját formanyelvét, amely alapján a népi építészet, a tárgyi és szellemi kultúra, valamint a népviselet elemeinek használata teremti meg a kulturális egyediség vizuális eszköztárát.

Andory Aladics Zoltán munkásságára minde- nek előtt a tágabb magyar kontextus formanyelve hatott. Elsősorban a „kis magyar világ” négy év- hez tartozó képeslapok viselik a magyaros stílus formajegyeit. A fényképész számára a képeslapok lehetőséget biztosítottak egyfajta regionális iden- titástudat megfogalmazásához. Reprezentativitás szempontjából a fényképész számára legfontosabb a regionális hovatartozás írott formában való rö- gzítése volt. Az egyértelmű, könnyen dekódolható képi üzenetek helyett azt nevezi meg a címadó, ami a csoport egyediségét domborítja ki. A kép- oldalon megjelenő kompozíció tematikai, térbeli és tárgyi elemei úgy igazodnak a képi beszédmód formanyelvéhez, hogy közben a csíki székelysé- kultúra társadalmi szempontból reprezentatív- nak vélt aspektusai kerülnek ábrázolásra. Ezt a fajta ábrá- zolásmódot tekinthetjük egyfajta sztereotipizálási gyakorlatnak, hiszen a népi élet a képeslapok ábrá- zolásain keresztül bizonyos könnyen megfogható, kiválasztott és egyszerűsített, véges számú elemre korlátozódik. Andory Aladics Zoltán képeslapjai a csíki népi élet vizuális mitológiáját teremtik meg. A képeslapok a csíki székelység képzelt, vélt, vá- gyott, általánosan érvényesíthető ideálképei.

Összegzés

Kutatásom bemutatott fázisában tulajdon- képpen egy történeti anyagnak egy részét vizsgál- tam. Ebben az esetben nem lehetett az anyaghoz úgy közelíteni, mint egy kortárs anyaghoz. Olyan különleges helyzet ez, amely során a kutató el- esik attól a lehetőségtől, hogy folyamatában vizs- gáljon egy jelenséget. Így az én választásom arra esett, hogy megnézem, hogyan működnek ezek a lapok társadalmi reprezentációkként. Az vizsgálat végére kirajzolódott, hogy egy bizonyos történeti korszakban egy bizonyos specialista hogyan te- remtette meg egyetlen régió képét.

Vizsgálatom hozadékaként azt említeném meg, hogy felleltároztam Andory Aladics Zoltán reprezentációs anyagának kelléktárát. Nem csak egy egyszerű leltárt készítettem, hanem a reprezentációs elemek gyakoriságát is vizsgáltam, ami által ismétlődések, esetleg sztereotípiák körvonalazódtak. Ezeken keresztül pedig a kor gondolkodásmódjáról tudunk meg valamit. Megnéztem továbbá, hogy mindez hogyan ágyazódik be egy tágabb kontextusba, amely rávilágít arra, hogy Aladics tevékenysége nem izolált jelenség, hanem a kor reprezentációs mechanizmusaihoz illeszkedik.

Az Aladics képeslapok vizsgálata kiindulópontként szolgálhat a fényképész életművének feltérképezéséhez. Az elvégzett kutatás rávilágított arra, hogy a felvételek képeslap formában történő sokszorosítása előtt, közben és után is

beszélhetünk különböző mediális hordozók mentén kategorizálható Aladics felvételekről. Jelen dolgozatban kizárólag a képeslapok emberábrázolásait vizsgáltam. A kutatás egy következő fázisában célnak tekintem azoknak a képeslapoknak a vizsgálatát, amelyek nem ábrázolnak emberi alakot. Ez a két vizsgálat engedne következtetni az Andory Aladics Zoltán életmű teljes képeslap állományának jellegére és jelentőségére. Ezt követné az üvegnegatívok vizsgálata, amely révén akár a teljes Aladics életmű jelentőségére is következtetni lehetne.

Fontosnak tartom végül megjegyezni, hogy az általam mostanig egybegyűjtött Aladics felvételek korpuszát nem tekintem teljesnek. További magánszemélyek, gyűjtők és intézmények archívumának feltérképezése kiegészíthetné, teljesebbé tehetné a hagyatékot.

Irodalom

- BOURDIEU 1982 Bourdieu, Pierre, *A fénykép társadalmi definíciója*, IN Horányi Özséb (Ed.), *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 226–244.
- CAVER 2004 Caver, Terell, *Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”*, IN *Politikatudományi Szemle* 4., 143–148.
- DELL 1967 Dell, Hymes, *The anthropology of communication*, IN F.E. Dance (Ed.), *Human communication theory: Original essays*, New York.
- DELL 1970 Dell, Hymes, *Linguistic method in ethnography: Its development in the United States*, IN P. Garvin (Ed.), *Method and theory in linguistics. The Hague*, Mouton.
- FOUCAULT 1998 Foucault, Michel, *A diskurzus rendje*, IN Uő., *A fantasztikus könyvtár*, Vál. és ford. Romhányi Török Gábor, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 50–74.
- GEERTZ 1994 Geertz, Clifford, *Mély játék: Jegyzetek a bali kakasviadalról*, IN Uő., *Az értelmezés hatalma*, Századvég Kiadó, Budapest, 126–169.
- MASON 2005 Mason, Jennifer, *A kvalitatív kutatás*, Józsoveg Műhely, Budapest.
- MUSELLO 1984 Musello, Christopher, *A családi fényképek és a vizuális kommunikáció vizsgálata*, IN *Vizuális antropológiai kutatás. (Munkafüzetek, II.)*, Művelődéskutató Intézet, Budapest, 27–69.
- SZABÓ 1998 Szabó Márton, *A politikai szemantika lehetőségei. A társadalomtudományok nyelvi-konstrukciós fordulata és a politológia*, IN Uő., *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról*, Scientia Humana, Budapest, 280–309.

Kedves Anett

Babeş-Bolyai Tudományegyetem
Magyar Néprajz és Antropológia Intézet
Kolozsvár, Románia
E-mail: anettkedves@yahoo.com

IMAGINI DIN VIAȚA POPULARĂ A CIUCULUI DIN SECOLUL AL 20-LEA. REPREZENTĂRILE VIZUALE ALE LUI ANDORY ALADICS ZOLTÁN (1899-1990)

Rezumat

Cercetarea mea se leagă de un fotograf, din Miercurea-Ciuc, din secolul al 20-lea, pe numele Andory Aladics Zoltán, a cărui succesiune de lucrări le-am adunat și le-am analizat. În timpul analizării unui material istoric, cercetătorul nu are șansa de a analiza un eveniment-fenomen în proces. Analizarea vieții fotografului a fost posibilă datorită materialelor scrise din trecut. Mai exact, mi-au stat la dispoziție 3 feluri de surse:

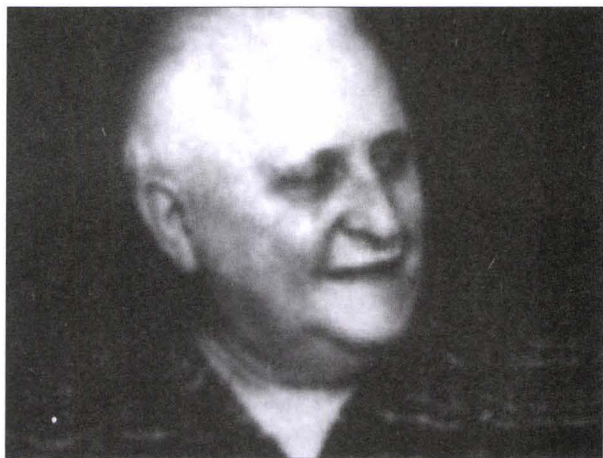
necrologul scris despre viața fotografului, un alt necrolog scris în anul 1991, respectiv un material de presă din 1998. În urma analizării materialelor, am decis să analizez ce semnifică aceste fotografii din punct de vedere umanitar. După o cercetare amănunțită, am ajuns la concluzia conform căreia, fotograful, asemenea unui specialist, a reușit să redea portretul de ansamblu al unei regiuni, dintr-o anumită perioadă.

POSTCARDS ABOUT CIUC'S FOLK CULTURE FROM THE 20th CENTURY. ANDORY ALADICS ZOLTÁN'S (1899-1990) VISUAL REPRESENTATIONS

Abstract

My research focuses on a 20th century photographer, Zoltán Andory Aladics from Miercurea-Ciuc. During the study of a historical material the researcher is deprived of the possibility of talking with the photographer, and of personally asking those questions which could drive the research forward. In the case of the present study, a special situation arouses, since the photographer's

motives are only kept by the individual memory and some written sources, like his obituary, his necrology from 1991 and a newspaper article from 1998. Through gathering and processing his legacy, I would like to illustrate what Zoltán Andory Aladics's postcards show and in what form could they nowadays work as social representations of folk culture from the last century.

1. kép – Andory Aladics Zoltán portréja

3. kép – A „Foto Electric” műterem

4. kép – Csíki székely gyermekek, Csíktaploca, Andory Aladics Zoltán képeslapja (Gál Bence magángyűjtő tulajdona)

2. kép – Andory Aladics Zoltán és második felesége, Farkas Margit, Csíkszereda, 1982
(Gál Bence magángyűjtő tulajdona)

5. kép – Népviselet, Csíkmenaság, Andory Aladics Zoltán képeslapja (Gál Bence magángyűjtő tulajdona)

6. kép – Székely házaspár, Csíkmenaság, Andory Aladics Zoltán képeslapja (Gál Bence magángyűjtő tulajdona)

7. kép – Népviselő, Csíkszenttamás, Andory Aladics Zoltán képeslapja (Gál Bence magángyűjtő tulajdona)

8. kép – Tágabb magyar kontextust példázó képeslap, Kaposvár (Magyar Néprajzi Múzeum tulajdona)

9. kép – Nemzetközi kontextust példázó képeslap, Egyiptom, (Magyar Néprajzi Múzeum tulajdona)

„NO, EZ VÓT AZ ÉLET TÖRTÉNELEM, AMI ÍGY BELEVITT A KÁNTORSÁGBA.” (A. M.)

Kicsi Noémi

A kántori élettörténetek bemutatásával az a kutatói szándék vezérelt, hogy a kántorságról, a kántorkodásról mint intézményről, hivatásról és foglalkozásról antropológiai kutatásokra jellemzően első kézből, társadalmi „alulnézetből”, a hétköznapi interakciók szintjéről, a helyszínről próbáljak meg tudósítani¹ egy hitelesebb kép kialakítása céljából. Azt szeretném bemutatni, hogy milyen képzésre, kompetenciákra volt szükség a kántori hivatás gyakorlásához, a kántori életpálya milyen megélhetést, életkörülményt biztosított a gyakorló számára. Melyek azok az érintkezési pontok az egyén és közösség kapcsolatában, ahol a kántor hatni tudott környezetére. Milyen életszínvonalat, életformát biztosított ez a hivatás. Milyen volt a kántor mindennapja. Milyen volt a szociális hálójá, kikkel érintkezett, és milyen kapcsolatokat tudott fenntartani, illetve a munkája által, milyen társadalmi megbecsülést tudott magának kivívni az adott szűkebb vagy tágabb környezetben.

A kutatás annak az 1990-ben a kolozsvári BBTE-n dr. Keszeg Vilmos professzor által elindított kutatási programnak a folytatása, mely a kollektív és egyéni életpályák, élettörténetek feltárására irányult. Az elmúlt évtizedekben ezek a mikrotörténetek, narratív struktúrák egyre nagyobb hangsúlyt kaptak az interdiszciplinaritás jegyében, mint a történelem, pszichológia, szociológia, nyelvészet vagy irodalomkritika. A különböző tudományágak szakirodalmi módszertana nagyban segít egy olyan társadalmi ke-

resztmetszet megrajzolására, mely a jelenben íródik ugyan, de a múlt eseményeit eleveníti fel az emlékre/emlékezetre építve.²

Jelen tanulmány is egy nagyobb kutatás része³, melyben először a kántori tisztség fogalmát, a kántorképzéssel kapcsolatban felmerülő problémákat és az ezekhez fűződő szakirodalmat foglalja össze a római katolikus egyházra vonatkozólag, majd esettanulmányként András Márton (a továbbiakban A.M.) gyergyócsomafalvi római katolikus kántor élettörténetét mutatja be.

Az élettörténet elemzésekor a Mandelbaum által ajánlott módszertant alkalmazom, ahol az egyéni élet *dimenzióinak* a megjelölését, az életszakaszt kijelölő *fordulópontokat*, valamint az egyén által végrehajtott változtatásokat és az állandó elemekre utaló *alkalmazkodást* mint feldolgozási megfontolást veszem figyelembe. „Sok fordulópont előírászerű, kötelező jellegű, másokat az egyén maga választ”.⁴

Az élettörténet alapját a kérésre adott interjú képezi, mely előre átgondolt kérdéssorra alapozott. Ezek a kérdések az egyéni életút kötelező jellegű fordulópontjai mellett, főként a kántori életpályával kapcsolatos motívumokra összpontosítottak. Az interjúkészítés néhány pillanatában jelen volt A. M. nagyobbik lánya is, aki édesapja emlékezéseit néhol kibővítette, segített a régi fotók előkeresésében, a halotti búcsúztatók megkeresésében. Az általam készített

¹ ERIKSEN 2008, 15.

² KESZEG 2005, 8; VINCZE 2014, 73; GYÁNI 2000, 139; PLÉH 2000; BRUNER, LUCIARELLO 1989, 79; HALÁSZ 1996, 262; DÓSA, PÉTER 2010, 111; GEERTZ 2001, 201–202; MANDELBAUM 1982.

³ Lásd bővebben: Kicsi Noémi *Erdélyi kántorok a 20. száz-*

adban. Életpályák és élettörténetek. magiszteri dolgozat kéziratában. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, szakmai irányító: dr. Keszeg Vilmos.

⁴ MANDELBAUM 1982, 37.

interjúján kívül a drd. Bajkó Árpád által készített interjúból is felhasználok részleteket, valamint az A.M. önéletrajzából néhány információt. A faluban három volt kórustaggal sikerült beszélgetnem, tőlük is fényképet, naplóbejegyzéseket, valamint beszámolókat sikerült összegyűjtenem a kórusmozgalom munkájáról.

A kántori tisztség

„És monda Dávid a lévíták fejedelmeinek, hogy állítsanak az ő atyjokfiai közül éneklőket, éneklőszerszámokkal, lantokkal, cziterákkal és czimbalmokkal, hogy énekeljenek felemelt szóval, nagy örömmel.” (1 Krón 15,16).

„Annakokáért az énekes Léviták mind, amennyien valának, Asáf, Hémán, Jedutun, az ő fiaik és testvéreik fehér ruhákban, czimbalmokkal, lantokkal és cziterákkal állanak vala napkelet felől az oltárnál és ő velök százhusz kürtölő pap. Mert a kürtölőknek és éneklőknek tisztók vala egyenlőképpen zengeni az Úrnak dicséretére és tiszteletére.” (2 Krón 5,12-13).

Fogalomtörténeti⁵ szempontból a kántori tisztséggel kapcsolatban akár a bibliai időkig is visszatekinthetünk, mikor a Lévitáknak fehér ruhában, zeneszerszámokkal a kezükben az ol-

tár mellett volt a helyük, és ugyanolyan tisztük volt dicsérni és tisztelni az Urat, mint a papoknak. Ennek kutatása túllépi dolgozatom témáját, ellenben a „kántor fogalmának és tisztségének meghatározásakor mindenképpen figyelemmel kell arra lennünk, hogy a jelen helyzetben és körülmények között ez a kifejezés tulajdonképpen gyűjtőfogalom, amelyet egyszerre kell tágan és szűken értelmeznünk.”⁶

Nyelvtörténeti összefüggései alapján a kántor szavunk a latin *cantor* 'énekes', igeszarmazéka, a *canere* 'énekel' vallási műszóból ered. Érdekes összevetni a lexikonok és szótárak meghatározásait, ugyanakkor nem elhanyagolható tényező, hogy a szótárak szerzői milyen felekezeti, ideológiai, esztétörténeti megközelítésben határozzák meg a fogalom jelentését. A meghatározásokat tekintve, ilyenekkel találkozunk: kántortanító⁷; elől éneklő, kar mester, első muzsikás, ének igazgató, koráló, kántor⁸; egyházi énekvezér, (cîntăreț de biserică)⁹; az énekes szertartásokat (orgonán és) énekszóval vezető egyházi alkalmazott¹⁰; templomi előénekes¹¹.

Egy második értelmezésben a kántor szó valami időszakosat, negyedévest jelent. A félreértések elkerülése végett, ilyen szóösszetételekben találjuk meg a Néprijzi Lexikonban mint: kántor-

⁵ Reinhart Koselleck a fogalomtörténet-írás eszközével mutatja be, hogy a *historia magistra vitae* hogyan alakul át „egyes számú gyűjtőfogalomná”: történelemmé. Ilyen értelemben használok a továbbiakban is a fogalomtörténet kifejezést. GYÁNI 2007, 242.

⁶ PAP 2014, 192.

⁷ Az Etimológiai Szótár szerint „az iskolai oktatás 20. század közepi államosításáig a katolikus népiskolában egyúttal kántorként működő tanítók is dolgoztak, erre utal a kántortanító összetétel.” Legkorábbi említését 1314-re datálják tn.(?), majd 1527-ben az Érdy codexben találkozunk ismét vele. (Lásd: ZAICZ 2006, 343.)

⁸ A Magyar Nyelvtörténeti Szótár más, latin szinonímáit is említi, mint pl: *chorostates c. succentor, praeceptor, phonascus*, melyek Pápai Páriz Ferenc nevéhez fűződnek, a Lócsei 1708-as magyar-latin szótár szerzőjéhez. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár szerzői szintén említik az Érdi Kódexet („Az *foo cantor feel zowal el kezdee az eedes meennyey dycheeretet*”), valamint Pesti Gábor 1536-os *Aesopus Fabulái* mellett más, későbbi magyarországi magyar nyelvemléket is felsorolnak. (Lásd: SZARVAS, SIMONYI 1891, 970.)

⁹ Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból ez áll: „egyházi ének-

vezér; cantor, cîntăreț de biserică; Kantor, Kirchensänger / kántortanító; dascăl, învățător (la țară); Kantor und Dorfschullehrer.” Erdélyi vonatkozásban a legkorábbi nyelvemlékünk, melyben a kántor szót említik, 1590-ből való, tulajdonnévként pedig már 1453-ból találunk utalást. (Lásd: SZABÓ T. 1993, 96.)

¹⁰ A Magyar Értelmező Kéziszótár és A Magyar Larousse Enciklopédikus szótár szerint is a kántor szócikknél ez szerepel: „[lat] *fn Vall* Az énekes szertartásokat (orgonán és) énekszóval vezető egyházi alkalmazott.” (Lásd: PUSZTAI 2003; RUZSINCZY, SZÁVAI 1992, 336.)

¹¹ A Zenei Lexikon értelmezését tekintve: „(lat. cantor, a. m. énekes) – templomi előénekes. A kántori funkcióit az összes felekezetek istentiszteleti rendje előírja. Nagyobb templomokban (főleg az evangélikus szertartásban) a kántor egyúttal a kórus betanítója (karmester); Németországban az iskolákkal, internátusokkal egybekötött templomi zene magistere (pl. Thomas-Kantor), Franciaországban a „Maîtris”-ek vezetője (Maître de chapelle). A régi iskolai zenében (magyar kollégiumokban is) az istentiszteleteknél segédkező énekes diákokat is cantores-nek nevezték.” (Lásd: SZABOLCSI, TÓTH 1965, 300.)

böjt, kántorkocsmá, kántornap, de ezeknek nincs közük a primér jelentéshez.¹²

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy nem olyan egyszerű és egyértelmű a kántori tiszt-ség fogalma, hiszen nagyon sokrétű tevékenységet és státust takar: az énekes diáktól és az előénekes-től a muzikusig, az orgonistától az énektanárig, a karmestertől a kántortanítóig, az egyházi énekve-zértől a templomi zene magiszteréig hol szélese-dett, hol szűkült a paletta, melynek az évszázadok során egyik vagy másik tartalma kapott nagyobb hangsúlyt, illetve morzsolódott le teljesen.

A lévitákról Benkő András (2000) *Mondjatók dicséretet* című himnológiai, az egyházi ének tör-ténetének összefoglalóját a vallásanárjelölteknek és kántorképző főiskolai hallgatóknak szánt jegy-zetében olvashatjuk egy rövid fejezetben.¹³

A kántori tiszt-ség szorosan összefügg az egy-házi zene történetével, annak különböző kor-szakaival, a hangszerhasználattal, annak liturgiai funkcióival és az orgonaépítéssel történetével. Itt elsősorban a történelmi korszakok olyan egyházi fordulópontjaira gondolok, mint a reformáció, a hitújítási törekvések, a felekezeten belüli egy-házzenei reformok, egy-egy új énekeskönyv beve-zetése, amely meghatározta a kántori tiszt-séghez tartozó, mind a külső, formai, mind a belső, tar-talmi követelményeket.

A reformáció korából a nagykőrösi egyházi levéltári anyagok és jegyzőkönyvek alapján Pap Ferenc által összeállított (2008) *Kántor és pulpitus a reformáció korától* című tanulmányában olvas-hatunk a kántor szerepéről és helyéről a liturgi-kus térben. „A cantor az istentiszteleti-liturgikus éneklés vezetője és szervezője, aki történetileg a szentély közelében, a liturgikus cselekvéshez fizi-kailag is szorosan kapcsolódva helyezkedett el. Le-gitimítását ez a legfontosabb szolgálat jelentette.

A római bazilikában az *archicantor* (~főéne-kes), a középkorban a *succantor* vezetése alatt álltak a templomi énekesek. A középkorban a liturgi-kus rend meghatározása, a szolgálatok beosztása,

1. kép – Noviciusként a ferenceseknél

a templomi-liturgikus tárgyak őrzése egyaránt a succantor hatáskörébe tartozott. A *cantor* pl. a székesegyházi káptalan tagja, azaz kanonok volt (éneklő kanonok), ez a tény feladata és felelőssé-ge kiemelt voltára figyelmeztet.” Ezeket az egyhá-zi hivatalokat egyházi szolgálati rendbe sorolták, feladatuk végzésére ünnepélyes felhatalmazást nyertek.¹⁴ Rosner Zsolt (2001/2002) a *Kánto-rok XVIII. századi elődei* című tanulmányában a Závod plébániájához tartozó iskolamesterek (a ludimagisterek, Scholae Rectorok, praeceptorok) tevékenységéről¹⁵ az 1729., 1755., 1783., 1811. és 1828. vizitációs jegyzőkönyvek alapján ír rövid összefoglalót. A 18. század elején az oktatás még az egyház keretében zajlott, és fő feladata a vallási nevelés, illetve a felekezetek apparátusa részére az utánpótlás biztosítása volt.

¹² ORTUTAY 1980, 233.

¹³ BENKŐ 2000, 10.

¹⁴ PAP 2008, 357.

¹⁵ „A pedellus [...] képzettsége szerint nem több félbe ma-radt diáknál, foglalkozása szerint pedig kántor, sekrestyés, harangozó vagy éppen jegyző is egy személyben. Závodon a ludimagiszterek, azaz kántortanítók a klerikusokhoz ha-

sonlóan az egyházközség alkalmazásában álltak. Feladatuk elsődlegesen a liturgia irányítása volt a nép részéről a szent-misében, továbbá az imádságok előimádkozása és az énekek vezetése szentségek és szentelmények kiszolgáltatásakor. A gyermekek oktatása kezdettől fogva feladatuk.”(Lásd: ROSNER 2001/2002, 62.

2. kép – 1972. június 29-én (András Márton a fotó jobb szélén)

Dávid István (1993/1994) az erdélyi orgonaépítésszét rendjén néhány híresebb kántorra, zeneszerző organistára is kitér *Az orgonaépítés története Erdélyben – I.* című tanulmányában. Említést tesz a csíksomlyói ferencendi kolostorban 1535-ben tevékenykedő Bánya Ferenc kántorról és organistáról. 1535 után, jó száz esztendővel később Kájoni János szerzetes lett a környék zenei és orgonaépítő-tevékenységének meghatározó személyisége. Brassóban Daniel Croner, Szebenben a felvidéki származású Gabriel Reilich 1665 és 1677 között működő „componist et organist”, kapcsolatai révén az orgonaépítésre is kihatással levő kántor tevékenységét említi.¹⁶

Kurta József (2000/2001) hiányolja, hogy a lelkészek és tanítók mellett a kántorok szerepe nem kapott kellő hangsúlyt a protestáns egyháztörténeti munkákban, és nyilvántartásuk is meglehetősen hiányos. Ezért a *Kántorok bejegyzései az Öreg graduál erdélyi példányaiban* című tanulmányában arra vállalkozik, hogy kántoroknak az erdélyi graduálpéldányokban fennmaradt feljegyzéseit mint első kézből származó adatokat összegyűjti. Ezek a bejegyzések elsősorban a liturgikus gyakorlat segédletei, dallamjelzések, kotta-

és szövegkorrekciók, teljes kéziratos énekek, más bejegyzések, melyek alapján az egyes gyülekezetek a graduált használó énekvezéreinek névsora, valamelyest tevékenysége rekonstruálható.¹⁷

A török világ lelkipásztorkodásának igen sajtóságos intézménye volt a *licentiatús*. Juhász Kálmán (1921) *A licentiatusi intézmény Magyarországon* című könyve előszavában arra panaszkodik, hogy a legkiválóbb egyháztörténelmi művek, egyházi lexikonok sem tesznek említést ezekről a személyekről. A népi vallásosság irodalmában találunk rájuk utalást mint „félpapok”, „szárazpapok” vagy mint „diákok”.¹⁸

Tánczos Vilmos (1995) „*Deákok*” (*parasztkántorok*) *moldvai magyar falvakban* című tanulmányában a 17-18. századi „hivatalos vallásosság” hiányában egész „deákdinasztiák” adatait gyűjti össze.

A kántorok pedagógusi tevékenységéről Ozsváth Imola (2009) az *Udvarhelyszéki pedagógusok a 20. században. Életpályák és élettörténetek* című tanulmányában gazdag szakirodalmat gyűjtött össze arról a területről, amikor a kántori és tanítói pálya párhuzamosan folyt az egyházi oktatásban, a 15-

¹⁶ DÁVID 1993/1994, 474.

¹⁷ KURTA 2000/2001, 205.

¹⁸ A mohácsi csatát követően Magyarország nagy részén se pap, se tanító nem maradt, így a papok jelenlétét pótolandó jött szokásba a 17. század elején, hogy az arra rátermett fiatalokat a misszionáló szerzetesek oktatták. Feladatuk a

pap nélküli falvakban a vasárnapra rendelt szentírási szakasz felolvasása, keresztelezés, esketés, temetés, gyermekek és felnőttek erkölcsi oktatása, gyermekek betűvetésre oktatása volt. Mivel egyházi szolgálatot láttak el, tevékenységükhöz engedély, ún. *licentia* kellett.

3. kép – Bértől, 1976. július. 16. (András Márton középen letről a harmadik sorban)

16. századi világi mesterektől, az 1777. évi Ratio Educationis tanügyi rendelkezéseinek és az 1868-as Eötvös féle népoktatási törvényen keresztül, egészen a felekezeti iskolák 1948-as államosításáig, amikor a kántortanítói státus kényszerpályára szorult.¹⁹

A Mária Terézia nevéhez fűződő 1777-es, 1785-ös tanterv előírja azoknak a tanítóknak, tanítójelölteknek, akik templomi szolgálatra vannak kötelezve, hogy orgonajátékot tanuljanak, hiszen nemcsak falvakon, hanem kisebb-nagyobb városokban is szokás már orgonán kísérni a zenét az istentiszteletek alatt, s ez az orgonajáték a zene-tanítók hivatásának fontos részévé kell váljon.²⁰

A Magyar Egyházzene, a Magyar Egyházzenei Társaság negyedévi egyházzenei és liturgikai folyóirata 1993. évi indulásától kezdve mindegyre foglalkozik a kántorok feladatkörével, az egyházzene helyzetével, helyzetelemző és tényfeltáró tanulmányokat jelentet meg. Induló számukban az 1993/1994. évi 1. számú kiadványban olvasható az I. Magyar Egyházzenei

Kongresszus III. (1993. március 16-i) plenáris ülésén elhangzott – a három nagy egyház: a katolikus, a református és az evangélikus felekezet részéről egy-egy vezető egyházzene – vitaindítója, melyben olyan égető problémák kerülnek elő az egyházi zene kapcsán, amelyek felvetése régóta váratott magára. Ebben a kontextusban jelenik meg három rövid helyzetjelentés: Máté János (1993/1994) *A református egyházi zene helyzete*²¹, Tardy László (1993/1994) *A katolikus egyházzene a közelmúltban és ma*, Trajtler Gábor (1993/1994) *Az evangélikus egyházzene helyzete ma*. Máté János beszámolóját egy, a magyar református egyházi zene helyzetét, megbecsülését jól jellemző, az 1920-as évekből származó ún. díjlevél mondatával indítja, mely így hangzik: „Papnak tisztességes megélhetés, kántornak ennek a fele.”

A katolikus egyházzene társadalmi helyzete lényegében változatlan maradt – mondja Tardy László –, a II. Vatikáni zsinat után egészen más lett a „belső” helyzete az egyházban²². Az

¹⁹ BÁLINT, KOVÁCS, BALÁZSI 2009, 393.

²⁰ CSÍKI 2010, 168–169.

²¹ MÁTÉ 1993/1994.

²² „A kántor a pap elsőszámú munkatársa lett, a legtöbb helyen az oltárnál szolgáló pap és a kóruson működő kántor közötti távolság, mely igen gyakran a személyek távolságát is szimbolizálta, megszűnt. Az egyre növekvő paphiány pedig azt vonta maga után, hogy a kántort egyre jobban bevonták a plébánia, az egyház-

község, a hitoktatás munkájába is. [...] Anyagi szempontból az utóbbi évek változásai komoly gondot jelentettek számos plébánia számára: az új adó- és társadalombiztosítási előírások jónéhány plébániát arra kényszerítettek, hogy megváljanak főállású kántoruktól. [...] Bizonytalan a kántor jogi helyzete is: ma sincs kötelező erejű munkajogi szabályzat, amely az egyházközség mint munkáltató és a kántor (karnagy) számára egyértelműen rögzítené a kötelezettségeket és jogokat.” (Lásd: TARDY 1993/1994, 86.)

4. kép – Kórustalálkozó Gyergyóalfaluban

egyházzenész világi területen való alkalmazása az egyházi oklevél, diploma állami elismerésének hiányában az intézmény igazgatójának és az önkormányzatnak a jóindulatán múlott.²³

Trajtler Gábor az evangélikus kántorokról sem ír le megnyugtatóbb helyzetet: „A kántor anyagi és jogi hátrányos helyzete mellett társadalmi megbecsülésben sem részesül. Ez is a múlt állami megtéltetéséből adódik.” Vigasztalásként azt mondja, hogy a „kántor számára marad a gyülekezet szeretete. Ebben él, ebből kap biztatást a további szolgálatra.”²⁴

A Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának periodikája, a *Collegium Doctorum* 2014-ben megjelent kötetében öt tanulmány is foglalkozik közvetlenül a kántorok kérdésével. Pap Ferenc (2014) *Az egyházzenész-kántori tisztség mint egyházi szolgálat*; Hafenscher Károly (2014) *Az evangélikus egyházzene, evangélikus egyházzenész – Magyarország, 2014*; Méhes Balázs (2014) *Képek és álomképek a képzésről és a képesítésről*; Orosz Otília Valéria (2014) *A kántor mint liturgus. Egyházzenei reform a Királyhágómelléken*; Péter Éva (2014) *Kántorkérdés Erdélyben* című tanulmányaikkal próbálnak rávilágítani a kántorok körüli aktuális kérdésekre, liturgikus személy vagy alkalmazott-e a kántor, feltárni a jogi alapok hiányosságait, a kántorképzés problémáit, az egyházzenészek közti képzésbeli különbségekből fakadó alkalmazási, besorolási valamint javadalmazási kérdéseket.

A Romániában hatályban lévő hivatalos foglalkozási jegyzék a kántorokat a 263604 szám

alatt tartja nyilván, a vallási specialisták 2636 alapszámában. A foglalkozás gyakorlásához felsőfokú végzettség szükséges és a következő feladatokat látják el: „a vallási specialisták a szakrális hagyományokat, gyakorlatokat és vallási meggyőződéseket állandósítják. Egyházi szolgálatokat celebrálnak és látnak el, vagy vallási és felekezeti rítusokat adminisztrálnak, lelki és erkölcsi útmutatást adnak, valamint más, a vallás gyakorlásához kapcsolódó funkciókat töltenek be.”²⁵

Kántorképzés a római katolikus egyházban

„...az egyházi zene kérdése nem pusztán a zene miatt vetődik fel, hanem élet-halál kérdés az Egyház számára.”²⁶

A fenti idézet Joseph Ratzinger bíborostól származik, aki az egyházi zenét mint egy eszközt, közvetítőt értelmezi a liturgiában a kozmosz zenéje és az emberi zene között a Testté lett Ige dicsőségére. Éppen ezért szigorú szabályoknak van alávetve, mert a Megtestesült Igéhez illőnek kell lennie, a Lélekhez kell vezetnie. Ahhoz, hogy az egyházi zene betöltse ezt a funkcióját – a kozmosz zenéjének művészi módon történő transzponálását az emberi zenébe –, sok erőfeszítést és verejtékes munkát igényel.

A kereszténység zenéje történelmileg a mindenkor teológiai irányvonalaknak, eszmei áramlatoknak volt alárendelve, és a különböző vallások, felekezetek, csoportok határozták meg azt, hogy tulajdonképpen mit, hogyan és ki közvetít. „A zene, csakúgy mint a többi művészeti ág, maga is az isteni teremtés rendjére és mintájára adott válaszreakció.”²⁷

A római katolikus egyházban már a Kr. u. 44 utáni keresztényüldözéseket követően kialakul a szentmise kezdetleges liturgiája, de az aranykora az üldözés megszűnésével kezdődik, s mintegy háromszáz évet tart Nagy Szent Gergely pápáig. Gergely pápa 595-ben a kántorok képzésére „Schola Cantorum”-ot hozott létre, melynek 2 magisztere, 12 énekese (kántora) és 12 tanulója volt. Ugyanakkor összeállít egy Antifonáriumot²⁸ is. Erről bővebben Ferencz István (2010) ír a *Kán-*

²³ TARDY 1993/1994, 86.

²⁴ TRAJTLER 1993/1994, 87.

²⁵ http://www.rubinian.com/cor_6_ocupatia_detalii.php?id=263604

²⁶ RATZINGER 1995/1996, 133.

²⁷ WILSON, DICKSON 1997, 9.

²⁸ Antifona: A zsoltárok előtt és után éneklendő dallamos gregorián tétel.

tor a katolikus egyházban című írásában.²⁹ Ezeket a dallamokat és énekstílust nevezzük „gregorián” énekeknek, melyeknek különösen kiemelt szerepük van a katolikus kántorképzésben, hiszen az Egyház zenei anyanyelvének tartják.³⁰

Korszakalkotó újítás volt Arezzói Guidó talál-
mánya, aki kidolgozta a tercívolságú vonalakra
történő kottairás rendszerét, azaz a szolmizációt.
„Ettől kezdve a bencés kolostorokban hozzáértő sze-
mélyek másolják a latin nyelvű és gregorián kottás
szertartáskönyveket. Erre az időre esik a magyar nép
keresztény hitre való térése”³¹ – mondja Ferencz
István. A magyar államiság keretei között műkö-
dő első iskola 996 táján létesült a dunántúli Szent
Márton hegyén, a mai Pannonhalmán. A „Codex
Albensis” elnevezésű hangjelzett liturgikus éne-
keskönyv a székesfehérvári káptalani iskolában
készült a 12. század második felében. „A 15. szá-
zad elejére a káptalani iskolák hálózata alkotta a
magyarországi iskolarendszer gerincét (a kiemelke-
dőbbek: Esztergom, Győr, Pozsony, Veszprém, Pécs,
Eger, Nagyvárad, Gyulafehérvár).” Kiszélesedett
a plébániai iskolák hálózata: a nagyobb telepü-
léseken megjelentek a városi-plébániai iskolák, a
városi polgárság igényeit is figyelembe vevő tan-
anyaggal.³² Ezekben a kántor kanonok az iskola-
igazgatói feladatokat látta el, míg a kántortanító
a plébániális iskolák énekes feladatait végezte, aki
laikus létre a falu képzett, fontos személye volt a
plébános mellett.

A 16. század utolsó évtizedeiben nagyon sok
városi-plébániai iskola protestáns vezetés alá
került, a nagyobb káptalani iskolákban tovább
folytatták a három tagozatos iskolaszervezetet, s
a 17. század második felétől a reformátusok eze-
ket nevezték „kollégiumnak”, az evangélikusok a
18. századtól „líceumnak”. „1588-ban az erdélyi
országgyűlés törvényt hozott a jezsuiták Erdélyből
való kiűzéséről. Báthori Zsigmond fejedelem ugyan
újabb törvénnyel elérte, hogy 1598-ban visszatér-
hessenek, de ezután 1603-ban végleg kiutasították
őket Erdélyből.”³³

A katolikus egyházzenében korszakalkotó volt
az 1651-es esztendő. Ekkor jelenik meg az első
nyomtatott énekeskönyv a lőcsei nyomda kiadá-

5. kép – Karácsonyi műsor alkalmával a templomban
(András Márton az alsó sorban, középen)

sában, a Cantus Catholici, Szőlősy Benedek je-
zsuita szerkesztésében. Az első kiadás 80 latin és
112 magyar éneket tartalmazott nemcsak szöveg-
gel, hanem gondosan nyomtatott kottákkal is.³⁴

Az erdélyi katolikusok, akik bár állandó érint-
kezésben álltak a királyi Magyarországgal, mégis
önállóan őrizték meg és gyarapították népénekes ha-
gyományukat. A csíksomlyói ferences, Kájoni János
foglalta össze és szilárdította meg az erdélyi népéne-
kes hagyományt az 1676-ban megjelent hatalmas
munkájában, a Cationale Catholicum-ban. Ez a
mű az Erdélyben élő (ezen kívül pedig új, más for-
rásokból, például a Cantus Catholiciából átvett) dara-
bok reprezentatív „összkiadása” volt. Három kiadást
ért meg – az első 1676-ban, a második 1719-ben és
erős változtatásokkal 1805-ben megjelent harmadik
kiadás, – csak az volt a kár, hogy ezek kottákat nem
tartalmaztak. „Csupán egy száz évvel későbbi (1774)
kézirát, a két leíró kántorról Deák-Szentes Kézirat-nak
nevezett gyűjtemény ad lehetőséget arra, hogy a Kájoni-
könyv dallamainak nagy részét rekonstruálhassuk. A
Deák-Szentes leírás megbízhatóságát jelzi, hogy az 1960
után készült népzenei magnetofon-felvételek nagyrészt a
kéziráttal azonos dallamvariánsokat hoztak napfényre
a népi emlékezetből.”³⁵

Erdélyben a 17. század óta meghatározó je-
lentőségű volt a csíksomlyói ferences központ-
hoz kapcsolódó egyházzenei képzés. P. Simon
Jukundián 1858-ban Csíksomlyón létrehozta az
első erdélyi kántortanítóképzőt. „Kilencvenéves
fennállása alatt az intézet közel 1200 kántornak
adott oklevelet. 1948-ban bezárták, s ekkortól min-

²⁹ FERENCZ 2010, 161.

³⁰ FERENCZ 2010, 162.; VEREBÉNYI 1993/1994, 504.

³¹ FERENCZ 2010, 163.

³² MÉSZÁROS 1996, 13–15.

³³ MÉSZÁROS 1996, 19.

³⁴ DOBSZAY 1995, 20.

³⁵ DOBSZAY 1995, 21.

den szakképzett tanerőt eltiltottak az egyházi szolgálatról.”³⁶

Magyarországon 1949-ig volt lehetőség a megfelelő vizsgák letétele után kántori oklevelet is szerezni a tanítói mellett a tanítóképzőkben, magasabb képesítést a Zeneakadémia egyházzenei szakán lehetett nyerni. A megváltozott politikai helyzetben a kántorképzés megszűnt. Erre volt válaszreakció az Országos Magyar Cecília Egyesület (OMCE) által beindított budapesti Nyári Kántorképző Tanfolyam, mely 1951-től minden év júliusában kerül megrendezésre. Kezdetben két, később három, 1994-ben pedig négy évig tartott a képzés.³⁷

Erdélyben az államosítás után 1953-ban Dr. Faragó Ferenc, Márton Áron püspök bebörtönzése idején, a gyulafehérvári érseki palotában rendezte be a római katolikus kántoriskolát. A kommunista rendszer idején az ország területén az egyedüli magyar nyelvű katolikus középiskola volt megtűrt státúttal, ami azt jelentette, hogy az állam nem ismerte el középiskolaként, állami támogatást nem kapott, tehát egyházközségi támogatással tartották fenn. Az itt végzett diákok csak egyházi alkalmazásba kerülhettek, papnevelő intézetben folytathatták tanulmányaikat vagy kántorok lettek. A hetvenes években a kötelezővé vált tízosztályos iskolarendszer a kántoriskolát kétéves szemináriumra zsugorította, és fokozatosan átterelődött a hangsúly a teológiai tárgyakra. Ennek eredményeképpen az egyházzenét 1993-ban még fakultatív tantárgyként sem kérték. A hetvenes évektől rákényszerítették a főesperességet a magánúton való kántorképzésre.³⁸

1990 ősztől újraindul a gyulafehérvári négyéves kántorképző, de – Geréd Vilmos véleménye szerint – szakos tanárok hiányában nagyon gyenge zenei képzéssel.

Az 1989-es forradalom után Temesváron is újjászületik az egyházzene-oktatás, az itt végzett tanulók biztosíthatják az egyházmegyei zenészutánpótlást.³⁹

Marosvásárhelyen az 1991-ben a történelmi egyházak által alapított ökumenikus kántor-tanítóképző főiskola posztliceális rendszerben készít fel kántorjelölteket a kántori kerületi/főegyházmegyei záróvizsgára.

Geréd Vilmos szerint a történelmi egyházaknál állami támogatás hiányában az egyházzene színvonalának emelésében alig van előbbrehaladás, és erdélyi viszonylatban a legrosszabb helyzetbe a római katolikus egyház került.

A kántorok kiképzésében alapvető követelmény, és a hívek is elvárják a kántoroktól a liturgikus ismereteket. A gregorián énektanítás mellett nem kisebb feladat a népénekek tanítása sem. Verebényi István (1993/1994) szerint „*Itt van lehetőség az egyes vidékek és a magyarság egyetemes hagyományainak és értékeinek megismerésére, megtanulására és a liturgikus ünneplésekbe való beépítésre. Az Éneklő Egyház tartalmazza azt az anyagot, amit országosan ismert anyagnak nevezhetünk.*”⁴⁰ A főegyházmegyei kántorvizsga letétele komoly felkészülést igényel, mely a következő tárgyakból áll: bibliaismeret, szertartástan, katekizmus, egyházi ének, orgonajáték – az *Éneklő Egyház*, a *Szent Vagy Uram!*, újabban a *Dicsérjétek az Urat* énektárakból –, emellett zeneelmélet, szolfézs és összhangzattan, valamint karvezetés.

András Márton gyergyócsomafalvi római katolikus kántor élettörténete

Találkozásom András Mártonnal

András Márton életrajzával a gyergyócsomafalvi római katolikus plebánia honlapján találkoztam először, amikor adatokat próbáltam gyűjteni dolgozatomhoz. Érdekesnek találtam már a felvezető szöveget is, hiszen úgy volt feltüntetve, mint a 20. század leghosszabb ideig működő kántora – 54 esztendő volt a szolgálati ideje. Rövid életrajza, amelyet személyesen fogalmazott meg – a plébánia levéltárában őrzik – mint önreprezentáció is érdekes kutatási témának mutatkozott, nem is beszélve a benne rejlő motiváltságról, mely életrajzát áthatotta.

Ezután kerestem meg személyesen is András Mártont, hogy élettörténete, életpályája kapcsán keressem a válaszokat kérdéseimre, melyek dolgozatom kapcsán felmerültek bennem: az elmúlt század külső történelmi eseményei hogyan hatottak az egyes személyek életpályájának (kántori

³⁶ GERÉD 1993/1994, 243.

³⁷ VEREBÉNYI 1993/1994, 503.

³⁸ GERÉD 1993/1994, 243.

³⁹ SZTUPÁR 1993/1994, 245.

⁴⁰ VEREBÉNYI 1993/1994, 504.

életpályák) alakulására a saját mikrotörténeteik tükrében, hogyan befolyásolják a különböző szerepek (jelen esetben a kántorság) az egyén státusát, valamint milyen befolyással van az egyén a helyi közösség egyházi/kulturális életére. Milyen személyes motívumok irányították, alakították életútját?

2014 januárjában kerestem meg és készítettem vele interjút. A kapcsolatfelvételnél saját távoli rokonaim is segítettek, akiket addig nem is ismertem, hiszen nagyapám gyergyócsomafalvi születésű, s még sikerült élő sógornőjével találkoznom. Székely Rozália (a továbbiakban Sz. R.), aki egyébként volt kórustag is, nagyon jól ismerte a „kántor urat”, ő segített megszervezni az interjút.

Mint utólag kiderült, Bajkó Árpád – a BBTE doktorandusza – a halottbúcsúztatók kapcsán már járt nála, készített vele interjút. Ezt a beszélgetést is rendelkezésemre bocsátotta egy teljesebb kép kialakítására.

A. M. saját lakásán, az egyszerű fehérre meszelt, szépen rendben tartott házában fogadott, ahol nagyobbik lányával él. Az udvarról külön bejáratú lakrésze van a kántor úrnak, kis előszobával, konyhával. A szobája kissé túlszűfolt, de a harmónium nem hiányozhatott az ágya mellől. Az ágya felett feszület, a falakon szentképek – Jézus szíve, Mária szíve, Szent Ferenc –, régi családi fotók, esküvői képük, felesége fiatalkori képe, édesanyja képe, a kócsagtollas fejfedős díszmagyarba öltözött kántor-előd képe, a nyugdíjazásakor kapott bekeretezett díszoklevél, mind-mind a vallásos, hívő ember értékrendjét tanúsították. Az asztalán a kották, énekeskönyvek, szentkönyvek mellett a gyógyszeres dobozok egészségügyi állapotról árulkodtak, hisz már a találkozásunk előtt panaszkodott, hogy eléggé beteg, nem tudja, hogy mennyire lesz ereje az interjúhoz. Végül a három órára sikeredett interjú alatt csak egyszer állított meg pihenni. Ahogy megérkeztem, szívélyesen és készségesen fogadott, s a beszélgetés alatt végig egy megfoghatatlan derű, jókedély, nyugodtság (meg egy kis huncutság is) áradt belőle.

Az ízes csomafalvi tájszólású beszédmódja, a mondatszerkesztése, nyelvjárása, „észjárása” sokszor meggondolkodtatott, hogy mit is akar mon-

dani, s ha nem lettek volna előzetes ismereteim (gyermekkoromban nagyon gyakran a nyarakat Gyergyóalfaluban, Csomafalva szomszédságában töltöttem), bizony akár félreértelmezhető, vagy értelmetlen lett volna mondandója.

Gyergyócsomafalva Erdély keleti, Hargita megye középső részén terül el, 745-775 méter tengerszint fölötti magasságban. A falu a Gyergyómedence délnyugati részén, a Görgényi havasok déli hegycsoportjának, a Délhegy lábánál, a Maros két oldalán fekszik.⁴¹ Eredetileg Somafalva volt, a Samu név régiesített Soma keresztnévből eredeztetik. Az 1567. évi regestrumban Chyomaffalwa néven 15 kapuval fordul elő.⁴² 1609-től pedig Gyergyócsomafalva néven. 1643-ban, a 781 család mindenike nemes, lófő vagy puskás gyalogos, tehát valamennyi székely.

A 2002-es népszámlálási adatok szerint a falu lakossága 4491 lélek, melyből 4457 magyar, 21 román, 9 cigány és 4 német. Felekezeti megoszlásban: 4402 római katolikus, 57 református, 19 ortodox, 10 unitárius, 2 görög katolikus és 1 vallás nélküli.

A 2011-es népszámlálási adatok szerint a falu lakossága 4328 lélek (163-mal kevesebb, mint 2002-ben), melyből 10 román (tizeneggyel kevesebb, mint 2002-ben), 4280 magyar (177-tel kevesebb, mint 2002-ben). Felekezeti megoszlásban: 12 ortodox, 4229 római katolikus, 35 református, 8 unitárius, 38 nem hozzáférhető adat.⁴³

Az élettörténet kronológiája szempontjából az A.M. által 1998-ban megírt önéletrajz dátumait veszem alapul, mert a nekem adott interjú során az emlékezete az események datálása szempontjából sokszor pontatlan volt, az idősíkok összemósódtak, egymásra tevődtek.

Gyermekkor, elemi iskolás évei

András Márton 1922. október 6-án született Gyergyócsomafalván, egy ötgyermekes gazdálkodó család harmadik gyermekeként, két bátyja és két húga között. Édesapja, András Márton, 1878-ban született szintén Gyergyócsomafalván, édesanyja, Sorbán Katalin, 1898-ban született Gyimesbükkben. Apai nagyapja, András Dénes, nagyanyja, Szilágyi Julianna szintén csomafalviak

⁴¹ <http://www.csomafalva.info/telepulesunkrol/csomafalva-ter-ben-es-idoben>

⁴² ORBÁN 1868. I., 146.

⁴³ www.recensamantromania.ro

voltak, *itt születtek, s itt is vótak addig, amíg meg nem haltak*. Anyai részről nagyszüleit nem ismerte, korán meghaltak, akárcsak apai ágról. Az édesanyja felőli gyimesbükki rokonságot csak futólag ismerte, nem tartották különösebben a rokonságot.

Az elemi iskoláit Gyergyócsomafalván végezte, a felső tagozatot román nyelven⁴⁴. Itt abszolvált a hetedik osztály után 1937-ben. Már elemi iskolái alatt a faluban egy román tanártól tanult, s kezdett el hegedűn játszani.

A ferenceseknél

Az iskolában elég jó tanuló, szorgalmas diák volt, s elképzelése szerint *papneveldébe* iratkozott volna. Hiába készült, mert otthon édesapjának kellett segítenie a gazdaságban, ezért az iratkozásról lemaradt. Gazdálkodni semmiképpen nem szeretett volna, ezért inkább elment otthonról. A kitörési lehetőséget ebből a paraszti, gazdálkodó életből a továbbtanulásban látta, s mint szegény falusi gyerek a szerzetesi életben látta megélhetési lehetőségeinek biztosítását.

1938-ban Vajdahunyadra jelentkezett a ferences szerzetesekhez a noviciátusba. A noviciátusi időszak tulajdonképpen felkészülés lett volna a szerzetesi életre; itt kipróbálhatta magát az újonc, hogy valóban szeretné-e ezt az életformát, felmérhette képességeit, őt is megismerhették a szerzetesek. Elmondása alapján a noviciusok közül a talpraesettebbek, mint amilyen ő is volt, *rendezhették, intézhették* a teológusok étkezdjét, társalgóját, az intézet termeit. De, ahogy ő fogalmazott: *„Ott olyan kényelmes helyzetet éreztem, s olyan vót, hogy következő évben nem kíváncsoztam vissza.”* Azaz, nem szerette ott.

1940-ben Dévára került. *„Azok olyan munkás szerzeteseknek készültek, persze, nekem az se tetszett, de az élet az olyan kényelmes, gyermeki élet volt, hogy akkor nem mentem a noviciátusba, nem próbáltam tovább haladni a tanulással a szerzeteseknél, hanem egyelőre ott olyan szolgálatos munkálatokat, ami adódott, azokat végeztem.”* A nem pontos, nem világos megfogalmazásai alap-

ján elég nehéz eldönteni, hogy tulajdonképpen milyen státusban volt a ferences szerzeteseknél, mert a fenti mondat alapján úgy véltem értelmezni, hogy mint kisegítő személyzet dolgozott a rendben, de van olyan fényképe, ahol ferences szerzetesi ruhát visel. Noviciátusba csak 17 éves kortól lehet felvételt nyerni szigorú vizsgával, ezért úgy gondolom, hogy mint novicius jelölt jelentkezhetett a rendbe 16 éves korában. Ha a tanulással nem is haladt jól, de zenei képességeit már ott felfedezték. Nagyon jó hangú énekes volt, a teológia kórusában is énekelt, s alkalmadtán a dévai idős, gyenge hangú kántornak a miséken segített énekelni. Hegedűn már nem, de harmóniumon kezdett el játszani, *„pittyogtatni”*, kottát olvasni, s már a ferenceseknél a *Szent vagy Uram* énekeskönyvből kb. 20 éneket orgonán el tudott játszani. Már ekkor megfogalmazódik benne a vágy a kántori hivatás után: *„Kívántam kántor lenni!”*

A katonaság és a hazatérés

1942 augusztusában katonai behívót kapott, s vitték volna Déváról az orosz frontra harcolni. Nem ment el román katonának, inkább hazaszökött Dél-Erdélyből Észak-Erdélybe, Magyarországra. Ennek történetét apró részletességgel mesélte el, szökésének szinte minden mozzanatát, mint egy hőstörténetet ismertette. Ahogy ő fogalmazott: *„Ezek hosszú mesék.”* Hazajött szüleihez, majd októberben Pécsre küldték katonai szolgálatra. 13 hónapot töltött itt, mikor *„már olyan bombázásos minden volt itt Erdélyben, hogy akkor megengedték, hogy jöhetek szabadságra.* Akkor is úgy – *nem könnyűszerrel*” –, hogy édesapja *megütközött*⁴⁵, azaz balesetet szenvedett, s kérhette áthelyezését Székelyföldre. Édesapja kérésére tehát 1944 áprilisában jött haza Pécsről. Akkor édesapjának magángazdálkodása volt, még nem kollektív gazdaság. Édesapja balesete olyan fordulópont volt az életében, mely meghatározó volt további sorsának alakulásában, hisz nemcsak a katonaság idejét rövidítette le, de a továbbiakban is mentesült a katonai szolgálat alól. Sőt, az

⁴⁴ 1918 után (1924. 176-os törvény) a román hatóságok már a párizsi békekonferencia dokumentumainak véglegesítése előtt megkezdtek a gyulafehérvári határozat alapján Magyarországtól Romániához csatolt területek tanintézet-

inek birtokba vételét. Számos állami magyar tannyelvű iskolát zártak be, illetve alakítottak át román tannyelvűvé.

⁴⁵ megütközött = megütötte magát

oroszok bevonulásakor, amikor a faluból meg a környékről szinte minden érett férfiút behívtak katonának (segédkántort, kántort, papot, tanárt is), ő egy gyergyószentmiklósi „örmesterféléltől” egy olyan ideiglenes papírt kapott, melyben az állt, hogy „*nincs hova bevonuljon*”, ezért aztán nem is vitték el a faluból.

A történelmi események a jelenben megkonstruált elbeszélése során, úgy jelennek meg a narrációs emlékezeti struktúrájában, mintha azok a személyes életében egy jól meghatározott céllal történnének, a sorsszerűség, a predestináció jelei ott vannak az életeseményekben, melyben ő a főhős, a főszereplő.

Akár a szerzetesek között eltöltött évei, a ferences szellemiség hatásának is betudható (esetleg a faluban szolgáló plébánosok, a szülőktől kapott vallásos nevelés mellett), hogy a szerencsétlenségben is Isten gondviselését, eleve elrendelését látta az élete további alakulásában. Erről az időszakról, ahogy hazakerült, a kántori elhivatottságával kapcsolatban így vall: „*Itt jelentkeztem, de mindig olyan csodálatosan vannak az Istennek az útjai, olyan csodálatosak voltak, hogy nem jött akadály abba, hogy kántorkodjak.*”⁴⁶

A háború után, a románok és oroszok bevonulása

1944 után zűrös történelmi időszak következett a falu, az egyház életében. A segédkántort elvitték katonának, nem is jött vissza. Ezután Márton László főkántor mellé szegődött segédkántornak, aki felajánlotta a segédkántori lakásban levő harmóniumot gyakorlásra, tanulmányában segítette, sőt anyagilag is támogatta. A helyi plébános oklevél hiányában nem akarta alkalmazni, de a főkántor annyira ragaszkodott hozzá, hogy akár saját zsebéből is hajlandó volt fizetni a jóhangú fiatal kántorjelöltet. „*Na, de hát a pap se izé, s az egyház is olyan vót, hogy az oklevelet kérték vóna, s kívánták vóna, s kárpálózott, hogy nem lehet csak okleveles-képzettebb kántor, hogy kántort alkalmazzon. Akkor a kántor annyira önfejű vagy akaratos vót, hogy hát ő biztosít nekem egy olyan minimális fizetést, amilyen megteszi, s az ő felelősségére engedjen. S akkor kezdtem el a segédkántor*

helyett énekelgetni, s még úgy, ahogy tudtam, orgonálgatni, s minden.

Egy kicsit olyan hadi érzésük vót a dolgoknak...” Következő évben a főkántort is behívták katonai szolgálatra, aki egy évig odavolt, a plébánia kántortanító nélkül maradt. Közben a frontról is hoztak haza sebesült katonákat, sok volt a temetés. A plébános ebben a szükségállapotban kénytelen volt elfogadni szolgálatait, de mint – egy kis öniróniával – fiatal cselédnek nevezi magát. „...*akármennyire a papnak nem tetszett, hogy nem vót oklevelem, oklevél nélküli fiatal cseléddel, kénytelen-kelletlen, más alkalmassága nem vót. Ráhajlott a szükségletre, s elfogadott úgy, hogy már kezdtem a temetéseken is, minden, a kántor helyett szolgálatot teljesíteni.*”

Ebből a cselédségi állapotból akar szabadulni, s mint motiváció is serkenti a továbbtanulásra. Most már akár dacból is, de megszerzi a kántori oklevelet. Csak nem volt annyira egyszerű a dolog, mert az első gimnáziumi év után a románok kapituláltak, s azon az őszön jöttek az oroszok.

Amikor az oroszok és a románok bevonultak Csomafalvára, A. M.-et is igazoltatták, megnézték papírjait, de nem bántották. A templomban benéztek mindenhova, kinyitották, *megmacerálták* az orgonát, néhány kisebb sípot vittek el csak, de lényegében nagy kárt nem tettek. Csak kíváncsiságból mentek be a templomba, s nem azért, hogy a papot letartóztassák. Emlékei szerint a románok és az oroszok is emberségesen bántak a falu lakosságával, s ha valami kellemetlenség történt, lehetett jelenteni a parancsnoknak. Az oroszok továbbvonultak Szászrégenbe, Marosvásárhelyre, csak egy-két orosz parancsnok maradt a faluban, viszont maradt a román katonaság. A falu lakossága köréből toboroztak munkabíró férfiakat, akiknek az volt a feladatuk, hogy a katonaság számára utat készítsenek a hegyekben. „...*Először el voltunk menekülve, ők is, pap is, messzebb a hegybe fel, én a Hegyaljában vótam inkább, itt a közeli hegyek aljában, itt vótam, családoknál, itthonról, Csomafalából vittünk egy kicsi élelmet, kaptunk⁴⁷ hajnalkor ki, s aztán egész héten abból lehetett élni, [...] az ember búvókálr⁴⁸, pár napig olyan zürzavaros vót erősen, azután egy kicsit kitisztult, s azután, mondom, rendesen folytak a szent misék.*”

⁴⁶ Bajkó Árpád interjújából.

⁴⁷ kaptunk ki = szöktünk ki

⁴⁸ búvókált = bujdosott

Az oklevél megszerzése

1944-ben beiratkozott a gyergyószentmiklósi római katolikus gimnáziumba. Az első gimnáziumi évet ott járta, de amikor iratkozott volna a második évre, minden tanárt elvittek, a helyzet felborult. Jöttek az oroszok. Akkor átiratkozott a leánygimnáziumba, majd a csíkszeredai egyházi gimnáziumba. 1945-ben meghalt az édesapja. 1947-ben, amikor a négy gimnáziumi éve megvolt, egy csíkszeredai hittantanár biztatására püspöki engedéllyel magántanulóként beiratkozott a csíksomlyói kántor-tanítóképzőbe⁴⁹, itt szerezte meg kántori oklevelét 1948. július 9-én.

Érdekes, ahogy visszaemlékszik az *egyházi tanárral* folytatott párbeszédre a rendszerváltás zűrés, átmeneti időszakában: „...azt mondja: – Tudom, hogy maga kántoroszkodik[...]Én azt ajánlanám, iratkozzon át eppe most a csíksomlyói tanyítóképzőre, s tegyen kántor vizsgát, ha kántorizálni akar. Me ez az iskola is meg fog szűnni egyházi vonatkozásban, s kántorképesítőt se fogják engedni, csak Gyulafehérvárnak engedik. Próbáljon átiratkozni, annyi képessége magának van – azt mondja –, biztos át fog menni, csak iratkozzon át, s az anyagokat vegye onnan át. Ötödikbe ne maradjon itt, hanem itt ügyse lesz jövője, azt mondja, az iskolának se, me olyan kommunistas változás lesz, s minden, azt mondja. Maga akar-e kántor lenni? – Hát, szeretnék, azért szedtem az iskolákat. – No – azt mondja –, javaslom én es a somlyóihoz, s iratkozzon át, én adok egy ajánló papírt.”

Elöljárói, tanárai tehát látják benne a képességet, bátorítják, segítik előrehaladását.

Az identitás, a narratív hős megteremtése során a személyes sikerélménye kihangsúlyozása a többi vizsgázóval szemben önmegerősítő mechanizmusként hat a saját motívumai alátámasztására. „Ügy is vót, igaza is vót. Felvettek, s vizsgázni engedtek, s még néhányat, ilyen magántanulót is, nem tudom, hét vót-e vagy nyóc, engedtek, lényegesen. Szegényekből csak négyet engedtek, vagy hármat átal, me abszolút nem tudtak énekelni sem, valamik vótak, orgonálni még annyit se tudtak, de nekem, hála Istennek, akkor sikerült, s avval osztán maradtam véglegesen Csomafalván, mint oklevel. No, ez vót az élet történelem, ami így belevitt a kántorságba.”

Családalapítás

Miután biztonságban érezte magát a megélhetés terén, és kézbe kapta kántori oklevelét, akkor gondolt igazából arra, hogy megnősüljön. A szomszédjukban lakott egy kislány, Rózsika, akit a szülei *odaadtak* a Nyárádremetéről ideköltözött gazdag családnak, azaz a kántortanítónak és feleségének. Mivel Kovács Pongrác kántortanító, aki 1924-ben került a faluba, és 1934-ben meghalt, a felesége özvegyen maradván s gyermekük nem volt, kérte, hogy adják oda neki Rózsikát. A tanítóné mindenét Rózsikára iratta, s tulajdonképpen az a ház, amelyikben most él András Márton, az az övé volt. „*Valóban igaz, hogy nagyon szeretete, mindenit iratta réa, s minden, hogy valahogy maradna meg nála, hogy ne menne el. Maradna itt, hogy idős korára minden, legyen aki gondoskodna róla. Lényeges az, hogy amikor udvarolni kezdtem, akkor élt a nagysága, különben engemet is kedvelt, szeretett, szívesen láttak, hogyha idejövök, s beszélgettek a feleségemmel, aki a feleségem lett.*”

1948 februárjában nősült 26 éves korában, egyszerre a kisebbik húgával, akivel megegyeztek, hogy egyszerre tartsák a lakodalmat.

Első gyerekük, egy fiú 1948 végén született, de 1949-ben meghalt. Olyan szegénység volt, olyan nyomorúságos világ, gyenge táplálék, betegségek, hogy az elsőszülött fiú nem maradt meg. Utána még három lányuk született, az első 1949-ben, a második 1951-ben, a harmadik pedig 1954-ben. Szépen nevelték a három leánygyermeket, összetartó család voltak. Felesége, ahogy a nagyobbik leányuk, Balázs Erzsébet (a továbbiakban B.E.) visszaemlékezik, mindig próbált a kedvében járni, mindig megsütötte kedvenc süteményeit. A felesége mint háztartásbeli az otthont biztosította a család számára, hiszen a kántor apa „*ő nem volt itthonülő ember, nagyon sok volt a teendője.*” (B. E.) De azért nem maradt ki a gyermeknevelésből, s ott próbált a gyermekek mellett lenni, ahol tudott, illetve vonta be őket a saját tevékenységébe. A lányok apjuknak a kottamásolásban segítettek, nem volt fénymásoló gép, írógép is csak későbbre, ezért a kóruspróbákra, a templom padjaira a betanítandó énekek szövegeit a kislányok kézírással másolták. A lányok feladatához még a templombeli mechanikus orgona fűjtatása is hoz-

⁴⁹ Lásd: GERÉD 1993/1994, 243.

zátartozott, ezért kaptak 50 banit édesapjuktól minden alkalomra, s a nagy hidegekben, mivel fűtés nem volt a templomban, előmelegített téglákat vittek édesapjuknak fel az orgonához, vagy a rezsót dugták áram alá, hogy a kemény mínusz fokokat valahogy kibírja.

Gyerekeiket kitaníttatták, óvóképzőt, kereskedelmi iskolát, asszisztensképzőt végeztek. Hat unokájuk, négy dédunokájuk van.

A kántori fizetés mellett a család eltartásához gazdálkodott, tehenet tartott. Amikor első gyerekük megszületett, a szomszédasszony hozott egy pohár mézet, mert méhészkedtek, s nekik nem volt gyerekük. *„Hát az úgy kellett vóna, s úgy vettünk is még valamit... Tudjon vajegyszer mézet nyalni, vagy ételbe tenni neki, s hát métt ne kezdjek el méhészkedni? S akkor kezdetlegesen, ahogy találtatott,... Úgy én is szeretném, hogy úgy szereti, s kéne a kicsi gyermeknek...”* Annak ellenére, hogy eleinte nagyon félt a méhektől, már a kezdetektől fogva, mikor az első gyermekük 5-6 hónapos volt, nekifogott méhészkedni. Ezt úgy fogta fel, hogy a méhekkal való munka nem más, mint szeretet kérdése. Annyira ő is tud szeretni, mint a szomszéd. Annyira tud ő is gondoskodni a méhekről, mint a szomszéd, ráadásul ő még a kicsi gyermekéért is teszi. Márpedig sok munka volt vele, s ezt részletesen ki is fejtette, miből áll a méhek gondozása. Időigényes munka is volt, mert állandóan foglalkozni kellett velük. *„Meg kéne újítani, állandóan kell újítani, frissíteni az építményt, a családokat is frissíteni, minden, mégis időt kell szánjon rá, aki eredményesen méhészkedni akar.”* Ebben a munkában, „szeretetlenben” jócskán kitartott, mert méhészkedett szinte mostanáig. Később a nagyobb család is besegített, csak néhány éve hagyták abba. Mikor már nem tudta fizikailag a méhkaptárakat rendezni, akkor veje, a nagyobbik lánya férje rendezte őket. Volt, amikor 25-30 méhcsaládjuk is volt.

Megelégedve, elismerően beszélt saját munkájáról, a méhészkedésről: *„Mások is szinte csodálták, s még én is magamon sokszor csodálkoztam, hogy lehet egy pár család méhe, méhészkedek, s mégis elég szépen lennek, jönnek, mézem kerül.”*

Nagyobbik lánya most is vele él, gondozza, ápolja öregségében, hisz a sok hidegben való tartózkodás – a fűtetlen templom, virrasztások a hideg ravatalozóknál, a hosszú temetések – bizony kikezdtek egészségét. *„Ezelőtt nyolc éve egy ilyen*

virrasztásnál fázott meg annyira, akkor a vízhólyag leblokkált. Olyan vízhólyag izomgyulladását kapott, nem tudtuk, mi a baj, húztuk, húztuk, ő nem mondta, hogy mennyire fáj...” (B. E.) A. M. nem terhelte környezetét bajaival, eltitkolta betegségét családtagjai előtt. Lánya így jellemzi édesapját: *„...soha nem volt részeges, és úgyhogy attól nem kell féljünk, hogy iszik, csak a gyógyszeradagot kell betartsuk pontosan. Aztán nem törődik magával.”*

Lánya nagyon tisztelettudóan, szeretettel, egy kicsit élcelődő, humoros modorban beszélt édesapja időskori tevékenységéről, munkásságáról, hogy még most is megy, s hívják temetésekre: *„4 órától van a nagy virrasztás, 4 órától este 6-ig, nyáron 6-tól 8-ig van. S osztá menyen. Ragaszkodik a plebános úr, hogy a saját szerzeményit ne egy-egy olyan öregasszon mondja, hanem ő. Nem lehet most már bízni, gyenge a szervezete. De ahogy csinálta egész életibe, s aztán ameddig tudja. Azt az egyet tudja, énekelni, s imádkozni, azt nagyszerűen.”*

A.M. is hálás, hogy öregkorára sem hagyták magára gyermekei: *„De jó, me segítenek, segítenek, gondoznak, minden...”*

Volt egy fogadott fiuk is. Az 1949-1950-es években árvákat hoztak a faluba a székelykeresztúri árvaházból. Minden vakációt ott töltötte náluk, s a kántor úr sok mindenre megtanította ez idő alatt. Noha ők is nehezen voltak anyagilag, de szeretettel fogadták az árva gyermeket. *„Akkor még inkább reánk ragaszkodott, minden, s mi nem tudtunk sokat rajta segíteni, nem vótunk olyan helyzetbe, minden, de szeretettel fogadtuk, ha már úgy ragaszkodik, ami kicsivel tudjuk segíteni, mivel tudtuk segíteni. Olyan ügyes vót a gyermek, olyan ügyesen dógozott minden, hogy annyi pénzt összegyűjtött, az se tudom, hogy Ditróba dógozott-é akkor, hogy házat tudott venni, egy kisebb házat itt Csomafalába.”*

Még most is vissza-visszajár hozzájuk, annyira megszerette a kántor családját, s az András család is ismeri, tudja minden lépését, nyomon követi életét. *„Jaj, az úgy jó, majdnem minden, szinte mondhatnám túlzás nélkül, hogy minden vasárnap estefelé idejő a feleségével együtt.”*

A.M. szívesen segítené, támogatná a családját, unokákat, de ahogy fogalmaz, *„a mi segítségünk édeskevés [...] Nem szorulnának olyan erőst, de azért elférne, ha tudnók segíteni. Nem tudunk sokat segíteni, nem, nem... Nem megy. Nem olyan az én nyugdíjfizetésem, olyan, hogy...”* Elmegy a gyógyszerekre.

6. kép – András Márton gyergyócsomafalvi otthonában

7. kép – András Márton családi háza

8. kép – Méhkaptárak

9. kép – András Márton kottái között keresgélve

A kántorszékben

A.M. 1948-tól mint okleveles kántor, a gyergyócsomafalvi római katolikus plébánia hivatalos alkalmazottja lett. 1949-től, miután Márton László főkántor lemondott a kántorságról, s a *keresztek eltűntek az iskoláról*⁵⁰, egyedüli kántor maradt a plébánián. Abban az időben nagy volt a kántorhiány, s még Gyergyószentmiklósról is megkeresték az egyházi tanácsosok, hogy menne oda kántorkodni, mert az ottani kántor gyengébb hangú *csángó származású* volt, s ő mégiscsak *magyarabbul* énekelt. Mikor a csomafalvi tanács megtudta, hogy megkeresték Szentmiklósról, akkor a megyebíró kereste meg őt, s kérte, hogy tudja meg, mennyit ígértek ott neki, s ők is adnak annyi jövedelmet. „...*De hát persze, én nem mentem, ilyen bolond csomafalvi is vótam, [...] ide örökösödtem Csomafalába...*”

Mint minden kántornak, András Mártonnak is elsődleges feladata a templomliturgiai szolgálat volt. Mikor arra kérdeztem rá, hogy milyen volt a munkahete, az egyes szám első személyről áttér az egyes szám harmadik személyű elbeszélési módra, általánosságban kezd beszélni a kántor napi beosztásáról: „*A kántornak, ha kántortanyított vót, ment az iskolába, ha nem vót kántortanyított, mint ahogy én vótam, ment a 7 órás szent misére, vagy a 6 órára reggel, amikor vót, akkor vót minden nap egy mise, ha két pap vót, akkor két szent mise még vót, s ha három pap, akkor három szent misén, s akkor azok a szent misék tartottak legalább két órát, vagy három formát, akkor megreggelizett, valami izéket csinált, s akkor a plébánián is kellett az irodai munkán segítsen, keresztelei anyakönyveket...*”

A kántori teendők közé tartozott a temetés. Egy temetés időben legalább 3 órát jelentett. Hogy évente hány temetés lehetett, azt Sz.R. volt kórustag naplójából arra következtettem, hogy hetente legalább egy-kettő lehetett. Sz.R. naplóját ottjártamkor mutatta be, melyben az utóbbi években rendszeresen felírta az elhunytak nevét, ki temeti, időpontját, az órát, hogy hány órától temetik. 2008-ban például 60 halottat jegyzett fel. B.E. így emlékszik édesapja temetéseken való részvételéről: „*Hát édesapám, ő rengeteget... Ő nem volt itthonülő ember, nagyon sok volt a teendője. Háztól temettek, háznál volt a koporsóba tétel ezelőtt. Harminc éve, hogy ha kimaradt. A temetés*

előtti napon is volt egy szertartás, s akkor ha az erdő alatt halt meg valaki, oda kellett menni gyalog, s ha kápolnánk, 15 éve van ravatalozó. Addig háztól temettek, nem a... A vót a dóga szegénnek, nem mint most.”

A nyilvánosság előtt való szereplés a kezdetekben, mint általában minden kezdő kántornál, nehézséget jelentett számára is. Őszintén vallja be, hogy bizony az elején csak olyan énekeket választott templomi orgonálásra, amelyeket jobban tudott, de még így is sokszor le-lemaradozott a pap éneke után. Hiába az otthoni gyakorlás, mert mikor a gyülekezeti éneklést kell vezetni, nem ugyanaz. Márton László volt akkor plébános, mikor a templomban nyilvánosan kezdett orgonán játszani s „*szinte ment el az orgona alatta, amíg egy éneket énekeltem. Úgyis úgy éreztem magamat, hogy mikor nem kell szerepelni, vagy nem hallja senki, akkor még menyen. De mikor hallja, akkor jobban kell ügyeljek. No, mindegy, akkor evvel a kezdetleges tudással csöppentem bele, s evvel indultam el a kántorságba...*”⁵¹

1930-tól, ahogyan ő megismerte, a falu nagyon vallásos és jó templomba járó volt. Ez csak a kommunizmusba változott, *fellazult*.

A templomi éneklést úgy vezette, hogy próbált mindig új énekeket tanítani vasárnapról vasárnapra a szent mise megkezdése előtt. Ezeknek a szövegei másolásában segített a család, a kicsi leányai. „*Kézzel kellett írjuk, a templomban a padokra letettük... Nem volt akkor másoló, semmi no... Vettük az indigót, aki má csak..., akik tudtunk írni, mi írtuk az énekszöveget, s apa kirakta a padokra a templomba, hogy mit fog énekelni. A templomba, s aztán estefelé szedte össze. Mer a másik vasárnap az még..., megint más kellett. Ilyen rengeteg van, ilyen összeírt ének is.*” (B. E.)

A kántornak minden egyházi ténykedésnél *kisebb vagy nagyobb szerepe van*, ezért a kicsi *Hozsánna* énekeskönyv – amelyben minden ének benne van, ami a nagy énektárban (A *Szent vagy Uram!*-ban) is benne van – mindig ott volt a zsebében. Ahol egyszer csak énekelni kellett, esketés, keresztele, temetés, búcsú, körmenet, határkerülés, búzaszentelés (más egyházi ünnepek) alkalmakor, mikor az egyházi szolgálat a templom falain kívül is történik, a kis énekeskönyv jó vezére volt. Az utóbbi években bevezetett új énekeskönyvvel

⁵⁰ A.M. által írt önéletrajzból

⁵¹ B. Á. interjú

nem tudott megbarátkozni, a *Dicsérjétek az Urat* énektárral⁵², ezt többször ki is hangsúlyozta, hogy a gyülekezet nem énekel, nem *hullámszik* a templom a gyülekezeti énekléstől, annyira megszokta a régit, hogy már *fanatikusan fújta*. A templomi orgona az ő idejében még mechanikus volt, azaz mindig valakit meg kellett kérjen fújtatni, ami elég kemény férfimunka volt, de viszont az orgona billentése nem volt nehéz. „...*Most jó orgona van. A régebbi orgona, amelyiken én játszottam többet, ezen alig játszottam valamit, ami most van, az is jó hangú orgona vót, de érdekes vót, hogy az átlagos zenei hangszereknél egy kicsit élesebbre vót beállítva, egy fél hanggal izélve. Magasabbra.*”

A kántor egy másik fontos feladata volt a hittan tanítás, a gyerekek egyházzenei képzése. Amikor 1948-ban mint segédkántort alkalmazták, az egyházi iskolák megszűntek. A hittanoktatás a plébánia falai közé szorult, ott is ahol lehetett, hely szűke miatt a sekrestyébe. A főkántor, aki mint kántortanító az iskolánál is tanított, maradt az iskolánál, aztán onnan is tovább ment, egy banknál keresett megélhetési lehetőséget. Így a plébánián egyedül maradt mint kántor. Volt olyan időszak, amikor 800–900 gyerek járt hittanra, énekpróbára. Mikor a papnak olyan elfoglaltsága akadt, akkor a kántor helyettesítette a hittan órákon is. „*Úgy, hogy a kántor annyira képzett kellett legyen, hogy az elemi osztályoknak, ami hittant kellett leadni, azt a szükség esetén kellett tudja, hogy az menjen annyira. Anélkül nem kaphatott kántori oklevelet, hogy a hittanban ne legyen annyira jártas, [...] hogy tudja helyettesíteni, ha szükséges. S tudta is... [...] Úgy kellett a hittan anyagból, a katekizmus anyagból, biblia anyagból [...] a vizsgákon feleljen, [...] ha a pap beteg, [...] esetleg hetekig a papot helyettesítse...*”

András Mártonnak mindig volt kórusa, 80–90 tagú is, legkevesebb 60 tagú. Fiatal házások,

a vele egykorúak, de fiatal lányok, legények is szívesen jártak, s vettek részt a kóruspróbákon. A szólamokat egyszer saját maga jól megtanulta, majd szólamonként betanította a kórustagoknak, majd összkari próbát tartottak. Volt úgy, hogy a saját lakásán tartott szólampróbát, vagy ő maga ment el házhoz, és ott tanította meg az éneket. „*Azt is meggyőztem, hogy ha tud jöni, s ha olyan helyzetbe vót, hogy kicsi gyermeke vót, vagy valami, s tudtam, hogy nem tud, s minden, még ott a háznál is egy kicsit tanyítottam...* Ilyen eset volt az is, amikor a Passiónak az egyik férfi szólamát Jézus Jánosnak⁵³ otthon tanította meg, mert sokat dolgozott. *Igen, igen. Kezdte egyszer a férfiakkal inkább, mert munkába jártak,..., az asszonyok inkább ráérttek, amikor mondja a kántor úr, akár szombat, akár mikor. A férfiak azok... Há ment házhoz, igen. Ment házhoz, s a háznál próbáltak, az evangélistával...*” (B. E.)

Az 1970-es évektől már gyakrabban jártak kórustalálkozókra, különböző egyházi összejövetelekre énekelni, kirándulásokat szerveztek maguknak. Kórustalálkozáson voltak Ditróban, Szárhegyen, Remetén, Hévízen, Gyergyószentmiklóson, Tekerőpatakon, Újfaluban, s helyben Csomafalván is szerveztek ilyen alkalmakat. Erről a volt kórustagok is szívesen emlékeznek. Nagyobb ünnepekre (húsvét, karácsony, Szent Péter és Pál) külön műsorral készült a kórus az alkalomnak megfelelően, és ezt a templomban adták elő.

B. E. is visszaemlékszik, hogy már gyermekkor óta volt a templomban húsvéti passió, karácsonyi pásztorjáték: „*Komoly szólló volt, pásztorjáték karácsonkor, húsvétkor passzió, én így emlékszem kicsi korom óta.*”

Ami sajátossá, egyénivé teszi munkásságát, az a körülbelül 150 halottbúcsúztató, 60 esküvőhöz leánykikérő, menyegzőköszöntő, valamint név-

⁵² *Dicsérjétek az Urat* népelektár először 1993-ban jelent meg Gyulafehérváron Marton József teol. tanár, Gál Alajos főesperes, Geréd Vilmos egyházzene-tanár és Illyés István székelvudvarhelyi kántor összeállításában. A 2005-ben újra kiadásra kerülő énektár tartalmazza a *Graduale Romanum* alapján a teljes liturgikus év énekanyagát magyar nyelven, vasár- és ünnepnapokra (bevonuló, olvasmányközi zsoltár, alleluja verszus, felajánló és áldozási) énektételeket. Az egyházi énekeskönyv tartalmazza továbbá a magyar püspöki kar által eddig jóváhagyott énekeket, a Veress Ernő szerkesztette

Erdélyi imádságoskönyv, valamint az 1975-ben megjelent *Erdélyi katolikus imakönyv* énekeinek többségét. Együttesen az énekes rész kb. 1000 oldalt tesz ki.

⁵³ Ez volt a ragasztott neve, egyébként Csata János. A faluban, mivel ő énekelte a Jézus szerepét a Passióban, mindenki csak így ismerte. Gyergyócsomafalván gyakoriak a ragasztott nevek, s ezt egy szakdolgozatban a KRE-TFK-n Nagy Zsuzsa, gyergyócsomafalvi származású diák össze is gyűjtötte. (Lásd: ktkf.ro/szakdolgozatok.)

10. kép – Temetésen

napi és más köszöntő, melyeket András Márton az élete során írt. Ezekből mindössze 40 halottbúcsúztató került elő, melyet drd. Bajkó Árpád dolgozott fel. A kutató arra a kérdésre, hogy a plébánosok ellenezték-e, vagy hogyan viszonyultak a kántor úr által elénekelt halottbúcsúztatóihoz, A. M.-nek mindenkiről határozott, kiforrott véleménye volt. Orbán Lászlóval másfél évig dolgozott, aztán 1945-ben áthelyezték Kézdialmásra. Az utána következő Nyárádselyéből jött középkorú papnak *„annak mindegy volt, mint Jánosnak a fuszulyka, az nem nagyon törődött. Nem. Az nem. Az inkább csak dicsérgetett, s minden. De nem kifogásolt. Nem volt vele olyan problémám.”* Aztán jöttek fiatalabbak, akik nem helyeselték, *„hogy most már nem kell, nem kell búcsúztatni, ők majd mondnak.”* Volt, akiknek nem volt inyükre, hogy A. M.-et szereti a falu, *„s ilyen volt, ilyen érződött, de avval nem [törődött], aki avval jött, még 25 esztendeig, az Selyéből jött, Darvas Albertnek hívták.”* Vallási szempontból szerinte *„nem volt olyan buzgó pap. Jó pap vót, jó pap vót, de ő nem, túlságosan nem törekedett.”*

A halottbúcsúztatók írásának mikéntjével kapcsolatban, hogyan vette fel az adatokat a hozzátartozóktól, kiktől kellett elbúcsúztatnia, s volt-e valamilyen konfliktusa esetleg, ha valaki kimaradt a búcsúszövegből. A. M.-nek a cigá-

nyokkal való *cirkuszok* jutottak eszébe: *„A cigányok szoktak inkább, amikor cigány búcsúztató van, jaj, azok osztán cirkusoztak. Amikor jöttek, hogy a búcsúztatót rendeljék meg, akkor ötöt mondtak, vagy tíz nevet, s akkor hazamentek, s egy óra múlva vagy kettő múlva megint kopogtak, hogy a parajdi, s a szováti koma az kimaradt. Hát ennek több gyermeke is van, és azok is jöttek, minden, a Miska s a Máté, s azokat még írja belé. No, jó, no, ezt még beléírom. Már eddig is sokat diktáltatok, még többet most már ugye, nem diktáltok. Dehogynem. Alig világodott meg, reggel megint jöttek. Jaj, ne haragudjon, még négy maradt ki. Négy? Olyan sok? Négyen kimaradtak, mind ott vótak az este, s gondolkodtam, hogy felírtam-e magának, hogy ezeket is mondja. Legyen szíves, mondja, hogy Zakariás és nem tudom, melyik. Ezek még milyen fontosak voltak a családnak. Azoknál volt inkább ilyen, hogy utólag így futtak s diktáltak, s utólag is, mikor búcsúztattam, volt olyan, hogy kiszökött a cigán a többi elejibe szinte, s no, ez én vagyok, ne, ez én vagyok, ne, hát. No, ez én vagyok. Cigányokkal, de magyarokkal nemigen volt ilyen.”*⁵⁴

1998. augusztus 27-én András Márton nyugdíjba vonulása alkalmával a gyulafehérvári Római Katolikus Főegyházmegye Zenei Bizottságától Elismerő Okiratot kap, melyben a Zenei Bizottság „köszönetét fejezi ki szolgálatáért, emberi mellé-

⁵⁴ B. Á. interjú

11. kép – Temetésen

állásáért, művészi teljesítményéért, amellyel a liturgikus egyházzene művelésén szorgoskodott.”

54 éven át volt a gyergyócsomafalvi római katolikus plébánia alkalmazott kántora, 1998-tól, nyugdíjba vonulása után sem mondott le teljesen a kántori szolgálatokról, hiszen gyakran vállalt helyettesítéseket a templomban az utána megválasztott kántor helyett, virrasztókra, temetésekre még 90 évesen is eljárt, szolgálataira igényt tartott a falu katolikus hívó közössége.

2010-ben a Csomafalva Önkormányzatának Érdemdíját⁵⁵ adták át András Márton nyugalmazott kántornak. A Gyergyói Hírlap 2012. február 15-17-i lapszámban Kedves Tamás Gyopár írt cikket A.M.-ről, a következő felvezető szöveggel: „András Márton bácsi betöltötte 90. életévét. 54 esztendőt kántorkodott szülőfalujában, Gyergyócsomafalván. Az idősebbek még emlékeznek, amikor búcsúztatókat írt a temetésekre, de hozzá fordult az a menyasszony, vőlegény is, aki választékosabban kívánta kifejezni mondanóját az esküvőn, ő írt köszöntőket különböző ünnepekre. Egyik ezüstlakodalmi köszöntőjéből ma is idéznek néhány sikeres sort.”

A kántor jövedelme

Mikor András Márton még mint segédkántor tevékenykedett Márton László főkántor mellett, nagyok csekélyke lehetett a jövedelme, hisz a főkántor a zsebéből fizetett neki. A falunak a 1940-es években még két kántori lakása is volt, aztán 1948 után a kommunisták elvették az egyiket, *egyéni*nek adták. A kántori lakot András Márton sohasem használta, hisz neki, mint falubeli, volt ahol laknia. Az egyháznak birtokai, erdőterületei, kaszálói voltak, ezekből a kántorok is használhattak. Ezen kívül bizonyos időközönként a faluban gyűjtést hirdettek meg a kántor részére, mikor tűzifát, terményt lehetett adományozni. 1948 után, mikor családot alapított, a *kevéské* jövedelem mellé tehenet tartott, méhészkedett. A halottbúcsúztatók, köszöntők is hoztak valamennyi plussz keresetet, de nem sokat. A halottbúcsúztatók ára a versszakok számától függött, mennyire hosszú volt a hozzátartozók névsora, hisz szinte mindenkitől a családban elbúcsúzott az elhunyt. Ez a pénzösszeg arra volt elég, hogy a felesége gyógyszereit meg tudják vásárolni. Mikor 2012-ben meghalt a felesége, akkor az unokáinak próbált félretenni egy-egy kicsi ajándékra, s a saját gyógyszereire. Habár búcsúztató szövegeket

⁵⁵ <http://www.csomafalva.info/telepulesunkrol/csomafalvi-unikumok#onkorm>

régóta nem ír (az 1970-es évek végén betiltotta a katolikus egyház), de temetésre még el-eljárógatott, s még onnan is kapott kis összegeket. A beszélgetés során soha nem számszerűsítette jóvedelmét se nekem, se Bajkó Árpádnak.

A kommunizmus és a politika

A. M. szerint a kántornak ha van is politikai álláspontja, meglátása, ítélete, azt „nemigen szabad hangoztassa”. Azok a papok, akik vele egyidősek, s valamilyen formában kifejezték politikai állásfoglalásukat, abból mindig valamilyen kellemetlenség következett. „...Mert mindig ott vannak, hogy mondjam, a spiclik, a figyelők, a megbízhatatlanok, mondjuk úgy, a megbízottak, akik jegyzik, akik figyelik, s esetleg nem is egész pontosan, nem is elég jól megértik, s úgy is jelentgetésbe, s mindenbe beléfolglalják.” Saját életében megtörtént eseményről nem beszél, vagy konkrét esetről, hanem inkább csak úgy általában érintve említi azokat a papokat, akik a háború után, a kommunista időkben próbáltak valamilyen állást foglalni, vagy a híveket felvilágosítani, hogy mi is zajlik körülöttük: „amikor súlyosabb idők következtek a menekülésnek, 1944-nek az esztendeje, s különösen, hogy a románok átpartoltak, attól kezdve vótak papok, akik lelkükbe viselték, hogy na... Világosítsam fel a híveimet, hogy nem szabad várni, nem lehet várni, ilyen olyan veszély vár az emberekre, ha jönnek ezek, vagy azok a kommunista helyzetváltozás van...” Azokat a papokat, akik befolyásolni próbálták a híveket, azokat elhurcolták. De konkrét esetet itt sem említ, hogy ki volt az személy szerint. „S vótak, akik elég kardosan, elég radikálisan fogták fel a dögöt, s irányítani, próbálták befolyásolni, irányítani a híveket, s nagyon nagy kárát vallották, me jelentgették, s vitték őket, s minden...” Szerinte a papnak nem az a feladata, s nem kellene vállalon ilyen szerepeket, csak az Istenhez való irányítást.

A kommunizmus az egyház berkein belül is megosztotta a papságot, az egyházi intézményeket. „No, de ekkor jött, 1947-ben az az egyházellenes megindulás, mindenféle az egyházat vallatták, a püspök ellen iratokat csináltattak, minden. Megoszlott a papság, püspökpárti s más párti, s mindenfélire...” Itt valószínű Márton Áron püspökre gondolhatott.

Attól függetlenül, hogy elméletileg mit vall az esetleges politikai állásfoglalásról, mélyen elítéli a történeteket, a kommunistákat. Sajnálta, hogy a rendszerváltozás után az egyik kántori lakást szétverték a kommunisták. „A főkántori lakás az szét van ütve, itt a plébánia közelibe vót. Olyan radikális kommonista féle haszonlesők, polgármester, s a polgárok is, olyan akármilyen helyzetbe vótak, elnéztek mindent. Szép főkántori lakás vót. Szétütték menekülés után, elköltöztettek, mást tettek, egyéb egyéninek adták, aki szétüttette a családjának...”

A kommunizmus időszaka nemcsak az egyházi vagyon megcsonkítását jelentette, hanem megtörte a falu vallásos buzgóságát, ahogyan ő megtapasztalta azt a 1930-as évekig, a lakosságot megosztotta, egymás ellen fordította. A templombajárás kedv lanyhult, egyesek féltek templomba járni, mások pedig egyenesen egyházellenes tevékenységet folytattak. „Megtörni akkor 1944-be, vagy 1945 után, a kommunizmusban lett az, hogy úgy fellazult, olyan hogy így mondjam, kommunisták voltak, néhány kommunista azért nem járt templomba. Másik esetleg már annyira elvetemült volt, hogy esetleg kritizálta is a templombajárókat. Azután vót, hogy fellazult no a valláosság, nem vót olyan szép, mind amilyen vót 1944-45-ig.”⁵⁶

Az egyházi iskola megszűnte után már csak a plébánián folyt vallási oktatás, s a hittanórára jelentkező gyermekek száma lényegesen lecsökkent. „Volt rendszeresen hittanóra. Volt aki járatta, nem járatta, vagy sokan nem merte járattatni hittanórát a gyermekeket. Voltak akik ragaszkodtak.”

Az ő gimnáziumi tanulmányainak a folytatása is kérdéses lett a gyergyószentmiklósi római katolikus gimnáziumban az oroszok bevonulása után, mert mikor a második évre iratkozott volna, „akkor minden tanárt, mindent elvittek, a helyzet felborult, akkor azt mondta, aki ott vót, jó jártas titkárnő, valami vót, még ami ott megmaradt, de a gimnázium már nem működött”. Új helyzet adódott, amit mindenképpen szeretett volna megoldani. Akkor iratkozott át a leánygimnáziumba. A harmadik évet már itt sem tudta kijárni, ezért Csíkszeredában fejezte be tanulmányait, a harmadik, negyedik gimnáziumot magántanulólóként. „Közben tanultam, közben kántorkodtam, közben jegyzeteket, könyveket szereltem be. Legtöbb

⁵⁶ B. Á. interjú

tantárgy a kötelező tantárgyat, legtöbbet jegyzetszerűen adták le, s volt olyan kézi jegyzettár is, amit kiadtak a tanulóknak, különösen magántanulóknak. Volt sok magántanuló.”

Az 1970-es évek közepéig, míg a halottbúcsúztatókat még tolerálta az egyház, A.M. ezekben a búcsúszövegekben felhívta a figyelmet Isten ítéletére, az egyház tanításaira. Legtöbb esetben kiemelte az elhunyt jó tulajdonságait, adott esetben hangsúlyozta jó kereszténységét, de a gyászoló gyülekezetnek mint intő jelként hívta fel a figyelmet az élet véges voltára, és Isten ítéletére, attól függetlenül, hogy kinek milyen „rangja” volt itt a földi létben. Az alábbiakban Csata Lajos 71 éves elhunyt temetésére 1966-ban írt búcsúztatóból idézek az első részből, mely általában tanítás, intés volt a hátramaradottaknak:

Kik erőben vagytok, s még élni reméltek, láthatjátok, mint száll, pereg le az élet. S mint hálnak meg azok, kiket jól ismertünk, kik emberek voltak, kikkel együtt éltünk. Mindenkinek ez lesz előbb-utóbb sorsa meghal, mit sem számít a kora vagy rangja. Van, aki többet él és szenved, s árad azután, ki keveset, s hirtelen éri a halál.

Ezért, amíg éltek, gondolhattok arra, hogy meghat az ember bizonytalan sorsa. Hogy el nem kerüljük a ránk váró halált, mindig készülnünk és számítanunk kell rá.

A lélek csak elszállt, a lélek nem hal meg, s halálunkon maga Isten ítél meg. S jutalom vagy büntetés lesz osztályrésze, aszerint, mint éltünk itt, e földi létbe.

E holtnak is már csak teste van itten, lelkét már meg is ítélte az Isten. Mivel Istenben bízva szenvedett, minden bizonnyal most örök jutalmat nyer.

A demokráciában

A mostani világról sincs jobb véleménye, nem mondja jónak, ugyanazon okok miatt mint a kommunizmus alatt: fellazult a vallásos élet, a lelkiismeret. Tulajdonképpen az előző korszak

egyenes következménye, hogy akik a kommunizmusban az egyház ellen fordultak, azoknak a gyermekei sem járnak templomba, „olyan gyengén, vagy szinte egyáltalán, alig vallásosak”. Épp a formákat betartják, esetleg eljutnak az elsőáldozásig, de utána alábbhagy a *búzgóság*. Az új házasságok ebből a *vallástalanságból* küldik a gyermekeiket elsőáldozásig, vagy ha valamilyen *érdekesebb* tevékenység zajlik az egyházban.

A kommunizmus mellett az anyagi világ is ehhez a *gyengüléshez* vezetett, „s az a *gyengülés* még most is tart. Azt hiszi, hogy ha többet dolgozik, vagy ha többet gyűjt, ha halmoz cifrább, különleges dolgokat valósít meg a háza körül, vagy anyagiilag oda fektet, és azért többet dőgozik. S ez elég, úgy-hogy én nem vagyok megelégedve most. [...] Hogy így mondjam, még az egyházzal sem vagyok, a kántorsággal se vagyok megelégedve.”⁵⁷

Szerinte a templombajárást az is befolyásolja, hogy az emberek nem ismerik az új énekeket, nem tudnak bekapcsolódni a gyülekezeti éneklésbe, az egyszerű embereknel ez sokat számít. Nem helyesli, hogy kivették azokat az énekeket, amelyeket a *Szent vagy Uram!* énektárból énekeltek. „Ez a legtöbb egyszerű embernek a véleménye, még azoknak is, akik ritkán mennek a templomba. Azokat is avval lehetne csálni, ha olyan éneket hallasz, amiket még hallottál. Ezért nincs megelégedve a kántorsággal.”

Az önreprezentáció és az emlékezet struktúrái

András Márton élete fiatal kora óta – 26 évesen kezdi meg kántori életpályáját – a nyilvánosság előtt zajlott. A családi élete is nyitott könyv volt a közösség életében, hiszen sokszor a saját lakása is mint munkaterület (kóruspróbák tartása, az elhunytak hozzátartozói otthon keresték meg) a hivatásának volt alárendelve. A magánéletét a társadalmi státusa teljes mértékben meghatározta. A faluban mindenki csak *kántor úrnak* szólítja. Éppen ezért saját magát is legtöbbször az őt körülvevő társadalmi közeg szemével látja, kívülről szemléli.

A visszaemlékezéseit úgy szervezte, mintha egy előre megírt mintát, vázlatot követne, s valóban az általa megírt önéletrajz sok hasonlóságot mutatott az élőbeszédben megfogalmazottakkal.

⁵⁷ B. Á. interjú

A történelmi események mint a második világháború, a 1948-as államosítás, az oroszok bevonulása nagyon gyakran mint referenciapontok jelennek meg elbeszélésében, a narratíva sokszor ezekhez igazodik mint az *előtte*, vagy az *azutáni* időszak.

Elbeszéléséből a pályára való készülés céltudatos-sága, az eltökéltség mellett az elhivatottság, a meggyőződés érzése tükröződik, hogy őt Isten csodálatosan vezérelte és hívta el a kántori szolgálatra.

Egy-egy esetben beszél magáról másképpen mint kántorról, amikor úgy emlegeti saját magát, hogy bolond csomafalvi, vagy a főkántor úgy szólította őt, hogy: Marcika. „*S a Marcika megöregedett...*” – mondta a beszélgetés végén.

Mikor Bajkó Árpád azt kérdezte tőle, hogy kérésre, vagy önmagától írta meg a plébánia levéltárába beadott önéletrajzot, akkor azt válaszolta, hogy a pap kérésére írta meg. Önmagától nem írta volna, a búcsúztatókat is legszívesebben elégette volna, a lányai mentették meg. „*Én arra az egyre építék, hogy minden, ami történt velem, olyan csodálatosan az Isten kezébe vót, s van most is, hogy azt nem lehet szinte megmagyarázni.*”⁵⁸

Beszédstílusa az interjú során egyenletes, nyugodt, kiegyensúlyozott volt. Azoknál a részeknél, ahol kedves emlékekről, vagy eseményről, amelyről szívesebben mesélt, kicsit ritmusosabb, ami esetleg kényelmetlenebb, vagy meggondolkodtató, ahol esetleg nem biztos a tudása, ott kicsit vontatottabb, lassúbb lett.

Beszédstratégia szempontjából az egyes történetek cselekmény bonyolításakor törekedett a folyamatosságra, s amikor nem akart a részletekbe bocsátkozni, hogy csak a lényegét mondja el, akkor az elmondottak hiányát azzal érzékeltette, hogy pótolja a *s minden* töltelékszóval. Szívesebben beszélt másról, mint önmagáról, hiába a direkt kérdés, ő már kiterjesztette a környezetére, általánosított. Például, mikor megkérdeztem tőle, hogy annak idején hogyan tanult meg kottából énekelni, milyen módszerrel, használták-e a Kodály módszert, válaszában a mondat első felében az egyes szám első személyt használja, a második felében már áttér a többes szám első személyre. „*Énekelni, én a ferenceseknél vótam akkor első tanulásban, jó tanuló, izé ...annyira jól tanulunk, én ... izé, Kodály módszerrel tanultam, ott*

*Kodály módszerrel tanultak ott a teológusok, s anynyira szerettek is, könnyen is tanultam is, énekeltem is velük[...]*s állandóan bevettek a teológusok közé, hogy énekeljek velük, szólamot, mindent, amiket ott tanultak. Olyan gyermekes, szellemi gondolkodásba vótam, minden ... Még a főkántor is örököké úgy szólított: Marcika.” Egy kicsit többnek is akart tűnni, mint ami valójában, s esetleg hárítani is, hogyha nem is egészen biztos, hogy miből áll a Kodály módszer, de kompenzálja azzal, hogy nagyon szerették, és még fiatal gyermek lévén, nem igazán törődött ő azzal, hogy milyen módszerrel alkalmaznak. Amire nem emlékezett, azt azonnal közölte is, hogy ez most nem jut eszébe. Nem nagyon bocsátkozott részletekbe például a karvezetői stílusára, mennyire volt autoriter vagy engedékeny típus, volt-e valamilyen személyes konfliktusa a kórustagokkal, ők hogy reagáltak le bizonyos karmesteri utasításokat, mennyire voltak toleránsak egymással szemben a kórustagok például egy új ének megtanulásakor, vagy ha valaki nagyon hamisan énekelt, hogy kezelte ezeket a szituációkat. Nem említett személyes élményt azzal kapcsolatban sem, mennyire volt nehéz összefogni a kórustagokat, csak annyit, hogy elment házhoz is ha kellett megtanítani a szólamot.

Szívesen beszélt családjáról, de azt is inkább általánosan, nem tért ki hosszan, részletesen egyik családtagjára sem, kivéve a *fogadott fiukat*. Mintha a hozzá közel állókat nem akarná kiadni, nem akarná kibeszélni. Élete a családja és a munka között zajlott, társaságba nem járt. Azt többször is kihangsúlyozta, hogy őt szeretik a faluban, elismerik, igényt tartanak még öreg korában is szolgálataira, szívesen hívják még most is temetésekre. A papok jöttek-mentek, de ő mint stabil ember, a faluhoz, a közösséghez tartozott. Ezért is nagyon gyakran az elbeszélésében a mi tudat hangsúlyosan jelen van, a közösség nevében beszél, általánosan fogalmaz meg véleményt, vagy legalábbis úgy gondolja, hogy egy közösség nevében beszél. Ezért a státustörténet mesélő szerepéből nem is esik ki egy pillanatra sem.

Noha az elbeszélés során belemerült az emlékekbe, de egy-egy kérdéskör végére mindig a jelenben kötött ki, nem veszítette el realitásérzékét, sőt 92 éves kora ellenére nagyon is jelen volt, állandó szemkontaktust tartott, figyelte reakcióimat.

⁵⁸ Bajkó Á. interjú.

Ő saját magát nyugodt embernek tartja, s az élettapasztalat is megtanította őt arra, hogy főleg, mikor sok munkája volt, akkor *ne izgassa fel magát, mert csak ront a helyzeten*. Életvezetési stratégiája az volt, hogy nyugodtan, önuralommal, beleéléssel, önmeggyőzéssel próbálja megélni az életet. „Tudja az ember lohászni⁵⁹ is magát, hogy izgalomba hozza, s szeszélyeskedik, hogy nem torporzékol, ha úgy sem ér vele semmit. De ha meg tudja magát győzni, hogy izélni, akkor tudja magát sarkallni, valahogy olyan helyzetbe hozni, hogy nyugodtabban is tudja azt megtanulni, megmagyarázni, beleélni magát abba, amit olyan nehéznek, olyan megerőltetőnek képzelt.”

Elbeszélésében jelen van párhuzamosan a tárgyyszerű közlés, nem is a saját, hanem inkább a kollektív panasz, mikor arról beszél, hogy sem az egyházi élettel, sem a kántorsággal nincs megelégedve. A saját betegségét is nem panaszként fogalmazza meg, csak mint a tevékenységben való akadályoztatást. Ugyanakkor megjelennek önheroizáló pillanatok is, amikor megszökik a katonaság elől, vagy képes beletanulni a méhészkedésbe a családja érdekében, a plusszkereseti forrásokat is megtalálja, s a különböző búcsúztatók írásakor minden energiáját, versköltői tehetségét belefekteti a hozzátartozók meglegedéséért.

Összefoglalás

A. M. élettörténete egy olyan státustörténet, mely a 19. századi kántori pálya egy sajátos esete. Tipikusnak csak olyan értelemben mondható, hogy a kántortanítók közül egyesek maradtak a kántorságnál, egy másik része inkább a tanügyet választotta. Azért ellenben nem tipikus, hogy egy helyben nem kántorkodott ilyen hosszú időn át egy kántor sem, viszont mindent sűrít, ami a kántorokkal megtörténhetett az elmúlt század során.

A. M. életét végigkísérték a múlt század nagy történelmi változásai, mint az első bécsi döntés utáni tanügyi reform – elemi iskolában románul tanultak, s ezt a későbbiekben a gimnáziumi évek alatt elég keservesen meg is szenvedte a magyar vizsgán –, megélhette a második világháborút, a kollektivizálást, a kommunizmust, az 1989-es rendszerváltást, s végül a *demokráciát*. Mindezt

úgy meséli el 92 évesen a gyergyócsomafalvi otthonában, hogy tudja, hogy ez neki öröksége volt, mind a ház, amelyben lakik, mind a kántori szék, amelyet elődjétől örökölt és megharcolt érte. Mind a tárgyi, mind a szellemi örökséghez, mind a családjához, mind a közösséghez A.M. mindvégig hűséges maradt. Ebben a hitében őt senki el nem tántoríthatta, habár ajánlottak nagyobb jövedelmet is, de a faluból nem távozott.

Azt, amit feladatul rábíztak, próbálta erejéhez, tehetségéhez mérten elvégezni, sokszor úgy, hogy saját magát *lohászta*, máskor úgy, hogy a tragikusabb eseményekben is Isten gondviselését látta, a sorsszerűséget, hogy Isten őt erre a munkára hívta el, a kántorságot hivatásának tekintette. A feletteseivel lehetőleg kerülte a problémákat, s a lánya (B.E.) megfogalmazása alapján – mikor jöttem el, arra a kérdésemre válaszolván, hogy volt-e az édesapjának összetűzése a papokkal, azt válaszolta, hogy – még egy-egy papnál is komolyabban vette a munkáját: „*pápább volt a papánál*”.

Baráti társaságba nem járt, nem ivott, nem volt részeges, káros szenvedélye nem volt, a társaságát, szórakozását a kórusba járó fiatal házaspárok jelentették. A falu életében szorosan benne volt, ha más okból kifolyólag nem is, de a halottbúcsúztatók kapcsán a megrendeléskor akaratlanul betekintést nyert a családok belső viszonyaiba: milyen volt a házastársak viszonya egymás között, milyenek voltak a szülő gyermek kapcsolatok, az elhunyt viszonya a rokonokhoz, mennyire volt hívő, mennyire járt a család templomba, volt-e káros szenvedélyük. Mindezeknek ismeretében a halottbúcsúztatókban úgy kellett, olyan finom érzékkel megfogalmaznia mondanivalóját, az egyház üzenetét, hogy senkit se sértsen meg vele, s a gyászban inkább vigasztalás legyen, s ne büntudatkeltés.

A. M. élete egy folyamatos rituálé, szertartás volt, amely nagyban meghatározta habitusát, mindennapjait. Ugyanakkor ez védettséget is jelentett számára, mert nem kellett kitalálnia új életvezetési stratégiákat, a keret adva volt, s az ezzel járó tisztelet és elismerés is biztosítva volt számára. Még ha később is, 90-ik születésnapja körül került az érdeklődés, a média, a nyilvánosság fókuszába, szerényen, de örült a megkereséseknek.

Émile Durkheim francia szociológus szerint a

⁵⁹ lohászni = nyugtatni

vallás szociális eredetű, és a társadalomra olyan kényszerítő erővel hat, melyben függőséget és tiszteletet kelt tagjaiban.⁶⁰ Az egyház szervezési és működési elve a hierarchiára épül, az előljáróknak, a tisztségviselőknek elvárja a tiszteletet. A kántori tisztség is (nem olyan mértékben, de a papokhoz hasonlóan) a vallási közösségben tisztelettel járt, a munkakörhöz hozzátartozott. Ez nyilvánvalóan alakította és meghatározta az énkép alakulását és a szociális hálóját is az egyéneknek. A munkahely meggyőződéssel is párosult, s a kántori tisztség lényegében nem szűnik meg nyugdíjbavonulás alkamával, (ellentétben például egy gyári munkáséval), hanem ezután is a kántor tartja a kapcsolatot az egyházzal, részt vesz az egyházi életben, alkalomadtán visszahívják temetésekre, besegít a kórusba, igénybe veszik szolgálatait.

A kántorkodás, a kántorság mint intézmény az 1948-as tanügyi reform után a kántortanítósággal szemben tevékenység szempontjából a liturgiai szolgálatra és a hitoktatásra redukálódott, mozgástere a templom falai közé szorult. A kán-

tor a pap elsőszámú munkatársa lett – mondja Tardy László, s ezzel tulajdonképpen megszűnik az iskolában megtapasztalt esetleges autonómiája. Már nem önmaga határozza meg tevékenységét, hanem a pap, a lelkész „felel” munkájáért, ő szabja meg tevékenységét a kötött liturgiai szolgálaton kívül.

A párizsi békeszerződés után 1919-ben az erdélyi történelmi egyházakban a felekezeti iskolák beindításával, s azzal, hogy kötelezővé teszik a gyülekezeteknek a felekezeti iskolák létrehozását, a kántortanítóság virágkorát éli; soha nem látott számarányban alkalmaznak a gyülekezetek kántortanítókat, akik a társadalom – joggal mondhatjuk – elitjét nevelik ki a 20. század közepére. Hogy az államosítás, a tanügyi reform mitől fosztja meg a romániai magyarságot a kántortanítóság megszüntetésével, illetve szétválasztásával két olyan foglalkozásra, tevékenységre, melynek már nincs akkora kulturális és szellemi befolyása az erdélyi kisebbségi, társadalmi létre, az következő kutatásaim alapját fogják képezni.

⁶⁰ GAVRILUȚĂ 2013, 24.

Irodalom

- BÁLINT, KOVÁCS,
BALÁZSI 2009 Bálint Dezső; Kovács Piroska; Balázi Dénes, *Lámpások voltunk... Udvarhelyszéki pedagógusok élettörténete*, Sajtó alá rendezte és a kísérő tanulmányt írta Ozsváth Imola, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- BENKŐ 2000 Benkő András, *Mondjátok dicséretet*, Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár.
- BENKŐ 2010 Benkő András, Kántorképzésünkéről, IN Barabás László (összeállította), *Iskola a magasban, iskola a mélyben. 20 éves a marosvásárhelyi kántor-tanítóképző főiskola*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 157–160.
- CSÍKY 2010 Csíky Csaba, *A haladás szelleme. A zeneoktatásról a kántortanító oktatásban*, IN Barabás László (összeállította), *Iskola a magasban, iskola a mélyben. 20 éves a marosvásárhelyi kántor-tanítóképző főiskola*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 166–174.
- DÁVID 1993/1994 Dávid István, *Az orgonaépítés története Erdélyben – I.*, IN *Magyar Egyházzene* (A Magyar Egyházzenei Társaság negyedéves egyházzenei és liturgikai folyóirata), I., 4., Budapest, 467–479.
- DOBSZAY 1995 Dobszay László, *A magyar népének I.* Csomasz Tóth Kálmán emlékének, Veszprémi Egyetem Kiadó, Veszprém.
- DÓSA, PÉTER
2010 Dósa Zoltán; Péter Lilla, *A pedagógiai kutatás alapjai*, Presa Universitară Clujeană – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kolozsvár.
- ERIKSEN 2008 Eriksen, Thomas Hylland, *Etnicitás és nacionalizmus – Antropológiai perspektívák*, Gondolat Kiadó, Budapest.
- FERENCZ 2010 Ferencz István, *Kántor a katolikus egyházban*, IN Barabás László (összeállította), *Iskola a magasban, iskola a mélyben. 20 éves a marosvásárhelyi kántor-tanítóképző főiskola*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 161–165.
- GAVRILUȚĂ 2013 Gavriluță, Nicu, *Sociologia religiilor. Crediințe, ritualuri, ideologii*, Polirom, București.
- GYÁNI 2000 Gyáni Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág Kiadó, Budapest.
- GYÁNI 2007 Gyáni Gábor, *Relatív történelem*, Typotex, Budapest.
- GEERTZ 2001 Geertz, Clifford, *Az értelmezés hatalma*. Antropológiai írások, Osiris Kiadó, Budapest.
- GERÉD
1993/1994 Geréd Vilmos, *Az erdélyi katolikus egyházzenei képzés múltjáról, jelenéről és kilátásairól*, IN *Magyar Egyházzene* I., 2., Budapest, 243–245.
- HALÁSZ 1996 Halász László, *Szociális megismerés és irodalmi megértés*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAFENSCHER
2014 Hafenscher Károly, *Azevangélikusegyházzene, evangélikusegyházzene – Magyarország*, IN *Collegium Doctorum*. Magyar református teológia (A Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának periodikája), 10., Budapest, 198–205.
- JUHÁSZ 1921 Juhász Kálmán, *A licentiatusi intézmény Magyarországon*, Szent István Akadémia, Budapest.
- KESZEG 2005 Keszeg Vilmos (Ed.), *Specialisták. Életpályák és élettörténetek*, Scientia Kiadó, Kolozsvár.
- KESZEG 2011 Keszeg Vilmos (Ed.), *A történetmondás antropológiája*, Egyetemi jegyzet, KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- KICSI 2015 Kicsi Noémi, *Erdélyi kántorok a 20. században. Életpályák és élettörténetek*, Magiszteri dolgozat kézírata, Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár, Szakmai irányító: dr. Keszeg Vilmos.

- KURTA 2000/2001 Kurta József, *Kántorok bejegyzései az Öreg graduál erdélyi példányaiban*, IN *Magyar Egyházzene*, VIII., 2–3., Budapest, 205–213.
- MANDELBAUM 1982 Mandelbaum, David G., *Egy életrajzi tanulmány: Gandhi*, IN Küllös Imola (Ed.), *Az életrajzi módszer*. (Documentatio Ethnographica, 9.), 29–46.
- MÁTÉ 1993/1994 Máté János, *A református egyházi zene helyzete*, IN *Magyar Egyházzene* I., 1., Budapest, 84–86.
- MÉHES 2014 Méhes Balázs, *Képek és álmoképek a képzésről és a képzésről*, IN *Collegium Doctorum*. Magyar református teológia, 10., Budapest, 206–213.
- MÉSZÁROS 1996 Mészáros István, *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996-1996*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- ORBÁN 1868 Orbán Balázs, *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. I., Pest.
- OROSZ 2014 Orosz Otília Valéria, *A kántormint liturgikus. Egyházzenei reforma Királyhágómelléken*, IN *Collegium Doctorum*. Magyar református teológia. 10., Budapest, 214–220.
- ORTUTAY 1980 Ortutay Gyula (Ed.), *Magyar Néprajzi Lexikon*, III. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAP 2014 Pap Ferenc, *Az egyházzenesz-kántori tisztség mint egyházi szolgálat*, IN *Collegium Doctorum*. Magyar református teológia, 10., Budapest, 190–197.
- PÉTER 2014 Péter Éva, *Kántorképzés Erdélyben*, IN *Collegium Doctorum*. Magyar református teológia, 10., Budapest, 221–225.
- PLÉH 2000 Pléh Csaba, *Az elbeszélő történelem a pszichológiában*. Előadás az MTA Filozófiai és Történelemtudományok Osztályának 2000 május 3-4-én tartott *A történeti helyzettudat alakváltozásai: Kényszerpályák és alternatívák a magyar történelemben* című tudományos ülésén.
- PUSZTAI 2003 Pusztai Ferenc, *Magyar Értelmező Kéziszótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RATZINGER 1995/1996 Ratzinger, Joseph, *Az egyházi zene teológiai gondjai*, IN *Magyar Egyházzene*, III., 2., 131–140.
- ROSNER 2001/2002 Rosner Zsolt, *Kántorok XVIII. századi elődei*, IN *Magyar Egyházzene*, IX., 1., 61–67.
- RUZSICZKY, SZÁVAI 1992 Ruzsiczky Éva; Szávai János (Ed.), *Magyar Larousse Enciklopédikus szótár*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- SZABOLCSI, TÓTH 1965 Szabolcsi Bence; Tóth Aladár, *Zenei lexikon*, II. kötet, Zeneműkiadó Vállalat, Budapest.
- SZABÓ T. 1993 Szabó T. Attila (Ed.), *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár VI.*, Akadémiai Kiadó – Kriterion Könyvkiadó, Budapest – Bukarest.
- SZARVAS, SIMONYI 1891 Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond (Eds.), *Magyar Nyelvtörténeti Szótár*, Budapest.
- SZTUPÁR 1993/1994 Sztupár Zoltán, *Újjászületik a katolikus egyházzene-oktatás Temesváron*, IN *Magyar Egyházzene* I., 2., Budapest, 245–247.
- TARDY 1993/1994 Tardy László, *A katolikus egyházzenesz a közelmúltban és ma*, IN *Magyar Egyházzene* I., 1., Budapest, 86–87.
- TÁNCZOS 1995 Tánczos Vilmos, *„Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban*, IN *Erdélyi Múzeum*, LVII., 3–4., 82–98.
- TRAJTLER 1993/1994 Trajtler Gábor, *Az evangélikus egyházzenesz helyzete ma*, IN *Magyar Egyházzene* I., 1., Budapest, 84–86.
- ZAICZ 2006 Zaicz Gábor (Ed.), *Etimológiai Szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- VEREBÉNYI 1993/1994 Verebényi István, *A kántor a liturgia és a szent zene szolgálatában*, IN *Magyar Egyházzene* I., 4., Budapest, 502.

- VINCZE 2014 Vincze Kata Zsófia, *Élettörténet és emlékezetpolitika*. Erdély, Trianon, Magyarország, IN Deáky Zita; Smid Bernadett (Eds.), *Emlék, emlékezet, életút*, ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest.
- WILSON-DICKSON 1997 Wilson-Dickson, Andrew, *Fejezetek a kereszténység zenéjéből. A magyarországi keresztény nagyegyházak zenéjének története*, Gemini Kiadó, Budapest.

Kicsi Noémi

Marosvásárhelyi Kántor-Tanítóképző Főiskola

Marosvásárhely, Románia

E-mail: kicsi.noemi@gmail.com

„NA, ASTA A FOST ISTORIA VIEȚII, CARE M-A CONDUS LA MESERIA DE CANTOR” (A. M.)

Rezumat

Studiul de specialitate, prin cercetări antropologice și analiza narațiunilor autobiografice realizate la cerere, are ca scop examinarea evoluției și specificul carierei de cantor din Transilvania, în secolul al 20-lea. Se urmărește ce studii și competențe necesită practicarea profesiei de cantor, care este impactul cultural și social al carierei trăită într-un anume moment istoric, de exemplu, când școlile confesionale sunt naționalizate sau al doilea război mondial. Prin analiza conținutului narațiunilor introspective, examinăm motivațiile și realizările personale ale cantorilor, în momentele cruciale ale vieții, sistemele relaționale interumane ale acestora, cât și modul de viață și nivelul de trai pe care le asigură această carieră.

Sub semnul interdisciplinarității, cu o metodologie consolidată și o bibliografie semnificativă, în ultimele decenii, aceste autobiografii și micronarațiuni, bazate pe scrieri memorialistice, îndeplinesc valori tot mai importante în științele ariei curriculare om și societate – istorie, psihologie, sociologie, literatură –, precum ajută la realizarea unei proiecții mai complexe a societății.

În studiul de caz, se prezintă biografia cantonului romano-catolic András Márton, din Ciurmani (jud. Harghita), născut în anul 1922. Prin întrebările ghidate de cercetător, este acordat avantaj, în primul rând, carierei personajului.

„SO, THIS WAS THE LIFE HISTORY, WHICH LEAD ME TO THE CANTOR PROFESSION” (M. A)

Abstract

The present study, through the anthropological researches and the analysis of autobiographical story-telling made on request, is meant to prove the evolution and carrier of the cantors from Transylvania, in the 20th century. It focuses on the needed knowledge and skills for practicing the cantor profession, on the cultural and social impact of the cantor carrier in a precise moment of history, when the confessional schools were nationalized or during World War II. Through the content analysis of these introspective story-tellings, we investigate the personal motivations and achievements of cantors, during crucial moments of their lives,

the interhuman relationships, but also the life standards ensured by this carrier.

With an established methodology of various disciplines and with a voluminous bibliography, in the last decades, these autobiographies and individual stories based on personal records emphasize the conjunction between individual and society and help to create a better cross-section of our society.

The case-study presents the biography of the Catholic cantor Márton András from Ciurmani (Harghita County – Romania), born in 1922. The professional life of the character is highlighted through the researcher's guided questions.

EMBER- ÉS ÁLLATALAKOK A GYERMEKEK JÁTÉKSZEREI KÖZÖTT GAGYBAN

P. Buzogány Árpád

A kisebb-nagyobb gyermekek kedvencei az ember- és állatalakok. Már a csecsemőknek a zörgők mellé színes ember- és állatalakokat kötnek a kiságyára. Mihelyt mondigál a kisgyerek, a keze ügyében lévő, már ismert emberalak nevét mondja ki elsőként: baba. Baba a férfi- meg nőalak is. Az utóbbi évtizedekben műanyag változatuk terjedt el, színes anyagból, szintén színes ruhákba öltöztetve.

A már egyedül játszó kisgyerek leggyakoribb játékszerei a kisebb-nagyobb állatok: medve, kutya, nyúl stb. Hangjukat és nevüket gyakorolva mutatja a felnőtteknek, a vele játszó nagyobb gyermeknek, illetve azok minduntalan végigkérdezik tőle, a játékszert mutogatva: Ez mi? Ez hogy csinál? (Vagyis milyen hangot ad ki?) E korban is kezébe adják a felnőttek az emberalakokat, ezek közül legkedveltebbek azok, melyek lábukon megállanak, vagyis fel lehet állítani, mert úgy érdekesebb a velük való játék.

A társával, társaival, testvéreivel játszó gyermek – nemétől függetlenül – szintén kedveli a különböző ember- és állatalakokat. Nevet is ad nekik, így lesz a férfialak Pali, Pityu, Jancsi, a női pedig Kati, Mari stb. Az állatokat a ház körül tartott saját vagy szomszédok, rokonok stb. udvaráról ismert állatok nevével illeti: a paripa Laci, a kanca Juci, a kutya Bodri stb.

Négy-öt éves kortól ezek a játékszerek külön, saját tulajdonba kerülnek, főleg, ha több gyerek is van a családban. A kisebb gyermek leggyakoribb játékszereit régebbi környezetben fellelhető anyagokból készítették: fából faragták, zöldségből formálták meg. Manapság az ilyenek inkább alkalmi játékszerek, mert hamar tönkremennek. Az üzletből, vásárból hozott műanyag vagy fémalakok tartósabbak, ugyanakkor tetszetősebbek is (valószínűbbek, színe-

sek). Ugyanis fontos, hogy a játékszer hasonlítson az eredetire: a kakasra, kutyára, a férfire, nőre. Később, öt-hat éves kortól az egyedül való meg a társakkal folytatott játék során már az eredetihez hasonló alak behelyettesíthető más olyan tárggyal, mely a helyzetben való megegyezéssel válik disznóvá, lóvá stb., és nem is hasonlít rá, akár csusza- vagy fa-, kő- vagy cserépdarab is lehet.

A legkisebb gyermekek játékszerei közt még nem határolhatjuk el azokat, amelyek a nemi szerep sugallta érdeklődésüknek inkább megfelel. Erre később kerül sor, öt-hat éves kortól kezdve. A kislánynak inkább babát hoznak, vásárolnak, készítenek házilag, a kisfiú pedig állatokat terelget, karámot meg ólat határol el számukra. Ennélfogva a gyűjtés anyagát a következőképpen rendszereztük: elkülönítettük a környezetben leggyakrabban előforduló természetes anyagokból otthon készített játékszerek csoportját azoktól, melyeket készen vásárolnak, üzletből szereznek be. Mindkét csoporton belül külön soroltuk a fiúk és a kislányok jellegzetes játékszereit, illetve vegyes csoportba kerültek azok, amelyekre nem vagy kevésbé jellemző, hogy a játékos nemi szerepe szerint használnák, kedvelnék inkább. A leírásoknál tekintettel voltam a változatokra (különböző anyag, kivitelezésbeli különbség).

I. Játékszerek a természetben és a környezetben fellelhető anyagokból

I/1. Fiúgyermekek játékszerei

1. Állatfigurák zöldségből, gyümölcsből

A kisebb gyermekek számára a felnőttek készítik el, a nagyobbacska pedig maguknak alkotják meg. A környezetükben lévő zöldségek, gyümölcsök ki-

válóan alkalmasak erre. A közelben fellelhető nyersanyag határozza meg, mi is készüljön és miből.

Krumpliból nagyon könnyű állatalakot készíteni, a legegyszerűbb játékszerek közé tartozik, csupán néhány ágdarab, esetleg, a könnyebbség kedvéért, gyufaszál szükséges. A test egy kerekebb krumpli, a nagyobb darabba egyik oldalán négy fadarabot (gyufaszálat) szúrunk, ezek a lábak, nyaknak ismét egy fadarabka kell, erre az ötödik pálcikára rögzítjük a kisebb krumplit, a fejét, amire rákarcoljuk, vagy belevéssük az állat száját, szemét, orrát (orrlyukait). Farkat is illeszthetünk a farára. Az alaktól, illetve a lábak elhelyezkedésétől függően rámondhatjuk, hogy disznó, tehén vagy egyéb. Tehénnek tőgyet is kell szúrni apróbb fadarabokból.

Ugyanígy lehet más zöldségből (répa, különös alakú murok, vagyis sárgarépa stb.) vagy akár gyümölcsökből (alma, körte stb.) is állatalakokat formálni. Állaguk miatt nem tartósak, de például kint a mezőn lekötik a gyerek figyelmét, míg a felnőttek munkájukat végzik. Előny, hogy bár-mikor újakat lehet helyettük készíteni. Ezekkel az állatokkal játszanak a kisebb-nagyobb gyermekek is, főként a fiúk: terelik, etetik, szekér elé fogják, fejik, legeltetik, etetik-itatják stb. A kisgyerek ezzel gyakorolja, amit környezetében a felnőttektől lát: az állatok gondozását.

Mielőtt a zöldségszobrászat elterjedt volna, vagy legalább tudtunk volna róla, egyfajta zöldségszobrászat minden székely portán kialakulhatott, ahol kisgyerek nőtt fel. Egyetlen bicsokkal (zsebkéssel), késsel krumpliból, répából juhot, kecskét, tehenet, vagy kutját, lovat lehetett kifaraggni. Néha csupán javítani kell a természet formálta, hasonló alakon. A krumpli, répa bármikor beszerezhető, gyakran felhasználott nyersanyag.

2. Faragott állatfigurák fából

Tartósabb állatfigurákat fából farag a kisebb gyerekek az apja, nagyapja, nagyobb fiútestvére. Kinagyolják, majd egy-két fontos ismertetőjelük alapján alkotják meg a végleges alakot: a lónak, csikónak farka van, a kutyának hegyes orra és felgömbített farka, a disznónak vastagabb teste és más alakú lábai, a kecskének, juhnek, tehénnek szarva stb.

A fából kifaragott alakok tartósak, emiatt megbecsült játékszerei a kisebb fiúgyermeknek. Hátrányuk, hogy használat közben törnek és sok esetben nehezebb kijavítani, mint más készí-

ni helyettük. Ezekkel az állatfigurákkal jól eljátszhat a gyermek: tereli, igába fogja, eteti, pajtába zárja stb. Igényesen elkészített állatalak (ló, tehén, bivaly stb.) nemzedékek játékszere volt. A száját, orrot, füleket is kifaragta a jó faragó, más esetben pedig a kinagyolt fejre rárajzolták ceruzával, tintaceruzával. Ritkább esetben – hogy az eredetihez, a megmintázotthoz élethűen hasonlítson – az állat testét lefestették.

3. Emberalak makkból

A cseremakk már kifejlődött, de egészen meg nem ért, meg nem keményedett szabályos alakja alkalmas ember alakú játékszer elkészítésére. Néhány makk és pár gyufaszál vagy azt helyettesítő kisebb, vékonyra faragott fadarab, esetleg keményebb drótdarab kell hozzá. A nagyobb makk lesz az ember teste, egy kisebbet pedig kiválasztunk fejnek, és egy fa- vagy drótdarabbal, gyufaszállal összeillesztjük. Az emberi alak kezzeit és lábait egy-egy gyufaszálból, drótdarabból odaszúrjuk. Felállítva megtámasztja a gyermek, amikor éppen nem játszik vele. Amint megszárad, könnyen szétesik, ezért nem tartogatják, nem őrzik meg, idény jellegű játékszernek is nevezhető.

4. Állatalak makkból

Hasonló módon lehet állatokat: malacot, disznót, tehenet stb. készíteni, összerakni cseremakkból és fapálcikákból. E játékszer hátránya, hogy az elkészített alak nem alkalmas hosszabb játékra, mert eléggé sérülékeny, hamar kieshetnek a makkba szúrt fapálcikák. Félre lehet tenni későbbi alkalmakra is, ám az időközben megszáradt makkba már alig lehet beleszúrni a fa- vagy drótdarabot, ha kiesik a helyéről.

5. Emberalak sárból, agyagból

Legkönnyebben elérhető, beszerezhető alapanyag faluhelyen a nedves agyag, a sár, amiből különböző alakok gyúrhatók, formálhatók. Megfelelően megnedvesített sárga agyagból, agyagos sárból edényeket készítenek a lányok, a fiúk inkább állatokat, embereket. A szükséges anyag könnyen beszerezhető: az út menti árok oldalából sár, patakmartokon agyag hamar kerül. Megfelelő lágyságúvá, formálhatóvá kell tenni, vízzel keverve. A friss vakondtúrások tejéről is kimarkolható (Gagy határában a termőréteg alatt agyagréteg húzódik). A sárga agyaghoz és a puha, frissen kikotort földhöz kevés vizet kell adni, és összegyúrni. Ám erre a játékra leginkább akkor

kerül sor, amikor a környezet kínálja a megfelelően nedves alapanyagot.

A csapatban játszó fiúk a nedves agyagot, jól gyúrható sarat nem csupán sárpuskázásra használják, hanem emberi alakokat is formálnak belőle. Maga a megformálás izgalmas, hiszen a teremtsé folyamatát éli meg a gyermek általa. A nem túl nedves alapanyagból kétféle módon lehet embert gyúrni (akárcsak gyurmából): egyetlen darabból, tenyérben sirítva, az ujjakkal gyúrva az anyagot, oly módon, hogy a végtagokat is, a törzshöz képest, arányosan alakítsák ki. Könnyebb azonban a fejet, törzset, végtagokat külön-külön meggyúrni, két tenyér közt siríteni, majd utóbbiakat a végén vagy közben az ujjbegy csippentésével a törzshöz illeszteni, oda-nyomva.

Az emberi alak elkészítése, megformálása talán a leggyakoribb. Elkészítették elnagyoltan, úgy, hogy a fej, a végtagok részletei nem tűntek ki, sem öltözettel nem jellemezték. Amikor készen van, fadarabkával lehet rá karcolni a szemet, szájat, két lyukként jelölik az orrot. A méretarányos, jól sikerült darabok a részletekkel tűnhettek ki: az arcon a száj, szemek, orr, bajusz jelzésével, illetve, obszcén módon, a nemi jelleg erőteljes kiemelésével. A kisebb (elemi osztályos) gyermekek már, ha nincsenek felnőttek szeme előtt, a nemi jelleget túlságosan is hangsúlyozzák.

Fel is lehet „öltöztetni”: hasonló megoldással, bekarcolással jelzik a ruhát is (nyaktól lefele gombokkal a kabátot stb.).

6. Állatalakok sárból, agyagból

A környezetből ismert állatokat sárból, nedves agyagból is meg lehet mintázni. Az emberi alakhoz hasonlóan egyetlen darabból, vagy pedig több darabból formálni, ezeket odanyomással illesztve össze. Az állatalakok szőrzetét (tehén, kutya farkát, ló sörényét) apró karcolással jelzik vagy fűből, szarvukat ágdarabból készítik. A meggyúrt állatalakokkal történeteket játszanak el. A tehenet legeltetik, megfejik, a lóval terhet vontatnak stb. A háziállatok játék közben általában a család tulajdonában lévő állatok nevét kapják.

7. Faló (hintaló)

Kisebbségi fiúcskák kedvenc játéka. Egyszerűbb változatát a fúró-faragó apa elkészíthette gyermekének. Alja hintaszékszerűen elől-hátul felgömbített vagy olyan alakúra faragott két fadarab, és legalább

méternyi hosszú, hogy a lovon hintázó gyermek ne borulhasson fel vele együtt. A két talpfát elől és hátul is egy-egy fadarabbal összecsapolják, egymáshoz rögzítik. Ebbe a talpba belecsapolnak négy (két-két) lábat, tartót, amelyek majd a ló lábát képezik, te-tejükre ülészerű deszka-, vagy gömbölyű rönkdarabot rögzítenek, hátul odaszegzett farokkal és elől hozzászegezett lófejjel. A ló teste lehet függőleges, ló alakú deszkadarab is ülőkével. A ló fején átszúrnak egy kb. kétaraszos rúddarabot, fogantyúnak.

8.

Változata: a görbített talpakba hátul egy-egy lábszerű karódarabot csapolnak bele, elől pedig a talpakat egymáshoz rögzítő csapba egy függőleges deszkadarabot, ezt lófejé faragva. A hátsó két lábra és az elől lévő függőleges deszkára vízszintes ülőke kerül. A lófejre két fogantyút rögzítenek (az átfúrt deszkadarabon kétarasznyi hosszú, ujjnyi vastag pálcát dugnak át), ugyanarra a deszkára az ülőke szintje alatt pedig hasonló megoldással lábtartót.

A ló fején megrajzolják a szemét, fülét, esetleg sörényt is ragasztanak rá. A farok rongydarab, vagy megfonatlan kender. A hintázó mozgást már az éppen álló gyermek is kedveli.

Az asztalosok készítette faló jobban megformált, bár ritka volt.

9. Faló (2)

Egyszerű játékszer, mégis az óvodás, kisiskolás korú gyermekek kedvelt játéka volt régebb, máshol vesszőparipának is nevezték, ez az alak szólásban is megőrződött. Nem más, mint lófejet fő vonásaiban ábrázoló deszkadarab egy rövidebb pálca, rudacska végére erősítve.

Kiválasztunk egy akkora pálcát, vékonyabb botot, hogy a gyermeknek kb. mellmagasságáig érjen. Elkészítjük a lófejet: vékonyabb deszkadarabra megrajzoljuk a lófejet oldalnézetből, majd kivágjuk, kifaragjuk. Amikor azzal készen vagyunk, megrajzoljuk a ló szemét, orrát, fülét stb. Ezt a lófejet ráerősítjük (részegezzük, belecsapoljuk) a pálca végére oly módon, hogy a gyerek által a lába közé fogott pálca végén megfelelő, természetes testhelyzetben maradjon a ló feje.

(Gagyban a kisgyerekek régebb ennek a falónak a lehető legegyszerűbb változatát használták: a vékony pálcát, vagy akár vesszőt. A fiú mihelyt a lába közé vette a pálcát, a vesszőt, indulhatott is már: ő volt a ló. Szaladás közben saját magukat biztatták

szóval: *csá ne, cú nye*, illetve saját feneküket, combjukat verve váltottak nagyobb sebességre.)

10. Töklámpás

Nyár végén már nagyocskára nő a disznótök, és abból általában van elég minden kukoricaföldön, kertben. A nagyobbacska fiúk abból készítik a töklámpást. Kiválasztanak egy olyat, amelyik szabályos alakú, és felállítva meg is áll majd, nem dől el. Leszakítják a száráról és a mezőről hónuk alatt, kétkerekű kis vasszekérben, illetve a közeli kertekből görbe száránál fogva hazaviszik.

A töklámpás általában otthon készül. Szára felől tenyérszerű részt kikerekítenek, levágnak késsel, ott benyúlva a belét: a magokat és az azokat növelő ereket kiszedik, a disznóknak adják, vagy a háziszárnyasoknak (majorságnak) odadobják. Mikor ezzel megvannak, következik a nehezebbik rész: a lámpás ijesztő arcának kivágása. A disznótök héja (a le nem kapart béllel) ujjnyi vastag, és jól faragható. A fiúk saját bicskájukat vagy hegyes kést használnak ehhez a művelethez. A már levágott, de visszahelyezhető rész lesz a kalapja, alatta némelyek vékony bevágásokat ejtenek, ami a haját jelöli. Az orrot felfelé mutató csúcsú háromszög jelzi, fölötte jó nagy szemeket kanyarítanak, még széleit be is vagdossák némelyek, hogy szempillája is legyen a töklámpásnak. A száj hasítóka jó széles, vízszintes irányban kocka alakú fogakat faragnak a tökhéjból. Mikor mindez már kész, a felállított tök belsejébe alul kés vagy zsebkész hegyével kis lyukat farag, fűr készítője, amibe majd a gyertyát állítja. Amikor szürkülődik, meggyújtják a gyertyát a töklámpásban, visszateszik a kalapját és a töklámpást a kapu elé, az út szélére vagy kert tövébe, kapusásra, tornác végébe helyezik, és elbújva lesik, ki jár arra, ki veszi észre, és főleg, hogy megijed-e tőle.

A világító töklámpást kezébe fogva a fiú bemehet a házba, akár más udvarára is, hogy valakit megijeszten. A felnőttek néha megjátsszák, mennyire megijedtek a töklámpástól, néha azonban tényleg megijed egy-egy asszony tőle, amikor váratlan helyen megpillantja a sötétben. Amíg – a hatvanas években – nem létezett villanyvilágítás, a sötétben messziről is ijesztő volt a töklámpás, sokakat megrémítettek vele.

I/2. Lányok játékszerei

Babák

Kislányok elmaradhatatlan játékszere a baba (Gagyban a nyelvjárási *buba* alak használatos). Egy-egy kislánynak több is volt, van belőle. Egyszerűbb változataikat az édesanya, nagymama meg a nagyobb testvérek, rokonok készítették, idővel azonban a gyerek is megtanult babát készíteni. A kislányok szereptanulásához is hozzátartozott, hogy kisebb koruktól babát adtak kezükbe a nagyobb testvérek, szülők, ügyes kezű rokonok, szomszédok. Később ők maguk is megformálták rongyból, fapálcikákból. „Összetekertük a rongyot, egy széppel betekertük. Fát tettünk keresztbe, az volt a karja, alulról is felszúrtunk egy fát, hogy egyenesen álljon. Az arcát kirajzoltuk, fejkendőt kötöttünk rá. A ronggyal a karját befedtük, hogy a fa ne látszódjék.” – emlékezett Buzogány Árpádné Nagy Margit. Legegyeszerűbb volt két keresztbe tett és cérnával, kötődarabbal egymáshoz rögzített fadarabot beöltöztetni, vagy törött fakanalat, kukoricacsuszát stb.

A legidősebb nemzedékhez tartozó asszonyok emlékeznek arra, hogy vásárokból, a közeli vagy távolabbi városokban tett bevásárlások alkalmával hozták ajándékként a szülők első tetszetősebb babaikat.

A lányos háznál a babáknak megvolt a maguk helye. Ahol a kislánynak saját babasarka volt, ott ágyba fektetve tartotta, az értékesebbeket a tisztaszobában, ún. elsőházban az ágyra fektették. A kevésbé értékeseket (rongybaba, régebbi játékbabák, ill. megcsonkult végtagúak stb.) a gyermekek által az üres kukoricakásban berendezett lakásfelében vagy gabonásban stb. tartották.

11. Rongybaba

Igényesebb munkát követelt az igazi rongybaba elkészítése azért is, mert a szabás-varrásban való jártasságot is feltételezi. Az anya vagy nagyobb lánytestvér készítette, varrta a kisebb lánykának. Ronggyal tömték ki a testet és a végtagokat, majd kifestették az ujjakat, a fejen a száját, orrot, szemet és szemöldököt. A baba arcát ritkább esetben kivarrták (száj, szemek, orr), leginkább festették, piros színnel, a haját mással, tehát az igényesebb változata volt a kivarrással vonzóbbá, értékesebbé tett baba, melynek fejére kerek száját és orrlyukakat, esetleg fület varrtak az anyagra, lehetőleg piros fonallal. A babának apró ruhákat, fejkendőt is készítettek, amit

a kislányok néha egymás közt el-cseréltek, ha társaik babáinak ruhái vonzóbbak voltak.

A baba testét nem mindig dolgozták ki (test, végtagok), hanem csak rongyokkal jelezték, ám az értékeőbb játékszerek nyilván azok, amelyek élethűek. Kis ruhákkal felöltöztették, rongyból lábbelit is húztak a lábára stb. Minden ruháját rongyokból állították össze (pl. menyasszonyi, hosszú ruha). Hajat csepüből, ősszel kukoricahajból ragasztottak.

A 8–12 éves lányok is, az ollóval, tűvel való munkával ismerkedve, saját babákat varrtak.

12. Baba fakanálból

A fakanálra rongydarabot tekernek, úgy alakítják ki fejét és testét. A kanál kidomborodó, ovális részén megrajzolják az arcot is: orrot, szemeket, száját. A test nincsen élethűen kialakítva, az összetekert rongy jelképezi.

13. Baba két pálcikából

Két keresztbe tett, egy hosszabb meg egy rövidebb pálcika képezi a baba testének vázát. A hosszabbikat függőlegesen állítva felső részére rongyot tekerünk: ez lesz a feje. Kissé lennebb keresztbe tesszük a másik pálcikát: ez lesz a két kinyújtott karja, amit nem is alakítunk ki élethűen. A két pálcikát spárgával, ronggyal jó szorosan körbetekerjük egymásra helyezésüknél, hogy ne mozdulhassanak el. A baba testét a pálcikára tekert rongyból alakítjuk ki. Kézbe fogva kisebb gyermekekkel játszhatunk vele, bábszerűen mozgatva, beszéltetve.

Az alkalmi megoldásként készített babának nincs is nagy becsülete, nem mindig őrzik meg a következő alkalomra, hiszen könnyen elkészíthető bármikor.

I/3. Vegyes

Játékbábuk

14. Mozgatható emberalak fából

Kisebb gyermekeknek az apa, nagyobb fiútestvér készítette el. A vékony faanyagra (deszkára) kirajolták az emberi alakot, testrészenként, és kivágták. A kezeket, lábakat a törzsre ráhelyezték és dróttal, kötővel (spárgával) odarögzítették, a fejet kalappal együtt. Hátról spárgával úgy kötötték meg mindegyik testrész végét, hogy az alulról mozgatható legyen. Vagyis az egyik kézzel tartott test végtagjai mozogni kezdtek, amint a másik kézben tartott spárgákat meghúzzák.

15. Paprikajancsi kartonpapírból

A mozgatható emberalak változata a paprikajancsi. Kartonpapírból játékszerként paprikajancsit vágnak ki, ki is festetik. Egyetlen darabból van a teste meg a feje, ám a két kezét és lábait külön darabból kell kivágni. Spárgával, kötődarabbal erősítik a testéhez. Ablakra vagy szegre akasztva tartották. Iskolában is készítettek ilyet. A paprikajancsit táncoltatva játszanak vele a gyermekek.

16. Bábfigurák

A hetvenes években az óvodában is láttak a gyermekek bábjátékot, az óvónők bábszínházzal szórakoztatták a gyermekeket. Fakeretből formáltak színpadot, függönnyel, mögötte rejtőzve a bábjátékos (az óvónő) kezére húzott bábokat mozgatott, meséket és történeteket játszva el. A bábfigurákat házilag készítették, színes vászondarabokból, jól megformálva a figura felsőtestét, életszerűen kialakítva arcát, illetve állatalakokat is. Körzetenként az óvónők bábcsoportokat alakítottak, és rendre mindegyik óvodában előadták a betanult darabokat.

Ezeket a bábfigurákat az óvodások az óvodában használhatták, játszhattak velük. A kisebb gyermekek babáikkal, a tulajdonukban lévő állatalakokkal hasonló módon játszottak. Legegyszerűbb, és a bábszínház hatásától független játék során a kisgyerek (egyedül vagy kisebb csoportban is) a két kezébe vett ember- vagy állatalakokat hasonló módon használja, történeteket vagy saját képzelete szerinti eseménysorokat játszik el vele.

17. Állatalakok vadgesztenyéből

A még meg nem keményedett, meg nem száradt, de burkából már kifejthető vadgesztenye is játékul szolgál a gyermeknek. Gyufaszálakat szúrva bele (a krumplihoz hasonlóan) állatokat lehet formálni pár gesztenyéből, és azokkal játszani.

A vidéken kevés, Gagyban egyáltalán nem volt vadgesztenyefa, legközelebb a községközpont Szentábrahám régi (nép)iskolájának udvaráról lehetett beszerezni, ritka alkalmakkor, vagy a közeli város, Székelykeresztúr buszállomásáról, ezért több bece volt, mint a könnyen elérhető más anyagoknak. Az óvónők ősszel gyűjtöttek, hoztak a gyermekeknek belőle, abból aztán el-csontek pár darabot a gyermekek, zsebükben hazavitték. Hátránya az volt, hogy, akárcsak a fa kockákkal, a vadgesztenyével is dobálózta néha a gyermekek.

18. Állatalak pipevirág szárából

Pipevirág (gyermekláncfű) üreges szárából egy darabkát négybe hasítottak mindkét végén; ujjbeggyel feszítve, továbbhasítva az négybe visszakunkorodott. Amikor egy-egy (1-2 cm-es) darabka a pipevirág szárából már visszahajlott, visszakunkorodott, le lehetett tenni a földre, kőre, és lovat, csikót, általában állatot utánczolt, aminek volt négy lába, az alul lévő visszagörbült szárdarabok, illetve felül a feje, és a magasba tartott farka.

19. Ember- és állatalakok dugóból

A parafa dugó kiválóan alkalmas emberi vagy állatalakok megformálására. A kisebb-nagyobb dugódarabokat beléjük szúrt fa- vagy drótdarabokkal illesztjük össze, azok tartják meg a dugókat. Nagyobb dugóba két fadarab, gyufaszál, drótdarab szúrva és annak végére két kis dugó illesztve – kész van az ember lába. Kéznek a pálcikák is megfelelnek, másik dugó lesz a feje. Hasonló módon készülnek az állatalakok is.

A parafa tartós, és újra felhasználható alapanyag. Az abból készített alakokkal játszani lehet, akár robotoknak is „kinevezni”. Általában felnőttek mutatják meg, készítik el a kisebb gyermeknek. Gyagiban ritkább játékszer volt, és nem nevezték Dugó Daninak a parafa emberalakot, mint máshol; nem volt neve.

20. Papírból hajtogatott béka

Többszöri türegetéssel béka alakot alakítunk ki a papírlapból, melynek van feje és négy lába. A hátsó lábainál többször megtűrt papírt ha ujjheggyel lenyomjuk, a papír csekély rugalmassága ellenére is mintha ugrana a papírbéka.

21. Gyurmából formált emberalak

A már óvodás, kisiskolás korú gyermekek kedvelik a gyurmázást. A régi nevén plasztelinként emlegetett alapanyagot (a kereskedelembeli román plasztelin szó tkp. az olasz plasztilinből ered) üzletben vásárolják, már a múlt század hatvanas éveitől. Mivel sokszor fel lehet használni, kedvelik a vele való játszást a gyermekek. Alakokat formálva időállóbb játékszereket lehet készíteni belőle, mint sárból, agyagból. Mulatságos kinézetű fejek lehet belőle formálni, nagy fülekkel, bajusszal és hatalmas, ijesztő orral meg elálló fülekkel.

Egész alakos ember is hamar elkészíthető. Mivel a gyurmadarabokat összenyomással egymáshoz lehet

rögzíteni, egy nagyobb darabból ki lehet alakítani a törzset, majd külön-külön a kezeket, lábakat és a fejet. Ha egyik-másik darab túlméretezett vagy nem hasonló elégé a valóságoshoz, újra lehet gyúrni.

Másik módszer, hogy egyetlen darab gyurmából formáljuk meg az emberalakot: egy darab gyurmát gömbölyűre gyúrjuk, három ujjal végtagnak valót csípünk ki belőle, vagy a gyurmadarabot elvékonyítjuk, és végtagokat alakítunk ki rajta. A több színű gyurma arra is alkalmas, hogy az emberi alak szemét, száját, bajuszát más színű darabból formáljuk meg és rátapasszuk a fejre.

A sárból, agyagból készítekhez hasonlóan karcolással lehet jelezni a kész figurán a ruhát (kabát, ing gombokkal stb.), sőt kalapot lehet tenni a fejére, kezébe sétapálcát, botot adni.

Ezekkel a játékszerekkel a gyermek egész történeteket játszik el, melyek többnyire a mindennapi élet jól ismert történései. A több szereplős játék még érdekesebb lehet. A sikerültebb alakokat a játékosok félreteszik, megőrzik, akár nevet is adnak nekik játékaik során.

22. Gyurmából formált állatalakok

A gyermekek azért is kedvelik a gyurmázást, mert maguk formálhatják meg azokat az állatokat, melyekkel aztán játszanak. Ritka, hogy a kisgyerekeknek a szülő, a nagyobb társ készítse el a gyurmájátékszerét, hiszen külön élmény elkészíteni a disznót, lovat, kutyát, vagyis a környezetükből ismert állatokat. Ám a képzeletnek semmi sem szab határt, így a csupán képről, filmekből ismert állatokat is meggyúrhatják: majmot, zsiráfot, krokodilt stb.

23. Hóember

Amikor lehull az első hó, általában ritka, hogy megfagyjon – a vizes hó pedig jól ragad, kiválóan alkalmas hóemberkészítésre. Télen is, ha a hó tapadóssá válik, elkészíthető a hóember. A gyermekek otthon, a nagyszülők udvarán, kertjében, de még az iskola udvarán is raknak hóembert. Több nagy hólabdát készítenek: kisebb hógomolyát akár közös erővel gurítanak, amíg nagy lesz belőle, ezeket egymásra helyezik. A fej kisebb, mint a törzs, és a nyakat is megvékonyítják, ezután következik a „felöltöztetése”. Lyukas, kidobott fazakat vagy a major-ság (szárnyasok), kutya vizesedényét teszik a fejébe, széndarabkákból vagy gombból kirakják a szemét, az orrát, és rossz seprűt szúrnak az oldalába, mintha az lenne a keze. Murokból (sárgarépbából) szúrnak

neki orrot. Széndarab a szeme, foga. Ha éppen van, akkor a rossz, szakadt szalmakalapot is felhasználják fejfedőnek. Ugyancsak széndarabkákat vagy valószínűs gombokat raknak a testére, mintha a kabátja gombjai lennének.

A hóember elkészítése érdekesebb, mint a vele való játék. Elkészítése után általában árván is marad: magára hagyják, más játékba kezdenek készítői.

II. Vásárolt figurák

II/1. Fiúk

24. Faló

A hintaszékszerű falovat nem csupán otthon készítették el a család fűrő-faragó férfitagjai, hanem asztalosműhelyben is. Évtizedekkel korábban az asztalosok készítette faló az otthon barkácsoltnál jobban megformált, bár ritka volt. Városi, polgárosult környezetben láthattak ilyet a falusi gyermekek, pár évtizede azonban üzletben is megvásárolható.

Újabban üzletben lehet vásárolni hangot adó, nyérítő változatát. Alja hintaszékszerű, egész teste azonban jól megformált, vászonnal borított, feje is nagyon élethű. A gyermek a hátára ülhet, a ló nyakába épített fogantyúba kapaszkodik. Beépített szerkezet gombját megnyomva a ló nyérít.

25. Mézeskalács huszár

Régi idők kedvelt ajándéka a fiúgyermeknek. Egykor vásárból hozták. A lován ülő huszár kivont kardot tart egyik kezében. A mézeskalácsból formába öntött alak szélét és ruháját, arcát piros cukor-mázzal festik ki. Kedveltsége miatt nem is fogyasztották el azonnal.

26. Füttyös madár cserépből

A korondiak madár alakú cserépfüttye vásári portékaként vált ismertté. Kerámiából madár alakot formába préseltek (a madár farkát kihegyesítették és sípolásra szolgáló lyukat hagytak rajta), majd kiégették. A madár teste üres, ebbe kevés vizet töltenek, és a sípot fújva bugyborékoló, gurgulázó, cifra hangot ad. A Korondon füttyös madárnak nevezett játékszer kelendő termék volt, színes (zöld, piros, tarka) zománccal vonták be a felületét. A második világháború után, amikor nem lehetett mindig hozzájutni az ólomoxidhoz, a máz alapanyagához, a madárkákat is olajfestékkel díszítették, festették be. Mivel kerámiából készül, élettartama általában

rövid, ugyanis a játékszer hamar eltörik, ha nem vigyáznak rá, tehát nem tart túl sokáig a fiúgyermek kezében. Újabban vásárokon, sőt üzletben is árúsítják, ami e játékszer népszerűségét bizonyítja.

27. Ólomkatona

Csaknem évszázaddal korábbi játékszer, a kisebb és nagyobb fiúk kedvelt, megbecsült emberalakja. Doboznyi ólomkatonával ütköztet lehetett játszani, volt köztük gyalogos, kürtös, lovas, tehát a különböző fegyvernemek képviselői tették érdekessé a velük való játékot. A Nagy mentén ritka volt, ugyanis városi, polgári környezetből kerülhetett oda. Éppen ezért vágyott játékszer volt.

28. Műanyag játékgurák (indianok, cowboyok)

A nagy- és dédszülők polgári környezetének elterjedt játékszere volt az ólomkatona, amit a következő két nemzedék tagjai Nagyban mutatóban, ha láttak. Az ún. szocialista építés időszakában (a hetvenes években) műanyagból készítettek apróbb (6-8 cm-es méretű) játékgurákat, melyek kereskedelmi forgalomba kerültek. Volt köztük tolldíszes, tomahawkos indian törzsfőnök, meg harci díszbe öltözött lovas figura, illetve lassús cowboy stb. Kisebbségi gyermekek értékes játékszerei voltak. Helyet kaptak még a vitrines polcokon is, nem csupán a gyermekjátékok közt.

29. Robotok

A hetvenes évektől, a tudomány fejlődésével és a tudományos-fantasztikus irodalom térhódításával azt a világképet sugallták a gyermekeknek is, hogy (legkésőbb) az ezredfordulóra az emberi környezetben nem lesz ritka látvány a robot. A munkában embert helyettesítő, különböző feladatok elvégzésére beprogramozható, ember alakú gépről úgy képzeltek, még bizonyos fokú önállósággal is rendelkezni fog. Ennélfogva a robot divattá: könyvek, elbeszélések, filmek szereplőjévé vált. A gyermekirodalmi alkotásokban is helyet kapott, természetesen.

Játékszerként műanyagból és fémből kisebb-nagyobb méretű változatait állították elő. Végtagjai elmozdíthatóak voltak, talpára görgőket vagy kerekeket szereltek. Megjelent a piacon, így a falusi gyermekek játékos dobozában is, később pedig a szárazzelemmel működő, távirányítós változata is eljutott Nagyba. Saját tapasztalatom szerint azonban a hetvenes-nyolcvanas években nem

került a játékszerek népszerűségi listájának élére Nagyban.

30. Dinók

A több száz millió évvel ezelőtt élt dinoszauruszok különböző fajtáit a kövületek alapján úgymond élethűen mintázzák meg kemény, ám rugalmas műanyagból. Színesek, és mivel a ma élő állatokhoz alig hasonlítanak, ijesztőek, félelmet keltőek. Divathullámként érte a környékbeli gyermeket a dinó-láz (még a számítógépes játékoknak is gyakori szereplői), részben az iskolai meg a természetfilmekből, rajzfilmekből, világhálóról származó ismeretek tették kedvelté.

II/2. Lányoké

31. Gipszbaba

A nagyszülők nemzedékének játékszere, a ma felnövő kisgyerekek nem ismerhetik. A gipszbaba feje és végtagjai papírmaséból (hulladékpapír és enyv, kaolin keveréke), egész teste gipszből készült, ugyancsak festve. Ruhája is volt, de átöltöztették a játék során különböző díszesebb rongyruhákba. A Keresztúr fiúszéki, Székelykeresztúr környéki faluban a negyvenes évek közepe előtt nem bukkantak fel vásárolt babák, tehát korábban minden kislány maga, kisebbeknek anyja, nagyobb lánytestvére, nőrokona készítette a rongybabát.

32. Porcelánbaba

Most is él a településen a szóláshasonlat, miszerint egy-egy kislány, lány olyan szép, mint egy porcelánbaba. Ez is annak emlékét őrzi, hogy a szóban forgó baba (gyárilag készített) porcelán feje igényesen kidolgozott, megfestett volt, ugyanis lehetett külön porcelán babafejet vásárolni, melyhez testet az édesanyák készítettek, varrtak rongyból. A helyi nyelvjárási alak: *porcolán, porcolány*, összetételben: *porcolán(y)buba*.

A mai idős nemzedék emlékezete szerint a negyvenes években már volt a faluban porcelánbaba. Buzogány Árpádné Nagy Margit nyugalmazott tanítónő emlékszik arra, hogy Nagyban ő volt az első porcelánfejű baba tulajdonosa (a baba arca festve is volt), ezt édesapja, az ácsmester Nagy Dénes az ország építőtelepeit járva hozta neki a negyvenes évek második felében. Az emlékezés szerint a játék közben szétört porcelánfej mai napig eleven emléket hagyott tulajdonosában.

33. Műanyag babák

Az igényt érzékelve, a kereskedelem igyekezett megfelelő választékot biztosítani játékbabákból is. A hetvenes évektől kisebb-nagyobb méretű műanyag babákat lehetett vásárolni az üzletekben. Előnyük a tartósság volt: nem törtek, akár több nemzedéket is kiszolgáltak volna, ha az ízlés és igény közben nem változik. A törzshöz illesztett végtagjaikat, lábaikat és karjaikat (többől) mozgatni lehetett, fejüket is el lehetett fordítani, ennél fogva szerepeltetni, mozgatni lehetett őket játék közben: úgymond léptek, kinyújtott karjukon kis táskát hordtak stb. A kisebb-nagyobb babáknak ruháik voltak, könnyebb volt öltöztetni, mint a merev testűeket. A választékot növelték az 1989 decembere előtt külföldről küldött babák.

34. Népviseletbe öltöztetett babák

Emléktárgynak készülnek és elsősorban forgalmas üdülőhelyeken, népművészeti üzletekben kínálják a (székely) népviseletbe öltöztetett műanyag babákat. Igényesebb kivitelezésű változatukon a valódihoz hasonló ruhadarabokat látni, ám olcsóbb (és ócskább) változatukra csupán ráfestik, színes festékkel, az öltözetet. Többféle kiserelésben árusítják: csak a férfit, csak a nőt, illetve párban is. Korábban papírdobozba csomagolták, első részén átlátszó műanyaggal, újabban, ugyancsak átlátszó műanyagból, henger alakú dobozába zárják.

Ugyancsak dísz tárgynak készültek a házilag előállított öltözetű székely babák, a Zsuzsi babák, fiú párjukkal. A babát üzletben vásárolták: nagyobb méretű hajas babát. A Zsuzsi babákat a *Jóbarát* című, magyar nyelvű gyermeklap versenye tette ismertté: a versenybe szállt csoportok helyi népviseletbe öltöztették a babát vagy babákat, ha párt öltöztettek be.

35. Hajas baba

A műanyag babák kedvelt változata a 30–40 cm vagy még magasabb, ún. hajas baba volt. Már a negyvenes években lehetett kapni a kereskedelemben. Más (műanyag) babákkal szembeni előnye hosszú haja volt: azt fésülni lehetett, mivel közben nem hullt ki a műanyag haj, illetve befönták, szalagot is kötve bele.

Ezeket a vidéki asszonyok népviseletbe öltöztették, és később ajándéktárgyakként kerültek forgalomba. A kereskedelem is ráharapott erre a lehetőségre, és gyárilag készített, székely meg román

nemzeti viseletbe öltöztetett babákat kínált a vásárlóknak.

A nagy hajás babák évtizedeken keresztül a paraszti és polgári lakások díszei voltak, általában a tisztaszoba, elsőház ágya tetején helyezték el, ülő testhelyzetben.

36. Négerbaba

Külföldi gyártmányú, igényesen megformált műanyag babák közül emlékezetes marad a négerbaba, ami ritkának számított. Hazai változatukat már a hetvenes években gyártották. A Gagy menti kislánynak azért is nagy élmény volt, mivel abban az időben legfeljebb televízióban, filmekben láthatott négert.

37. Síró baba

A babák következő „nemzedéke” az ún. síró baba volt. A beöltöztetett baba háta közepét megnyomva a baba síró hangot adott ki. Ez a hang beépített szerkezetből szólt, mihelyt a hát közepén elhelyezett gombot megnyomták. A kis elem lemerülése után a baba azonban megnémult, ám gyakran még azelőtt elromlott a szerkezet.

38. Barbie-baba

A hajlékony műanyagból öntött, aprólékosan kidolgozott testű és jellegzetes arcú Barbie a kilencvenes évek kedvelt babatípusa volt. Kisebb-nagyobb méretű változatai terjedtek el. Mivel nem volt olcsó játékszer, a szülők is azt sugallták a játékszerek tulajdonosainak, hogy különösképpen vigyázni kell rá. A babák ruháit cserélni lehet, és a Barbie elsősorban tartósságánál fogva lett egy egész nemzedék kedvence. A közben felnőtt kislányok is megőrzik, vagy továbbadják kisebb rokonaiknak, ismerőseiknek, tehát ma is láthatjuk a lánykák játékszerei közt.

39. Beszélő és éneklő babák

Az 1990 utáni időszak játékszere. Első darabjait külföldről hozták be, kereskedelmi forgalomba is kerültek. Bizonyos testrész megnyomásakor a baba beszélni, illetve énekelni kezd. A szerkezet addig működik, amíg a kis elem le nem merül. A beszéd és ének nyelve ugyan angol, ám, hogy nem értette, ez mit sem vont le a kisgyermek élményéből.

40. Kézzel horgolt angyal

Vásárok népművészeti standjain kínálják – elsősorban karácsonyfadísznek – az erős, fehér cér-

nából horgolt szárnyas angyalkát. Mérete 7-8 cm. Felsőteste jól megformált, alsótestét a harang alakú hosszú ruha jelképezi. A cérnaangyal nem csupán felfüggesztve, karácsonyfára akasztva mutatós, hanem hosszú ruhájára állítva is megáll.

II/3. Vegyes

41. Keljfeljancsi

A korábbi, mivesebb és tartósabb, fából faragott keljfeljancsik után üzletekben vékony bádogból préselt, illetve műanyagból öntött, kívül festett bábuakat lehetett kapni. Magasságuk 4-5 cm volt. A bábu „felkeléséhez”, az egyensúly tartásához ólomból öntött, a bábu aljában elhelyezett nehezéket használtak. Két darabból voltak összeragasztva hosszában, a test belül üreges volt, emiatt aztán idővel szétnyíltak, főleg, ha leestek, ha ütés érte. (Mi az ólomdarabot nehezéknek használtuk fel horgászbójainkra.) Ördögös játéknak tűnik első látásra, ha valaki nem tudja, hogy a bárhogyan megdöntött keljfeljancsik talpra állnak rögtön.

42. Jancsi és Juliska

A hetvenes évektől ismert volt a cserépből formált (formába préselt) és kiégetett fiú- és lányarc: a mesékből ismert Jancsi és Juliska. Bár dísz tárgynak készültek, és a lakásokban egymás mellett, falra akasztva láthattuk, a megkopott, kicsorbult Jancsik és Juliskák játékszerekké váltak. Mivel az amúgy is törekeny gyermekarccal játszani nem túl izgalmas, Jancsi és Juliska nem tartozott a vágyott, kedvelt játékszerek közé.

43. Állatalakok cserépből

A kerámijáról híres Korond közelsége folytán vásárokon és főleg üdülőhelyeken (Szováta, Békás-szoros, tengerpart) agyagból formába préselt, majd kiégetett és kívül színesre festett, mázzal bevont állatokat lehetett vásárolni. Ezek egy része inkább dísz tárgynak készült, mint igazi játéknak, néhány típus két üveglap közé helyezett, kisebb méretű fénykép tartására szolgált. Előnyük volt tetszetősségük, színes külsejük, hátrányuk pedig a törékenységük.

Ágaskodó medve, ülő nyuszi, kutya stb. még mai napig fellelhető egy-egy lakásban, ahol a gyermekek számára el nem érhető helyekre menekítették, hogy épségüket (ezáltal létüket is) biztosítsák. Az igényesen megformált állatokat (bivaly, ágaskodó ló) sorozatban gyártott iparművészeti termékeként állí-

tották elő, és dísz tárgyként árusították, ennél fogva ritkábban váltak játékszerre.

44. Állatalakok porcelánból, fajanszból (nippek)

Az eltelt két emberöltő alatt a vidéki, paraszti lakásbelsőben is helyet kaptak a nippek (a francia eredetű, német közvetítéssel elterjedt kifejezés apró tárgyat, csecsebecsét jelent). Rendeltetésüket tekintve dísz tárgyak, ám a kisebb gyermekek játékszerre is váltak. Jelképes értékük miatt értékesek voltak, ezért a ritka játékszerek közé sorolhatjuk. A porcelánból préselt állatalakok igencsak ritkák, általában valamilyen esemény (gyógykezelés, kirándulás, utazás) emlékét őrzik a tulajdonos számára.

A fajansztárgyak már olcsóbbak voltak, ezeket a családi élet eseményeikor ajándékozták, és üzletekben is beszerezhetőek voltak, nem sorolhatók az üdülőhelyek sajátos áru kínálatába. Mindkettőnek a felülete sima, mázazott és legtöbb esetben színes, emiatt vonzóbb is a gyermek szemében. Az üldögélő kutya, cica, a peckesen lépő kakas, az ágaskodó ló e mesterségesen elkülönített csoport legismertebb képviselője.

Amint a dísz tárgy kicsorbul, megreped, eltörik, általában értékes gyermekjátékszerre válik. Még az olyan családban sem dobták el az értékét veszített tárgyat, ahol nem volt kisebb gyerek, hanem inkább rokonoknak, ismerősöknek ajándékozták. A játszó gyermeket nyilván nem zavarja, hogy méretüket tekintve egyik-másikuk aránytalanul kisebb vagy nagyobb, mint a többi játékszer.

45. Állatalakok fémből

Bádogból hajlított (vagy formába préselt), belül üreges testű, kívül festett állatalakokat a kereskedelem kínált a szülőknek és gyermekeknek. Nem voltak tartós játékszerek, ugyanis a kis bádogfüllel egymáshoz rögzített alkotóelemek hamar szétváltak, vagy a gyermeki kíváncsiságnak is szerepe volt abban, hogy megbizonyosodjon a játék tulajdonosa: mi van belül?

46. Taplóégér

A korondi toplászok leleményességét dicséri a taplóégér kitalálása, megformálása. Taplódarabkákból hosszú farkú egeret készítettek, melynek fején az orr, szem ráragasztott kis, fekete műanyagdarab volt. Ezt utánozva a fából, műanyagból formált egértestet barna (a kikészített, megmunkált tapló-

val megegyező) vagy szürke színű vászondarabkával vonták be, fejére szemet, orrot és bajuszt ragasztottak. Gyermekeként ezzel ijesztgettük egymást. Az egér testére alul biztostűt (biztosító tű) ragasztottak, úgyhogy öltözet-kiegészítőként is lehetett használni (még ha furcsa ízlésről is tett tanúbizonyságot).

47. Kétkerekű járművekre szerelt mozgó bábuk

Üdülőhelyek kínálatára volt jellemző. Bolti portékák. Hosszabb, legalább egyméteres rúddal tolható fakerekes, később műanyag kerek jármű, melyre nagyobb méretű pillangót, nyuszt stb. rögzítettek. A bábu maga is mozog a kerék mozgásától, fogaskerekes áttétellel: a pillangó szárnyait emelgeti, mintha röpdülni akarna, a nyuszi pedig, két kezében dobót és ütőt tartva dobol, közben tengelye körül körbeforog, a stilizált csíkos darázsfigura szintén dobol, vagy szárnyát emelgeti. Kisebb, már biztosan járó gyermekek tolják maguk előtt, illetve húzzák maguk után.

48. Mozduló, bicsakló lábú állatalakok

Üdülőhelyeken lehetett vásárolni olyan kisebb állatkákat fából, amelyek testrészeit, törzsüket és végtagjaikat: lábaikat és nyakukat apróbb darabokból, fából esztergálták és erős cérnát húztak bele, a kifeszített cérna tartotta az állatot álló helyzetben. Az állat gyufásdoboznyinál kisebb nagyságú dobozban áll. A talpa alatti falapocskát megnyomva, a megfeszített cérna meglazul és emiatt az állatok lába, nyaka megrogyik, mintha mozdulna. Közülük legnépszerűbb volt a zsiráf, a szamár és a pöttyös kutya. A faállatokat színesre festették.

49. Mozgó műanyag kígyó

Körülbelül fél méter hosszú, zöldes-feketés színű játék, amely apróbb darabokból van összerakva. Inkább látványként volt érdekes, mint hosszabban játszani vele. A kígyó testét alkotó darabok egymáshoz képest elmozdultak, oly módon, hogy a kézben tartott kígyó függőlegesen, fel-le nem, ám vízszintesen, balra-jobbra mozog. A kígyó farkát kézben tartva és közben kezünket jobbra-balra mozgatva azt a látványt keltette, mintha a kezünkben lévő kígyó a levegőben tekeregne, a velünk szemben lévő személyre támadva. Hirtelen előkapva a körülötünk állókban nagy riadalmat kelthetünk.

50. Fűrészporral tömött állatfigurák

A mai nagyszülők megbecsült és tartós játékszeri voltak a vastag, bársonyosan puha anyagból

varrt és fűrészporrall keményre töltött állatok: lovak, elefántok, kutya, nyulak stb. Az állatalak egy- vagy többszínű anyagból volt szabva-varrva, zománcozott fémdarabka vagy színes műanyag helyettesítette a szemét, orrát. Néha stilizálva vagy éppen természetellenes testhelyzetben ábrázolták. A fűrészpór miatt nem voltak moshatóak, ezért nem csupán elvástak a használatától, hanem el is koszolódtak.

51. Plüssállatok

A nyolcvanas években leginkább külföldről behozott, puha, műanyag bundájú állatkák még ritkaságszámba mentek. Korábban azonban a városi, polgári családok, tehetősebb szülők vásároltak ilyen gyermekeiknek. A kilencvenes évek elején a segélyszállítványok gyűjtői is gondoltak a romániai, erdélyi, székelyföldi gyermekekre, és már az első segélyszállítványokkal küldtek szivaccsal töltött plüssállatokat a játékok közt. Előnyük, hogy színesek, puhák és akár gyakori mosással is tisztán tarthatók, hiszen a kisgyerek kezében ugyan hamar elkoszolódnak. Alakjuk és anyaguk miatt a kisgyerekek kedvencévé válnak hamar. Gyakoriak köztük a környezetünkben jól ismert állatok (macska, egér, kutya, ló, szamár, bagoly stb.), de a távoli földrészen élők (oroszlán, tigris, elefánt, kenguru stb.) is.

Az utóbbi évtizedben szinte úton-útfélen (nagyáruházakban, benzinkutaknál is) kínálják. A jól vagy kevésbé ismert állatok mellett a forgalomba hozott plüssállatok legtöbbször fantáziaállat: kis szörnyek, rajzfilmfigurák, képtelen alakú, ám mégis játékos, kedves alakok.

52. Dobozba rejtett kígyó

Gyárilag vagy műhelyben, sorozatgyártásban előállított termék, kezdetben vásári portékaként kínálták megvásárlásra. Tenyérszerű méretű, lapos, szelence- vagy tárcaszerű fadoboz oldalára virágokat, más díszeket festettek. Egyik bütjén elhúzzható falapocskos van. Ezt a reteszszerű oldalt ahogyan elhúzzuk, bentről kígyó bújik elő és ujjunkat próbálja elérni.

A trükk magyarázata: ahogyan elhúzzuk a fareteszt, épp olyan gyorsasággal tűnik fel a doboz mélyéből a kígyó: drótból két előálló foga van, teste foltosra festve. A távolság úgy van kiszámítva, hogy a kígyó feje elérje a falapocskát elhúzó személy kezét, ujjá hegyét a kihúzzható fadarab kis büttyökkel ellátott végén, sőt, ha gyorsan húzza el, a kígyófogak rákoppintanak a körmére. Addig volt érdekes

ez a játék, amíg az alkalmi társaság tagjait be lehetett csapni vele.

53. Boszorkány

A mesékből ismert boszorkány csúnya, riasztó alakja inkább félelmet kelt a kisebb gyermekben, mint derűtséget, ezért nem is nagyon kedvelik. A seprűnyélen lovagló, nagy orrú, hosszú ruhás, fekete fejkendő, riasztó arcú boszorkány készen megvásárolható, zsinagon felfüggeszthető alakként került be a lakótérbe.

54. Bohóc

A cirkuszok, filmek bohóca jellegzetesen megformált alak: ruhája tarka csíkos vagy foltos, cipője nagy, nadrágja buggyos, arcán kétfelől nagy piros folt, krumpliorra (piros gömböcske) messziről feltűnik. Bojtos sapkája szintén tiritarka. Rongyból varrt alakja ritka, ám kedvelt játékszer, illetve a gyermeksarok díszítőeleme. A bábú ronggyal, szivacsdarabokkal van kitömve.

55. Törpe

A sok helyen kedvelt kerti törpék a Nagy mentén nem terjedtek el. A mesékből (Hófehérke és a hét törpe, német és magyar mesék) ismert kis törpe hasonmása műanyag figuraként került a Nagy menti gyermekek játékszerei közé. Az alak jellegzetessége a hosszú szakáll, kellékei a vörös sapka, nagy tarisznya.

56. Marcipán emberalakok

Városi cukrászdák igényesebb mesterei, cukrászai marcipánból formált emberalakokkal teszik kelendőbbé tortáikat. Az esküvői tortáról sok esetben nem is hiányozhat a hosszú, fehér ruhás menyasszony és a fekete öltönyös vőlegény. De akár névnap, születésnap tortára is készítenek – az ünnepelt nemétől függően – kislányt, kisfiút marcipánból. A gyerek, aki pár éve csupán filmekben láthatott ilyen, akár meg is rendeli a szülőitől a süteményt díszítő figurát. Bár a marcipánfigura elfogyasztható, az ünnepelés napját általában „túléli”, és még jó ideig tartogatják, játékszerré válik, amíg csak be nem teljesül a sorsa.

57. Állat alakú edények, fűszertartók

Elsősorban a gyermekkorú „fogyasztóra”, vásárlóra gondoltak azok a tervezők, akik edényeket és fűszertartókat terveznek állat alakúra. Legrégibb

változata a műanyag medve és nyúl. Az átlátszó műanyagból öntött, belül üreges medveforma feje tetején lecsavarható sárga dugó védte tartalmát: a mézet, a feltartott fülű nyúl esetében az aprócsukorkát. A kisgyerekeknek vásárolt ajándék a tartalma fogytával is megbecsült, tetszetős játékszer maradt, sok családban még akkor is a nem lakott szobában vagy szekrény tetején őrizték, hogy az egykori tulajdonosa már közben felnőtt.

A fajanszból formába préseléssel gyártott, fehér-fekete foltos kutya egyben só- és borstartó, a fröccsöntött, színezett műanyagból való, bodor szőrű bárány felnyitható háta alatt szintén fűszert lehet tárolni, felszolgálni az étkezéshez. A kereskedelem-ben kapható edények változatos kínálata csábítja vásárlásra a szülőt, gyermeket. Elsősorban fajanszból, műanyagból terveznek olyan csuprot, bögrét stb., melynek valamely részén kakas, cica meg más állat fejét látni. Bár ezek a tárgyak nem játékszerként kerülnek forgalomba, megvásárlásuk után egyértelműen a családbeli kisebb gyermek tulajdonába mennek át, és nem ritka esetben a konyha helyett a gyermekszoba, gyermeksarok válik állandó „lak-helyükké”.

58. Csuhéangyal

A vidéken nincsen hagyománya a csuhéfonásnak, a kukoricacsövet borító levélből csupán lábtörölt, lábasalávalót fonnak. Csuhétfeldolgozó népművészek munkáit a legközelebbi városokban: Székelykeresztúron, Székelyudvarhelyen lehet megcsodálni, megvásárolni. A szinte fehér, vagy világossárga levélrészekből karácsonyi dísznek készül a csuhéangyal. Feje, szárnya külön megformált, ruhája hosszú. Kisebb méretű változata fél dió héjába van helyezve.

59. Szalmaangyal

Szintén karácsonyi díszként készül a szalmaangyal. Anyaga kénnel sárgított szalmaszál. Teste, szárnyai összefont szalmaszálakból készülnek, az utóbbi egy-másfél évtizedben dobták piacra a Gagyhoz közeli Kőröspataki szalmafonói. Törékeny játékszer, aránylag hamar tönkremegy, ugyanis a megszáradt szalmaszál könnyen törik, a letört szálakat pedig nem lehet pótolni.

60. Emberalak fémből, műanyagból

A kicsiny méretű emberi figura minden civilizációban becses játékszere a gyermeknek. A korábbi

nemzedékek polgári környezetéből az ólomkatonák alig jutottak el Gagyba (a gyűjtő anyai nagyanyja, Nagy Dénesné sz. Rezi Polixénia révén egyetlen trombitás ólomkatona). A hetvenes években műanyagból öntött figurákat kevesen birtokoltak. Bádogból préselt, műanyagból gyártott emberalakokhoz más játékokból jutottak hozzá a gyermekek (pl. tornászó alak). Külföldről származó játékszerek, járművek belsejéből egész vagy fél alakos autóvezetők kerültek a kisebb gyermekek tulajdonába, ezekkel aztán külön is lehetett játszani.

61. Képzelt állatalakok

A mai gyermek játékszerei közt jó ideje helyet kaptak olyan fantáziaalakok is, melyekhez hasonlókat a valóságban nem látni. Készítik plüssből, fröccsöntött műanyagból, illetve műanyag textíliából. Sárkánykígyókat, egyszerű, nagy fogú rágcsálókat, torzonborz, nagy fejű és kis testű állatkákat sorolhatunk e csoportba. E torz alakok legtöbbször mégsem kelt félelmet a kisebb gyermekben, ugyanis hasonlítanak egy vagy több olyan állatra (külön a fejük, bajszuk, fülük, lábuk stb.), amelyeket már ismernek, legalább képről, filmből.

Filmszereplők

Korunkban a gyártás műszaki feltételei lehetővé teszik, hogy a filmek, rajzfilmek hasonmásait játékszerként kínálják a gyermekeknek, amint egy-egy szereplő ismertté válik. Kinder-tojásokba, krumplici- és gabonapelyhek tasakaiba főszereplők, hősök műanyag mását rejtik, ezzel is vásárlásra ösztönözve a gyermeket.

62. Filmekből ismert emberalakok

A tévésorozatok, nagyjátékfilmek, rajzfilmek egyes szereplői, hősei megvásárolható játékszerekké váltak, kihasználva a filmbeli népszerűségüket. Superman, Batman így került a Gagy menti székely gyermek játéksarkába, akárcsak a nindzsák, Pinocchio stb. Egy részük plüssből, más részük kemény, kissé hajlékony műanyagból készül.

63. Filmek, rajzfilmek állatalakjai

A klasszikusnak számító rajzfilmek (eredetileg, sok esetben, mesék, regények, történetek) műanyagból gyártott állatszereplői megvásárolhatóvá váltak. Micimackó, a rajzfilmbeli Tom macska és Jerry egér, illetve teknőcök, kenguruk, mackók, dalmát kutya, a Dzsungel könyvéből jól ismert tigris,

elefánt stb. a kilencvenes évektől a legeldugottabb településen felnövő gyermeknek is kedvencévé válhatott.

64. Fű Benő

Az utóbbi egy-másfél évtized játékszere, dísz tárgya. Megvásárolható készen, ám otthon is elkészíthető. Vékonyabb, gyér szövésű, hálószerű anyagból (lehet ez akár harisnya is) gömbölyű alakzatot készítünk, akár kisebb gyermekfej nagyságút. Ezt fűrészpörrel töltjük meg, és tetejére fűmagot, búzaszemeket szórunk. Majd az anyagot elvarrjuk, hogy a fűrészpör ne hulljon ki belőle. Festékekkel szemet, szájat, orrot, szemöldököt, esetleg fület is festünk rá, hogy emberi archoz minél jobban hasonlítson. Megnedvesítjük, és a lakásban tartva pár nap múlva a mag kikel. A textília lyukain kibújva a zöld hajtások képezik Fű Benő haját. Közben meg-meglocsoljuk vízzel, hogy a növények fejlődhessenek. Miután a búza- vagy fűszálak nagyobbra nőnek, vagyis Fű Benő haja elnő, a növényi száruk tetejét lenyírhatjuk. Addig érdekes látvány és játékszer, amíg a száruk meg nem sárgulnak, el nem fonnyadnak.

65. Emberi arc léggömbből

Kisebb, kerek léggömböt (Gagyban lubbalon, a német luftballon szóból) felfújunk, száját jól elköjtjük, és a fejhez hasonló léggömbre festékekkel, filctollal (közismert nevén kariókával) szemet, szájat, orrot (fület, esetleg bajuszt, szemüveget stb.) rajzo-

lunk. A stilizált emberarcot a nagyobbacska gyermek is megrajzolhatja. Időszakonként válik kedvelt játékszerré, ha a szülő megfelelő formájú léggömböt vásárol, akár többet is. Ám a vele való játék során hamar kipukkan, akkor vagy újat kell festeni, vagy más játékszert keresni.

66. Állatalakok léggömbből

Vásárokon, nagyobb rendezvényeken az árusok a gyermekekre is gondolnak. Számukra kínálják a könnyű gázzal töltött állatalakokat: kakast, lovat stb. A többszínű állat nem csupán vonzza a szemet, hanem hazavihető játékszerként első látásra vonzóvá válik. Amellett, hogy vékony anyaga hamar szétpukkan, más veszély is leselkedik a tulajdonosra: ha a léggömb elszabadul, azonnal felszáll és többé nem fogható be, mert nagy magasságig felemelkedik. Azzal el is tűnik a szem elől, és ez az élmény inkább csalódást, mint kitörő örömet okoz.

67. Állatalakok hurkaszerű léggömbből

Hurkaszerűre felfűjt, hosszú léggömbből vásárokon, nagyobb rendezvényeken hozzáértő felnőttek a gyermek szeme láttára hajtogatnak-bogoznak állatalakokat. A stilizált kutya, ló mellett számos fantáziaalak is születik, melyek nem hasonlítanak egyetlen létező élőlényhez sem. A színes léggömbből előállított állatalak elsősorban talán ritkasága és színe miatt kedvelt. Élettartama nagyban függ a vele játszó életkorától és ennél fogva kíméletességétől.

Szómagyarázat

bicsok – zsebkés, bicska

cowboy – eredetileg lovas marhapásztor Észak-Amerikában, az amerikai filmek legendássá vált hőse

csapol – faanyagba fúrt, vésett lyukba oda találó fadarabot (meszelőnek nyelet stb.) rögzít

csuhé – kukoricacső megszáradt levele

csusza – (kukoricáé): a kukoricacsőnek a szemek lefejtése után maradó része, kukoricacsutka

dinoszaurusz – sárkánygyík; kihalt őshüllő

elsőház – tisztaszoba, a díszesebben berendezett vendégszoba, ill. az utca felől legközelebbi szoba

fantáziaalak – a képzelet alkotta, a valóságban nem létező alak

gabonás – magtár, a gabonásládáknak helyet adó önálló építmény a lakóház közelében

kaolin – porcelánföld, fehér színű agyagos kőzet (a kínai Kao-ling-hegy nevéből)

karióka – filctoll

kukoricakas – a csöves kukorica tárolására használatos, lécekből készített építmény

(máshol: kukoricagóré)

kötő – spárga

lasszó – vetőhurok, hurokban végződő hosszabb, vékony kötél, amit állatok befogására használnak

lubberlon – (német) luftballon, léggömb

majorság – háziszárnyas

marcipán – eredetileg mandulából, cukorból és rózsaszívből kavart cukrászati készítmény

murok – sárgarépa

nájlön – műanyag

ólomoxid – a fazekasok által használt ólommáz alapanyaga

papírmásé – papírgyurma, formába préselt, megkeményedett papírpép

pipevirág – gyermekláncfű

plasztelin – plasztilin, gyurma, olajjal vagy glicerinnel képlékennyé tett színes anyag

plüss – félbársony; vastag szövet, amelynek egyik fele bolyhos

stilizált – egyszerűsített, a lényeges vonásokat követő ábrázolással megformált (alak)

tapló – a korondi toplászok által feldolgozott taplógombából előállított bársonyos tapintású

anyag, melyből táskát, terítőt, kalapot készítettek

tisztaszoba – a lakóház első, általában az út felőli, díszesen berendezett szobája, vendégszoba

toplász – taplász, a taplót feldolgozó szakember (terítőt, táskát, kalapot stb. készítenek a vékonyra

szelt taplódarabokból)

visszakunkorodik – visszahajlik, visszagörbül

vitrin – szekrények üveges, zárt része; üvegfalú szekrény

Adatközlők

Buzogány Margit (sz. 1942), Buzogány Zoltán (sz. 1968), Fazakas Irén (sz. 1942), id. Fazakas Kálmán (sz. 1942), Hegyi István (sz. 1935).

A kéziratot szakmailag ellenőrizte: Buzogány Margit nyugalmazott tanítónő.

Irodalom

- EGYEDEM-
BEGYEDEM 1981
GÁLFALVI 2011
Egyedem-begyedem. Mondókák, gyermekjátékok, Összeállította Bakk Anikó, Bukarest.
- GÁLFALVI Gábor, *Feledésben lévő gyermek- és ifjúsági játékok Alsóboldogfálván*, IN Uő. *Ha kél az ég szép hajnala.* Néprajzi gyűjtések, helyismereti tanulmányok, Székelyudvarhely, 88–114.
- GAZDA 1980
ISTVÁN 2009
Gazda Klára, *Gyermekvilág Esztelneken. Néprajzi monográfia*, Bukarest.
- István Lajos, *Korondi gyermekhangszerek*, IN Uő. *Korond és környéke.* Néprajzi írások, Székelyudvarhely.
- JÓZSEF 1991 (1943)
KELEMEN 2010
József Dezső, *A nyikómenti gyermek maga készítette játékszerei*, Kecskemét.
- Kelemen Magdolna, *Sós kertbe uborka.* Népi gyermekjátékok, találós kérdések gyűjteménye a Sóvidékről, Csíkszereda.
- LÁZÁR 2005
P. BUZOGÁNY 2012
Lázár Katalin, *Népi játékok*, Budapest.
- P. Buzogány Árpád, 200 gyermekmondóka Gagyból, IN Uő. (Ed.), *Csípös túrót vegyenek!* Udvarhelyszéki gyermekjátékok, Székelyudvarhely, 61–103.
- P. BUZOGÁNY 2012
P. Buzogány Árpád, *Kiszámolók Gagyból*, IN Uő. (Ed.), *Csípös túrót vegyenek!* Udvarhelyszéki gyermekjátékok, Székelyudvarhely, 8–13.
- P. BUZOGÁNY 2012
P. Buzogány Árpád, *Kiszámolók Körispatakról*, IN Uő. (Ed.), *Csípös túrót vegyenek!* Udvarhelyszéki gyermekjátékok, Székelyudvarhely, 24–25.
- P. BUZOGÁNY 2012
P. Buzogány Árpád, *Népi gyermekjátékok Gagyból*, IN Uő. (Ed.), *Csípös túrót vegyenek!* Udvarhelyszéki gyermekjátékok, Székelyudvarhely, 161–229.
- P. BUZOGÁNY 2012
P. Buzogány Árpád, *Mozgásos, dallamhoz kötött gyermekjátékok Körispatakról*, IN Uő. (Ed.), *Csípös túrót vegyenek!* Udvarhelyszéki gyermekjátékok, Székelyudvarhely, 236–242.
- SERES 1984
TÁTRAI 1988
Seres András, *Barcasági magyar népköltészet és népszokások*, Bukarest.
- Tátrai Zsuzsanna, *A gyermekkor költészete*, IN *Magyar népköltészet* (Magyar Néprajz V.), Budapest, 584–610.
- VÁCZI 2002
VASAS 1993
Váci Mária, *Székegyházi játékvilág*, Kecskemét.
- Vasas Samu, *A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés népi hagyományai Kalotaszegen*, Kolozsvár.
- VERESS 2002
Veress Ilona, *Mezőcsávi gyermekfolklor*, Bukarest–Kolozsvár.

P. Buzogány Árpád

Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont

Székelyudvarhely, Románia

E-mail: zongota@freemail.hu

FORME DE ANIMAL ȘI OM PRINTRE JUCĂRIILE COPILOR ÎN GOAGIU

Rezumat

Acest studiu are ca temă jucăriile, în formă de animal sau om, din Goagiu, localitate în apropierea orașului Cristuru-Secuiesc, județul Harghita. Aceste jucării sunt deja prezente în preajma copilului cel mai mic, dar le găsim și printre jucăriile fiecărei categorii de vârstă. Popularitatea lor rezultă și din numărul lor, sunt descrise peste

60 jucării din Valea Goagiului. Cele mai simple sunt formate din pământ și lut umed, precum sunt sculptate din lemn. În acest studiu, găsim descrierile jucăriilor, în formă de animal sau om, cunoscute de generații, dar și ale noilor jucării, răspândite mai recent în Goagiu.

HUMAN AND ANIMAL FORMS BETWEEN THE TOYS OF THE CHILDREN LIVING IN GOAGIU

Abstract

The animal or human shaped toys presented in this publication are from a settlement called Goagiu, near the town Cristuru-Secuiesc. These toys especially belong to the toyset of the youngest child, although they are popular with children of all ages. The 60 types of different toys prove the

popularity of this artificially created group. The most simple examples are the ones made of wet earth and clay or the chopped wooden ones. This study presents not only the folk toys known from many generations, but also the new ones which have recently appeared in Goagiu.

MŰTÁRGYVÉDELEM
RESTAURAREA OBIECTELOR
DE ARTĂ
RESTORATION OF
WORKS OF ART

A MISSAE SANCTORUM FRANCISCANORUM, VELENCÉBEN 1710-BEN KIADOTT KÖNYV RESTAURÁLÁSA

Benedek Éva

A könyv készítésechnikai leírása és állapotfelmérése

Méretei: a kevés levélből álló könyv gerincvastagsága csupán 1 cm, a 18 oldalas könyvtest vastagsága mindössze 8mm, a lapméret 31x23 cm, a szövegtükör 27x19 cm, a margószélesség kb. 2 cm.

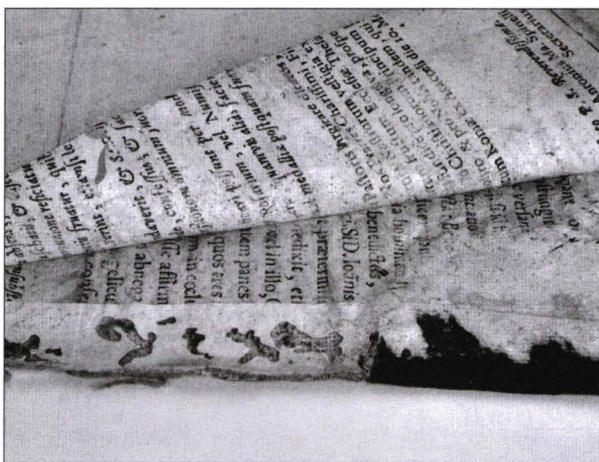
A restaurálásra szánt félbőr kötésű, papírtáblás könyvnek, több mint valószínű, hogy nem ez az eredeti kötése. Ez másodlagosan kialakított kötés, amely esetében a táblát nyomtatványokból, kéziratokból kasírozták össze, mivel az eredeti valószínűleg tönkrement. A könyvtest és a táblák mérete megegyezik, perem nincsen. A sötétbarnás, inkább fekete színbe hajló, egyenetlen formájú gerincbőr töredékes, megkeményedett, függőlegesen elhasadt. A bőrsarkak, egyes bélyegzőkkel pici virágmintás díszítésűek (1. kép)¹

A könyvek esetében, a használat miatt a sarkak, szélek, peremek gyakran sérülnek, mint ez esetben is, és így láthatóvá válnak az összekasírozott nyomtatványok, amelyek szükségessé tették a restaurálást. (2. kép)

A szövegghordozó, papírgyártási korára, készítéstechnikai jellegzetességére, valamint a restaurálási tapasztalatokra hagyatkozva jó minőségű merített papírnak mutatkozik.² Fény felé fordítva, csomós átnézetű, ha gyengén is, de látszanak

1. kép – A félbőrkötésű könyv restaurálás előtt

2. kép – A sérült szélek, peremek biológiai károsodása

¹ A középkorban a könyvkötő műhelyek értékes díszítőszerszám-készlettel rendelkeztek: görgetőkkel, filétákkal, egyes bélyegzőkkel stb. Ezek a szerszámok sárgarézből, vagy bronzból készültek, és a bőrkötések vaknyomásos vagy aranyozott díszítésénél használták.

² A papír növényi (rongy) rostokból készült lap. A növény

nyek rostjait kémiai és mechanikai úton szétválasztják, és a vízzel hígított rostokból lapot képeznek. A lapot víztelenítik, szárítják, felületét írásra alkalmassá teszik. A kézi papírkészítés kora: 105–1798. A gépi papírgyártás kora 1798-tól napjainkig, miközben a kézi papírontás sem szűnt meg.

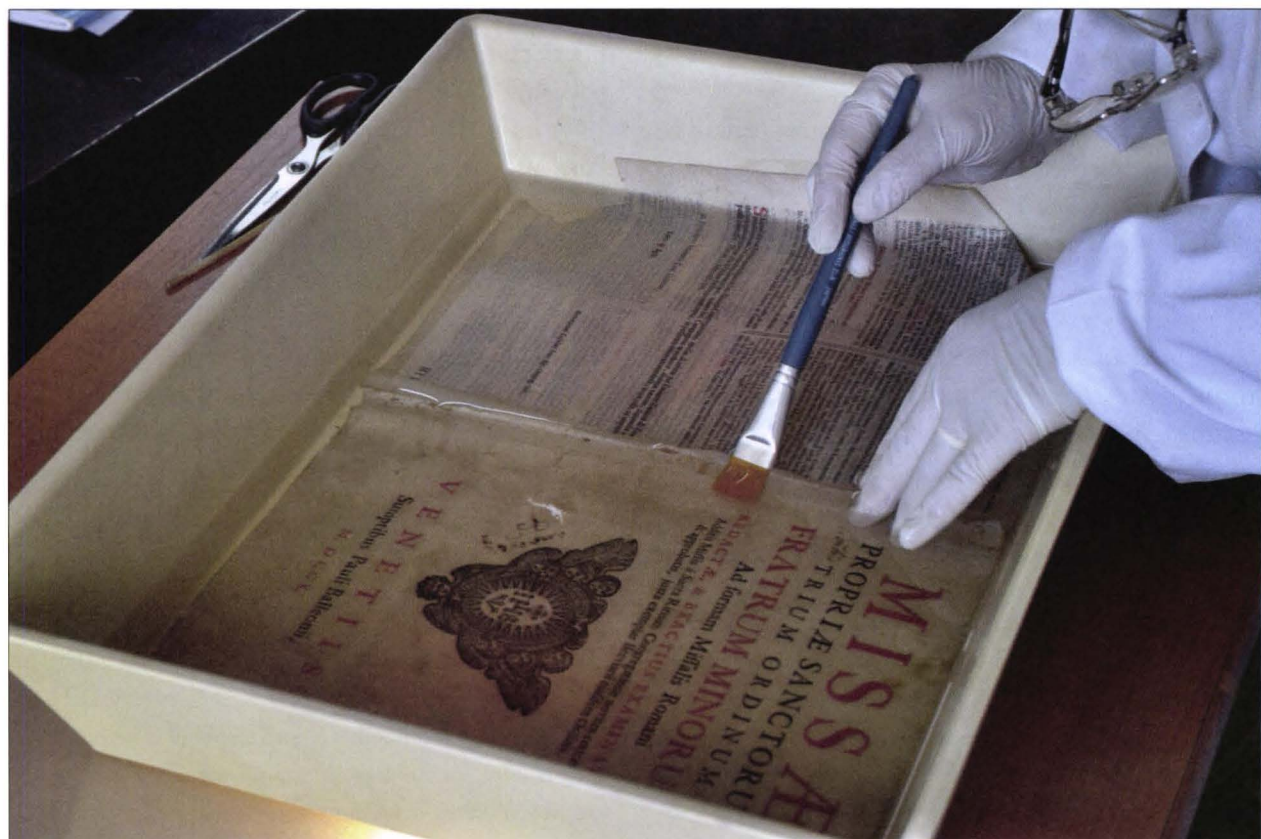
3. kép – A könyvtábla megbontása, a nyomtatványok kiemelése

4. kép – Szétszedés száraz és félnedves állapotban

5. kép – A címlap száraz tisztítása

6. kép – Nedves tisztítás, azaz „mosás”

a merevítő szita nyomai. A papíron vízjelet nem találtunk.

A latin nyelvű misekönyv szövege piros és fekete nyomdafestékekkel készült, két sávban.

A címoldalon vasgallusztintával³ írt „*Conventus Csikiensis 1928*” bejegyzés látható. A címlapon és a könyvtestben is szép tipográfiai-grafikai díszítő elemeket: metszett iniciálékat, nagy kezdőbetűket, közép- és záródíszeket stb. láthatunk. A könyvnek hiányoztak az előzékei, és oromszegőt sem találtunk.⁴

A konzerválás, restaurálás célja, előkészítése, menete

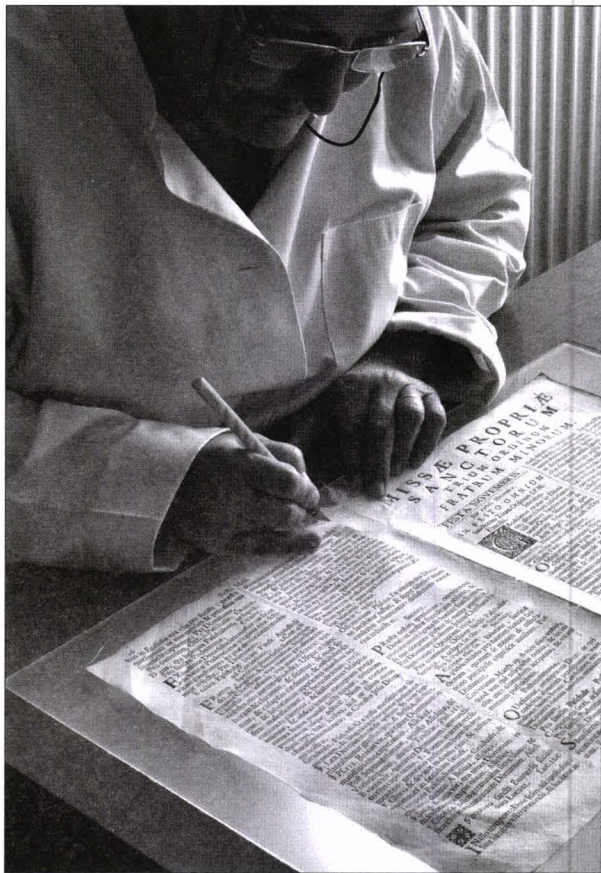
Mivel a restaurálás a nyomtatványok kiszédeése, majd azonosítása érdekében történt, ezért meg kellett bontani a könyvet. (3. kép) Az enyvel összeragasztott lapok szétválasztása apró lépésekben haladva, száraz és félnedves állapotban történt. (4. kép)

Szétválasztás után kb. 15 db nyomtatványlap, és több pici nyomtatott és kéziratos töredék került elő.

A vékony, kevés ívfüzetből álló misekönyvet eredetileg len cérnával, három pergamencsíkra fűzték fel, és bordaközi kasírozó pergamennel megerősítették.

A fűző cérnák elvágása után, láthatóvá váltak a levélpárok, melyek a restaurátori leszámolás után így néznek ki: 1- első levél első lapja a címlap, párja a 4-es, 2-3 szintén egy pár, úgyszintén az 5-12, 6-11, 7-10, 8-9, 13-22, 14-21, 15-20, 16-19, 17-18.

A könyvtesten kisebb nagyobb szennyeződések, szakadások, előzetes ragasztások, foxing⁵ foltok nyomai stb. mutatkoztak. A misekönyv tisztítása még szétszedés előtt, szárazon, radírgumi segítségével kezdődött. E feladatot esztétikai szempontból is szükséges elvégezni, mert sok fe-

7. kép – A hiányok kiegészítése átvilágító asztalon

ületi szennyeződés, por, piszok távolodhat el a papírról. (5. kép)

A könyvlapok nedves kezelése, azaz „mosása”, langyos vízben, a felületaktív zsírkohol - szulfát,⁶ anionos mosószer, 0,2 %-os vizes oldatával valósult meg. (6. kép)

Többszöri öblítés után a papírlapok szépen tisztultak. A „mosás” a kezeléseket egyik legfontosabb része, mert az enyhén lúgos, tiszta csapvízben, a papír cellulóz rostjaiból sok vízzoldható termék, savas komponens távozhat el, és ezáltal a papír pH- értéke is javul.⁷

Sokszor etikai szempontból felvetődik a fehé-

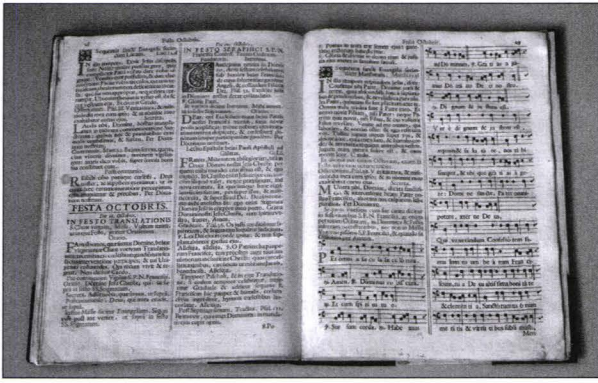
³ E csodálatos, vízben oldhatatlan vasgubacs vagy vasgallusz tintát már a középkorban, széles körben alkalmazták. Készítésekor vasszulfátot (Fe (II) SO₄) adtak cseszavartalmú növények gubacsából kivont vizes kivonathoz, ami gallusz-savat tartalmaz. A vasszulfát és tannin keverési aránya befolyásolja a tinta színét és tartósságát. Körőanyagként arabmézgát használtak.

⁴ Az oromszegő több mint ötszáz éve jelen van a könyvkötészetben. Díszítőmotívumi jelentősége mellett, szerkezeti funkciója, tartó, védő szerepe is volt.

⁵ A foxing foltokat (barnás, vöröses színűek) valószínű a papír enyvező anyagának gombás fertőzése okozza, de hozzájárulhatnak még a papírban jelenlevő egyes nehézfém (vas, réz) szennyeződések is.

⁶ A zsírkohol-szulfátokat a zsíradékokból előállított szintetikus zsírkoholoknak kénsavval, majd nátrium hidroxiddal való kezelése útján nyerik.

⁷ A papír savasságának mértékét a pH-érték fejezi ki. Ennek közelítő mérésére szolgálnak az indikátor papírok, vagy a pontosabb mérést szolgáló pH-mérő műszerek.

8. kép – A misekönyv restaurálás után

rítés⁸, mert vannak olyan foltok (pl. a foxing), melyek mosás után sem távolodnak el a papírból. Ilyenkor mérlegelni kell a beavatkozás szükségességét, mert a kémiai fehérítőszeres roncsolhatják a papír cellulózzrostjait. Jelen esetben, a misekönyvnél is a fehérítés elvetése mellett dönttünk. Ellenben, a papír tartóssága szempontjából, elvégeztük a felületi „utánenyvezést”, mert a vizes kezelések alatt a papír veszíthet eredeti enyvezettségéből.

A 0,5 %-os Glutofix 600⁹ műanyagragasztó védő réteget nyújt a papírnak, és kellemes tapintásúvá teszi.

A restaurálás, a hiányok pótlása átvilágító asztalon, *japán papír*¹⁰ segítségével történt. (7. kép). A sérülések mindkét oldalára, azaz „duplán”,

színben és vastagságban hasonló papírt használtunk, ami egy tartós pótlást adott. A kisebb szakadásokra *fátyolpapír* került. Ragasztó anyagként a már jól bevált 5%-os Glutofixet használtuk.

Az eredeti ívek visszaállítása és lencérvál füzetté formálása után, az aláhajtott előzékekkel együtt, kialakult maga a könyvtest. (8. kép)¹¹

Az új táblához semleges pH-jú kartonpapírt használtunk. Növényi cserzésű, puha marhabőrrel alátámasztottuk a töredékesen megmaradt, eredeti bőrgerincet.

A likkerrel¹² átitatott, konzervált børsarkak visszakerültek eredeti helyükre, a valódi borítópapírral együtt. Az előkerült nyomtatványokat, kéziratokat, papír- és pergamentöredékeket borítékba téve, a könyvtest mellett helyeztük el.

Tárolási-kiállítási követelmények

A könyv jelen pillanatban a „*Megmentett szakrális kincseik*” című restaurálási kiállításon található. A termekben próbáltuk kialakítani a konzerválási követelményeknek megfelelő, optimális mikroklíma értékeket, a 18-20 celsius hőmérsékletet és 45-55% RH-t. Igyekeztünk figyelembe venni és betartani a műtárgy kedvező megvilágítási időtartamát és erősségét. A különösen nagy értékű műtárgyakat UV szűrő kis fóliákkal is el látjuk.

⁸ A használatos fehérítő anyagok többsége oxidálószer (pl. klórtartalmú anyagok, hidrogén-peroxid, kálium-permanganát stb.). Kiseb mértékben használatosak a redukálószeresek is, pedig ezek sokkal kíméletesebbek a papír szempontjából.

⁹ Glutofix 600 (metil-hidroxipropil-cellulóz), fehér vagy sárgás por vagy granulátum formájában kerül forgalomba. Savval, lúggal szemben ellenálló, fényálló. Használata nagyon sokoldalú.

¹⁰ A japán papírokhoz általában kozo, mitsumata vagy

gampi elnevezésű távolkeleti növények rostjait használják, amelyek hosszúsága, őrlésmódja és különleges tulajdonsága miatt a papírrestaurálás elengedhetetlen anyaga. Összetétele: 68,6% cellulóz, 13,1% hemicellulóz, 18,3% egyéb.

¹¹ A fotókat Nagy Gyöngyvér kolléganőm készítette, akinek köszönettel tartozom.

¹² Likker kitűnő bőrpuhító, bőrkonzerváló szer. Összetétele: 400 g víz, 40 gr. zsíralkohol-szulfát, 10 gr. lanolin, 30 gr. pataolaj, mokraskánálnyi nipagin kevés alkoholban oldva.

Irodalom

- CSILLAG 1998 Csillag Ildikó, *Egy ősnymtatvány restaurálása*, IN *Scripta Manent*, Budapest, 18–22.
- FA 2015 Fa Lili Eszter, *Egy 16. századi, bizánci típusú kéziratos könyv restaurálása*, IN *Isis. Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek*, Székelyudvarhely, 39–45.
- JÁRÓ 1991 Járó Márta, *Klimatizáció, világítás és raktározás a múzeumokban*, Budapest, 106.
- KASTALY 2000 Kastaly Beatrix, *A papír savtalanítása és fehéritése*, IN *Országos Széchényi Könyvtár Jegyzetei*, Budapest, 5–25.
- MUCKENHAUPT 2007 Muckenhaupt Erzsébet, *A Csíksomlyói Ferences Nyomda és Könyvkötő műhely*, Kiállítási Katalógus, Csíkszereda, 51–62.

Benedek Éva

Csíki Székely Múzeum

Csíkszereda, Románia

E-mail: benedekeva@csikimuzeum.ro

RESTAURAREA CĂRȚII MISSAE SANCTORUM FRANCISCANORUM, VENEȚIA, 1710

Rezumat

Cartea scrisă în limba latină a fost tipărită, în Veneția, în anul 1710. Este o tipăritură cu cerneală de tipar neagră și roșie, pe hârtie manuală. Cotorul cărții este îmbrăcat cu piele de culoarea maro închis. Coperta a fost formată prin cașerare din tipărituri. Cartea este alcătuită cu cusătură pe trei nervuri din pergament. Nu s-a observat capital band.

Tipăritura a suferit degradări mecanico-fizice, mai ales, pe zonele marginale, îndeosebi pielea de pe cotor și cele patru colțuri.

Cartea a trecut prin următoarele etape de restaurare: desfacerea legăturii pentru desprinderea tipăriturilor, curățare uscată prin radieră; curățare umedă (spălare cu apă de robinet cu detergent

neionic, clătire); consolidare prin reînclieiere; reîntregirea suportului cu hârtie japoneză prin tehnică dublă (adeziv 5% Glutofix 600-hidroxi-propil-metil-celuloză); coaserea blocului cărții; confecționarea forțașurilor și copertelor noi din carton neacid, învelit cu hârtia originală; reșezarea pielii vechi, conservată cu soluție emolientă, numită likker; restabilirea cărții în forma inițială.

După restaurare, tipăriturile valoroase, scoase din copertă, au fost puse separat, într-un plic de protecție. Astăzi, cartea restaurată, poate fi văzută în expoziția de restaurare intitulată *Valori restaurate ale tezaurului sacral*.

THE RESTAURATION OF THE MISSAE SANCTORUM FRANCISCANORUM OLD BOOK PUBLISHED IN VENICE, IN 1710

Abstract

The book written in Latin was published at Venice, in 1710. It consists of handmade paper and was printed with black and red printing-ink. Its half-leather cover was made from manuscripts and prints. The body of the book was strung on a parchment stripe without a cap.

The publication has undergone physical-technical damage during usage, especially the leather from the area of the bookspine and the edges.

The book underwent the following restoration phases: the unbinding of the ligature in order to

lift the manuscripts and prints; dry-cleaning; the underpinning of the pages with Japanese-paper in "double" way completion; the making of new endpaper and paper cover; the conservation of the old fragmented leather; the reshaping of the original form of the book.

The manuscripts and prints found during restauration were placed in protective envelopes and were given a stock number. The restored book is on display on the *Our saved sacral treasures* permanent exhibition.

FIGYELŐ
CRONICĂ
CHRONICLE

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINT ÖSSZETARTÓ ERŐ ÉS KÖZÖS KIHÍVÁS A BALKÁNON

MÉG EGYSZER EGY ÖRÖKSÉGVÉDELMI SZAKKÉPZÉSRŐL
(2015. SZEPTEMBER 9-20., MITROVICA, KOSZOVÓ)

Kopacz Ildikó - Ladó Ágota

A Cultural Heritage without Borders (Kulturav utan Gränser, a továbbiakban CHwB) elnevezésű svéd alapítvány – melynek tevékenységét korábban részletesen ismertettük¹ – 2015-ben négy újabb örökségvédelmi szakképzést hirdetett meg: míg az albániai, illetve szerbiai helyszíneken megrendezett táborok fő témája az épített örökség állapotának megóvása, valamint a műemlékek hasznosítása volt, a koszovói Mitrovicában a foglalkozások elsősorban a városi múzeumban² zajlottak, ahol múzeumi tárgyak, gyűjtemények, kiállítások köré szerveződött a tevékenység.

A CHwB a táborok helyszínéül többnyire olyan településeket választ, melyeknek története, földrajzi elhelyezkedése, nemzetiségi összetétele meglehetősen bonyolulttá, nem ritkán konfliktusossá, feszültté, de mindenképpen különlegessé teszi mai helyzetüket, lehetőséget adva arra, hogy a kulturális örökségvédelem kihívásainak szemszögéből a kiválasztott városok jelene új megvilágításba kerüljön. Nem volt ez másképp a koszovói Mitrovica és környéke esetében sem.

A mitológia és egyes történelmi elméletek szerint az albánok a Balkán-félszigeten őslakosként ismert, illírek leszármazottai. Az egyedülálló, indoeurópai eredetű nyelvet beszélő nép két etnikai csoportból áll: az északi területeken a ghegek (ide tartoznak a koszovóiak), délen pedig a toszkok

laknak, akiknek nemcsak szokásaik, de dialektusuk is eltérő. Vallási homogenitás jellemző rájuk: kétharmaduk szunnita muzulmán, 10%-uk katolikus, 20%-uk ortodox keresztény.³

A lakosság kulturális és szellemi fejlődésére nagy hatással volt a több mint négyszáz éves oszmán uralom, amely alól 1912. november 28-án szabadultak fel. Ekkor azonban az albán lakta területeknek csak kétharmada lett az országé. Az 1920-as évek anarchiáját Ahmet Zogu konzervatív belpolitikája számolta fel. A második világháború során először olasz, majd német megszállás alá került az ország 1944-ig, amikor Enver Hodzsa kommunista partizánjai végleg felszabadították. Az albán lakosság több mint fele azonban a mai napig az anyaország határain kívül él. Többszöri újrendeződés után is albán többségű, vegyes lakosságú területek találhatók Szerbiában, Montenegróban, Macedóniában és Görögországban.⁴

Az albánok számára politikailag, gazdaságilag és érzelmileg talán legfontosabb „elveszített” terület a 11 000 km² nagyságú Koszovó, amely kb. 2,2 millió fős lakosságának 85%-a albán, 10%-a szerb, a maradék 5% roma, török, bosnyák és egyéb nemzetiségűek keveréke (a 2008-as népszámlálás adatai szerint). Ezen a területen az irredenta törekvések és a Nagy-Albániába vetett hit még intenzíven él.⁵

¹ LADÓ 2014, 409–411.

² A Mitrovicai Múzeum hivatalos facebook-oldala: <https://www.facebook.com/Muzeu-i-Mitrovices-Museum-of-Mitrovica-644577315654992/> (Letöltés: 2016. február 22.)

³ JUHÁSZ ET AL. 2000, 11.

⁴ JUHÁSZ 2007, 1.

⁵ LYNCH 2012, 3.

1974-ben a Jugoszláv Szocialista Köztársaság autonómiát adományozott Koszovónak, amely során felerősödött az anyaországhoz való tartozás vágya és a két ország közötti kapcsolattartás is.⁶ Az autonómiát 1989-ben az új jugoszláv elnök, Slobodan Milošević visszavonta. Milošević felbontotta a koszovói albánok által dominált törvényhozást és kormányzást, kisebbségi szerbeket állítva helyükre. Ez az intézkedés szerbellenes érzelmeket ébresztett az albán többségben. Koszovó a '90-es évekre Jugoszlávia legszegényebb tartományává vált. 1998-99-re a gazdaság a korábbi termelés alig 20%-át érte el, a nemzetközi embargó miatt pedig több fontos ipari létesítményt zártak be. A gazdasági összeomlás következtében csökkent a munkavállalás lehetősége is, így a lakosság egy része a kivándorlás mellett döntött. Az értelmiségiek többnyire Németországba vagy Svájcba költöztek. Ők váltak a későbbiekben a háború fő anyagi támogatóivá (a fegyvereket pedig nagyrészt Albániából vásárolták).⁷

1992-ben Ibrahim Rugova állt a koszovói látszatkormány élére, de Bosznia függetlenedése és a kormány sikertelenségei a Koszovói Felszabadító Hadsereg (Kosovo Liberation Army, KLA) megalapításához vezettek 1997-ben. 1998-ra már Koszovó teljes területén gerillaharcok dúltak. Az Egyesült Nemzetek segítségével a Koszovói Felszabadító Hadsereg békét ajánlott Szerbiának az autonómia fejében, de nemleges választ kaptak. A visszautasítás erőteljes NATO bombázáshoz vezetett, amelyre a szerbek etnikai tisztogatással válaszoltak. 900 000 koszovói albánt kényszerítettek menekülésre. A bombázás 78 napig tartott, de nemcsak a katonai, hanem az ipari csomópontokat is célpontba vették. A háború befejezése után Koszovó az Egyesült Nemzetek védnöksége alá került.⁸ 2008-ban Koszovó egyöntetű függetlenséget hirdetett ki, amelyet az Egyesült Államok és az Európai Unió elfogadtak, de Szerbia és Oroszország továbbra sem ismernek el.

Mitrovica az ország északi részén fekszik, az azonos nevű régió központja. A 2011-es népszámlálás adatai szerint 71 909 lakossal rendelkezik, amely nagy része albán nemzetiségű (96.6%; a többiek szerbek, törökök, bosnyákok, romák, ashkalik, egyiptomiak, egyéb nemzetiségűek), de figyelembe kell vennünk, hogy ezen a népszámláláson a szerbek nem jelentek meg. 1999 óta az Ibar folyó nemcsak földrajzi, hanem politikai határvonalat is jelent a város két része között. Az északi részen szerbek élnek, külön városnak tekintve „az oldalukat”, amelyet Kosovska Mitrovicának neveznek. Számuk a környező falvak lakosságával együtt 40 000-re tehető. Politikai vezetőik, Marko Jakšić és Milan Ivanović, nem ismerik el a 2008-as prishtinai függetlenségi nyilatkozatot, továbbra is Szerbia részeként tekintve városukra és Koszovóra is.⁹ Tiltakozásuknak számos jelet adnak, például az autók rendszám tábla nélkül közlekednek, mert azon az RKS (Republika e Kosovës) felirat és Koszovó térképe látható. Északon a szerb dinárt használják fizetési eszközként, délen az eurót. Az íratlan szabályok szerint az albánok nem mehetnek át az északi részre, viszont a szerbek szabadon közlekednek a város két része között. Számos kulturális kezdeménnyel próbálják az albán és szerb közösségeket közelebb hozni egymáshoz (pl. közös zenei formációk létrehozása, a hídon szervezett nemzetközi filmfesztivál), de politikai szinten még nem sikerült kiegyezni. A legnagyobb együttműködés az alvilágban jött létre, a csempészet és az esetleges illegális pénzforrások, érdekek kötik össze az embereket.

A Trepča bányák a Stan Terg (jelentése: régi hely, régi vásár) nevű falu mellett helyezkednek el. Több millió tonna ólmot, cinket, ezüstöt, bizmutot és hatvanféle egyéb ásványi anyagot termeltek ki belőlük. Az első bányát 1303-ban nyitották meg, a kitermelés módja és a vezetőség az évszázadok során többször is változott. 1925-től számos külföldi befektetőre talált, így a következő évtől a régi bányákat is feltérképezték. 1929-ben az árukészlet összeomlott, de 1930-ban a középkori lelőhelyeken sikerült újranyitni a kitermelést. A komplexum 1975-től kezdődően a gyenge vezetés, a rossz befektetések, felelőtlen munkások miatt hanyatlani kezdett.

1990-ben az autonómia visszavonásával az albán vezetők és munkások nagy része kilépett; a politikai feszültségeket a bánya menedzsmentje is megsínylette. A bánya 1999-ben a polgárháború miatt zárt be, mintegy 23 000 embert hagyva

⁶ SZILVÁGYI 2000.

⁷ LYNCH 2012, 4–5.

⁸ LYNCH 2012, 4.

⁹ HARDTEN 2012, 14–16.

munka nélkül. Egyes vélemények szerint Szerbia azért sem adott autonómiát Koszovónak, hogy ne veszítse el azokat az értékes nyersanyagokat, amelyeket itt bányásztak.

A háború után a KFOR békefenntartó hadsereg Trepčába is bevonultak, így az is két részre szakadt, az északi bányák a szerb határon belül maradtak. Az albán munkások visszatértek a déli egységekbe, próbálták azt helyreállítani, de a súlyos környezetszennyezés és az ország tisztázatlan politikai helyzete miatt nehéz új befektetőket találni.¹⁰

A 2015. szeptember 9–20. között megrendezett képzés tehát ezen összetett, rendezetlen helyzetű régióban zajlott, a helyieken, valamint a beszámoló szerzőin kívül számos albán, horvát és brit résztvevővel. A CHwB mellett a mitrovicai tábor szervezésében és lebonyolításában a hasonló elnevezésű, Heritage Without Borders munkatársai is fontos szerepet vállaltak. A Heritage Without Borders független társadalmi vállalkozást 2010-ben hozta létre a University College London (UCL) három egykori hallgatója. *„Számos fejlesztésről, projektről szereztünk tudomást, főképp a világ azon részein, ahol a háború utáni újjáépítés során örökségvédelmi ismeretekre volt szükség, de a költségek és a nehézkes hozzáférés akadályt jelentettek. Ugyanakkor több friss végzettet, fiatal örökségvédelmi szakembert is ismertünk, akik készek lettek volna segítséget nyújtani, de nem rendelkeztek az egyéni szerepvállaláshoz szükséges eszközökkel. Úgy gondoltuk, olyan kezdeményezésekkel, projektekké változtathatunk ezen a helyzeten, melyek különböző, segítségre szoruló helyi partnerek bevonásával összehoznák ezeket a munkacsoportokat – nemcsak elméletben, hanem ténylegesen, akár egyazon helyszínen is.”*¹¹

A Heritage Without Borders munkatársai önkéntes örökségvédelmi szakemberek, akik igyekeznek megérteni a háború, konfliktus sújtotta országokban dolgozó kollégák helyzetét, a munkájukat megnehezítő körülményeket, és mind ebből kiindulva arra vállalkoznak, hogy érvényes elméleti-gyakorlati szaktudás átadása mellett közösen tegyék meg az első lépéseket, közösen fogalmazzák meg a rövid-, közép- és hosszú távú célokat, lehetőséget teremtsenek szakmai kap-

csolatok kialakítására. Ez a fajta együttműködés és közös munka ugyanakkor az adott projekt minden résztvevője számára olyan szakmai tapasztalatot is jelent, amely nagyban hozzájárulhat későbbi előmeneteléhez. Az elmúlt években a Heritage Without Borders Albániában, Algériában, Bosznia-Hercegovinában, Egyiptomban, Jordániában, Kazahsztánban, Koszovóban, Macedóniában, Montenegróban, Szerbiában, Tunéziában és Türkmenisztánban vett részt projekteken és szakmai csereprogramokban, munkatársai huszonnyolc múzeumban és régészeti lelőhelyen legkevesebb ötven különböző szervezettel együttműködve fejtették ki tevékenységüket. Az Egyesült Királyságból a Heritage Without Borders mindeddig ötvennégy önkéntes szakember bevonásával, összesen százötvennégy nemzetközi résztvevővel büszkélkedhet.¹² E nagyszerű vállalkozásnak köszönhetően a mitrovicai képzést az Egyesült Királyságból érkezett, kiváló konzervátorok és kutatók – Alexandra Cantrill, Pieta Greaves, Helen Merrett, Sophie Louise Rowe, valamint Diana Walters – koordinálták, többen közülük jeles múzeumok, például a londoni Horniman Museum and Gardens munkatársai.

A tábor első napján a szervezők, a szervezetek, valamint az összes résztvevő bemutatkozását követően Hajrulla Mustafa, a Mitrovicai Múzeum igazgatója ismertette röviden azt a kontextust, mely meghatározza a koszovói múzeumok jelenlegi helyzetét, és amelyet a képzés ideje alatt mindannyiunknak szem előtt kellett tartanunk. A Mitrovicai Múzeumot 1952-ben alapították, az 1960-as évekig székhelye a városi törökfürdő épületében volt, az intézmény csak 2009-ben költözhetett jelenlegi helyére, az egykori jugoszláv hadsereg kiüresedett székházába. Az igazgató elmondta, hogy a régióban a Mitrovicai Múzeum rendelkezik az egyik leggazdagabb gyűjteménnyel, fontos céljuk pedig az ifjúság figyelmének és érdeklődésének felkeltése, a múzeum azonban egyelőre igencsak tehetetlen. *„Koszovóban nem létezik múzeumi törvény, sem költségvetés. Jelenleg a többek között horvát minta alapján elkészített törvénytervezetet tárgyalják. Az egyik legfőbb probléma az anyagi támogatás, a legalapvetőbb eszközök és felszerelések hiánya – például az intézmény saját*

¹⁰ LYNCH 2012, 6–9.

¹¹ <http://www.heritagewithoutborders.org/about> (Letöltés: 2016. január 18.)

autóval sem rendelkezik” – foglalta össze Hajrulla Mustafa. A múzeum nem készíthet felvételeket a különböző gyűjteményekben őrzött tárgyakról, így sem a médiában, sem a virtuális közösségi térben való megjelenés, figyelemfelkeltés, ismeretterjesztés, népszerűsítés lehetőségével nem élhet. Az intézmény munkatársai azt remélik, a törvény megszületésével elkezdődhet a gyűjtemény digitalizálása. A Mitrovicai Múzeum számára ugyanakkor a szakképzett munkaerő hiánya is komoly gondot okoz. *„Nagy szükségünk lenne egy régészre. Ezzel szemben a Pristinai Egyetem még csak most szervezi a módszeres régészképzést”* – választa a helyzetet az igazgató.

Az egymással és a helyzettel való ismerkedést az elméleti és módszertani alapismeretek átadása, elsajátítása követte: az oktatók, a résztvevők és a helyi szakemberek közösen járhatták körül a tárgyak szakszerű mozgatásának és dokumentálásának, a katalógizálásnak és a helyes címkézésnek, az állapotfelmérésnek, az értelmezésnek, a rágcsálókkal szembeni tartós védelemnek, az állagmegóvásnak és konzerválásnak, a csomagolásnak és szállításnak a kérdéskörét, kitérve a múzeumi tárgyakkal, esetleg veszélyes anyagokkal dolgozókra vonatkozó munkavédelmi előírásokra és intézkedésekre, valamint a konzerválás és restaurálás etikájára. Egy rövid tanulmányi kirándulás után a tábori idő második felében az addig tanultak gyakorlatba ültetésére került sor. A CHwB által rendezett örökségvédelmi szakképzések célja többek között az egyes programok végén a valódi, látható, tapintható eredmények felmutatása, ez Mitrovicában különösen jól tapasztalható: a megelőző évben oktatók, résztvevők és a helyi szakemberek közösen rendezték újra a Mitrovicai Múzeum néprajzi kiállítását nem kis figyelmet fordítva a megfelelő páratartalom és fényviszonyok megteremtésére és ellenőrzésére. 2015-ben az elsajátított ismeretek felhasználásával közösen végeztük el a Mitrovicai Múzeum gyűjteményében található néhány, meglehetősen elhanyagolt és rossz állapotban lévő tárgy konzerválását, valamint hozzájárultunk az esetleges kiállítás módjának kidolgozásához.

Végső projektünk

A mitrovicai városi múzeum gyűjteményének egyik legizgalmasabb tárgya egy 14. századi bányásztáska. Kecsekbőrből készült a pre-indusztériális korban. A bányászok fedezték fel a „jugoszláviai időkben”, és a Stantergi Ásványi Anyagok Múzeumában őrizték 1952-ig, amikor is a Mitrovicai Múzeum geológiai gyűjteményében kapott helyett. A Mitrovicai Múzeum negyven éven keresztül a városi törökfürdő, a hamam épületében működött, ahol a körülmények (magas páratartalom, alacsony fényerősség) megfelelőnek bizonyultak a műtárgy megőrzésére (találtunk egy 1979-es katalógusfotót róla, amelyen a táska még eredeti állapotát őrizte). A múzeum intézménye azonban pár éve új épületbe költözött, ahol a megváltozott kondíciókra reagálva a bőr hirtelen kiszáradt, alakot és méretet váltott, szinte felismerhetetlenné téve a tárgyat.

Projektünk során elkészítettük a műtárgy teljes dokumentációját (méretezés, címkézés, fotózás). Felmértük az állapotát (szegényesnek ítéltük, mivel nagyobb felületeken penészt, elszíneződéseket, szerves és vegyi szennyeződések, port találtunk; helyenként kisebb-nagyobb lyukak keletkeztek rajta a használatból, de a korábbi kiállítás módjától is).

Beavatkozásunk során először porszívóval és ecsettel tisztítottuk a felületet, majd ragasztószalagot használtunk a pókhálók eltávolításához. A száraz penészt szivaccsal próbáltuk leszedni. Harmadik lépésként oldószeres tisztítást alkalmaztunk (vizet, majd 97%-os alkoholt teszteltünk és alkalmaztunk nagyobb felületeken). A műtárgy mozgatása, megfordítása is gondos figyelmet igényelt, savmentes papírból készült támaszokat, párnácskákat készítettünk a törékeny részek fixálására. A tisztítás során a tárgy belsejében megtaláltuk a régi, talán eredeti múzeumi címkét is.

A műtárgy látványosabb konzerválása és restaurálása az újraformázás lenne, amely egyszerű, de időigényes művelet (hosszabb időszakra visszarakni egy nagyon magas páratartalmú helyiségbe). Nekünk nem volt lehetőségünk erre a tábor időkeretei miatt, de munkánkkal úgy érezzük, hogy sikerült hozzájárulnunk a kultúra egy piciny szeletének megőrzéséhez, mivel stabilizáltuk a műtárgy állapotát.

¹² <http://www.heritagewithoutborders.org/about> (Letöltés: 2016. január 18.)

Irodalom

- HARDTEN 2012 Hardten, Eggert, *An overview of the development of Mitrovica through the years*, IKS, Mitrovica. www.iksweb.org/repository/docs/Dokumenti_per_Mitrovicen_03_864583.pdf (Letöltés: 2015. december 21.)
- JUHÁSZ 2007 Juhász József, *A koszovói válság története*. <http://www.balkancenter.hu/pdf/koszovo02.pdf> (Letöltés: 2015. december 11.)
- JUHÁSZ ET AL. 2000 Juhász József; Magyar István; Tálás Péter; Valki László, *Koszovó: egy válság anatómiája*, Osiris Kiadó, Budapest.
- LADÓ 2014 Ladó Ágota, *Kulturális örökség határok nélkül. Egy örökségvédelmi szakképzésről (2014. július 12–26., Jajca, Bosznia-Hercegovina)*, IN Salló Szilárd (Ed.), *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve X.*, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 409–411.
- LYNCH 2012 Lynch, Ian, *Trepca and Kosovo's Uncertain Future*. http://www.uvm.edu/~shali/Trepca_Kosovo_Serbia_Mining.pdf (Letöltés: 2015. november 21.)
- SZILVÁGYI 2000 Szilvágyi Tibor, *A Nagy-Albánia-eszmerendszer múltja és jelene*. IN *Hadtudomány*, X, 2. http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2000/2_4.html (Letöltés: 2015. december 12.)
- A MITROVICAI MÚZEUM HIVATALOS
FACEBOOK-OLDALA: <https://www.facebook.com/Muzeu-i-Mitrovices-Museum-of-Mitrovica-644577315654992/> (Letöltés: 2016. február 22.) <http://www.heritagewithoutborders.org/about> (Letöltés: 2016. január 18.)

Kopacz Ildikó

Hargita Megyei Szociális és Gyermekvédelmi Vezérigazgatóság

Csíkszereda, Románia

E-mail: ikopacz@yahoo.com

Ladó Ágota

Csíki Székely Múzeum

Csíkszereda, Románia

E-mail: ladoagota@csikimuzeum.ro

1. kép – A Mitrovicát kettéosztó Ibar folyó

A kép forrása: <http://mitrovica-city.blogspot.ro/2015/06/mitrovica-bridge-or-ibar-river-bridge.html>

2. kép – A csapat egy része munka közben

A kép forrása: CHwB/Ladó Ágota

3. kép – A bányásztáska felületének tisztítása

A kép forrása: CHwB/Ladó Ágota

4. kép – A szerzők a bányásztáska konzerválása közben

A kép forrása: Heritage Without Borders

SZEMLE
CRONICĂ
REVIEW

EGY ZSENIÁLIS SZÉKELY TRAGIKUS ÉLETTÖRTÉNETE

**Pál-Antal Sándor: Mesterségem címere: Bodor Péter. Egy zseniális székely elme.
Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2015, 351 o., 15 fotó**

A székely ember a történelem során szegénységéből kifolyóan sokszor kényszerült arra, hogy a házkörüli épületeket, szerszámaikat, munkaeszközöket megjavítsa, az elavultakat, megrongálódottakat újjal helyettesítse. Az ilyen, mindenhez értő, születésétől fogva kezűgyességgel és a műszaki dolgok iránti fogékonysággal megáldott embert szokás ezermesternek nevezni. Pál-Antal Sándor legújabb könyvében egy ilyen zseniális elméjű, az utókor emlékeztetésében legendássá vált székely ezermesterrel ismerkedhet meg az olvasó.

Az elmúlt évtizedek során számos tanulmány, újságcikk, sőt regény és vers is foglalkozott Bodor Péter székely ezermester életével, munkásságával, anélkül, hogy szerzőik komolyabb levéltári kutatásokat végeztek volna. Így aztán nem csoda, hogy a többnyire a marosvásárhelyi zenélő kútról, a Maroson átívelő fahídról, számos templomi orgonáról és bankóhamisításairól elhíresült Bodor alakjáról és tetteiről kortársai és az utókor körében több legenda, téves információ kapott szárnyra. Pál-Antal Sándor ezeknek a szakirodalom által is tényként kezelt, de alaptalannak bizonyuló legendáknak, pontatlanságoknak, túlzásoknak a tisztázására vállalkozott jelen kötetében.

A szerző még aktív levéltárosként megkezdte összegyűjteni a marosvásárhelyi városi levéltárban található, Bodor Péterre vonatkozó adatokat, amelyeket sikeresen egészített ki kolozsvári és budapesti kutatásokkal. Az ilyen módon összegyűjtött anyag még így is kevésnek, hiányosnak bizonyult ahhoz, hogy egy átfogó jellegű Bodor-életrajz kerekedjen ki belőle. Szem előtt tartva a levéltári források hiányosságát és egyoldalúságát, azt a tényt, hogy Bodor Péternek nem maradt fenn a személyi levéltára, sem pedig a bankóhamisításokat vizsgáló törvénykezési levéltár, szerzőnk

nem egy monografikus, Bodor Péter emberi jellemeit, tetteinek mozgatórugóit is feltáró összetett életrajz megírása mellett döntött, hanem egy rövidebb, de minden állítását hiteles levéltári adatokkal alátámasztható élettörténeti bevezetővel ellátott forráskiadványt tett le az asztalra. Tette ezt annak tudatában, hogy a túlnyomó részt fenn maradt száraz hangvételű hatósági iratok alapján csak egyoldalúan tudná megrajzolni a zseniális székely ezermester személyiségét, kalandos életét és sokszor furfangos tetteit. Másrészt a feltárt levéltári források kötetben való publikálásával Pál-Antal Sándor önzetlenül megkönnyíteni kívánja a téma iránt érdeklődő kutatók jövőbeli munkáját.

A könyv három nagyobb részből áll: a. Bodor Péter életét és tevékenységét összefoglaló tanulmány; b. Korabeli, száznál is több levéltári dokumentum; hivatalos iratok: előljárói jelentések, felsőbb utasítások, ülési jegyzőkönyvek, számadások, leltárak stb., valamint Bodor Péter által írt levelek, kérvényei; c. Az ezermester különböző munkáit ismertető mai, illetve korabeli illusztrációk, rajzok, tervrajzok, fotók és képeslapok. Ezenkívül az olvasó könnyebb eligazodását gazdag szó- és kifejezésjegyzék, valamint személy- és helynévmutató is segíti.

Pál-Antal Sándor korábban már írt egy rövidebb Bodor-tanulmányt, amelyben már leszámolt a székely ezermesterrel kapcsolatos legendákkal, de utána még számos olyan dokumentum került elő, amelyek egy nagyobb életrajz elkészítésére ösztönözték a szerzőt. Az összegyűjtött levéltári forrásoknak tudományos módszerekkel való megvizsgálása után lássuk, milyen valós kép rajzolódik ki Bodor életéről és munkásságáról?

Már a családi viszonyairól, gyermek- és ifjúkoráról is keveset tudunk, születési ideje is bi-

zonytalan. A másodlagos levéltári források alapján a szerző arra a következtetésre jutott, hogy Erdőszentgyörgyön 1782 vagy 1783 során született. Feltehetően a lécfalvi Bodor József armalista és Zilahi Sebess Péter erdőszentgyörgyi református pap leánya, Anna voltak a szülei. Iskolázottsága is vitatott: az elemi iskolát Lécfalván, korai gyermekkorának színhelyén végezte, de azt a tényt, hogy a marosvásárhelyi református kollégium három osztályát kijárta volna, szerzőnknek levéltári adatokkal nem sikerült bizonyítania. A korábbi életrajzírókkal ellentétben Pál-Antal Sándor azt is cáfolja, hogy Bodor Bécsben műszaki egyetemen tanult volna. A Marosvásárhelyen elsajátított asztaloság, lakatoság, órajavítás, és feltehetően valamelyik erdélyi szász városban kitanult orgonakészítés mellett az is valószínűsíthető, hogy az erdélyi főnemesek költségén kézműves és műszaki ismeretek tapasztalatszerzése céljából egy hosszabb utazást tett a Habsburg Birodalom nyugati tartományaiban, majd hazatérése után az anyagi támogatást munkájával hálálta meg. Tény, hogy már nagyon fiatal korától kezűgyességét és sokoldalú technikai ismereteit Bodor a Bethlen, Bornemissza, Jósika, Naláczi, Szentpáli, Toldalagi főúri családok szolgálatába állította. A szerző helyesen jelöli ki a Bodor-életrajz kutatásának egy újabb lehetséges irányát, mikor tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a főnemesek levéltáraiban végzendő további kutatások újabb adatokat hozhatnak felszínre.

Bodor Péter életének és munkásságának legfontosabb színhelye Marosvásárhely volt. Életének ez a legjobban ismert időszaka a kielégítő számban fennmaradt levéltári forrásoknak köszönhetően. Korábbi tanulói és inaséit leszámítva, 1815-től követhető nyomon marosvásárhelyi tartózkodása. A városi adótabellákban 1816-tól kezdődően szerepel vagyontalan szabad kézművesként. 1818-1819-ben a városi tanács alkalmazottjaként Marosvásárhely főterének és az abba torkolló utcák kövezését, valamint hidak felújítását irányította. Ugyanekkor bízzák meg a meghibásodott városi kutak felújítási tervének, illetve egy „országos ispotály” tervrajzának elkészítésével; részt vett a főtéri sétálóhelyet kijelölő bizottság munkálataiban is.

A városi nyilvántartásban 1818-tól telektulajdonosként szerepel: az egykori Rózsa utcai telkén ház állt, és az ifjúság szórakoztatására egy

„mulatókertet”-et alakított ki. Feltehetően a telek vásárlása és a szórakozóhely létesítése során keveredhetett egy nagyobb adósságba, amelynek törlesztésére nem rendelkezett elegendő jövedelemmel, s ezért pénzhamisításba kezdett. Bodor és cinkostársai, két órászmester tettét 1819-ben a marosvásárhelyi tanács hivatalnokai leplezték le, s tartották éveken át vizsgálati fogságban. Furcsa módon éppen a városi fogházban töltött időszak hozta számára a legnagyobb elismerést, ekkor készítette legjelentősebb munkáit, amelyek egybefonódtak nevével, kortársai és az utókor emlékezetében. Már elfogatása előtt is a városnak rendszeresen dolgozó Bodor képességeivel tisztában lévő magisztrátus az Erdélyi Főkormány széket arra kérte, hogy Bodor büntetését a városi fogházban tölthesse, s ez idő alatt a különböző műszaki tudományokban való szaktudását a város hasznára fordíthassák. A vizsgálati fogság idején kapott megbízatást az 1821-es nagy árvíz által megrongált Maros-híd helyett egy új híd terveinek az elkészítésére, valamint kivitelezésének felügyeletére. Az új Bodor-híddal – amely ötven évig szolgált a város lakóit – szinte egyszerre készült Bodor leghíresebb műve, a város főterét díszítő és a lakosságot jó minőségű ivóvízzel ellátó zenélő kút. Nemcsak a Marosvásárhelyre látogatók figyelmét ragadta meg, hanem készítőjének az ország határain túlra is terjedő hírnevet a szökőkútra szerelt és vízajtással működésbe hozott zeneszerkezet, valamint a kút tetején elhelyezett, a nap múlását követve körbe forgó Apollo-szobor hozott.

A marosvásárhelyi fogházban eltöltött három és fél év után, 1823. július 8-án Bodor Pétert a Főkormánysház utasítása értelmében Szamosújvárra szállították át, ahonnan büntetésének hátra lévő részét letöltve 1827 decemberében szabadult. A szamosújvári börtönben töltött éveiről viszonylag keveset tudunk, csupán néhány hivatalos irat és magánlevél maradt fenn ebből az időszakból. Ezekből főként a marosvásárhelyi fogva tartása idején hitelezőinek és a hamisított pénzzel megkárosított polgároknak a kérésére lefoglalt, illetve fogházi ételmezésének aránytalanul magas ellenértékében a városi tanács által lefoglalt és részben elárverezett ingó és ingatlan javainak visszaszerzésére tett próbálkozásaira kapunk információkat.

Szabadulása után Marosvásárhelyre tért vissza, amelynek vezetősége ez idő tájt sokat tett a

város arculatának javítása, az úthálózat fejlesztése és kikövezése, a közutak, hidak karbantartása érdekében. Mivel megsokasodtak az urbanizációhoz kötődő, szaktudást igénylő feladatok, a városi tanács egy geometra, mindenes mérnöki tisztség létrehozásáról döntött éppen akkor, amikor Bodor visszatért Marosvásárhelyre. A következő év tavaszán a tanács már útjavítási és útkövezési munkálatok felügyeletével bízta meg. 1828 májusától decemberéig a város hivatalos mérnökeként dolgozott. A mérnöki tisztség véglegesítése azonban nem a várostól, hanem a költségvetési kérdésekben határozó bécsi udvartól függött. Az állandó városi mérnöki állás létesítésére vonatkozó kérésre december 15-én megérkező elutasító válasz derékba törte Bodor mérnöki karrierjét és bizonytalanra tette megélhetését. Mivel a korábbi főnemesi megrendelések is elmaradoztak, valamint az újabb elvesztett adósságperei felemésztették az amúgy is megfogyatkozott jövedelmét, az 1830-as évek eleje a reményvesztettség időszaka lett, amely egy újabb pénzhamisítási kísérletbe kényszerítette Bodort. Az újabb bankóhamisítást 1835 elején leplezték le a hatóságok. Ezúttal nem a város fogdájában tartották a vizsgálat ideje alatt, hanem a várban őrizte a császári katonaság. Ennek megfelelően a fogva tartás körülményei is szigorúbbak voltak. A másodszori pénzhamisítást követően a Királyi Tábla a szamosújvári börtönben letöltendő tíz év szabadságvesztésre ítélte.

A börtönből 1845 januárjában szabadult, és akárcsak az első alkalommal, kijelölt lakhelye ismét Marosvásárhely lett. A Főkörmányszék a várost ezúttal is utasította Bodor rendőri felügyelet alatt való tartására. Életének utolsó éveiben főként templomi orgonákat épített. A fennmaradt levéltári adatok arról tanúskodnak, hogy fiatal korától vállalt orgonajavítást is. Az első orgonáját, a ma is meglévő vámosgálfalvi református

templom orgonáját 1830-ban készítette. További orgonáit másodszori szabadulását követően, 1846-1848 között készítette Mezőbodonban, Kibédén és Szabédon.

Élete utolsó évében, 1849-ben a tőle megszkott odaadással állt a szabadságharc szolgálatába. A marosvásárhelyi várban berendezett hadi műhelyben gyutacsot gyártott és ágyújavitást végzett a honvédség számára. A szabadságharc utolsó napjaiban az orosz-osztrák csapatok közeledtére Marosvásárhelyt kiürítő honvéd csapatokat Kolozsvárra kísérte. Itt érte a váratlan halál Bodor Pétert 66 éves korában.

A fenti rövid élettörténetet olvasva, egy rendkívüli szellemi képességekkel megáldott székely ezermester drámái, kalandos életútja bontakozik ki. Az átlagosnál magasabb szintű szakmai tudását, erejét, munkáját sokszor önként állította a közösség érdekében. Nyughatatlan természeténél fogva szeretett maradandót alkotni, minden körülmény között új terveken dolgozott. Újszerű dolgok alkotásán, tervrajzok és tanulmányok kivitelezésén fáradozott folyamatosan. A marosvásárhelyi városi fogdában töltött idő alatt is két találmányán dolgozott legszívesebben: egy zeneszekrényen és egy önműködő szekéren. Találmányai kivitelezéséhez azonban nem rendelkezett megfelelő anyagi és műszaki feltételekkel, talán ez motiválta a pénzhamisításra.

Műszaki találmányainak, alkotásainak, lángeszének és széles szakmai ismereteinek köszönhetően mindenképp rászolgált az ezermester megnevezésre, és megérdemli, hogy nevét megőrizze az utókor. Tipikus kelet-európai sorsot mondhat magáénak Bodor Péter, akit társadalmi és anyagi kiszolgáltatottsága, szülőföldjének megkésett gazdasági-társadalmi fejlődése megakadályozták abban, hogy korának nemzetközileg is elismert feltalálójaként tartsák számon.

Forró Albert

Venczel József Szakközépiskola

Csíkszereda, Románia

E-mail: forroalbert@freemail.hu

NEMEK ÉS NEMZEDÉKEK

**Pakot Levente: Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció
a 19–20. századi Székelyföldön. Kutatási jelentések 95.**

KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 2013, 150 o.

Az egymást követő nemzedékek kvantitatív jellemzői mutatják, hogyan reagál egy közösség szerkezetben és méretben – részben tudatos, részben spontán módon – a normákban, gazdaságban, közegészségügyben és politikában bekövetkezett változásokra. A leíró statisztikák ezt kitűnően tükrözik, ám ez csak a népesség dinamikájának a vizuális leképezése és önmagában nem magyaráz semmit. A lehetőségek a statisztikai elemzésben rejlnek, amely a születések, házasságok, elhalálozások adathalmazából képes kiszűrni a mintázatok okait. Pakot Levente sem felejt el ezt hangsúlyozni és alkalmazni a két székelyföldi falu reprodukcióját ismertető tanulmányában.

A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézete gondozásában megjelent *Nemek és nemzedékek* című tanulmány Kápolnásfalú és Szentegyházsfalu népességének alakulását mutatja be az 1838–1940 közötti időszakban a családrekonstrukciós módszerre alapozva. Székelyföldről hiányoznak az egyének szintjéig lemenő mikro-szintű történeti demográfiai kutatások.

A két említett falu Székelyudvarhely közelében található. Erdélyi viszonylatban, az életkörülmények és gazdasági jellemzők tekintetében nem nevezhetők elszigetelt falvaknak és minden bizonnyal sok más településen felismerhetők hasonló mechanizmusok, amely esettanulmány jellegét bővíti. A két vizsgált falu demográfiai jellemzői közt például csekély eltérések figyelhetők meg. A település környéki erőforrások azonban több tekintetben meghatározók lehetnek például az elvándorlásra vonatkozó döntésekben, ezért a szerző is elengedhetetlennek tartotta a vizsgált térség természeti erőforrásainak és a megélhetési lehetőségeinek bemutatását, amely szorosan összefügg az elvándorlással. A vizsgált településeken a legfontosabb nyersanyag a fa volt, és feldolgozása több családnak biztosította a megélhetését.

Az elvándorlás vagy otthonmaradás kérdése visszatérő motívum a történeti demográfiában és nagy érdeklődésnek örvend. Egyrészt sokat elárul a helyi és környékbeli megélhetési lehetőségekről, másrészt általában módszertani gondot okoz a vizsgálandó csoportok elhatárolásában, amelyre a kutatók általában az elemzésből való kirekesztésükkel válaszolnak. A mikrotörténeti családrekonstrukciós módszerre alapozó elemzések adataiból értelemszerűen kiszorulnak, mivel ezek a településen tartózkodó népességre fókuszálnak. Emellett az egyéni életutak nyomán követése rendkívül nehéz és gyakran eredménytelen, mert általában semmi információ nem marad arra vonatkozóan, hogy hová mentek. Bár az elvándorolt falubeliek további életét sajnos homály fedi, már maga az elvándorlás ténye is sokat elárul. A külföldi tanulmányok is azt vélik igazolni, hogy lehetőség szerint az utódok igyekeztek szülőhelyükön maradni és ennek érdekében hajlandók voltak áldozatokat hozni – például átspecializálódtak a piac keresleteihez alkalmazkodva. Az elvándorlás ugyanakkor a túlnépesedésre adott első és egyben legegyszerűbb válasz, ellentétben a születésszabályozással, amelyet csak később vezettek be. Szentegyházsfalván és Kápolnásfalván a második és harmadik generációnak csak 8,6 illetve 13%-a vándorolt el, amely európai viszonylatban igen kevés. Az utódok nagy részének a faluban maradása egy stabil népességről tanúskodik, de ezt egy szomorú esemény is elősegítette, a magas gyermekhalandóság, amely nem vezetett a birtokok félaprózódásához.

A kutatás forrásai a két település egyházi anyakönyvei, amelyet részletesen megismerhetünk a tanulmány elején, rámutatnak ezek külső és tartalmi jellemzőire és az egységesített formanyomtatványok előtti bejegyzések óvatosabb értelmezésére is felhívják a figyelmet. Az esetleges lapszéli

bejegyzések határozottan megfűszereznék a tanulmányt, de egy ilyen fejezet sajnos nem talál a demográfiai elemzés keretei közé, amennyiben a bejegyzések nem módosítják az eredményeket.

Az anyakönyvekből nyomon követhető három fontos életeseményre – születés, házasság, elhalálozás – épülő tanulmány szerkezete különös figyelmet érdemel. Az egyes fejezetek felépítésük alapján önálló tanulmányokként is értelmezhetők, de a könyv felépítése ugyanakkor egységessé teszi azokat. A fejezetenként visszatérő *Bevezető*, *Adatok és módszerek*, és *Összegzés* segítségével válik átláthatóvá és rendezetté.

A módszertani rész alapos kidolgozásának köszönhetően az alkalmazott modellek reprodukálhatók más települések kontextusában is, ami nagy segítséget jelent a történeti demográfia kutatói számára. Ezek a fejezetek a hasonló kutatások gyakorlati megvalósításához az elemzés előkészítéséről, az adatbázisok helyes felépítéséről is tájékoztatnak, példákkal kiegészítve. A megfelelő módszerek, modellek és statisztikai programok kiválasztása némi szabadságot enged a kutatónak. A szerző módszereinek alapjait főleg a legújabb külföldi tanulmányok képezik, amelyek a magyar szakirodalomhoz képest hosszabb múltra tekintenek vissza az elemző statisztika alkalmazásában a történeti demográfiában. Az alaposan bemutatott módszertan a kutatási eredmények megbízhatóságának a kulcsa. Minden elemzést a vizsgált csoportok (felhasznált adatok) behatárolásának pontos leírása előz meg. Ennek hiányában a minztétel helyessége kérdőjelezhető meg elsőként, ezért tanúsított neki a szerző különös figyelmet. A családrekonstrukció módszerének lehetőségeiről s korlátairól is olvashatunk, amely következtetésképpen továbbra is a legjobb módszer az egyéni szintig lemenő demográfiai vizsgálatokra. Korlátainak kiküszöbölésében a modern számítástechnikai programok és többváltozós elemzési módszerek segítenek. Más forrásokkal való összekapcsolásával eredményesen kibővíthetők.

A *Nemzedékről nemzedékre* című fejezetben egy újabb megvilágításban mutatja be a népesség reprodukcióját. A kutatás újszerűségét a magyar szakirodalomban az is jelzi, hogy még nincs rá

kiforrott terminológia. A francia és kanadai kutatók az utódok termékenységében érdekeltek és azt vizsgálják, hogy a gyerekek hányad része nemzett további utódokat. Pakot Levente a francia szakirodalomból átvéve ezt a „reprodukción megvalósító gyermek”-nek nevezi. Az első nemzedék az alapító házaspárok (a vizsgálat kezdete), a második nemzedék az ők gyerekeik, a harmadik az unokáik és így tovább. A két székelyföldi falu esetében a második generációnak 40,4%-a nemzett további utódokat, amely nemzetközi viszonylatban is meghaladja az átlagértékeket és a reprodukció sikerességét mutatja. A harmadik nemzedéknél viszont ez 25%-ra zuhan. Ez az életkilátások változására utal és a magasabb elvándorlási és gyerekhalandósági értékekkel is magyarázható. Az utódok fele már 15 év alatt meghalt. A gyermektelen házasságok aránya csak 5-6%.

A továbbiakban az anyakönyvekben rögzített életeseményeket ismerteti, a többváltozós eseménytörténeti elemzések – pontosabban a kockázati modell – segítségével. Az eseménytörténeti modellek a személyek életében bekövetkezett események időtartamait vizsgálják, amelyet különböző jellemzőkkel (magyarázó változókkal) lehet kiegészíteni. A kockázati modellek kérdésfeltevése az, hogy a „jellemzők” milyen mértékben befolyásolják az esemény bekövetkezésének kockázatát. Ez a fajta vizsgálat nagyon sok lehetőséget kínál, például a házasság időpontját siettető folyamatok felismerésében. Az első házasságkötések időpontjának a családi szerkezeten belüli vizsgálata igen érdekes eredményeket mutat. Kétségkívül egy archaikus, átmeneti időszak¹ előtti demográfiai rendszer képe tárul elénk, amelyre a korai házasságkötések is utalnak. Egy mondat erejéig kitérve a Hajnal-vonalra, ez azt jelenti, hogy a Szentpétervárt Trieszttel összekötő képzületbeli határvonal nyugati oldalán később házasodnak így valamelyest csökkentve a születendő gyerekek számát, míg a keleti oldalán korán házasságra lépnek, így magas a termékenység, de ugyanakkor magasabb a gyerekhalandóság is.

A téma alapos felfeztetése jelzi a hasonló vizsgálatok bő szakirodalmát. A többváltozós modellekkel a szerző azt vizsgálja, hogy a testvér-

¹ Demográfiai átmenet: a klasszikus modell szerint a (gyerek)halandóság csökkenésével járó hirtelen népességrobbanást tudatos születésszabályozás követi, amely végül a

népesség csökkenéséhez vezet (nagyon hosszú folyamat, területenként változó, de általában a 19. század végére tehető a kezdetei és a 20. században teljeseodik ki).

csoportok összetétele, a szülők jelenléte, illetve a történeti időszak milyen mértékben hozza előre vagy késlelteti a házassági életkort a fiúk és a lányok esetében külön-külön. Az eredmények olyan gyakorlatokra mutatnak rá, mint például az örökség felszabadulásának jelentősége a szülők halála esetén. A lányok esetében pedig a nagyság szerinti sorban történő kiházasítás figyelhető meg. Az eredmények mindenesetre a jól kiforrott hagyományok tartását jelzik a fiatalok kiházasításában.

A születések száma és gyakorisága is az átmenet előtti állapotra jellemző, a vizsgált időszak végén viszont egyre erőteljesebben kezdenek mutatkozni a születésszabályozásra utaló jelek. A korai születésszabályozás szintén közkedvelt téma a történeti demográfiában, már csak azért is, mert az írott források elég szűkszavúak ezen a téren. A statisztikai elemzések viszont kimutatják a születésszabályozás sikeres gyakorlatát, a sikertelen próbálkozásokat természetesen nem. Körvonalazódik a születések késleltetése („spacing”) vagy a tervezett gyerekszám utáni további születések megelőzése („stopping”). A következő nyomon követhető gyakorlat a meghalt gyerekek „pótlása” kissé erős fogalom, de kétségtelenül a legmegfelelőbb. Az elemzések kiterjednek az anyatej fogamzásgátló hatására is. A már csecsemőkorban meghalt gyerekek esetén a következő gyerek hamarabb születik, mint azokban az esetekben, amikor a csecsemő él és az anyatej folyamatosan termelődik. A születésszabályozás viszont a csecsemő- és gyerekhalandóságra adott válasz, ezért a két vizsgált település esetében nem kellett ehhez folyamodniuk, mivel a gyerekek közel fele meghalt. Sőt, az időszak kezdetén a pótlás sokkal erőteljesebben nyilvánult meg, és csak az időszak végén, a halandóság feljavulásakor tapasztalható tudatosabb hozzáállás az utódnemzéshez.

Mivel a csecsemő- és gyerekhalandóság rendkívül hangsúlyos volt, a szerző ezeket az adatokat is többváltozós elemzés alá vetette a lehetséges okok felkutatása érdekében, de lényegében ezek a közegészségügyi állapotok lemaradottságára

utalnak. A születést követően, a csecsemők korai fejlődésében különböző kritikus időszakok vannak, mint például az anyatejtől való elválasztás. Ebben az időszakban (általában 1 éves kor körül) a kicsik évszaktól függően különböző betegségekre lehetnek érzékenyebbek. Az első hetek szintén meghatározók, hiszen ekkor derül ki, hogy a csecsemő elég életképes-e, ez pedig szorosan összefügg az anya életkorával és fizikai kimerültségével (gyakori szülések esetén). Az idősebb anyák gyermekei az első hetekben éppen emiatt veszélyeztetettebbek, viszont ha a kritikus időszakot túléljük, az anya korábbi tapasztalatai értékesnek bizonyulnak és a továbbiakban jobb életkilátások várnak a gyerekekre.

Kápolnásfalu és Szentegyházsfalu esetében a felsoroltak mellett a családi szerkezetre vonatkozó változókat is letesztelték, a csecsemők életkorához igazodva, napokra és hónapokra bontva. A csecsemőhalandósághoz képest, a felnőttkori halandóságról csak a tanulmány elején található általános demográfiai képet bemutató fejezetekben olvashatunk. Minden bizonnyal a felnőttkori halandóság azért nem kapott hasonló figyelmet, mert ez kisebb arányban befolyásolta a reprodukciót, hiszen a felnőtteknek csak 4,5%-a halt meg mielőtt még házasságra lépett és gyereket nemzett volna.

A kutatás eredményeit szöveg közé ékelte diagramok és táblázatok szemléltetik, amelyek nagy segítséget nyújtanak az értelmezésben. A tanulmány szerkezete önmagában is a természettudományok stílusára emlékeztet, akárcsak a nyelvezete és a szöveg stílusa. Nem bocsátkozik elméleti eszmefuttatásokba, kizárólag a szakirodalmat, módszereit, eredményeit és azoknak értelmezését ismerteti. A befektetett munkára már csak az adatok mennyisége is utal. Ez 3762 házasság, 18573 születés és 15588 elhalálozás bevezetését, összekapcsolását, kezelését jelenti. Minden egyes elemzés külön-külön előkészítéssel, az adatok szelekciójával és rendezésével jár. Az eredmény viszont bámulatos a számok nyelvén elmesélt nemzedékek történetéről.

Gál Edina-Tünde

Babeş-Bolyai Tudományegyetem,

Történelem és Filozófia Kar

Kolozsvár, Románia

E-mail: edina92tunde@gmail.com

FORRÁSKÖZVLÉS A SZAPOLYAI CSALÁDRÓL

Neumann Tibor: *A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458-1526)*.

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2012, 592. o.

A Szapolyaiak a magyarság történelmének meghatározó szereplői voltak a 15. század végén, majd a 16. században. A család felemelkedésének és a politikában betöltött szerepének köszönhetően a korszak meghatározó famíliájává vált. A Szapolyaiak történetének ismerete nélkül úgy a Jagellók uralma, mint Mátyás király kora hiányossá válna. Éppen ezért Neumann Tibor munkája mérföldkőnek számít, hiszen nemcsak a kutatói munkát könnyíti meg a történészek számára, hanem le is egyszerűsíti a tényfeltárást mindazoknak, akik a Szapolyai családhoz fűződő szálakat kívánják vizsgálni a továbbiakban.

Neumann Tibor történész legfőbb kutatási területei a Jagelló-kor története, a középkori társadalomtörténet és a közép latin forráskiadás. Korábban megírta a Korlátkövi nemesi család történetét, illetve forráskiadványként publikálta Bereg megye hatóságának okleveleit 1299–1526 között. *A Szapolyai család oklevéltára, levelek és oklevelek (1458–1526)* egy olyan forráskiadvány, amely több forrástípust közöl, nem korlátozódik kizárólag az oklevelek közzétételére. A szerző, ahogyan azt az előszóban is megemlíti két lehetőség közül választhatott a források közlését illetően: egyrészt az 1528-ban Trencsén eleste után széthordott és megsemmisült Szapolyai levéltár korunkra maradt darabjait összegyűjteni és közzé tenni, vagy közölni a ma már könnyen kutatható középkori forrásanyag Szapolyai család tagjai által kibocsátott leveleit és okleveleit. Megjegyzendő, hogy a szerző ez utóbbi lehetőséget választva nem a Szapolyai levéltárba bejövő, hanem az általuk kibocsátott forrásanyagot közli jelen kötetben.

A kötet szerkezetileg több részből áll. Az első rész egy *Előszó*, amely úgy magyar, mint angol nyelven olvasható. Ebben az előszóban olvasha-

tunk a Szapolyai család rövid történetéről, majd a közölt források kiválasztási szempontjairól tájékoztat a szerző. Ebben a részben, rögtön az elején meg is jegyzi, hogy a kiadványban közzétett 636 forrást nem szubjektíven válogatta ki, hanem figyelembe vette az iratok személyes jellegét, éppen ezért a kötetből kimaradnak a bírósági iratok. Ezek helyett a következő forrástípusok találhatók meg a nagy terjedelmű munkában: magán vagy hivatali jellegű levelek, a család földesúri hatalma alá tartozó települések részére szóló kiváltságlevelek, gazdasági iratok (pl. az elszámolások, nyugták, kötelezvények), préposti, apáti kinevezések, és végül magánjogi iratok, melyek között familiárisok, egyházi intézmények részére tett magánadományok és végrendeletek¹ teszik sokszínűvé Neumann Tibor munkáját.

Az előszó következő része a kiadás elveit taglalja. Minden egyes forrás sorszámmal, magyar nyelvű dátummal, magyar nyelvű fejregesztával és apparátussal van ellátva. A regeszta terjedelme eltérő, forrástípustól függő. Az apparátus a forrás anyagára, minőségére és a pecsétre vonatkozóan tartalmaz információkat. A szövegben történt javításokat jegyzet formájában jelzi a szerző, illetve igyekszik megkönnyíteni a szövegek olvasását, ezért nem használ felesleges jeleket, normalizálja a közérthetőséget, kijavítja a nyelvtani hibákat, valamint feloldva a rövidítéseket. Az itt alkalmazott alapelveket a szerző táblázatba foglalja, ezáltal egyszerűbbé teszi az olvasó számára a tájékozódást a források használatakor. Ennek ellenére nem tűnnek el a középkori latin nyelvi sajátosságok, a latin nyelvű forráskiadás szabályainak megfelelően a humanista helyesírást veszi alapul. Az iratokban található személy és településnevek, valamint a vulgáris szavak feloldása a kötet végi

¹ NEUMANN 2012, 11.

mutatóban kaptak helyet. Az előszó végén köszönetnyilvánítás olvasható, melyet a szerző a forráskiadásban segítő személyekhez intéz.

Az előszót követően a rövidítések feloldását teszi közzé a szerző, amely elengedhetetlen egy ilyen jellegű munka esetében, hiszen nemcsak tájékoztató jellegű, mivel leegyszerűsíti a források visszakereshetőségét.

A kötet törzsrészét a kiadott források alkotják, ezek kronologikus sorrendben olvashatóak. Az eltérő jellegű forrásoknak köszönhetően különböző információkat szolgáltatnak, eltérő stilisztikával és terjedelemmel. Olvashatunk Corvin János 1496. évi lázadásáról, János vajda másfél évtizedes vajdai kormányzatáról, a familiárisokhoz intézett levelekből képet kaphatunk a családról és az azt körülvevő főúri mindennapokról. A kötet éppen ezért válik érdekessé, hiszen más forráskiadványoktól eltérően, amelyek oklevelek közlésére vállalkoznak és többnyire egy jól bevált séma szerint íródó hivatalos jelleggel bírnak, az itt közöltek sokszínű kordokumentummal – amelyek nagyon sok esetben a személyes információknak köszönhetően szórakoztatóvá válnak – mentalitástörténeti, illetve művelődéstörténeti adatokkal szolgálnak. Neumann Tibor forráskiadványa a fent említett szempontok figyelembe vételével egy új szemléletmódú kiadványt tesz közzé, alkalmazva a szövegközlési szabályokat, ugyanakkor táblázataival, útmutatójával leegyszerűsíti a tájékozódást.

A középkori latin nyelvű források közlésére, mint tudjuk már a 19. században születtek szabá-

lyozások, majd később az 1920-as években a Magyar Tudományos Akadémia alapelve is letisztult, mely szerint a cél a szöveget tudományos használatra minél alkalmasabbá tegyük, megtartva az eredeti szöveg megfelelő helyesírási és egyéb sajátosságait, melyek az adott forrás korára és írójára jellemzők.² Azonban a szöveget olvasóbaráttá kell tenni, a rövidítéseket fel kell oldani, használni kell a modern központosítást, valamint minden esetben kritikai apparátussal kell ellátni. Mindezek a szabályok érvényesülnek a Neumann Tibor által kiadott munkában is. Az előszó kiváló irányadó a kötet használatához, azonban a Szapolyai családról egy részletes történeti tanulmányt indokoltnak tartok. Talán a kötet egyetlen hiányossága egy mélyreható tanulmány, amely nemcsak a családtörténetet, hanem a kiadott forrásokat is kellett volna elemezze, részletezze. A szerző azon történészek közé tartozik, aki behatóan ismeri ezt a forráscsoportot, és egyben ennek a korszaknak a neves kutatója is. Egy átfogó tanulmánnyal a kutatók és érdeklődők csoportját szintén segítheti, ezáltal nemcsak a kiadott forrásokkal pótolhatta volna az információ hiányt, hanem egy átfogó forráselemzéssel még inkább átláthatóvá vált volna ez a terjedelmes olvasmány.

A művet minden olyan kutatónak ajánlom, akit érdekel a Szapolyai család története, illetve mélyrehatóan szeretne foglalkozni ennek a periódusnak a mentalitás, társadalom, művelődéstörténetével, hiszen a közölt források típusa mind ebben segítségére lehet az olvasónak és kutatni vágyónak.

Markaly Aranka

Csíki Székely Múzeum

Csíkszereda, Románia

E-mail: markalyaranka@csikimuzeum.ro

² Tringli István, *Középkori oklevelek kiadásának problémái*, IN Kenyeres István (Ed.), *FONS A történeti források kiadásának módszertani kérdései*, VII. évf., 2000/1., 17.

A KORMÁNYZÓ ÚR NEMESEI?

Kerepeszki Róbert: „A vitézi rend 1920-1945”.

Attraktor kiadó, Máriabesenyő, 2013, 147 o.

A könyv írója dr. Kerepeszki Róbert egyetemi adjunktusként dolgozik a Debreceni Egyetem Modernkori Magyar Történeti Tanszékén. Főbb kutatási területei között található a 20. századi magyar társadalom és politikatörténet. A szerzőnek ez a munkája beilleszthető azon előzőleg megjelent munkái sorába, amelyek a két világháború közötti szervezetek történetével foglalkoznak. (pl. *A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945) stb.*)

Az első világháborúban elszenvedett vereség, illetve a Párizs környéki békék révén felbomlott a nagy kiterjedésű, nemzetiségi szempontból heterogén Osztrák-Magyar Monarchia, és helyén utódállamok, ún. „nemzetállamok” keletkeztek. Bizonyos tekintetben utódállamnak tekinthető Magyarország is, amely hosszú évszázadok óta először vált függetlenné, ezzel együtt azonban új kihívásokkal kellett szembenéznie. Az egyik kihívás az állam hatalmának konszolidációja volt, amit IV. Károly lemondó nyilatkozata után az őszirózsás Károlyi-féle forradalmárok, majd Kun Béla kommunistái is megkíséreltek. Mindkét tábor kísérlete kudarcba fulladt, és Magyarország már nemcsak egyszerű háborús bűnös volt az antanthatalmak szemében, hanem a bolsevik eszmékre fogékony, ezáltal potenciálisan veszélyes állam is, amelyet minél jobban el kell szigetelni. Az elszigetelés elsősorban a trianoni békeszerződésben és a Magyarországot körbezáró kisantant létrejöttében nyert kifejezést. Megoldásra váró kihívás volt az elszenvedett demográfiai és gazdasági veszteségek miatti frusztráció feldolgozása.

A Tanácsköztársaság bukása után a szegedi ellenkormány és a Nemzeti Hadsereg élén álló Horthy Miklós volt az, aki konszolidálni tudta helyzetét, és 1944-ig vezette az országot mint kormányzó. Az általa alapított *Vitézi Rend*, az ő neve által fémjelzett korszak teremtménye volt. Ez azonban jóval több volt a többi jobboldali

egyesületnél, hiszen közvetlenül a hivatalos kormánysszervek által létrehozott és a döntéshozás legfelsőbb szintjén támogatott intézmény volt, tagjának lenni jóval többet jelentett, mint egy ideológia iránti rokonszenv kifejezése, így súlya jelentős volt. Horthynak, mint kormányzónak nem volt joga nemesség adományozásához ám, rendjeleket és címeket az alkotmányosság kereteit betartva adhatott. Így alkothatta meg ezt a rendet, amelyről Turbucz Dávid találóan így fogalmazott: *„a kormányzó célja valójában egy könnyen mozgósítható, a fennálló politikai és társadalmi rendet szolgáló, azt minden külső és belső támadástól védő, nemzetvédelmi és-nevelő feladatokat ellátó, a kormányzótól függő félkatonai szervezet létrehozása volt.”*

Kerepeszki Róbert könyve nem kronologikusan, hanem különböző témák szerint csoportosítva ismerteti a Rendet. A jegyzetek a fejezetek után találhatóak, fejezetenként taglalva, ahogyan a forrásokat is egy csomóban találjuk, témák szerint csoportosítva. A meglehetősen sok forrásból táplálkozó jegyzeteket követi a *Függelék*, amely csaknem 10 oldal terjedelmű, és táblázatokkal, térképekkel, illetve diagramokkal van tele, ezek a szemléltetést és a jobb megértést szolgálják. Ezt követi a felhasznált irodalom és források rész, amely 7 oldal terjedelmű. Ebben külön vannak csoportosítva a különböző típusú forrásanyagok. A könyvet egy *Névmutató* zárja, amelyben a személyek neve mellett rövid magyarázat is található a kilétükre vonatkozóan.

Az első fejezetben (*Alapok, előzmények és a Vitézi Rend létrehozása*) bemutatásra kerülnek a *Rend* létrehozásának körülményei, láthatjuk, hogy a háborúból hazatérő katonáknak nyújtott földadomány volt az alapja a szervezetnek. Horthy a földadománnyal megjutalmazott katonákat szervezetbe tömörítette így a megjutalmazottak továbbra is az állam felügyelete alatt maradtak.

A második fejezet (*A Vitézi rend felépítése és tagsága*) a rend hierarchiájával foglalkozik, a rend intézményei és sajtótermékei kerülnek megvilágításba. A fejezet kulcsszava a szervezés, a szervezet intézményei minden lehetséges módon belenyúltak a vitézek életébe, annak minden mozzanatába (pl. nőülési engedélyek, gazdasági tanfolyamok, stb.). 1933-ban, amikor a vármegyei vitézi székek mellett társadalmi bizottságok is létrejöttek, akkor ez a tendencia csak fokozódott.

A harmadik fejezet (*A vitézi telkek*) a vitézi telkek típusait mutatja be. A telkeket részben felajánlások útján szerezték, részben a felajánlott pénzből vásárolták, majd a zsidótörvények és a területi visszacsatolások következtében a rend nagy mennyiségű földhöz jutott, azonban mindezek dacára is csak a vitézek kisebb hányada részesült földadományból, ami nem egyszer a rendből való kilépéshez is vezetett.

A negyedik fejezetben (*A vitézi élet, mentalitás és külsőségek*) képet kaphatunk arról, hogy mit is jelentett a két világháború közti időszakban Magyarországon vitéznek lenni, és megérthetjük, hogy miért jelentkeztek sokan a bonyolult eljárás ellenére is vitéznek. A vitézi státusz egyfajta újnemességet jelentett, annak minden külsőségeivel és előnyeivel együtt (pl. Vitézi Káté, előny munkavállalásnál, vitézi bálók, rendházak, stb.).

Az ötödik fejezetben (*A „nemzetvédelmi” jelleg*) nyilvánvalóvá válik, hogy a Vitézi Rend tízparancsolatának 9. pontjában hangoztatott militarizmus nem közhely. A levante mozgalomban résztvevő, a honvédséggel együttműködő rend, hozzájárult a Horthy-kultusz életben tartásához és a belső rendszerellenesnek vélt törekvések elfojtásához is, ugyanis bizonyos szinten állambiztonsági, besúgó szervként is működött.

A vitézi rend és a politika címet viselő fejezet-

ből megérthető, hogy bár eredetileg a rend a politika felett álló szervezetként indult, elég hamar szerepet vállaltak a tagjai benne, ez elsősorban az államhatalom érdekeivel magyarázható, azzal hogy megbízható embereket ültessen felelős pozíciókba. A rend kritikusai egyszersmind Horthy kritikusai is voltak, a rend elleni támadás egyfajta Horthy elleni közvetett támadásként is értelmezhető tekintve, hogy a kormányzó személye és a Rend szorosan összefonódott. A rendet ért támadások okai között felsorolható az újnemességgel szembeni ellenérzés, a földosztásból való részesülés monopóliuma, sőt a református túlsúly is.

Az utolsó fejezetben (*Kitekintés és összegzés*) a rendnek a Szálasi korszak alatti tudathasadásos állapotának miértjeiről szerezhetünk tudomást. A szovjet előretöréssel természetesen a rendet betiltották, ám a szervezet bonyolult birtokviszonyainak és a közigazgatással való összefonódottságának köszönhetően ez a folyamat elhúzódott egészen 1948-ig. Megítélése a vasfüggöny keleti oldalán található Magyarországon természetesen nem lehetett elfogulatlan, a rendet a szélsőjobb-oldali szervezetek közé sorolták. Nyugaton már korán megjelentek kevésbé elfogult vélemények is. Ezek ismertetése után, a szerző levonja következtetéseit a rend tevékenységével kapcsolatban, megítélése szerint a rend sok ponton nem érte el az alapításakor kitűzött célt.

A könyvet mindazoknak ajánlom, akik széleskörű ismereteket szeretnének szerezni erről a szervezetről, a szélesebb nagyközönségnek és a történészszakma képviselőinek egyaránt, amely a Horthy rendszer egyik jellegzetes intézménye volt. A könyv elolvasása után tiszta képet alkothatunk annak felépítéséről, működéséről.

Pataki Szabolcs

Babeş-Bolyai Tudományegyetem

Kolozsvár, Románia

E-mail: patakiszabi@gmail.com

MITŐL OTTHONOS NEKÜNK SÓVIDÉK, MAROSSZÉK?

Barabás László: Az otthonosság gyökerei.
Mentor Könyvek Kiadó, Marosvásárhely, 2015, 316 o.

A parajdi születésű, Marosvásárhelyen élő Barabás László pedagógus, néprajzkutató korábban megjelent néprajzi tanulmányait gyűjtötte kötetbe a marosvásárhelyi Mentor Könyvek Kiadó *Az otthonosság gyökerei* címmel. A több, mint 300 oldalas kiadvány anyagát négy nagy fejezetbe sorolták be. A szerző az első fejezetben sóvidéki szokásokról, mesterségekről ír. A riportszerűen élő hangulatú írások a *Szülföldön, Sóvidéken* összefoglaló címet kapták. A szerző emlékezését olvashatjuk a könyvben elsőként (A kapuban), a lírai hangulatú sorok szerint „*azóta is az lenne a dolgom, amibe hat-hétévesen beleszoktattak. Csak időközben a seprű, a gereblye s a lapát író tollá és más hasonló, apró szerszámmá zsugorodott. A kapun ki-be járó, sürgölődő egykori gyermek pedig kapuban álló, onnan figyelő felnőtte öregedett.*”

Arra a gyűjtögetésre céloz Barabás László, amit régóta művel és amiről így fogalmaz: „*Deresedő fölvel talán tárgyilagosabban, de nem rokonszenv nélkül írhatok nagyapáink, apáink és gyermekeink, unokáink megtartó szokásvilágáról. A Sóvidék falvait, szülföldemet járva úgy látom, úgy érzékelem: minden nemzedéki szakítás ellenére létezik összekötő láncszem, kapocs, híd az egymást követő generációk között. Az egyik összekötő kapocs éppen a hagyomány, amelyben minden nemzedék megtalálhatja önmagát.*”

A Szováta környéki gyermekek füttynyelvéről, az alsósófalvi fonók táncairól, a siklódi muzsikakészítésről, a pálpatakiak lakodalmáról, a sóvidéki férfiak harisnyájáról, a siklódiak ekléziakövetéséről szóló riportok egy már nem létező világ biztonságát sejtetik meg a mai olvasóval is. Terjedelmes írás a sóvidéki leányok cselédkedéséről szóló. Olyan élményanyagot örökített meg, melyről a fiatalabb nemzedék alig halott...

Amint a leggyakoribb gyermekmunkába, az udvar- és utcaseprésbe beleszoktatták a szerzőt, és ezáltal apránként jobban megismerte környezetét, úgy tájékoztatja a földrajzi határokat is a könyv következő feje-

zeteiben. A *Szomszédolás néprajzi tájakon* részben a Nyárad mente zöldségtermesztéséről ismert településeit, a Murokország néven emlegetett vidéket mutatja be, illetve a karácsonyfalvi magyar és cigány közösségeket, a sóvidéki és szabédi királynézást, történeti és néprajzi szempontból pedig Marosszéket, a Mezőség néprajzi tagolódását.

Kimondottan a népszokások leírását, változását találjuk a következő fejezetben (Népszokások életvilágában). A farsangi alakoskodás Segesvár környéki, gyergyói (Ditró) változatai, Nyárad menti (csutakhúzás Szentgericén), sóvidéki (farsangtemetés) sajátosságai után *Kalendáris szokások Siklódon* címmel a hagyományörző falu közösségi eseményeit veszi számba a szerző, majd a szováti betlehemezést meg a Nyárad mente és Kis-Küküllő vidéke húsvéti határkerüléseit.

A kötet záró fejezete (*Elődök nyomában*) olyan tanulmányokat tartalmaz, melyekben a szerző a néprajzi kutatás történetét idézi fel. Szó esik folklorizálódott Petőfi-sorokról, Kriza János unitárius püspök szokáskutatásairól, a népi színjátékok kutatástörténetéről. Harmincnál több oldalnyi színes és fekete-fehér archív kép sorakozik a könyv végi mellékletben.

Az olvasmányos, néhol a riportszerű nyomozás fordulataiban is bővelkedő tanulmányok egy részét népismereti írások megnevezéssel illeti a kiadvány alcíme. A sűrűn lábjegyzetelt tanulmányoktól eltérően Barabás László könyvbe gyűjtött közlései nem csupán, sőt elsősorban nem a szakemberek érdeklődését keltik fel, hanem mindenkiét, életkortól függően, aki jobban meg akarja ismerni ezt a két megyényi területet, ahová a szerző elkalauzol.

P. Buzogány Árpád

Hargita Megyei Hagyományörzési

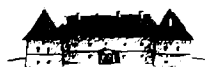
Forrásközpont

Székelyudvarhely, Románia

E-mail: zongota@freemail.hu

**A CSÍKI SZÉKELY MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XI-XII.**

